

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ LXVI

ISSN 0350-185x

UDK 808

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

LXVI

*У СПОМЕН НА АКАДЕМИКА
ИРЕНУ ГРИЦКАТ*

Уређивачки одбор:

*др Јасна Влајић-Појовић, др Даринка Горџан-Премк,
др Милка Ивић, др Лили Лашкова, др Александар Лома,
др Софија Милорадовић, др Александар Младеновић, др Мирослав Николић,
др Асим Пецо, др Предраг Пипер, др Слободан Ремейић, др Андреј Н. Собољев,
др Живојин Сјанојчић, др Срејко Танасић, др Зузана Тојолињска,
др Драго Ћујић, др Виктор Фридман*

Главни уредник:

Предраг Пипер

БЕОГРАД
2010

Први број *Јужнословенског филолога* изашао је 1913. године, у Београду, покретач и издавач Александар Белић, члан Српске Краљевске академије. Од броја XVIII часопис издају Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

808

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ филолог / главни уредник Предраг Пипер. – Год. [1], књ. 1, св. 1/2 (1913); год. [2], књ. 2, св. 1/2 (1921) – књ. 11 (1931); књ. 12 (1933) – књ. 17 (1938/1939); књ. 18, св. 1/4 (1949/1950)–. – Београд (Кнез Михаилова 36) : Институт за српски језик САНУ, 1913–1938 ; 1949/1950– (Београд : Чигоја штампа). – 24 cm

Годишње. – Тематски број за 2010. : У спомен на академика Ирону Грицкат.

ISSN 0350-135x = Јужнословенски филолог

COBISS.SR-ID 615183

Рецензент: академик АНУРС Слободан Реметић,
дописни члан САНУ Предраг Пипер, проф. др Срето Танасић

Секретар редакције: др Софија Милорадовић

Израду и штампање финансирало је Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије

Прихваћено на седници Одељења језика и књижевности САНУ 8. јуна 2010.

Издаје:

Институт за српски језик САНУ, Кнез-Михаилова 36, Београд

Припрема и штампа:

ЧИГОЈА ШТАМПА

Београд, Студентски трг 13

chigoja@eunet.rs

www.chigoja.co.rs

Решењем Министарства за науку, технологију и развој Републике Србије, број 413-00-724/2002-01 од 17. 7. 2002. године, ова публикација је ослобођена пореза на промет.

Улена Труман-Рагнхит

САДРЖАЈ

Милка Ивић: Ирена Грицкат-Радуловић	11–12
Zuzanna Topolińska: Teoretyczne aspekty prac syntaktycznych Ireny Grickat	13–20
Даринка Гортан-Премк: Ирена Грицкат-Радуловић – велики лексикограф и учитељ лексикографије.....	21–30
Рајна Драгићевић: Семантичка истраживања Ирене Грицкат	31–49
Милена Марковић: Биобиблиографија академика Ирене Грицкат-Радуловић	51–108
Ивана Антонић: Један реченични модел с предлошким акузативом као пролептичким субјектом	109–121
Марта Бјелетић: <i>Пабрсиџиње</i> : праславјанскиј реликт на славјанском југе.....	123–134
Жарко Бошњакковић, Михај Н. Радан: Досадашња истраживања о утицају румунског језика на лексику српских говора румунског дела Баната	135–161
Јасна Влајић-Поповић: Порекло новца	163–185
Јасмина Грковић-Мејдор: О конструкцији акузатива с партиципом (типолошки и когнитивни аспекти).....	187–204
Милица Грковић: Основне карактеристике правне и економске терминологије у Бањској хрисовуљи	205–208
Аксинија Джурова: Оше един рѣкопис на Антим от Јанина от манастира в Каленич (Предварителни бележки)	209–230

Милан Драгичевић: Важније гласовне особине говора Срба из неких насеља у околини Дервенте у северној Босни.....	231–253
Најда Иванова: Славеносрпски језик између „простоте“ и „совершенства“	255–268
Милка Ивић: Квалификативна улога генитивне именичке форме с предлогом <i>од</i>	269–271
Гордана Јовановић: ЂЕТРНИЦА – демонско биће словенских веровања у „Сказанију о писменех“ Константина Философа (Константина Костенечког).....	273–281
Александар Лома: Праиндоевропски глагол и словенска етимологија	283–295
Алина Ј. Маслова: Комуникативно-функционалне специфичности индиректних говорних чинова са значењем побуде.....	297–309
Александар Младеновић: Двестота годишњица књижице „Сало дебелого јера либо азбукопротрес“ Саве Мркаља (1810–2010)	311–324
Јасмина Недељковић: О неким језичким особинама рукописног Законака из прве половине XVI века	325–334
Motoki Nomaći: О izostavljanju pomoćnog glagola „biti“ u prošlom vremenu u lehitskim jezicima.....	335–348
Драгана Новаков: Неки примери словенских основа с несловенским суфиксима у именима <i>Поменика манастира Крушедола</i> (XVI–XVII век).....	349–356
Слободан Павловић: Романски утицаји на старосрпску синтаксу.....	357–371
Снежана Петровић: <i>Дахија</i> и <i>даија</i> – „насилник“ и „јунак“ ...	373–386
Предраг Пипер: О реченицама са спацијалном клаузом у српском језику.....	387–406
Милорад Радовановић: О појмовнику и терминологији фази логике у лингвистици.....	407–417
Владислава Ружић: Зависне реченице са значењем циља...	419–433
Живојин Станојчић: О морфосинтаксичким и семантичким условима синтаксичких трансформација везника (<i>зде, како, да</i>).....	435–442

Јелица Стојановић: Судбина сугласника <i>х</i> у <i>Пашићровским исправима</i> (16–19. вијека).....	443–464
Срето Танасић: Представљање субјекта и објекта при номинализацији.....	465–480
Галина Г. Тјапко: Концепција суплетивизма у руској граматичкој традицији (на српском и руском материјалу).....	481–496
Иван А. Чарота: Переводы Священного писания на белорусский язык.....	497–512
Бранкица Чигоја: Кратак преглед првих српских буквара ..	513–545
Регистар кључних речи	547–549
Регистар имена	551–561

МИЛКА ИВИЋ

Српска академија наука и уметности

ИРЕНА ГРИЦКАТ-РАДУЛОВИЋ

Посвећујем редове који следе особи с којом сам деценијама друговала, а коју сам, због њених сасвим несвакидашњих високих интелектуалних својстава изузетно поштовала.

Да се, на почетку, подсетимо основних биографских података.

Ирена, којој је матерњи језик био руски, по месту рођења (1922. године) била је Београђанка, а по струци сербокроатиста. На одговарајућем факултетском одсеку дипломирала је 1949, а испит за стицање доктората положила 1953. Одмах по дипломирању запослила се у Институту за српскохрватски језик САНУ. Свој рад у њему обављала је прво у звању асистента, а када је, 1969. године, ту службу напуштала, припало јој је звање научног саветника. Од 1969. до 1977. била је запослена у Народној библиотеци СР Србије, где су јој додељиване различите функције, између осталог и обављање дужности начелника Археографског одељења Библиотеке. Године 1973. одликована је Орденом рада са сребрним венцем. Своје пензионисање дочекала је као двоструки академик – била је, наиме, не само члан САНУ већ и Словеначке академије наука.

И пре свог избора у САНУ Ирена је објављивала радове који су јој високо дизали углед међу стручњацима.

Посебно обдарена за осматрања и проникнућа у семантичка својства лексичких јединица, Ирена је, на пример, године 1957, у часопису *Наш језик* (в. *Наш језик* н. с. књ. VIII, 1957, стр. 236–241) публиковала чланак насловљен *Разлике између њредлога ЗБОГ и УСЛЕД*. У њему је (на стр. 237) изнела сасвим тачно запажање да

„услед може стајати само уз именице које значе неко стање, ситуацију, макар и у врло широком смислу по речи“. Разгледањем и разних других бројева како часописа *Наш језик*, тако и часописа *Јужнословенски филолоџ*, публикованих у периоду од 1949. до 1986. године, сусрешћемо се и са низом других правилних запажања којима нас је обдаривала наша драгоценца Ирена.

Када сам, сада већ далеке 1985. године, заједно са Павлом Ивићем и Мирославом Пантићем, поднела меродавнима предлог да се Ирена Грицкат-Радуловић из статуса дописног члана унапреди у статус редовног члана САНУ, ја сам с разлогом, тј. будући да сам је темељито познавала, била потпуно сигурна у то да ће она, у годинама које долазе, и даље обилато обогаћивати српску лингвистику својим научним доприносима; што се, наравно, и догодило! Следећа два рада, на пример, чији наслови гласе *Из историје сџабилџације књижевног језика код Срба после Вукове и Даничићеве реформе* и *О неким особеностима деминуције*, а који су објављивани у часопису *ЈФ* (= *Јужнословенски филолоџ*) у две узастопне године – 1994. и 1995. године (в. *ЈФ* L, 1997, стр. 5–31 и *ЈФ* LI 1995, стр. 1–30), такве су обавештајне садржине да, неоспорно, у највећој могућој мери подижу углед наше домаће истраживачке средине у меродавним иностраним круговима лингвиста.

Изненада се догодило нешто ужасно: Ирена, познати љубитељ шетњи како по околини, тако и по улицама Београда, пала је у постољу, опхрвана ретком, а неизлечивом болешћу.

Увек, међутим, и под тим околностима, начитана, прибрана, бодра духа, водила је са мном често дуге, изванредно занимљиве телефонске разговоре.

Потпуно неочекивано, једног дана, стиже вест: умрла нам Ирена! Туга је моја била преголема.

У актуелном животном трену, кад год ми њена слика на ум дође, ја се присетим стихова које нам је подарио руски песник:

*О милых спутниках, которые наш век
Своим сопутствием животворили,
Не говори с тоской – их нет,
А с благодарностью – были.*
(1822) (В. Жуковский)

ZUZANNA TOPOLIŃSKA

Македонска академија на науките и уметностите

TEORETYCZNE ASPEKTY PRAC SYNTAKTYCZNYCH IRENY GRICKAT

We wszystkich pracach syntaktycznych Grickat w centrum uwagi autorki znajduje się składnia współczesnego języka serbskiego i historia składni tego języka, a raczej, dokładniej: semantyka i pragmatyka wybranych konstrukcji morfosyntaktycznych w historii i w dniu dzisiejszym języka serbskiego. Grickat wprawdzie nie posługuje się terminem 'morfosyntaksa', jednak regularnie bierze pod uwagę zmienność wykładników morfologicznych badanych konstrukcji i pragmatyczną motywację tej zmienności, m. in. tzw. „znaczenie leksykalne“ zaangażowanych w tych konstrukcjach leksemów. Charakterystyczny jest dla niej całościowy ogląd tekstu językowego na wszystkich poziomach jego struktury formalnej, co zresztą sama niejednokrotnie stwierdza *expressis verbis*.

Wyrazy kluczowe: Irena Grickat, teoria języka, język serbski, składnia, semantyka, pragmatyka.

Moje uwagi w tym tekście oparte są przede wszystkim na trzech pracach Ireny Grickat. W porządku chronologicznym są to pozycje: *O perfektu bez pomoćnog glagola u srpskohrvatskom jeziku i srodnim sintaksičkim pojavama*, SANU 1954 (w dalszym tekście cytowane jako GRICKAT 1954), „O nekim vidskim osobenostima srpskohrvatskog glagola“ – referat wygłoszony na 4-ym Międzynarodowym Kongresie Słowistów w Moskwie, JF 22/65–130, 1958 (dalej: GRICKAT 1958), i *Studije iz istorije srpskohrvatskog jezika*, Narodna biblioteka SR Srbije, Beograd 1975 (dalej: GRICKAT 1975). Korzystałam również z pracy *Aktuelni jezički i tekstološki problemi u starim srpskim ćirilskim spomenici-*

ma, Narodna biblioteka SR Srbije, Beograd 1972 (dalej: GRICKAT 1972). Niestety nie miałam możliwości odświeżyć w pamięci kilku artykułów Grickat poświęconych pokrewnej problematyce, jednak – o ile mogę się zorientować na podstawie *Bibliografii* opublikowanej w JF 2002 – chronologia publikacji tych artykułów wskazuje, że zawarte w nich wnioski znalazły odzwierciedlenie w wymienionych wyżej publikacjach książkowych.

We wszystkich pracach syntaktycznych Grickat w centrum uwagi autorki znajduje się składnia współczesnego języka serbskiego i historia składni tego języka, a raczej, dokładniej: semantyka i pragmatyka wybranych konstrukcji morfosyntaktycznych w historii i w dniu dzisiejszym języka serbskiego. Grickat wprawdzie nie posługuje się terminem „morfosyntaksa“, jednak regularnie bierze pod uwagę zmienność wykładników morfologicznych badanych konstrukcji i pragmatyczną motywację tej zmienności, m. in. tzw. „znaczenie leksykalne“ zaangażowanych w tych konstrukcjach leksemów. Charakterystyczny jest dla niej całościowy ogląd tekstu językowego na wszystkich poziomach jego struktury formalnej, co zresztą sama niedłokrotnie stwierdza *expressis verbis*.

Muszę tu – zanim przejdę na właściwy komentarz tekstów Grickat – parę słów powiedzieć *pro domo mea*. Moje długoletnie prace poświęcone składni języka macedońskiego i miejscu tego języka w świecie językowym słowiańskim i bałkańskim sprawiły, że teksty Ireny Grickat są mi bardzo bliskie. Powtórne spotkanie z tym tekstami w ostatnich tygodniach dało mi bardzo dużo, muszę przyznać: dużo więcej, niż wtedy, kiedy czytałam je po raz pierwszy przed 30–40 laty. Jestem serdecznie wdzięczna kolegom serbskim, że powierzając mi napisanie tego artykułu zapewnili mi odnowienie kontaktu z myślą naukową, z warsztatem naukowym i z ogromną wiedzą faktograficzną Ireny Grickat. żałuję, że nie było mi nigdy dane wejść w osobisty kontakt z autorką. Zarazem, o ile nasze wizje języka i jego funkcji w czasie i w przestrzeni są bardzo bliskie, o tyle metajęzyk, w którym myślimy i w którym te wizje prezentujemy, różnią się zasadniczo. Grickat przychodzi do lingwistyki od filologii. Jej umiejscowienie – w pracowni Słownika SANU, w dziale archiwalnym Biblioteki Narodowej Serbii – częściowo tylko tłumaczy jej ogromną wiedzę faktograficzną, znajomość tekstów staroserbskich, a także jej wszechstronne odczytanie w literaturze naukowej sławistycz-

nej, romanistycznej, bałkanistycznej... Główny czynnik to wielka pasja naukowa i umiejętność organizowania warsztatu pracy. Fascynujące jest dla mnie odnajdywanie w jej tekstach ujęć i wniosków, które dyktuje jej wiedza i intuicja naukowa, a które w latach, kiedy Irena Grickat zaczynała swoją działalność naukową (początek lat 50-tych minionego wieku) stanowiły nowość jeszcze nie zamkniętą w gorsecie odpowiedniej terminologii, a raczej: w tych wielu różnych gorsetach teoretycznych i terminologicznych, które utrudniają nam dzisiaj życie. Nie ma w jej tekstach deklaracji na temat wybranej i rozbudowywanej przez nią teorii języka, a „teoretyczny“ znaczy po prostu: ‘ważny dla zrozumienia mechanizmów funkcjonowania języka i jego ewolucji w czasie i przestrzeni’.

Już w pierwszej poważnej pracy, poświęconej analizie semantycznej i stylistycznej serbskiego *esse*-perfektu bez *copuli*, widoczna jest postawa charakterystyczna dla całej drogi naukowej Grickat, a rzadka w tamtych latach, zwłaszcza w jugosłowiańskim środowisku językoznawczym: konsekwentne wyjście od pragmatyki i semantyki jako jedynego klucza do całej „materii językowej“. Serbski „krótki perfekt“ stanowi zjawisko bardzo ciekawe i trudne w interpretacji bez szerokiego tła historyczno-porównawczego z jednej strony i subtelnej analizy stylistycznej z drugiej. W monografii Grickat oba te momenty są w pełni wykorzystane. Autorka swobodnie, acz bardzo ostrożnie porusza się w delikatnej materii analizy stylistycznej, przytacza liczne paralele słowiańskie, przede wszystkim z języków bezpośrednio sąsiadujących z serbskim, a także paralele bałkańskie. Jako macedonista żałuję, że monografia powstawała w czasie, kiedy macedoński materiał językowy był w literaturze językoznawczej niemal nieobecny, a właśnie ten materiał okazuje się – w moim pojęciu – najbardziej pomocny w analizie badanego zjawiska.

Wnioski Grickat na temat genezy i sposobu funkcjonowania „krótkiego perfektu“ serbskiego są do dziś w pełni aktualne i stanowią ostatnie słowo serbistyki w tej materii. Zastanawia, dlaczego autorka nie wróciła do tej problematyki i do tych wniosków w późniejszych swoich pracach poświęconych specyficznie bałkańskiej ewolucji morfosyntaktycznej. Wydawałoby się, że jej wnioski prowadzą bezpośrednio do związków sytuacji serbskiej z wykładnikami kategorii ewidencjalności i admiratywności w innych językach bałkańskich – cały ten kompleks

zjawisk znajduje się dziś w centrum uwagi bałkanistów, a także badaczy innych grup językowych.

Monografia obfituje w cenne teoretycznie uwagi na temat (nie)możliwości pełnej rekonstrukcji staroserbskiego języka mówionego, ani – zważywszy *ex definitione* fragmentaryczną informację, jaką niosą zabytki piśmiennictwa – staroserbskiego języka pisanego, na temat interferencji starocerkiewnosłowiańskiego i staroserbskiego w tekstach pisanych, na temat różnic – nie tylko treściowych i stylistycznych – między językiem piśmiennictwa w węższym sensie i literatury pięknej.

Rozważania stylistyczne Grickat, przedstawiona dyferencjacja użyć „krótkiego perfektu“ w zależności od kontekstu i konsytuacji to *de facto* cała teoria pragmatyki językowej, choć – rzecz prosta – słowo „pragmatyka“ tu nie pada.

Zwraca uwagę i daje do myślenia koncepcja bliskiego związku między *esse*-perfektem w językach słowiańskich z jednej i tzw. frazą nominalną z drugiej strony, tj. analiza funkcji *participium perfecti activi* jako orzecznika (predykatu nominalnego) ; por. szczególnie formułę parafrazy **onъ jestъ prišelъ* ‘on jest tym, który przyszedł’ (GRICKAT 1954: 168–169), która pojawi się później (GRICKAT 1975) jako uniwersalna formuła eksplikacji (por. niżej).

Kolejna poważna rozprawa Grickat, której nie sposób tu pominąć, to jej referat na 4-ym Międzynarodowym Kongresie Słowistów w Moskwie poświęcony problematyce aspektu werbalnego w języku serbskochorwackim. Autorka zwraca uwagę na znaczną ilość czasowników dwuaspektowych w tym języku i stara się ustalić genezę i systemową motywację tego zjawiska. W grę wchodzi wewnątrzkatégorialna semantyczna derywacja aspektowa, która pozwala imperfektiwom pojawiać się wtórnie w kontekstach zastrzeżonych dla perfektiwów – autorka przyczynę widzi w relatywnej archaiczności systemu aspektowego w językach południowosłowiańskich, w słabo rozwiniętej w tych językach prefiksacji i w braku prefiksu zdolnego przejąć funkcję czysto strukturalną.

W szerszej perspektywie Grickat wiąże to zjawisko z drogami dywergencji języków genetycznie bliskich i specyficznie z sytuacją bałkańskich języków słowiańskich i charakterystycznymi dla nich zakłóceniami w funkcjonowaniu odziedziczonego systemu aspektowego.

Można by się pytać, skąd w moim tekście, poświęconym – zgodnie z tytułem – problematyce syntaktycznej, *passus* zajmujący się (morfologiczną? gramatyczną? słowotwórczą?) kategorią aspektu. Odpowiedź jest prosta – w tej pracy Grickat *de facto* zajmuje się problematyką związków gramatyki i słownika, morfosyntaksy i słowotwórstwa, jednym słowem – podobnie jak we wszystkich swoich pracach, zajmuje się mechanizmami funkcjonowania języka, m.in. w poziomie syntaktycznym.

Najpoważniejsza monografia Grickat, która w moim pojęciu stanowi niezbędny segment ciągle jeszcze niestety nieistniejącej gramatyki historycznej języka serbskiego, to *Studije iz istorije srpskohrvatskog jezika* (1975). W centrum uwagi autorki znajduje się – zgodnie z jej terminologią – rozwój serbskiej hipotaksy. W moim metajęzyku powiedziałabym, że przedmiotem analizy jest kształtowanie systemu konektorów wprowadzających zdania względne (tj. zdania-modyfikatory członu konstytutywnego grupy imiennej) i zdania komplementarne (tj. zdania-argumenty propozycjonalne predykatów 2-go rzędu), a także systemu predykatów spójnikowych (tj. predykatów 3-go rzędu) konstytuujących konstrukcje kauzalne. Przez konektor rozumiem tu pusty semantycznie wykładnik akomodacji morfosyntaktycznej, podczas gdy predykat spójnikowy to predykat przyjmujący wyłącznie argumenty propozycjonalne.

Zgodnie z moim rozumieniem zdań złożonych, istnieją trzy typy takich zdań: 1) czysto asocjatywne (które, ogólnie biorąc, odpowiadają tradycyjalnemu pojęciu parataksy), 2) temporalne i 3) kauzatywne. Asocjatywne są *ex definitione* poza sferą zainteresowań Grickat, natomiast temporalne mają własne wyspecjalizowane wykładniki spójnikowe konstytuujących je predykatów. Stąd kompleksowa analiza Grickat obejmuje tylko zdania kauzatywne, semantycznie najbardziej złożone. Odzwierciedlają one mechanizmy naszego wnioskowania, a wykładniki konstytuujących je predykatów strukturalnie przedstawiają mniej lub bardziej zleksykalizowane sekwencje sekwencje morfemów prepozycjonalnych, pronominalnych i/lub spójników asocjatywnych i modalnych partykuł adwerbalnych. Właśnie sposób kompozycji tych elementów jest przedmiotem badań Grickat i pozwala jej wykryć liczne paralele bałkańskie, przede wszystkim słowiańsko-romańskie.

Wspomniany kompleks problemów to niewątpliwie jeden z najważniejszych kompleksów decydujących o dzisiejszym wyglądzie składni tzw. bałkańskich języków słowiańskich. Grickat i tutaj, jak i w innych swoich pracach, dowodzi – na bazie bogatej dokumentacji – że język serbski należy do tej grupy językowej w znacznie większym stopniu, niż to się zazwyczaj przyjmuje. Sama autorka jeden z wstępnych rozdziałów swojej monografii tytułuje „Istorija srpskohrvatskog jezika u svetlu balkanske miksoglotije“ (GRICKAT 1975: 39–59). Jedną z jej najciekawszych tez, którą współczesne badania bałkanistyczne nieustannie w różnych aspektach potwierdzają, to dominujący wpływ czynnika romańskiego na ewolucję morfosyntaktyczną słowiańskich języków Bałkanów. Mowa tu o wpływie, którego początki sięgają początków bałkańskiej historii tzw. Słowian południowych i początków ortodoksyjnego piśmiennictwa słowiańskiego na Bałkanach, a więc zarówno o wpływie łacińskich tekstów biblijnych, jak i o wpływie tzw. wulgarnej łaciny na żywe dialekty słowiańskie, jak wreszcie o późniejszych wpływach dialektów istroromańskich, arumuńskich czy meglenorumuńskich na sąsiadujące dialekty słowiańskie.

Od wydania pierwszej monografii lingwistycznej Grickat, pojawił się szereg poważnych prac lingwistycznych poświęconych analizie dialektów macedońskich. Są to przede wszystkim prace B. Vidoeskiego, także B. Koneskiego, czy polskiego macedonisty Z. Gołąba. Grickat śledzi i sumiennie wykorzystuje całą tę literaturę, co pozwala jej wypełnić lukę oddzielającą – w sensie geografii tzw. bałkanizmów – terytorium dialektów serbskich od terytorium dialektów bułgarskich. *Notabene*, co stanowi dzisiaj *bonum communis* bałkanistyki – okazuje się, że „najbałkańskie z bałkańskich“ są dialekty centralno-zachodnio-macedońskie, które czerpały i czerpią z tych samych źródeł romańskich, co południowo-wschodnie dialekty serbskie. Jednak ta „wschodnia dymenzja“ nie wyczerpuje, jak dowodzi Grickat, bezpośrednich kontaktów serbsko-romańskich. Czynniki romańskie jest aktywny również na zachodnich rubieżach południowej Słowiańszczyzny, na terenach, na których kształtował się współczesny serbski język standardowy.

Na uwagę zasługuje wprowadzone przez autorkę pojęcie eksplicacji (GRICKAT 1975: 78 i n.) i związane z nim uniwersalne formuły typu *to, co...*; *to, kto...*; *to, jak...*; *to, że...* – „nominalizacja syntaktycz-

na“ tego typu jest zabiegiem pozwalającym wbudować zdanie w grupę imienną lub w inne zdanie proste (= nie złożone), przy czym „logistyka zaimkowa“ zapewnia koherencję tekstu. Jest to zarazem jeden z podstawowych zabiegów prowadzących do wykształcenia nowych sekwencji spójnikowo-predykatywnych i baza wielofunkcyjności poszczególnych elementów tych sekwencji – problematyka, której Grickat poświęca szczególnie dużo uwagi.

Ciekawe są uwagi autorki dotyczące paraleli romańskich w interpretacji wykładników bardzo dla Bałkanów ważnej opozycji /+/- faktywność/, a także kontrastu /+ posteriornosć/~ /+ anteriornosć/ (GRICKAT 1975: 76 i n.; 141 i n.). Paralela ta, jak się wydaje, a o czym Grickat nie wspomina, wydaje się także bezpośrednio relewantna dla losów bałkańskiego synkretyzmu D=G.

Specjalny blok tekstu (p. t. „Iz problematike glagolskog roda i glagolskog vida“) poświęcony jest m.in. podstawowym formom diatetycznej wariacji w serbskim tekście; szczególnie ciekawe są uwagi dotyczące tzw. kategorii tranzytywności (jej ekspansja w serbszczyźnie – znów cecha bałkańska!) i kategorii refleksywności.

Zamykający monografię rozdział teoretyczny przynosi szerokie spojrzenie na przejawy bałkańskiego analizyzmu. Autorka podkreśla tu raz jeszcze całościową percepcję struktury zdaniowej i współgrę czynników morfologicznych i syntaktycznych. Zwraca m. in. uwagę na związek między zanikiem odziedziczonego rozbudowanego systemu imiesłowów i specyficznym rozwojem hipotaksy, raz jeszcze zwraca uwagę na liczne w przykładach biblijnych elementy składni łacińskiej. Nieznane są jej niestety wyniki nowszych badań składniowych dialektów północno-słowiańskich, które wskazują, że pewne modele syntaktyczne – oceniane przez nią przez pryzmat bałkańskiej interferencji – stanowią uniwersalne cechy składni nienormowanego języka mówionego.

Ostatnia wspomniana na początku tego tekstu praca Grickat, *Aktuelni jezički i tekstološki problemi u starim srpskim ćirilskim spomenicima* (Bgd 1972) chronologicznie poprzedza *Studije iz istorije...* i – zgodnie z zapowiedzią daną w tytule – przynosi uporządkowany inwentarz problematyki godnej opracowania w drodze do rekonstrukcji historii składni serbskiej. Jest to zarazem przygotowanie warsztatu dla tej drugiej książki, zważywszy że autorka analizuje w niej wiele wskazanych w owym inwentarzu problemów.

W nawiązaniu do chronologii prac Grickat wydanych przez Bibliotekę Narodową Serbii chciałabym przed zakończeniem tego tekstu poświęcić chwilę uwagi jej warsztatowi i jej metodologii. Jak już wspomniałam, jej rozmyślania lingwistyczne mają solidne zaplecze filologiczne, dzisiaj niestety u młodszych badaczy rzadko spotykane. Imponuje jej potrzeba udokumentowania każdego twierdzenia i zaznajomienia się z historią problemu w dostępnej literaturze przedmiotowej. Jej uwagi rzadko mają charakter polemiczny, natomiast zawsze przynoszą konkretną, najczęściej nową informację, informację, która skłania do myślenia i wskazuje kierunki dalszych badań. O tych rozsianych we wszystkich jej pracach inspirujących uwagach możnaby jeszcze długo pisać. Wiele z nich ma wszelkie cechy intuicyjnego prekursorstwa, „wyprzedzania ducha czasu“. Jednak ta intuicja wspiera się na głębokiej wiedzy nie tylko z zakresu historii języka jako takiego, ale i historii piśmiennictwa i historii kultury Bałkanów.

Ireny Grickat nie ma już wśród nas. Myślę, że obowiązkiem serbskiej nauki o języku jest przygotowanie pełnego krytycznego wydania jej prac lingwistycznych.

Резиме

Зузана Тополињска

ТЕОРИЈСКИ АСПЕКТИ СИНТАКСИЧКИХ РАДОВА ИРЕНЕ ГРИЦКАТ

У свим синтаксичким радовима Ирене Грицкат у центру ауторкине пажње налази се синтакса савременог српског језика и историја његове синтаксе, а прецизније: семантика и прагматика одабраних морфосинтаксичких конструкција у историји српског језика и данас. Ирена Грицкат се, додуше, није служила термином „морфосинтакса“, али је ипак редовно узимала у обзир променљивост морфолошких облика испитиваних конструкција и прагматичку мотивацију те променљивости, поред осталог тзв. „лексичка значења“ лексема употребљених у таквим конструкцијама. За њу је био карактеристичан комплексан поглед на целину текста и на све нивое његове формалне структуре, што је, уосталом, сама не једном *expressis verbis* посведочила.

ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК
Београд

ИРЕНА ГРИЦКАТ-РАДУЛОВИЋ – ВЕЛИКИ ЛЕКСИКОГРАФ И УЧИТЕЉ ЛЕКСИКОГРАФИЈЕ

У раду се говори о Ирени Грицкат-Радуловић као првоне модерном српском лексикографу и учитељу лексикографије, као утемељивачу модерне српске лексикографије и творцу београдске лексикографске школе, о њеном огромном доприносу лингвистичкој дескриптивној лексикографији.

Кључне речи: Ирена Грицкат-Радуловић, лексикографија, београдска лексикографска школа, РСАНУ.

1. И не само ово што је у наслову речено. Ирена Грицкат је утемељивач модерне српске дескриптивне лексикографије и оснивач београдске лексикографске школе. Објаснићу редом.

2. Ирена Грицкат долази у Институт за српски језик Српске академије наука 1949. године, одмах после завршених студија. У то се време у Институту ужурбано ради на обради лексичке грађе (још увек не сасвим сређене и узбучене), на провери првих обрада, на комисијском прегледу ових обрада, на комисијском утврђивању лексикографских поступака који се сарадницима могу препоручити и на тражењу правих одговора на питања која су се у току рада јављала. Разуме се, још увек се лута и у утврђивању лексикографских поступака и у тражењу одговора на многа питања. И управо је то лутање привукло Ирину да овим пословима приступи са радозналошћу, са жељом да се у језику открије оно што се спо-

ља не види, да се открију скривени унутрашњи језички процеси. О томе, много касније, она каже: „у исцрпној обради речника неког језика најпривлачнија ми је она интелектуална димензија која захтева не само умеће да се реч дефинише, него и логику распоређивања дефиниција, изналагање слојевитости између основних и мање уобичајених значења, између буквалности, или уходане пренесене употребе, па мање уходане, па индивидуалног фигуративног 'искорака' код неког писца, итд. Потребно је овладати и техником такве раздеобе често веома разноврсне грађе, начином правилног презентирања најразноликијих примера покупљених као илустрација уз једну једину реч. Велики речници се раде, разуме се колективно. Сарадници који имају веће искуство уводе у посао млађе, редигују њихову лексичку обраду, и тако се образују нови лексикографи и нови редактори“ (Радовић-Тешић 2009: 128).

3. Године 1953. излази *Огледна свеска Речника српскохрватског књижевног језика* (ОГЛЕДНА СВЕСКА 1953). У њу су ушле обраде дванаесторо обрађивача; Ирене Грицкат ту нема, биће стога што је она већ у то време радила као помоћни редактор и, сва је прилика, у том својству прегледала текстове објављене у томе огледу. „Ова огледна техничка свеска намењена је унутрашњој употреби, тј. она треба да послужи обрађивачима Речника као упутство како да уређују своје рукописе... Ова свеска треба да покаже у исти мах и како ће се обрађивати и уређивати даљи материјал“ (Белић, А., Предговор, Огледна свеска 1953: 3).

4. Године 1959. излази прва књига речника *А – Бољољуб*, сада под насловом *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. И за чудо, ова је књига рађена по неким другим упутствима од оних датих у огледној свесци из 1953. године, и, разуме се, друкчије од оних датих у прве две огледне свеске. Ова књига личи на Ирену; на њој је она радила као помоћни уредник, али, рекло би се, њен утицај превазилази функцију коју је имала. У то је време, несумњиво, Ирена већ радила на Упутствима. Када су Упутства била готова, нисмо знали; тај податак на њима не стоји, као што не стоји ни податак о аутору тих Упутстава. А да је Ирена аутор, знао је цео колектив; знао је и по томе што је она објашњавајући неко од лексикографских решења говорила и како је до њега дошла и како је оно усвојено (разуме се, после разговора са старијим сарад-

ницима и, разуме се, после сагласности Александра Белића). Иренино ауторство потврдили су нам касније академици Павле Ивић, Мирослав Пантић и Милка Ивић у своме предлогу Академији да Ирени Грицкат изабере за свог редовног члана (Ивић, П., М. Пантић, М. Ивић 1985): „Посебно треба истаћи њено учешће у изради *Речника српскохрватског књижевног и народног језика...* Још пре почетка издавања овога значајног дела, она је, уз Александра Белића, а касније у сарадњи са другим стручњацима, дорађивала опште концепције тог давно замишљеног речника: Његову техничку страну, многобројне типове лексикографских поступака у њему, начине формулисања дефиниција и њиховог систематизовања. Њеним трудом израђена су и умножена *Упутства за обраду Речника* (1959. године), касније допуњавана... Према евиденцији Института ... она је сама изредиговала 1260 страна, тј. обим од једне и по књиге, а интензивно је учествовала у редиговању 5000 таквих страна, што се своди на обим од преко шест књига. Не би било претерано рећи да је она готово половину свог интелектуалног ангажовања уложила само у овај, иначе по природи својој колективни посао. Стекавши тиме огромно искуство, она је данас несумњиво један од најбољих лексикографских експерата у Југославији“ (Исто: 10).

Управо тим упутствима, по којима се у основи и данас израђује велики Речник САНУ, Ирена постаје и остаје утемељивач модерне српске лексикографије.

5. Рећи ћемо понешто о огледним свескама, тек толико да покажемо да ни оне нису биле узор Ирениним Упутствима. Прва је огледна свеска изишла 1913. године (Огледно издање 1913). Њен аутор је Момчило Иванић. Из ове се огледне свеске јасно види концепција будућег речника: он ће бити у складу са лексикографским схватањима деветнаестог века, а узор ће му бити *Рјечник хрватско-српског или српског језика Југославенске академије знаности и умјетности*, и то, рекло би се, први његови томови, они за чије је дефиниције Тома Маретић рекао: „Превише ријечи, а премало јасноће“ (РЈАЗУ 97: 40).

Друга је огледна свеска изишла 1944. године; њен аутор је Р. Бошковић у коауторству са Ј. Вуковићем и К. Тарановским, чији су удели мањи и мањег значаја за теоријску лексикографску мисао. У Уводу сам Р. Бошковић каже: „можда је општа и главна одлика

овога Огледа лингвистичка концепција његова; лингвистичка по свему: и по одабирању материјала, и по начину одређивања значења, и по стилистичкој перспективи и по граматичкој перспективи, и по критеријима по којима су пропуштане поједине граматичке категорије, и по фразеологији, и по свему другоме“ (Огледна свеска 1944: IX). А у основи је те лингвистичке концепције Вуков и вуковски језик¹ и женевска лингвистичка школа (Исто: XI).

Трећа је огледна свеска само у неким, али не неважним, обележјима друкчија од прве књиге речника. И у њој има вишка података, нпр., у граматичким информацијама о одредници, у давању квалификатора стилске и употребне вредности речи (прве две одреднице у овом огледу снабдевене су квалификаторима *нар. љокр.*, где је *нар.* према ономе што означава непотребно, вишак је).

6. Даље, први се пут у томе огледу поједина значења деле на подзначења, која се обележавају словима (различита значења обележавају се бројкама), а различите нијансе у оквиру једнога значења или подзначења раздвајају се тачком и запетом. Ту је новину иницирала Ирена Грицкат; то знамо из разговора с њом, директно, и индиректно и из онога што је о томе писала: „Концепције обраде су се између два рата мењале и колебале. На пример, из сачуваних докумената сазнајемо да су се раније Белићеве идеје кретале око тога да уз лексичке јединице не треба давати подробније семантичке анализе – што би значило да није потребно формулисати подзначења која се добијају у контекстима“ (Грицкат 1993а: 10). Затим, у огледу су изрази давани под одређеном тачком, оном на коју се односи реч у изразу, а не на крају целога речничког чланка, као што је у првој и даљим књигама Речника; ту је измену, мислимо, такође иницирала Ирена Грицкат.

7. У тим трима огледним свескама поставља се исти циљ: стварање речника савременог књижевног и народног језика, омеђеног Вуком и тада савременим стањем, у првој – речника који ће показивати и нешто старије језичко стање, у другој – речника који ће вуковски језик узети као модел за тада савремени стандардни језик, у

¹ „У Оглед је ушао, прво, цео класични језик наш, цео Вук и цео Даничић, сви примери из њихових дела, сви без изузетка“ (Ibid.).

трећој – речника који ће, уз дужно уважавање вуковског језика, стандард успостављати према савременој језичкој реалности. У сва три огледа покрајинске и дијалекатске речи уносе се онолико колико их има у грађи; у првome огледу цела се грађа за одређену лему уноси као потврда, пример, у другоме – само се Вукови и Даничићеви примери уносе сви, колико их има у грађи, и у трећем – изгледа да број потврда, примера за једно значење није ограничен.

Графичко обликовање текста у огледима је различито: у првој свесци графичко обликовање готово је исто као у *Рјечнику хрватскога или српскога језика*, у другој – слично савременим речницима, уз нека друкчија решења (нпр., дефиниције почињу великим словом), у трећој – готово исто као у првој књизи Речника САНУ.

Грамматичке информације такође су различито даване: у првом огледу информације о грамматичкој категорији речи даване су латиничким графемама (нпр., *f.* = именица женског рода, *adj.* = придев, и без давања облика женског и средњег рода); у другом је све давано ћириличким графемама истог типа као и она у примерима, уз извесно, да тако кажемо, расипништво у словним местима симбола којима се дају грамматичке и друге информације (нпр., им. ср. = с, несврш. гл. = несвр.) (ово је расипништво још чудније кад се има на уму да су се у то време речници и др. специфични текстови штампали монотипом, тј. појединачним ливењем и слагањем слова); у трећем је огледу све слично као у првој књизи Речника САНУ, мада и ту има вишка информација (нпр., облички наставци за генитив именица давани су и кад је наставак регуларан и кад је обличка основа неизмењена у односу на номинатив).

8. И да не дуљимо о мање важним стварима за ову прилику. Вратимо се првој књизи и даљим књигама Речника САНУ и ономе у њима по чему препознајемо Ирену Грицкат и њена Упутства.

Прво. Препознајемо је, пре свега, по дефиницијама у којима нема вишка података, и што је још важније, нема мањка података. У њима је речено управо онолико колико је неопходно за семантичку и стилску идентификацију семантичке реализације лексеме која је у питању (нпр., основно значење лексеме *дом* дефинисано је као *кућа као место где човек живи са својом породицом*). И још нешто. Ирена је умела, и до тог умећа је држала, да дефиницијама, иако писаним метајезиком, да неку ритмичност и мелодичност.

Друго. У њеним речничким чланцима нема ни вишка примера. Знала је да ће се Речник стално увећавати, писала је о процентном прираштају речи као последици оживеле творбе речи, оживеле афиксације и композиције, плашећи се превеликог обима Речника писала је: „Речник се ... и увећава и умногоме усавршава. То је и његова велика коб“ (Грицкат 1988: 37).

Треће. Из Ирениних дефиниција може се учити шта су апсолутни синоними, а шта релативни. Разуме се, само је првима место у дефиницијама, а њих нема или готово нема на нивоу основног значења; њихово је место, и њих има, на секундарном лексичком нивоу (нпр., једно од секундарних значења лексеме *дом* дефинисано је као *род, њлеме; њородица, лоза (чесџо са додаџком који значи ближе обележје лозе)*). И још нешто. У тим дефиницијама синоними су давани само онда када њихов семантички садржај у потпуности одговара ономе који је идентификован дефиницијом на крају које стоје.

Четврто. Иренине дефиниције препознајемо по давању података о лексичком партнерству и семантичко-синтаксичкој валентности леме у одређеном значењу. А ти се подаци дају у два случаја: или када је за реализацију одређеног значења потребан одређени семантички или синтаксички детерминатор, или и један и други (нпр., једно од секундарних значења лексеме *дом* дефинисано је као: *фиг. (често са придевом: огњени, огњевити) неусџирашиџ, сјајан јунак, херој*; или – једно од секундарних значења глагола *имаџи* дефинисано је као *безл. (са логичким субјектом у генитиву) биџи у џлану за осџварење, одџијање, доџађање, џредсџојаџи*).

Пето, о квалификатору *фиџ*. Сведок сам еволуције лексикографског знања о фигуративности и прилагођавања, спорог, непрецизног, том знању. Као *фиџ*. раније смо, половином прошлога века, и нешто пре тога, квалификовали готово свако секундарно значење добијено метафором, а и метонимијом (што је на нивоу садашњег нашег знања недопустиво (недопустиво је, нпр., *варош* у примеру *цела варош је изишла на улицу* означити као *фиџ*.). А о фигуративности је говорила и учила нас Ирена Грицкат: „На крају ове класификације долазимо до стилски релевантних померања у речима – до добро познатих метафора и метонимија. Треба имати на уму да постоји метафорично одн. метонимијско померање које не изла-

зи из оквира једне речи (*Мрак* његовог живота постаје му све теже подношљив), као и такво које захвата нешто шири одсечак текста (*Мрак* који се *надвио* над његовим животом постаје све *згушћу*). По томе се заправо разликује фигуративно значење речи од њене такозване фигуративне употребе. *Мрак* у првом случају има фигуративно значење, док у другом – тј. када се каже да се *мрак надвија* и *згушњава* – реч *мрак*, у ствари, стоји у сопственом појмовном амбијенту (*надвијање*, *згушњавање*), она сама и није померена, него је употребљена у помереној, метафоричној групацији речи“ (Грицкат 1967: 219).

9. Ирена је била поуздан и предан учитељ. Поузданост њена долазила је, с једне стране, од њеног великог лингвистичког знања и огромног општег образовања, и, с друге стране, од тога што је све што је говорила већ раније проучавала, описивала и у језичком систему идентификовала. Ако је неко њену усмену поуку заборавао, могао се ње подсетити у студији посвећеној проблему о коме је поука дата. Говорила нам је: о значају великих дескриптивних речника и о њима је писала (Грицкат 1960а, 1960б); или – о оправданости односно неоправданости дефинисања прилога граматичким дефиницијама, и о томе је писала (Грицкат 1961); или – о широкозначности као статичној вишезначности, о фигуративности, а и о њима је писала (Грицкат 1967); о новим дескриптивним или специјалним речницима, и о њима писала (Грицкат 1968; 1974); о разлици у лексикографским поступцима у РЈА и РСАНУ, посебно у поимању и дефинисању префикса (Грицкат 1981); и о многим другим стварима о којима смо је питали и о којима нам је говорила. А говорила је и о ономе што нисмо ни умели питати: о проблемима описне лексикографије који се сада тек називају, а са којима ћемо се касније сresti, о томе да ни у лингвистици, као ни у природним наукама не постоје коначна знања, о томе да треба откривати новине у макро и микро лингвистичким, посебно семантичким сферама (Грицкат 1988: 10).

10. Била је предан, али ненаметљив учитељ. У разговору је онога који је питао подстицала на размишљање. Чинило се као да она гласно размишља, као да гласно тражи различите процедуре испитивања, а уз то је успут запиткивала саговорника шта он о свему мисли, тако да се на крају чинило да је одговор својина и

Иренина и онога ко је питао. Уопште, Ирена је млађе лексикографе, поготову оне радознале, занесене, примала као себи равне. А саговорници су се трудили да се у знању не обрукају пред њом, да се у лексикографском умећу приближе њој. И тако је почињало стварање београдске лексикографске школе.

А сад нешто лично. У Институт сам дошла 1961. занета језиком. А ова је занетост тек била подлога на којој ће се касније у Институту развити права страст за лексикографијом, за тражењем оних скривених веза међу речима, међу њиховим значењима. Рекла сам да се та страст развила, а то, можда, и није сасвим тачно. Тачније је да су ме том страшћу заразили (да заразили, јер то је опака страст и непролазна, неизлечива болест) тада млади, а велики и необични лексикографи, и лингвисти уопште, Ирена Грицкат и Митар Пешикан, сада, нажалост, обоје покојни. Кад сам дошла у Институт, они су ме сусрели, дали ми кутију грађе, и сад се сећам, то је била кутија од речи *кокаџи* до *коалузин*, кратко ме упутили у рад, кратко не зато што они нису имали времена, већ зато што ја нисам имала стрпљења, желела сам да што пре зароним у грађу, да речи, да језик опипам. Онда су ме кратко осмотрили и брзо примили у своје друштво, у своје разговоре о језику, у своја заједничка тражења најбољих лексикографских решења; и то је било некако чудно, примили су ме као да сам равна њима. Равна њима, разуме се, нисам била, али је моја тежња и жеља за савршенством у лексикографским решењима била равна њиховој. Разговори са њима моје су друге студије. Дивила сам им се и потајно желела да им се у лексикографском умећу приближим. А како се лексикографско умеће заснива на великом лингвистичком знању из свих области, стално сам учила, и то много учила. Учила сам и да бих могла пратити њихове разговоре, а касније и да бих могла учествовати у њима. И не само то. Ирена је рано долазила у Институт, готово пре свих. Разуме се, и ја сам долазила рано да не бих случајно пропустила онај први радни сат који је Ирена посвећивала разговору с младима. Кажем: посвећивала разговору с младима, а не посвећивала младима зато што је скромна и ненаметљива Ирена учинила да млади осећају да спонтано ћаскају са њом, а не да присуствују озбиљном и важном часу. Ја те часове нисам пропуштала. А они су овако изгледали. Питам ја Ирину нешто, она одговори питањем:

шта ти мислиш о томе. Што год ја одговорила, она би похвалила. А онда би почела као гласно да размишља, и да и мене запиткује о успутним стварима, да анализира питање, да даје могуће одговоре на питање и све што је у вези са њим, да направи синтезу и изнесе је говорећи да је задовољна што смо заједно дошле до решења.

10. Године 1969. Ирена Грицкат одлази из Института за српски језик. Њено име у списку уредника и њене суредакције остају све до XIV књиге. Одлази велика Ирена, велика у свему: у лингвистици, у лексикографији, у преводилаштву и песништву, у музици, у природним наукама и математици, у способности да се игра у лексикографији и лингвистици и да играјући се открива систем, у несебичности, у жељи да и друге уведе у све што је њој доступно.

Ирена одлази, али остаје лексикограф, по своме огромном значају за лексикографију и по сопственим интересовањима и осећањима.

Цитирана лијература

- Грицкат, Ирена. „Академски речници и њихови задаци I: поводом прве књиге речника Српске академије наука.“ *Наш језик* н. с. књ. X, св. 3–6 (1960а): 88–100.
- Грицкат, Ирена. „Академски речници и њихови задаци II: поводом прве књиге речника Српске академије наука.“ *Наш језик* н. с. књ. X, св. 7–10 (1960б): 212–337.
- Грицкат, Ирена. „Прилози и њихов однос према придевима и придевским значењима.“ *Наш језик* н. с. књ. XI, св. 3–4 (1961): 69–80.
- Грицкат, Ирена. „Стилске фигуре у светлу језичких анализа.“ *Наш језик* н. с. књ. XXLI, св. 4 (1967): 217–135.
- Грицкат, Ирена. „Речник српскохрватскога књижевног језика.“ *Зборник Мајице српске за књижевности и језик* књ. 16, св. 2 (1968): 348–351.
- Грицкат, Ирена. „Синоними и сродне речи, Миодраг С. Лалевић, *Синоними и сродне речи српскохрватског језика*, I изд. Београд 1974.“ *Полијтика* 18.10.1975: 12.
- Грицкат, Ирена. „Лексикографски поступак у речницима САНУ и ЈАЗУ: показан на глаголима са префиксом 'за'.“ *Наш језик* књ. XXV, св. 1–2 (1981): 3–23.

- Грицкат, Ирена. „Проблеми описне лексикографије: приступна академска беседа одржана на Свечаном скупу Српске академије наука и уметности 13. јуна 1986.“ *Глас САНУ* књ. 352. Одељење језика и књижевности, књ. 13 (1988): 7–13.
- Грицкат-Радуловић, Ирена. „Стогодишњица лексикографског рада при Српској академији наука и уметности.“ *Свој година лексикографског рада у САНУ*. Ур. Павле Ивић. Београд: САНУ, Институт за српски језик САНУ, 1993: 5–13.
- Ивић, Павле, Мирослав Пантић, Милка Ивић. *Реферат за избор Ирене Грицкај-Радуловић за редовног члана САНУ*. Београд 1985.
- Огледно издање 1913: *Огледно издање бр. 1: Српски речник књижевног и народног језика*. По материјалу Лексикографског одсека Српске Краљ. Академије, израдио Момчило Иванић. Београд 1913: III–XIII и 1–24.
- Огледна свеска 1944: *Речник српског књижевног и народног језика, Огледна свеска*. Београд 1944: I–XXXVIII и 3–55.
- Огледна свеска 1953: *Огледна свеска Речника српскохрватског књижевног језика*, по грађи Српске академије наука. Београд 1953: 3–32.
- Радовић-Тешит, Милица. „Разговор с академиком Иреном Грицкат.“ *Наш језик* књ. XL, св. 1–4 (2009): 127–130.
- РЈАЗУ: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, svezak 97*. Zagreb 1976, Dodatak, Materijali o Rječniku.

Summary

Darinka Gortan-Premk

IRENA GRICKAT-RADULOVIĆ IS A GREAT SERBIAN LEXICOGRAPHER AND A GREAT LEXICOGRAPHY TEACHER

Irena Grickat-Radulović was a great Serbian lexicographer, great lexicography teacher, founder of modern Serbian lexicography and creator of Belgrade school of lexicography. Her contribution to linguistic descriptive lexicography is immense.

РАЈНА ДРАГИЋЕВИЋ
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик

СЕМАНТИЧКА ИСТРАЖИВАЊА ИРЕНЕ ГРИЦКАТ

У раду се говори о семантичким истраживањима Ирене Грицкат. Групишу се и сумирају главни мотиви, теме и резултати њених испитивања, указује се на значај шездесетих година прошлог века за стваралаштво Ирене Грицкат, одређује се њен став према доминантним лингвистичким правцима и литератури о језику.

Кључне речи: Ирена Грицкат, семантика, лексикологија, лексикографија.

Циљ ове анализе јесте да се представе, опишу и критички оцене семантички погледи академика Ирене Грицкат. Грађу за анализу чине њена претежно синхронијска семантичка и граматичко-семантичка истраживања. Изван наше пажње остаће радови у вези са лексикографијом (описом и оценом различитих речника), као и они који су посвећени историји српског језика. Све оцене, закључци и напомене односиће се само на радове Ирене Грицкат који су наведени у списку литературе на крају овог рада.

1. ЗНАЧАЈ ШЕЗДЕСЕТИХ ГОДИНА. Ирена Грицкат је прве своје лингвистичке радове објавила 1949. године, а последње пред крај прве деценије ХХИ века, што значи да се дуже од пола века бавила језичким проблемима. Према нашој оцени, у току тог дугог и плодног радног века, најзначајнији период њеног стваралаштва

представљају шездесете године прошлог века. У том периоду, Ирена Грицкат се први пут бавила лингвистичким темама којима се касније много пута враћала. Њени први приступи из тог времена били су свеобухватни – одређено језичко питање она је разрађивала и синхронијски и дијахронијски, и граматички и семантички, и србистички и славистички. Осамдесетих и деведесетих година, она се често враћала истим темама, полазећи од сопствених закључака до којих је дошла шездесетих година. Закључке обично није кориговала, само их је разрађивала и прецизирала, старе примере допуњавала новим, неке проблеме који су у радовима из шездесетих били тек назначени, обрађивала је и заокруживала. Иако су шездесете године биле тек почетак њеног стваралачког рада, изгледа као да је Ирена Грицкат још тада достигла пуну научну зрелост и исказала највиши степен своје радне енергије и инспирације за лингвистичке теме.

2. МОТИВАЦИЈА ЗА НАУЧНА ИСТРАЖИВАЊА. Разлоге за изузетну научну плодотворност Ирене Грицкат шездесетих година XX века проналазимо у чињеници што је она у то време радила као лексикограф на изради *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* Српске академије наука и уметности. Њен приступ лексикографском раду био је изразито научни. Граматички и семантички проблеми на које је наилазила обрађујући лексикографску грађу дубоко су је инспирисали, а она се није задржавала само на томе да у речнику понуди решења, већ се њима свестрано и исцрпно бавила у својим научним студијама. Ова чињеница показује колико је Ирена Грицкат промишљено, дубоко и одговорно прилазила лексикографском послу и обради језичких датости. Пажњу заслужује и већ наведени податак, очигледан из њене библиографије и садржаја њених радова, да за Ирену Грицкат никада ниједан проблем није био до краја исцрпљен и зато им се често враћала. Ово указује на један важан квалитет озбиљних научника да се никада не задовољавају већ постигнутим и да не подлежу утиску да је неки језички проблем заувек решен.

Осим лексикографског рада, мотивација Ирене Грицкат за њене научне преокупације свакако се крије и у њеној билингвалности. Инспирисале су је језичке чињенице које се разликују у руском и српском језику. Чини се да отуда потиче и њена заинтересованост

за дијахронијски приступ језичким питањима. У многим својим радовима, она је, уочивши различитост неке језичке појаве у руском и српском језику, покушавала да открије који од ова два језика чува стару прасловенску слику, а који је доживео иновацију током времена и да поброји језичке и ванјезичке услове, изазиваче настанка те иновације. Због тога се језичким фактима у радовима Ирене Грицкат често приступало из славистичког и дијахронијског угла, што се и уклапало у традиционални прилаз језичким питањима у србистици и славистици половином двадесетог века. Ваља констатовати и то да је Ирена Грицкат у својим контрастивним истраживањима предност увек давала српском језику и готово обавезно га је називала нашим језиком, док је руски увек служио као језик са којим се српски језик пореди.¹

3. ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП. У радовима из шездесетих година прошлог века, Ирена Грицкат је језичким појавама које анализира приступала свеобухватно и врло слојевито. Анализе је изводила на бројним примерима из књижевности, штампе и из речника.² Теоријско-методолошки приступ језичкој грађи у радовима Ирене Грицкат је традиционалан, под јасним утицајем компаративно-историјске научне парадигме у лингвистичким истраживањима.

Ни у радовима из последњих тридесетак година, Ирена Грицкат није мењала приступ језичком факту. Последњих деценија променило се само то што је у неким радовима сужен фокус истраживања, тако да тек од осамдесетих година, чешће можемо говорити о чисто семантичким или чисто синхронијским истраживањима. Теоријско-методолошки приступ је у свим њеним радовима остао традиционалан.

Чак ни у време када је била млада, радознала а образована лингвисткиња, Ирена Грицкат није имала потребу да се окуша у новим методама, а њих је двадесети век често доносио. Њу је увек

¹ О томе Ирена Грицкат каже: „Била сам увек проучавалац српског (српско-хрватског!) језика, и зналац руског... Више као свој осећам српски језик. То нема везе са чињеницом проучавања. Српски је језик моје домовине, мога школовања, највећег броја мојих пријатеља и симпатија“ (Радовић-Тешит 2009: 129).

² Богато извориште грађе Ирена Грицкат је проанализала у Речнику ЈАЗУ и Речнику САНУ.

привлачио језички проблем, а не метода или научна мода. Однос према структурализму експлицитно је одредила у свом раду о покушају примене структуралистичких метода на проблеме словенског глагола (Грицкат 1953–1954: 329): „Код структурализма се осећа у првом реду брига око метода [...] Стога нам он у погледу својих лингвистичких резултата углавном изгледа стерилан [...] Структуралисти су унели у предмет својег интересовања много нових термина, много нових гледишта, форми мишљења, тежње за прецизношћу; то би могло бити веома корисно за нашу науку, кад бисмо били сигурни да је све то ново у стању да је обогати. Међутим, такав се закључак не намеће; а ученост и новост не треба да нас засене. Структурализму [...] мора се прво пребацити недовољно озбиљно прилажење резултатима старије науке; а да би се пропагирала нова метода, знање у том правцу треба да буде беспрекорно.“ Са данашњег становишта, када се у обзир узму сви резултати лингвистике до којих се дошло применом структурализма, критика Ирене Грицкат делује преоштро. Овде се она износи да би се показао њен став према научним методолошким новинама уопште.

4. ОДНОС ПРЕМА ЛИТЕРАТУРИ. Колико се може запазити, ретко се дешавало да је Ирена Грицкат проналазила инспирацију за неко истраживање у чланку или књизи неког другог научника – у неком туђем схватању, закључку или примеру. Она је била у доброј мери затворена према литератури, на сличан начин као према модерним истраживачким методама. У многим својим радовима она цитира литературу, али констатује да нико до сада није анализирао аспект одређеног проблема на начин који је привукао њену пажњу. Понекад би само у фусноти побројала имена аутора и називе радова у вези са темом коју истражује, али би се само каткад осврнула на неки пример или мишљење изнесено у тим радовима. Никада се није трудила да наведе исцрпну библиографску листу радова у вези са темом. У чланку *О анџонимији* из 1961, на пример, није цитирана ниједна библиографска јединица, иако се у славистичком свету у то време већ увелико писало о овој појави. У првој фусноти тога рада (Грицкат 1961: 87) стоји: „Према неким теоретичарима антоними уопште не могу бити речи истог корена“, а након цитата се не упућује на радове ниједног од тих теоретичара. Због свих ових података помало изненађујуће делује њен текст *О њрилозима у срп-*

скохрвајској лингвистичкој науци (1983), који је скоро у целости посвећен резултатима истраживања других аутора о прилозима. У раду се прецизно и критички наводе различити приступи.

Разлог за овакав однос према прочитаном лежи у чињеници што је Ирена Грицкат увек полазила од језичког факта. Тај факт, односно неки проблем у вези са њим, она је покушавала да реши анализирајући, пре свега, језичку грађу. Литературу би ишчитавала тражећи у њој одговоре на питања која је поставила, а не из жеље да се информише шта је све о датој појави написао неки лингвиста. Када би се враћала некој теми (о чему ће касније бити речи), она то није чинила зато што је у литератури пронашла решење за неки проблем који је давно поставила или зато што је покушавала да разреши дилему коју је поставио неки други лингвиста, већ увек зато што је настављала да мисли о ономе што је сама себи раније задала. Зато се она у свим радовима, на пример, о деминуцији, или о прилозима, или о глаголском виду, обично позива на сопствене радове и резултате до којих је дошла у њима. Размишљала је слободно и самостално. Није била оптерећена теоријама ни већ постигнутим научним достигнућима. Можда су зато резултати њеног рада толико оригинални.

5. ЈЕЗИК И СТИЛ. Радови Ирене Грицкат писани су јасним, прецизним научним стилем који каткад прелази у књижевноуметнички или стил неких природних наука. Ево неколико примера: центрипетална семантика (2000: 225); глаголи и прилози се сабирају уз мањи или већи губитак стварносне компатибилности (1989: 14); антонимија се јавља онда када је некој речи намена „да предухитри обрнуту представу“ (1961: 89); Надамо се да смо на овом месту осветлили бар оно што представља чворове у изванредно богатом семантичком ткању те речи (1961г: 81); крњење чисте лексикографске архитектонике; замишљива имперфектизација (1984: 198; 201); А што се језика тиче, постоје, различито у различитим епохама немирна подручја, разбацана међу умиреним, слично труским или вулканским (1983: 40); када се генитив наслања на номинатив израњају и стимулишу се присенци „као да доспевају у својеврсно индукционо поље“ (1986: 79).

6. НАЈЧЕШЋЕ ТЕМЕ ГРАМАТИЧКО-СЕМАНТИЧКИХ СИНХРОНИЈСКИХ ИСТРАЖИВАЊА. Направићемо кратак преглед тема које су

најинтензивније заокупљивале пажњу Ирене Грицкат. Навешћемо називе радова и године издања да би се потцртало колико су дуго-трајна била њена интересовања за одређене теме. Године и наслови наводе се и због тога што се, скоро редовно, може запазити иста структура, исти пут овладавања одређеном тематском целином: обично је први рад у једном тематском кругу био најопштији (у највећој мери заснован и граматички и семантички), да би се, затим, све више ишло ка чистој семантици. Можда би се могло рећи да су интересовања Ирене Грицкат пред крај живота била у највећој мери семантичка. Запазиће се и то да је ауторка престала да се бави темама из савременог српског језика када је 1969. године напустила лексикографски посао и започела рад у Народној библиотеци. Период седамдесетих година прошлог века посветила је истраживању историје српског језика. Након пензионисања (крајем седамдесетих година) па све до краја живота, она се, у научном смислу (по темама и истраживачким преокупацијама), вратила тамо где је стала шездесетих година. Наслови радова и године објављивања то јасно показују. Наравно, за све то време развијала је и паралелни истраживачки пут у вези са историјом српског језика.

Питањем деминуције, посебно деминутивних глагола, Ирена Грицкат почела је да се бави 1955. године у опширном чланку под називом *Деминутивни глаголи у српскохрватском језику*. Пошто је фокус тог истраживања био у суфиксима за творбу деминутивних глагола, питање типова деминутивних значења обрађено је 33 године касније, дакле, 1988. године, у раду *Значења афиксалне глаголске деминуције*. Затим су се у обради различитих подврста деминутивног значења отворила нека нова питања о природи деминуције, па се Ирена Грицкат још једанпут бавила том темом 1995. године у раду *О неким особеностима деминуције*.

Већ у истраживањима глаголске деминуције, отворило се сложено питање глаголског вида, посебно односа између итеративности и деминутивности глагола, па је, тако, и глаголски вид био предмет дугогодишње пажње Ирене Грицкат. Давне 1957. године објавила је два рада посвећена овој теми: *Неколико зајажјања о глаголском виду* и *О неким видским особеностима српскохрватског глагола*. Запажајући разлике у значењима српских и руских префиксираних глагола, Ирена Грицкат се заинтересовала за тзв. чисту перфекти-

зацију, па је тако 1966. године настао њен рад *Префиксација као средство ђрамајичке (чисће) ђерфекђизације*, а пошто јој се учинило да семантичкој страни овог процеса није посветила довољно пажње, 1967. године објавила је чланак *Шђа даје за ђроучавање ђлађолске семанђичке чисђа (ђрамајичка) ђерфекђизација ђуђем ђрефиксације*. Питању глаголског вида из семантичког угла Ирена Грицкат вратила се и 1985. године у раду *Одлике ђлађолскођ видскођ ђарњашиђва као семанђички индикатиори*.

Проблем префиксације заинтересовао ју је и у радовима о појединачним префиксима, па је 1981. године, у светлу анализе сличности и разлика између Речника САНУ и Речника ЈАЗУ, анализирала значења и обраду глаголског префикса *за-*, а 2000. године обрадила је и *Префикс с(а)- уз ђлађоле у срђском језику*.

Дружење са прилозима Ирена Грицкат је отпочела још 1961. године у раду *Прилози и ђихов однос ђрема ђридевицама и ђридевским значењима*. Пажњу јој је привлачила одредбена семантика прилога у односу на глаголе. Само годину дана касније, објавила је и рад *О једној особеносђи ђрилођа и ђрилошких синђађми у срђскохрвајском језику*. Две деценије касније, 1983. године, Ирена Грицкат се враћа својој омиљеној теми радом *О ђрилозима у срђскохрвајској линђвисђичкој науци*. Године 1989. објављен је рад *Прилошке речи ђосмајране кроз феномен анђонимије*, а 2000. године и последњи рад у вези са том темом *Појаве међафоричносђи у ђрилозима*.

Проблем антонимије није заинтересовао Ирену Грицкат само 1989. године, када је истраживала прилошку антонимију, већ и пре тога: 1961. године у раду *О анђонимији* и у тексту *О неким ђроблемима неђације у срђскохрвајском језику*.

У једну групу могу се објединити и радови Ирене Грицкат посвећени синтагматским семантичким лексичким односима. Њима се бавила у већини својих радова о прилозима, затим 1986. године у раду *Ексђресивне синђађме са ђениђивима у срђскохрвајском језику* и 1997. године у раду *Шђа све значи „значђиђи“*.

У наведеним радовима о међусобном значењском утицају лексема које су заједно употребљене, али и у другим радовима, Ирена Грицкат је додиривала или се сасвим посвећивала питањима стила и стилистике. Један од првих радова о томе написан је 1967. године и носи наслов *Сђилске фиђуре у свеђлу језичких анализа*, али и у

неким радовима из области дијакхронијске лингвистике, као што су *Размишљања о сџилу у нашим сџарим сџисима* (1972) и *О неким сџилским фиџурама у Похвалама кнезу Лазару* (1975).

7. СЕМАНТИЧКА ИНТЕРЕСОВАЊА. 7.1. *Уџицај конџексџа на значење*. Однос према месту семантике у својим истраживањима и у лингвистици уопште, Ирена Грицкат је језгровито исказала реченицом: „Можемо рећи, заједно са другим истраживачима, да је лингвистика у суштини потрага за значењима“ (1984: 203). У свом кратком, а инспиративном раду *Шџа све значи „значџиџи“?* (1997), али и у неким ранијим радовима (исп. нпр. Грицкат 1967; 1986) ауторка износи своју, могло би се рећи, главну преокупацију у вези са појмом лексичког значења. Та преокупација произлази из угла из којег она посматра значење, а то је угао одговорног лексикографа који је запитан над проблемом дефинисања значења у описном речнику. Она је, наиме, заинтересована за питање великог, понекад неочекиваног, уџицаја контекста на значење лексема. Циљ јој је да размотри „како се значење, заправо, догађа, да ли се оно увек може беспроблемно утврдити, или уз напомену да је одговарајућа идентификација добијена тек захваљујући контексту; или нам у неким случајевима уопште измиче изједначење између употребљене речи и било каквог лексикографског објашњења“ (1997: 395). Задатак лексикографа (као и сваког проучаваоца значења) је сте да „идентификује концепцију (или више њих) која је у дату реч нашем свешћу уграђена“ (1997: 395). Понекад треба идентификовати концепцију коју је у реч уградила свест писца, као у примеру: *Ломџм ѓусџе веђе на служе*. У овој реченици Добрице Ћосића коју је Ирена Грицкат цитирала у неколико својих радова удаљених деценијама један од другог, *ломџџи веђе* значи *мрџџиџи се*. Значење се остварује, како каже Ирена Грицкат, „варничењем између речи, пробојним смисаоним пражњењем, која су и некоректна при критеријуму буквалности, и изазовна за уметничко чуло“ (1997: 398). Глагол *ломџџи* још би се некако и могао дефинисати у значењу који је остварио у наведеном контексту, али је готово немогуће дефинисати значење именице *белуџџак* о којем пише Васко Попа. Тај белутак је хитнут у ваздух, па је ишчезао, *на земљу се није враџио, на небо се није џоџео... ено белуџџка, ни на небу ни на земљи, самоџ себе слуша међу свейџовима*. Ирена Грицкат примећује да се

„белутак овде не везује ни за шта од наше истовремене когниције, па опет изазива неку менталну, или неку емотивну реакцију, он је алегорија, симбол, подсећа на нешто неуловљиво, чак ствара емпатију. Значи да и та реч опет нешто значи узета заједно са својим реченичним односно ширим контекстуалним окружењем“ (1997: 398). Ирина Грицкат је забринута због тога што постоје значења лексема као ово које има *белуџак*, што их лексикографи не могу идентификовати у речнику, јер је на њих утицало и нешто више од синтагматских лексичких односа и од полисемије. Не може се просто рећи да је *белуџак* употребљен метафорички у овом контексту. На значење те лексеме утиче и асоцијативни контекст, емоционални контекст и сасвим индивидуални поглед на свет и писца и читаоца... Због тога је тешко пронаћи адекватан метајезик којим би се ово значење могло дефинисати.

Стварање, „догађање“, обликовање значења контекстом или у контексту привлачило је пажњу Ирине Грицкат и у њеним ранијим радовима. Тако, она пише о лексемама у основном значењу које су употребљене у неодговарајућем облику (и ту појаву назива *мелуџакса каиџорија*) и о уобичајено употребљеним граматичким категоријама које су испуњене неодговарајућим лексемама (*мелуасемија*)³ (Грицкат 1967: 228). Као један од примера за метатаксу категорија наводи се Тосићева реченица: *Он није могао ћуџањем џо да џрџи* (уместо *ћуџећи*, у *ћуџању*). Инструменталом се, сматра ауторка, казује да је ћутање било оруђе, начин трпљења, а не његов пратилачки моменат. Још један пример: *не џресџајући да сузи на џрошле ноћи*. *Сузиџи* овде значи *џиџо џлакаџи*, међутим, захваљујући додатку „на нешто“, јавља се нова асоцијација – *мислиџи*, *џодсећаџи се на нешџо у сузама*.

Примери за метасемију су *крџе облака*, *клинџи кише* итд. Ирина Грицкат (1967: 231) их овако коментарише: „У оваквим граматички исправним додирима лексички инкомпатибилних речи ства-

³ Ирина Грицкат користи обиље термина у вези са овим појавама: *мелуџакса каиџорија*, *мелуасемија*, али и *мелуахронизам* (*мелуџакса времена*), *мелуџаџомаџизам* (*мелуџаџакса џадежа*). Она, међутим, не упућује на литературу у вези с њима, тако да остаје нејасно до које мере је о овим појавама писано, како су оне до тада називане, да ли је неку од њих она сама уочила и именовала или су све преузете из литературе.

рају се нове значењске величине, са вишком нове изражајне снаге.“ Овакве лексичке комбинације „стављају читаоца у могућност да допуњује смисао сопственим примислима.“ У једној реченици ауторка (1967: 233) каже да ће навести још неколико примера „друкчијег или сложенијег контактирања међу речима, са истим резултатима стилског издизања.“ Треба обратити пажњу на идеју исказану у овој реченици о постојању степена сложености међулексичког контакта.

У раду о експресивним синтагмама са генитивима (Грицкат 1986) испитују се ове конструкције са циљем да се групишу различите могућности испољавања експресивности омогућене управо синтагматским спојем двеју именица. Понављају се и примери *крѷе облака, клинци кише, маје влаге* (о којима је први пут писано 1967. године) и објашњава се да је у њима на делу *синѷагмаѷска*, а не *лексичка фиѷураѷвностѷ*.

Међу различитим семантичким типовима ових генитива пажњу привлаче они типа *зима године* у којима се генитивом максимализује номинатив. Максимализација, примећује Ирена Грицкат (1986: 83), иде правцем оног квалитета који је у представама говорника најјаче везан за реч стављену у номинатив. Тако је, рецимо, *раѷ сѷолећа* најкрвавији рат у сто година. Ова значењска особеност названа је новим семантичким слојем, а то је *суѷерлаѷвностѷ власѷиѷѷоѷ значења именице*. Када се генитив наслања на номинатив, развишља И. Грицкат, изроњавају и стимулишу се семантички слојеви и присенци „као да доспевају у својеврсно индукционо поље.“ Ти присенци се у радовима Ирене Грицкат називају *криѷѷосемемама*, а оваква семантика је *суѷсеманѷѷика* или *криѷѷосеманѷѷика*.⁴

⁴ Питању *криѷѷосеманѷѷике* И. Грицкат је посветила доста коментара и напомена у својим радовима. Тако, на пример, разлог за употребу *везника а* уместо *и* код неких старијих црногорских писаца (*Везир осѷѷави Подѷорѷцу а уѷѷече низ Ђемовско ѷоље*) „треба потражити на неким *криѷѷосеманѷѷичким равнима*“ (Грицкат 2000: 222). У раду о експресивним синтагмама са генитивима (1986) каже да се „неконвенционалним везама подстиче изроњавање постојећих *криѷѷосемема*“ и да је у речи *ауѷѷомобил* замислива „не само семантика техничких перформанси које достижу висок степен успешности, него и семантика (супсемантика, *криѷѷосеманѷѷика*) жељеног предмета.“ У истраживању неких особености деминуције (1995) стоји да говорник зна да може рећи *леѷуѷкасѷѷа девојка*, али не и **леѷуѷкасѷѷа веранда* „зато што је меродаван у процени

7.2. *Семантика прилога*. Ирена Грицкат је о прилозима писала 1961, 1962, 1983, 1989. и 2000. године. Дакле, цео живот се интересовала за ову врсту речи. Оно што је ауторки било најважније понављало се из рада у рад. Једна од тих сталних тачака јесте семантички утицај прилога на реч коју одређује, а обично је то глагол. Може се закључити да ју је и ка прилозима вукла заинтересованост за синтагматске лексичке односе и за оне слојеве значења (како она каже, присенке или криптосемеме) које лексема добија у контексту, а који су понекад неухватљиви или тешко ухватљиви за лексикографа: „Речник тумачи изоловане речи, али свака изолована реч носи у себи семантички набој који је креиран и креативан у међулексичким додирима. Стога је описном речнику главни задатак да разјашњава добијене резултате тих додира“ (Грицкат 1983: 26).

Једно од важних општелингвистичких питања које Ирена Грицкат (1961в: 76) поставља (инспирирана семантиком прилога) јесте шта је уопште „ближе одређивање“ у језику. Она сматра да ближе одредити (именицу, глагол или придев) значи „објавити нешто из потенцијала речи, схваћеног, разуме се, у ширем смислу, тј. и као скуп разних спољних одредаба и привремених карактеристика, а не само иманентних особина и својстава.“ Грицкатова примећује да су најшире могућности при одређивању именица и због тога су придеви (који одређују именице) разноврснији по врстама и количини од прилога. Глаголи и придеви немају толике могућности које би могла осветлити одредбена реч. Због тога се не може адвербијализовати сваки придев.

Још једна важна општа напомена односи се на значењску разлику која се испољава између придева и прилога, а читује се у томе што „значење придева мора бити на било који начин инхерентно значењском садржају именице уз коју он стоји (макар и метафорично; макар сам придев утицао на значењско померање у именици), док прилог може да стоји – уз глагол – као екстравербална одредба,

семантичког потенцијала датог суфикса, условно речено *криптосеме* или чак *криптиосителе* која се у њему изградила.“ Из ових примера (а ограниченост рада не допушта да наведемо све) види се да је И. Грицкат развила чак и терминологију *криптосемантике*. Остаје да се она детаљно истражи, како у радовима И. Грицкат, тако и у многим другим случајевима о којима она није писала.

тј. као одредба усмерена на неки други члан или друге чланове у реченици“ (Грицкат 1989: 3).⁵

Међутим, ауторка открива једно глаголско значење „помоћу којег се може направити продор готово на сваком месту где придев пружа отпор при превођењу у прилог. То су глаголска значења „изгледати“, „деловати на чула“, „деловати уопште“ (1961в: 79). Такво значење Ирена Грицкат назива *значење уџиска на око*⁶, нпр.: *Ова врба сџоји џужно над рибњаком* или *Тужно сџава џрирода џод снегом*. Значењу *уџиска на око* Ирена Грицкат се враћала и у другим својим радовима, опчињена отварањем неочекивано великог броја прилошко-глаголских спојева омогућених тим значењем. Готово сваки придев се може адвербијализовати када се њиме одређује предикат (али и субјекат) у овом смислу.

И 1983. године, Ирена Грицкат размишља на сличан начин: „Прилози се не ’прилажу’ сваки пут уз глаголе у циљу сабирања значењских чинилаца (*снажно ѓрми* = грмљавина чији је интензитет снажан), већ се између њих и глагола понекад врше комбинације и рекомбинације значења које доводе до сугестивних појмовних једињења, до ’појмотворности’ (*виолеџно ѓрми* = грми из тешких, љубичастих, олујних облака)“ (Грицкат 1983: 4). Иако се у истраживањима није званично користила компоненцијалном анализом, Ирена Грицкат спонтано размишља структуралистички о комбиновању семантичких компонената.

7.3. *Семантика глагола*. Интересовање за прилоге проистиче, као што је већ речено, из занимања Ирене Грицкат за значења која се обликују у семантичким спојевима између двеју речи. Други важан повод за анализу прилошких значења лежи у чињеници што прилози тај спој обично остварују са глаголима, а то су речи које

⁵ У радовима И. Грицкат често се могу прочитати коментари општелингвистичког типа – о природи неких врста речи, о њиховој служби и употреби, о језику уопште. Те цртице су њени драгоцене прилози лингвистици. Понекад се у начину на који их износи, али и по њиховом садржају, осећа утицај њеног знаменитог учитеља Александра Белића.

⁶ Ирена Грицкат је имала ненадмашну способност запажања, издвајања, класификовања и именовања оваквих микросемантичких слојева као што је *значење уџиска на око*. О томе ће бити више речи у вези са типовима глаголских деминутивних значења.

су на различите начине увек биле у фокусу истраживања Ирене Грицкат. Посебно се бавила глаголским видом (и шире – ефектима глаголске афиксације) и глаголском деминуцијом (као и деминуцијом уопштено).

Питањем деминутивних глагола Ирена Грицкат је почела да се бави у свом антологијском чланку о овом питању из 1955. године. Повод за истраживање била је једна неочекивана разлика између руског и српског језика. Упадљиво је да руски језик поседује развијенији систем именичких и придевских деминутива него српски, међутим, у овом раду се запажа, а затим и доказује да је српски „далеко више од осталих словенских језика развио категорију деминутивних глагола“ (Грицкат 1955: 45). У раду се, затим, детаљно анализирају суфикси и префикси којима се у српском језику постиже глаголска деминутивност, а један од важних теоријских закључака, који привлачи пажњу, односи се на различиту природу префикса и суфикса у словенским језицима. Наиме, суфикси су празни елементи и њима се може дати она улога која им се намени. Префикси су, међутим, представљали праве речи са одређеном семантиком и њихово значење је морало утицати на значење глагола којима се придодују. „Када се још узме у обзир промена вида, нама је јасно да је префиксирани глагол доста удаљен од својег основног глаголског значења“ (Грицкат 1955: 90). Пошто је у овом раду пришла питању глаголске деминуција врло широко, дијахронијски и синхронијски, србистички и славистички, граматички и семантички, ауторка се вратила овом питању 1988. године, и овога пута само семантички обрадила афиксалне глаголске деминутиве. Уочено је да глаголски деминутиви немају обавезно деминутивно значење, већ врло широку палету семантичких реализација. Ирена Грицкат је исказала изузетан дар за фине семантичке нијансе уочивши бројне значењске типове (Грицкат 1988). На пример: радња се врши на разним местима: *возикао се ѿамо-амо*; радња се врши у кратким одсецима: *куцка саѿи*; радња се врши у неједнаким размацима: *у ѿом седењу ѿоче се јавкаѿи умор*; радња се врши тише или тихо: *кашљуцала је слабашна дама*; радња се врши овлаш: *сѿаде ѿрсѿом койкаѿи ѿо ѿејелу*; радња се врши нервозно: *несѿрѿљиво је лујкала врхом десне ноге*; радња се врши кришом: *кад људи о чему ѳоворкају, нешѿо је у сѿвари*;

радња се врши ненаметљиво: *живуцкали ми њако, добро*; радња се врши ради одвраћања пажње: *џурка њисма у недра*; радња се врши недобронамерно: *људи нам нису наклоњени, џоворкају...*⁷

Проблему деминуције Ирена Грицкат приступа и 1995. године, али се овога пута више задржала на придевским и именичким деминутивима. Због будућих истраживача ваља нагласити њен став да „поједина значења која се добијају деминуцијским префиксирањем придева спадају међу најинтересантније проблеме на подручју српског језика“ (Грицкат 1995: 18). У том смислу, она посебно истиче специфичност префикса *њо-*.

За перфектизацију глагола и семантичке промене које она доноси Ирена Грицкат се интересовала више пута (нпр. Грицкат 1967б; 1985). Она запажа семантичке разлике међу глаголима насталим префиксацијом у руском и српском језику, и, као и у многим другим случајевима, разлика између ситуације у ова два језика инспирише је на истраживање. У раду из 1967. године полази се од претпоставке (са којом се не слажу сви проучаваоци) да се префиксацијом може остварити чист видски однос, исп. нпр. однос између глагола *њисањи* и *нањисањи*. У њеним радовима се због тога употребљава термин *чисња (џрамањичка) њерфекњизација*. Међутим, проблем српског глагола у односу на руски лежи у томе што је он у основном значењу често *хењеросемичан*, тј. могуће су различите аперцепције, перспективе, смерови или циљеви остварења глаголске радње. Због тога, глаголу *њерањи* одговарају два свршена корелата: *исњерањи* и *оњерањи*. „Хетеросемији имперфективних глагола у српском језику“, мисли И. Грицкат, „одговара хетероморфија перфективних.“ Руски глаголи су, према оцени Ирене Грицкат (1967б) *хомосеманњичнији* од српских, па тако, на пример, глаголу *знатњ* одговарају два корелата: *выгнњтњ* и *отогнњтњ*. Та два префиксирана глагола у руском језику не представљају само перфективне корелате имперфективног глагола, већ се префиксима у њих уносе и нова значења. Према томе, руски несвршени глагол је „шири, блеђи, генерализованији по својој семантици“, па га префикси усмеравају, док је српски глагол семантички разуђен. Из овога сле-

⁷ Тешко да би се у српској лингвистици могло наћи још много примера за овако танану семантичку класификацију.

ди дубље питање важно за лексикографе: „докле се у тој хетеросемији морају посматрати појединачна подзначења глагола, а одакле почиње разлика у аперцепцијама истих радњи?“ (Грицкат 1967б: 122).⁸ Видско парњаштво је предмет интересовања Ирине Грицкат и 1985. године. Поставља питање због чега према неким свршеним глаголима у речницима нема несвршених облика. За одговор на ово питање подаци у речнику понекад дају одговор, а понекад наводе на погрешан траг. Нашу пажњу је посебно привукла констатација да лексикографи понекад немају у грађи доказа да постоји несвршен глагол према неком свршеном, па се у неким случајевима одлучују, а у неким се не одлучују, да уведу несвршени парњак. Ако је тако, онда су и лексикографи понекад ствараоци нових речи.

Када је реч о испитивању глагола, не може се изоставити ни подсећање на рад Ирине Грицкат о развоју значења глагола *имати*. У тај глагол сливају се два прасловенска глагола: **jęti* (узети, capere) и *imeti* (поседовати, habere). У неким језицима за ова два појма постоје два глагола, а у српском су сливени у један. Издвојићемо само нека врло инспиративна размишљања и коментаре о развоју значења овог глагола. Семантичку ширину овог глагола Ирина Грицкат објашњава и тиме што се „појам поседовања распростро [...] уопште на представу о односу између субјекта и било каквог другог предмета ако код субјекта постоји заинтересованост, став према предмету“ (Грицкат 1961г: 69) Према Маслову, поседовање у широком смислу је и извесна заинтересованост лица за радњу или њене резултате, као постојање радње у сфери субјекта, најзад као моменат емоционалног односа према ономе што се саопштава. „*Имам сиремљену лађу*, чак ни у моменту конструисања такве реченице, није значило да је спремљена лађа својина говорникова: спремљена лађа или спремљеност лађе била је само предмет говорниковог интереса“ (Грицкат 1961г:

⁸ И. Грицкат се бавила и једном појавом која је слична хетеросемији у свом раду о стилским фигурама у светлу језичких анализа (1967). Појаву семантичке разуђености, широкозначности једне лексеме и немогућности утврђивања пута којим су се значења развијала, назвала је *илајтисемија*. Придев *велик*, на пример, има у 14 тачака укупно 29 значења и сва су она „у ствари само могућности различитих номинација једне исте основне представе, зависно од тога с којом речју та основна представа контактира.“ Појава платисемије је везана за глаголе, именице и придеве најширег значења.

71). Морамо се задржати на још једној суптилној анализи значења глагола *имајти* у реченици: „*Имаш дуго да чекаш*: то не значи да саговорник нешто има или нема, он и не може 'имати' одсечак времена, већ значи да му тај дуги одсечак времена (до неког рока) предстоји, нимало 'његов', али испуњен његовим чекањем. Објективно стање ствари и субјективно поимање разних односа, од којих неки могу да се схвате и као поседовање, преплићу се, и у изражавању долази до померања значења глагола о коме је реч“ (Грицкат 1961г: 70). Ова размисљања превазилазе лингвистичку анализу и у својој суштини су филозофска.

7.4. *Антонимија*. Од свих парадигматских лексичких односа пажњу Ирене Грицкат највише је привлачила антонимија. Њоме се први пут бавила 1961. године замисливши се над проблемом супротности у реалном свету. Запазила је да је тај појам релативан у реалности, али да то не сме бити у лингвистици. Поставила је задатак за даља истраживања о томе да ли се негацијом именица, придева и глагола увек добија антоним. Делимичан одговор на ово питање дала је у следећем раду из 1961. године (Грицкат 1961б). Инспирацију за њега је пронашла у разлици између српског и руског језика која се састоји у томе што се у српском језику речца за негацију користи обично уз глаголе, а ретко уз придеве и именице, док се у руском језику користи уз све три врсте речи. Ситуација у српском језику је наслеђена из прасловенске епохе, док је ситуација у руском иновација. Године 1989. Ирена Грицкат повезује питање синтагматских и парадигматских односа тако што анализира прилошке антониме и њихов утицај на значења глагола уз које се користе. Запазила је да антонимични прилози често не стоје у семантичкој равнотежи.

8. ЗАКЉУЧАК. Уместо закључка о значају и вредности семантичких истраживања Ирене Грицкат, уместо опаске о општем утиску који носи читалац док чита њене радове, навешћемо кратак одломак из аутобиографске књиге *У лебдивом ходу* (1994: 220). Професор Упоредне граматике је у расправи с једним студентом, колегом Ирене Грицкат, рекао: „Према усвојеним начелима, са сигурношћу се нешто може говорити само у математици. Ни у граматици. Ни у политици.“ „Пошто сам с њиме била у срдачним односима“, наставља Ирена Грицкат, „упитала сам га једном који је, у

ствари, смисао тих апстрактних наука каква је, на пример, његова Упоредна граматика. Одговор је гласио да баш такве науке подижу част човековог духа: када се дух надмоћно труди око нечега чиме се не окоришћује. Заувек се урезала у мене та идеја.“ Управо ту идеју има и читалац радова Ирене Грицкат: да они подижу част духа.

Цитирана лијераиура

- Грицкат, Ирина. „Поводом једног покушаја примене структуралистичког метода на проблеме словенског глагола.“ *Јужнословенски филолоџ XX (1953–1954): 307–332.*
- Грицкат, Ирина. „Деминутивни глаголи у српскохрватском језику.“ *Јужнословенски филолоџ XXI (1955): 45–96.*
- Грицкат, Ирина. „О антонимији.“ *Зборник Мајице српске за филолоџију и лингвистику 4–5 (1961): 87–90.*
- Грицкат, Ирина. „О неким проблемима негације у српскохрватском језику.“ *Јужнословенски филолоџ XXV (19616): 115–136.*
- Грицкат, Ирина. „Прилози и њихов однос према придевима и придевским значењима.“ *Наш језик н. с. књ. XI, св. 3–4 (1961в): 69–80.*
- Грицкат, Ирина. „Развој значења глагола *имаји*.“ *Радови: Научно друштво Босне и Херцеговине, књ. 8, Одељење историјско-филолошких наука; књ. 6 (1961г): 67–81.*
- Грицкат, Ирина. „О једној особености прилога и прилошких синтагми у српскохрватском језику.“ *Наш језик н. с. књ. XII, св. 3–6 (1962): 78–89.*
- Грицкат, Ирина. „Префиксација као средство граматичке (чисте) перфектизације.“ *Јужнословенски филолоџ XXVII, св. 1–2 (1966): 185–223.*
- Грицкат, Ирина. „Стилске фигуре у светлу језичких анализа.“ *Наш језик н. с. књ. XVI, св. 4 (1967): 217–235.*
- Грицкат 1967б: Ирина. „Шта даје за проучавање глаголске семантике чиста (граматичка) перфектизација путем префиксације.“ *Наш језик н. с. књ. XVI, св. 3 (1967б): 119–126.*
- Грицкат, Ирина. „Лексикографски поступак у речницима САНУ и ЈАЗУ: показан на глаголима са префиксом 'за'.“ *Наш језик н. с. књ. XXV, св. 1–2 (1981): 3–23.*

- Грицкат, Ирена. „О прилозима у српскохрватској лингвистичкој науци.“ *Јужнословенски филолоџ XXXIX* (1983): 1–41.
- Грицкат, Ирена. „Одлике глаголског видског парњаштва као семантички индикатори.“ *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* 27–28 (1985): 197–203.
- Грицкат, Ирена. „Експресивне синтагме са генитивима у српскохрватском језику.“ *Јужнословенски филолоџ XLII* (1986): 71–93.
- Грицкат, Ирена. „Значења афиксалне глаголске деминуције.“ *Први лингвистички научни скуп у спомен на Радосава Бошковића*. Титоград: ЦАНУ, 1986: 131–139.
- Грицкат, Ирена. „Прилошке речи посматране кроз феномен антонимије.“ *Јужнословенски филолоџ XLV* (1989): 161–172.
- Грицкат, Ирена. *У лебдивом ходу*. Нови Сад: Матица српска, 1994.
- Грицкат, Ирена. „О неким особеностима деминуције.“ *Јужнословенски филолоџ LI* (1995): 1–30.
- Грицкат, Ирена. „Шта све значи 'значити'?“ *Из књижевности: зборник радова у часопису Предрага Палавесћере*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1997: 395–399.
- Грицкат, Ирена. „Појаве метафоричности у прилозима.“ *Јужнословенски филолоџ LVI*, св. 1–2 (2000): 301–309.
- Грицкат, Ирена. „Семантички потенцијали у неким непроменљивим речима.“ *Српски језик V*, св. 1–2 (2001): 221–226.
- РАДОВИЋ-ТЕШИЋ, Милица: „Разговор с академиком Иреном Грицкат.“ *Наш језик* књ. XL, св. 1–4 (2009): 127–131.

Резюме

Райна Драгичевич

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ИРЕНА ГРИЦКАТ

В работе говорится о семантических исследованиях Ирены Грицкат. Классифицируются главные мотивы и темы ее исследований, обобщаются их результаты. Также указывается на значение 60-тых годов прошлого века для творчества Ирены Грицкат, определяется ее позиция по отношению к доминантным направлениям лингвистики и языковедческой литературы.

ISSN 0350-185x, LXVI (2010), p. (51–108)
УДК 81:929 Грицкат-Радуловић И. ; 012 Грицкат-Радуловић И. ;
016:929 Грицкат-Радуловић И.
ID 178112524

МИЛЕНА МАРКОВИЋ
Београд

БИОБИБЛИОГРАФИЈА АКАДЕМИКА ИРЕНЕ ГРИЦКАТ-РАДУЛОВИЋ

Уводна напомена

Биобиблиографију академика Ирене Грицкат-Радуловић чине три целине: прва, *Биографија* са додатком *Научна и стваручна делатност*, друга, *Библиографија* (I Посебна издања, II Прилози у часописима и зборницима, III Редакторски рад) и трећа, *Селективна лијераиџура о делу*. Библиографија је рађена по хронолошком принципу. Предметни индекс обухвата истраживачке теме аутора из области лингвистике; за ванлингвистичке теме наводе се имена и шири појмови (индекси наслова књижевних и преводилачких радова дати су у јубиларној библиографији, САНУ 2002).

БИОГРАФИЈА¹

I Породично и школско образовање. – Језик „дечије собе“

Академик Ирина Грицкат-Радуловић (Ирина Георгијевна Грицкат, удата Радуловић)² родила се у Београду 19. 1. 1922. у породици руских емиграната. Родитељи су били: отац – инж. Георгије Грицкат (Санкт Петербург, 27. 10. 1887 – Београд, 18. 2. 1957) и мајка – професор музике Зинаида Григорјевна Грицкат, рођена Черникова (Керч, 19. 4. 1889 – Београд, 2. 7. 1963). По пореклу, отац напола Литванац, напола русифицирани прибалтички Немац, одрастао у Санкт Петербургу; мајка Русиња, одрасла на Криму. По образовању, отац је грађевински инжењер, мајка је завршила класу клавира на петроградском конзерваторијуму и кратко време је била суплент за музику у Смолњом девојачком институту. Родитељи су емигрирали из СССР-а из идеолошких разлога почетком 1920. године.

„Хоћу да подвучем своју срећу са родитељским домом: код нас је згодно била укомпонована ситуација: отац – по свему интелектуалац, техничког образовања, али са мноштвом побочних радозналости; мајка – уметник, професор клавира, писац музичких прилога по београдским часописима.“ Изабравши Србију за домовину, а будући да су били „по духовној структури прилични релативисти и космополити“, родитељи су учествовали у руској колонији само делимично и чинили су све да се уклопе у

¹ Подаци и цитати за ову биобиблиографију преузети су из: Михаило Стевановић, Милка Ивић, Павле Ивић, „Реферат за избор за дописног члана САНУ 1978“; Павле Ивић, Мирослав Пантић, Милка Ивић, „Реферат за избор за редовног члана САНУ 1985“; И. Грицкат, „Запажања о билингвизму“; И. Грицкат, „У лебдивом ходу“; И. Грицкат, „Злата Ђунђенац“; Милош Јевтић, „Са домаћим славистима“; библиографија објављених у Годишњаку САНУ и ЈФ. Посебно смо захвални господину Алексеју Арсењеву (Нови Сад) на бројним подацима из дела заоставштине Ирине Грицкат, која се налази засад код њега.

² Ирина Грицкат се неуједначено потписивала на својим радовима у време када је била у браку. Ирина Грицкат је била у браку са инж. Ђорђем Радуловићем (Колашин, 11. 3. 1910 – Београд, 13. 3. 1980) од 18. 6. 1958. до његове смрти. Пре тога је била у браку од 13. 1. 1951. са професором љубљанске гимназије Бенедиктом Вирком (Словен Градец, 17. 6. 1921 – ?). – Подаци су преузети из матичних докумената који се налазе код господина Алексеја Арсењева у Новом Саду.

живот нове средине. Да би наставили своје професије, били су упућени на српско друштво и тако су и своје једино дете уписали у српску школу.

Ирена Грицкат се школовала у Београду: похађала је Немачко-српску основну школу (1928–1932), Другу женску државну гимназију (1932–1940), затим је уписала славистику, па прешла на Групу за српскохрватски језик и јужнословенске књижевности на Филозофском факултету (1940–1949). Други светски рат је продужио студије.

„Рат сам провела у Београду, и то време због заустављеног школовања, било је за мене управо доба најинтензивнијег интелектуалног и уопште духовног развоја. Касније је већ наишла специјализација. Шта сам се књига начитала, шта сам се насвирала на клавиру, онако кроз аматерски, али бујно, 'рахмањиновски', шта сам тада песама певала, од којих сам после девет десетина бацила! Мислим да сам тада дефинитивно схватила да ћу се бавити неким 'рефлексивним' послом, а не музиком (веровала сам да ћу постати професор у гимназији). Највише од свих предмета волела сам математику. Језици су ми ишли: пре десете, пре поласка у гимназију, приватно сам учила француски и немачки. За предмет зван српскохрватско-словеначки имала сам афинитета, јер сам од малена састављала разноврзне песме и фантазије подједнако и руски и српски. Латински сам заволела због неке његове полуразумљиве метафизичности, а и због комбинаторичности у граматичи, што је личило на математику“.

Ирена Грицкат је одрасла као билингвална особа. „Мој домаћи језик је био руски. Отац је говорио севернијим, 'петроградским' језиком, док је мајка била јужњакиња... Обоје су говорили сасвим књижевно, тек са маленим, једва приметним међусобним разликама, које су се чврсто одржавале... Међутим, услед неких тананих интелектуалних идентификација са оцем, прихватила сам очев начин изражавања.“ Проучавајући билингвизам као комплексни лингвистички, социјални, психолошки проблем, а и кроз властито искуство, Ирена Грицкат сматра да „код билингвал-

не особе увек практично доминира један од њена два језика“. Код ње, то је био српски. Руски је био језик „дечје собе“.

„Расла сам у руској породици, али сам од самих почетака своје свести живела и формирала се као у неком природном двојству, у руско-српској измалгамисаности. Около је звучао српски језик, долазила су српска деца, српски се учио на улици... У исто време, код куће су ме учили да правилно говорим руски, после и да пишем. Колико памтим, одувек сам говорила оба језика. Пре сам се упознала са руским бајкама, са руским песницима, са Пушкином. Понешто од таквог руског, оног примордијалног што се стекне у дечјој соби, и данас ми је интимно ближе; то је била и остала љубав према рускоме, никако носталгија за њим“.

II Научни и стручни рад: Белићева „лингвистичка школа“ –
Институционализована проучавања у Српској академији
наука и уметности и Народној библиотеци Србије

„Моји облици филолошког рада били су понешто хетерогени, мада између лексикографије, синтаксе, историје језика, историје мишљења о језику код старих језикословаца, постоје и те какве логичке везе. Мене је у мојој струци највише водила жеља за одгонетањем, инаћење да изнађем нешто на чему се други још нису много опробавали, ван одређене школе, па и ван једне, уже дисциплине; учешће у неком тренирању мисли далекосежнијем него што је само даље систематично, линеарно проучавање...“

На студије русистике Ирена Грицкат уписала се пре избијања рата, али је студирала и дипломирала 1949. године на обновљеној катедри за српски језик Филозофског факултета. Већ је у првом семестру, пошто је слушала предавања професора Александра Белића и Радосава Бошковића, променила студијску групу и изабрала језик који је више „отварао видик према комбинаторици, према решавању проблема“.

Александар Белић је четворо својих студената, првих дипломираних лингвиста после рата, позвао у Институт за српски језик при САНУ (основан 1947). То су били, осим Ирене Грицкат, Милка и Павле Ивић и Иван Поповић. Укључујући их одмах у све облике филолошког научног рада, а посебно у израду Речника САНУ, увео их је у „праву школу за сараднике“. У ствари, београдска „лексикографска школа“ формирала се у току редакције четвртог и петог тома. „Развијање лексикографског искуства је облик интелектуалног прегнућа који се шири не само са сваким новопродошлим лексикографом већ и са сваким новим томом речника...“

Ирена Грицкат је од првог дана предано радила на главном пројекту – изради Речника САНУ. Са Александром Белићем радила је на конципирању Упутстава за обраду речничке грађе, која „иако интерног карактера, представљају својеврстан збир лингвистичко-лексикографских начела науке о језику“. Први том је објављен под редакцијом Александра Белића, а потом се прелази на колективно редакторство. У првом тому (1959) Ирена Грицкат потписује се као помоћник уредника, а од другог (1962) до седмог тома (1971) један је од основних редактора³ тог дела. Од једанаестог тома (1971) до четрнаестог (1989) поново је уредник. После двадесет година преданог рада, прешла је у Археографско одељење НБС (1969–1977), али само делимично напуштајући лексикографију. До последњих активних дана, Ирена Грицкат је остала члан Одбора за Речник САНУ, научни саветник, и одано се борила за одбрану Речника, који је све чешће бивао изложен критикама и оспоравању нестручне јавности.

³ „До одласка из Института за српскохрватски језик 1969. г. – докле је вођена евиденција – [Ирена Грицкат] је у оквиру слова В у II тому извршила основну редакцију на око 34% целокупног текста, у III тому на око 38%, у IV 32%, у V 28%, у VI 26%, тј. укупно је сама изредиговала 1,5 том Речника од II до VI тома закључно, што значи око 30% речничког текста који је штампан у току њеног рада; исто тако, почев од II тома, она је вршила суредакцију осталог текста основних редактора“ – Михаило Стевановић, Милка Ивић, Павле Ивић, „Реферат за избор за дописног члана САНУ“, 1978, стр. 3.

Из лексикографског рада извиру друге лингвистичке теме. „Извесна мера интердисциплинарности одувек ме је привлачила. Непрегледно је поље даљих истраживања језика: српски као аутентичан словенски језик прошаран је разним лексичким позајмицама. Праве се занимљиве аналогиије са грчким и романским, нарочито у области синтаксе. Дуго сам се бавила проучавањем језичких појединости у средњовековним српским преписима јеванђеља и у преписима Душановог законика“.

Ирена Грицкат-Радуловић је била, уз сву лексикографску ангажованост, окренута и научном истраживању две области: историјско-језичким питањима и проблемима синтаксе. Докторирала је 1953. године у Институту САНУ, бирајући синтаксу за тему дисертације – „О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику и сродним синтаксичким појавама“. Била је редактор „Горичког зборника“ Никона Јерусалимца, рукописа из XV века⁴, и преводилац и редактор преписа витешког романа „Триштан и Ижота“ у два различита издања Српске књижевне задруге (1966, 1988).

Због све израженијег интересовања за стручно и научно проучавање старијих српских рукописа, Ирена Грицкат-Радуловић је прешла у Народну библиотеку Србије, прво на место заменика, а касније начелника Археографског одељења, где је дочекала и пензију (1977). Придружила се организованом и систематском раду на реконструкцији уништеног фонда НБС и разради методе описа старих рукописа по идејама Димитрија Богдановића. Учествовала је у научним истраживањима српског писаног наслеђа у фондовима манастира Дечана и Академије наука у Букурешту. У то време је објавила своје две значајне књиге: „Актуелни језички и текстолошки проблеми у старим ћирилским споменицима“ (1972) и „Студије из историје српскохрватског језика“ (1975).

Пре избора за дописног члана САНУ (1978), врло исцрпно је урадила филолошке описе млађих преписа, из XIV и XV века, прав-

⁴ Никонов Горички зборник, препис рукописа из XV века, Архив САНУ, Стара збирка, бр. 446.

ног текста „Законика цара Стефана Душана“. Према језичким интервенцијама, утврдила је неке нетипичне појаве – „продоре тзв. ресавске школе у списе световног карактера и ... да су оба ова преписа покушаји прављења манастирских верзија оригиналног правног текста“. Учествовала је у пројекту Одељења друштвених наука САНУ, заједно са Димитријем Богдановићем, у издавању три тома преписа Законика, прилажући своје преводе и студије описа језика.

„Вишестраност интересовања може да наведе неког да по-сумња у ентузијастичку приврженост својој струци. Кад год се не бавим њоме – на пример, пишем одједном подужу књигу о једној певачици, па онда, ту и тамо, шаљем у књижевне часописе есеје који немају везе са лингвистиком, или препеве руске поезије – дакле кад год направим такав излет, ја се истински ужелим своје науке“.

III Уметничка сфера: поезија и музика

„... Повремено је проговарао порив према списатељском, музичком – ономе свему на чија сам врата тек понекад куцала, али чије прагове нисам по својој вокацији прекорачила.“

Ирена Грицкат-Радуловић је објавила монографију о оперској солисткињи Злати Ђунђенац (Посебна издања, Београд, САНУ, 1990), „интроспективну аутобиографију“ („У лебдивом ходу“, Нови Сад, Матица српска, 1994), антологију препева („Из руске поезије деветнаестог века“, Панчево, Књижара „Прота Васа“, 1998) и своје песме на српском („Циклоида“, Београд, Народна књига – Алфа, 2002).

Ирена Грицкат-Радуловић је повремено објављивала књижевне есеје по часописима. Теме су биле: музика, планинарење, космологија, филозофска питања. У писаној заоставштини⁵ постоје рукописи *прозе*, „мешавине сећања и фантазије“ (1. „Детињство кога није било“, 422 стр.; 2. „У туђој домовини“, 555 стр.) и

⁵ Писана заоставштина и породична документа Ирене Грицкат и њених родитеља се налазе засад код господина Алексеја Арсењева у Новом Саду. Захвални смо му за љубазност и сарадњу при изради ове библиографије.

песам на руском језику (194 стр.) и видљива је строга ауторска селекција при избору за досадашње објављивање. Књига сећања „У лебдивом ходу“ само је други део рукописа „У туђој домовини“. Двадесет осам песама написаних на српском и сабраних у збирци „Циклоида“ мањи су део песничког опуса Ирене Грицкат. Избор из поезије писане на руском, осам песама, први и једини пут је објављен у „Руском алманаху“ (Земун, 2005, св. 10).

Свеприсутност музике је евидентна кроз цео живот Ирене Грицкат-Радуловић: од одрастања уз клавир њене мајке, посећивања опере и концерата са оцем, часова певања код Злате Ђунђенац (1939 – април 1941) до сати и сати свирања у последњим усамљеничким данима живота.

„Музика је следећи део мога бића, одмах после урођености у властиту професију. Поред музике, увек сам уживала у шетњама по природи, и нарочито у алпијском планинарењу... Самоћа у високим планинама је нешто што се може мерити само са врхунском музиком.“

Планинарила је по Словенији: пењала се на Корошицу потпуно сама, а са Златом Ђунђенац по стазама „алпских лепотана званих Уршка Гора, Олшева, Радуха, Пеца“.

Сазвучје два језика, српског и руског, сазвучје поезије и музике осведочиће се у препевима којима се бавила од ране младости. Ти препеви, сакупљени у збирци „Из поезије руског деветнаестог века“, донели су аутору признање Удружења књижевних преводилаца, награду за поезију „Милош Ђурић“ (1998). Ирена Грицкат-Радуловић је још 1967. године понудила Српској књижевној задрузи „препеве руске поезије 18–20. века (пре револуције) са предговором“ за неко од будућих Кола СКЗ.⁶ Како то није

⁶ У Архиву СКЗ чува се преписка са Иреном Грицкат-Радуловић око објављивања препева руске поезије (писма од 16. 2. 1967, 9. 3. 1967, 26. 6. 1967) у Колу СКЗ, из које се види да је доставила свој зборник под насловом „Руско песништво од Ломоносова до предреволюционарне епохе“. – Светлана Стип-

реализовано, неки од прпева⁷ су објављивани појединачно по часописима и антологијама од 1968. године до данас. Али тек у награђеној збирци могле су се потврдити речи Ирене Грицкат-Радуловић: „Руски деветнаести век био је у својој музици изразито ’музикалан’... те је могућно да се нађу својеврсне аналогije између тадашњих уметничких песничких и уметничких композиторских творевина. По својој ритмичности, по певљивости, ’лице’ Пушкин, Љермонтов, Њекрасов, Фет на Глинку, Аљабјева, Антона Рубинштајна, Чајковског – или обрнуто.“

Академик Ирена Грицкат-Радуловић преминула је 7. априла 2009. године у Београду. Сахрањена је у породичној гробници⁸ на Новом гробљу у Београду.

НАУЧНА И СТРУЧНА ДЕЛАТНОСТ

Чланство и активностии у САНУ

Институт за српскохрватски језик / САНУ – научни саветник (1965), члан Савета Института (1989), редактор и уредник Речника САНУ (1959–1989), члан Уређивачког одбора стручног часописа: Јужнословенски филолог (1961–2008), секретар Лингвистичких састанака, језички редактор и рецензент у неким издањима САНУ

Одељење за језик и књижевност / САНУ – дописни члан (1978); редовни члан (1985)

Приступна беседа „Проблеми описне лексикографије“ на Свечаном скупу 13. 6. 1986.

Одбори:

Одбор за Речник српскохрватског књижевног и народног језика (научни секретар)

чевић, „Књижевни архив Српске књижевне задруге: 1892–1970“, Београд, 1982 (Коло LXXV / СКЗ; књ. 501), стр. 70.

⁷ Упоредивањем прпева објављених у часописима, антологијама и у књизи „Из руске поезије деветнаестог века“ запазили смо да су неки измењени.

⁸ Породична гробница породице Ирене Грицкат-Радуловић је на београдском Новом гробљу, парцела 39, гробница 54. Ту је сахрањен, осим родитеља, супруг Ђорђе Радуловић.

Управни одбор фонда „Александар Белић“
 Одбор за изворе српског права
 Одбор за етимологију (1983)
 Одбор за Етимолошки речник (председник)
 Старословенски одбор (1969)
 Одбор за Речник појмова из области ликовних уметности
 Међуакадемијски лексикографски одбор
 Уређивачки одбор Билтена Фонда за научно истраживање
 Уређивачки одбор часописа Научни билтен, серија Б

Чланство и активност у другим институцијама

Словеначка академија наука и уметности, II razred za filološke in literarne vede (Љубљана) – спољни дописни члан (1983)

Народна библиотека Србије (Београд) – начелник Археографског одељења и члан уређивачког одбора стручног часописа Археографски прилози; члан Одбора за опис српских ћирилских рукописа

Матица српска (Нови Сад) – члан сарадник (1987–1991), члан Одбора МС за израду Речника славеносрпског језика (1981), члан Одбора МС за старословенски језик (1985–1991)

Српска књижевна задруга (Београд) – члан Уређивачког одбора едиције „Стара српска књижевност у 24 књиге“ (1971–2005)

Научни скупови и предавања

IV међународни конгрес слависта, Москва, септембар 1958. ^[43]

V међународни конгрес слависта, Софија, 1963.

VI међународни конгрес слависта, Праг, 1968.

Славистички симпозијум, Грац, 1971.

О кнезу Лазару : научни скуп у Крушевцу 1971. ^[112]

Лексикографија и лексикологија, Београд, 3–5. децембар 1980. ^[134]

Корнелије Станковић и његово доба, Београд : САНУ, 1985. ^[149]

Први лингвистички научни скуп у спомен на Радосава Бошковића, Даниловград, 14. и 15. маја 1987. ^[165]

Косовски бој у књижевном и културном наслеђу : 29. саста-
нак слависта у Вукове дане, Београд, Крушевац, Тршић, Нови Сад,
13 – 17. 9. 1989. ^[184]

Двестагодишњица Јакоба Грима, Београд, САНУ, 12–14. но-
вембар 1985. ^[265]

Предавања – гостујући професор на универзитетима у Утрехту
(1955), Кракову (1958), Бохуму (1972), а школске године 1959/1960.
на универзитету у Лајдену (предмети: *Историја српскохрватског*
језика, Савремени српскохрватски језик, Српскохрватска мейри-
ка).

Награде и признања

1973. Орден рада са сребрним венцем

1990. Седмојулска награда

1998. Награда УКПС „Милош Н. Ђурић“ за поезију

БИБЛИОГРАФИЈА

I ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Научни стручни и књижевни радови

[1] О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику и
сродним синтаксичким појавама : [докторска дисертација] / уред-
ник Александар Белић. – Résumé. – Београд : Српска академија
наука и уметности, 1954. – 234 стр. ; 24 ст. – (Посебна издања /
САНУ ; књ. ССХХIII. Институт за српски језик ; књ. 1)

Садржај : I [део] : Преглед литературе и уводне напомене : стр. 1–17. – II [део] :
Српскохрватски књижевни језик : стр. 18–113. – III [део] : Српскохрватски дија-
лекти : стр. 114–144. – IV [део] : Конструкције које личе на краћи перфекат : стр.
145–153. – V [део] : Стање у другим словенским језицима : стр. 154–167. – VI

[део] : Теориско објашњење : стр. 168–205. – VII [део] : Закључак : стр. 206–207. – Résumé : стр. 209–225. – Списак скраћеница : стр. 226 ; Списак литературе : стр. 227–234. – Тираж 4000 примерака.

[2] Повест о Триштану и Ижоти / предговор и превод Ирена Грицкат ; уређивачки одбор: Д. Богдановић, С. Петковић, Ђ. Трифуновић. – [1. изд.]. – Београд : Српска књижевна задруга, 1966. – 272 стр. : [4] факс. : [9] репрод. ; 20 см. – (Библиотека Стара српска књижевност / СКЗ)

Предговор : стр. 9–[43]. – Белешке. – Важнија литература. – Белешка преводница. – Избор илустрација / Сретен Петковић. – Тираж 2500 примерака. – Превод је рађен према издању белоруског, једино сачуваног текста старосрпског романа: А. Н. Веселовский, *Из историје романа и повести* II, СПб, 1888. – Преведено на савремени енглески: *The Tristan Legend* / edited by Loyce Hill. *Leeds Medieval Studies* 2, 1977, pp. 49–143. – В. библи. јединице [5], [268]

[3] Актуелни језички и текстолошки проблеми у старим српским ћирилским споменицима : [нацрт за израду генералног каталога са прегледом истраживачких тема]. – Београд : Народна библиотека СР Србије, 1972. – 123 стр. ; 20 см

Садржај : [Уводна белешка] : стр. [5]–[7]. – I [део] : Напомене о потреби неких разграничења међу проблемима : стр. 11–31. – II [део] : (1) Базичне теме и шире лингвистичке теме : стр. 35–45. – III [део] : (2) Уже лингвистичке теме : стр. 49–56 ; (3) *Лексика* : стр. 57–76 ; (4) *Синтакса* : стр. 77–117 ; (5) *Стилистика* : стр. 118–[124].

[4] Студије из историје српскохрватског језика. – [1 изд.]. – Београд : Народна библиотека СР Србије, 1975. – 314 стр. ; 20 см

Садржај : Уводне напомене : стр. 6–10. – I [део] : О историјскојезичком истраживању : о српскохрватском језику као представнику балканске или „словено-романске“ заједнице : стр. 13–59. – II [део] : Из историје зависних реченица : 63–224. – III [део] : Из проблематике глаголског рода и глаголског вида : стр. 227–268. – IV [део] : О аналитизму у структури сложене реченице : стр. 271–306. – Завршне напомене : стр. 307–314. – В. библи. јединицу [10]

[5] Повест о Триштану и Ижоти / приредила и на савремени језик пренела Ирена Грицкат. – [2. изд.]. – Београд : Просвета : СКЗ,

1988. – 216, [2] стр. : 2. листа са факс. ; 21 см. – (Стара српска књижевност у 24 књиге ; књ. 20)

Садржај: Предговор : стр. 7–37. – Белешка о овом издању. – Важнија литература. – Лична и географска имена. – Илустрације. – Тираж 7000 примерака. – Превод је ревидиран према италијанском преводу: Emanuela Sgambati, *Il tristano biancorusso*, 1983. – В. библ. јединице [2], [268]

[6] Злата Ђунђенац : 12. 3. 1898 – 26. 6. 1982. – Summary. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1990. – 232 стр. : [16] стр. с таблама, [1] пресавијен лист ; 24 см. – (Посебна издања / САНУ ; књ. 599. Одељење ликовне и музичке уметности ; књ. 7)

Садржај: Увод : стр. 1–8 ; Детињство, школовање и уметничко уобличење : стр. 9–49 ; Први београдски период : стр. 50–85 ; Прве љубљанске године : стр. 86–138 ; Други београдски период : стр. 139–168 ; Немири и смиривање : стр. 169–189 ; Уметничка личност : стр. 190–211 ; Приватна личност у основи уметничке : 212–223. – Додаци : Списак улога Злате Ђунђенац од првих учесничких наступа у опери : стр. 224–226 ; Списак представа у којима је Злата Ђунђенац наступала у Београду : стр. 227. – Summary : стр. 229–232.

[7] У лебдивом ходу : сећања / уредници Јудита Шалго, Васа Павковић. – Нови Сад : Матица српска, 1994. – 256, [4] стр. : [1] фототгр. писца ; 20 см. – (Библиотека Данас)

Садржај: Разлози : стр. 5–11 ; Претпочеци : стр. 11–33 ; Распознавања : стр. 34–57 ; Судбине : стр. 58–89 ; Пропламсаји : стр. 90–117 ; Развејавања : стр. 118–144 ; Преокрети : стр. 145–229 ; Просветљења : стр. 230–[257]. – [Белешка о писцу са фототгр.] : на преклопу предњих корица.

[8] Из поезије руског деветнаестог века / [избор и превод] Ирена Грицкат ; уредник Васа Павковић. – Панчево : Књижара „Прота Васа“, 1998. – 137, [5] стр. ; 22 см. – (Колекција Тамиш ; књ. 1)

Награда „Милош Н. Ђурић“ за поезију у 1998. години. – Садржај: Увод: стр. 5–32. – *Василиј А. Жуковски* : Сећање : стр. 33 ; Покојнику (А. С. Пушкину) : стр. 34 ; Шева : стр. 35 ; Ноћна смотра : стр. 36–37. – *Константијин Н. Бајијушков* : Елегија : стр. 38. – Иван И. Козлов : Вечерњи звон : стр. 39. – *Александар С. Пушкин* : Зимски пут : стр. 40 ; Уз слику Жуковског : стр. 41 ; [На грузијске брежуљке...] : стр. 42 ; Нерейда : стр. 43 ; [Граде сјајан...] : стр. 44 ; Чаадајеву : стр. 45 ; Посвећено (А. П. Керн) : стр. 46 ; Сужањ : стр. 47 ; Анчар : стр. 48–49 ; [Док

шумним улицама шетам...] : стр. 50–51 ; Елегија : стр. 52. – *Вилгелм К. Кјухелбекер* : Судбина руских песника : стр. 53. – *Јевџениј А. Барайински* : [Што лети време...] : стр. 54. – *Николај М. Јазиков* : Морепловац : стр. 55–56. – *Алексеј В. Кољцов* : [Зашто спаваш...] : стр. 57–58 ; Шума : стр. 59–61. – *Михаил Ј. Љермонтов* : Анђео : стр. 62 ; Хрид : стр. 63 ; [Идем сам...] : стр. 64 ; Једро : стр. 65 ; [У тузи и чемеру...] : стр. 66 ; [Сад збогом...] : стр. 67 ; Демон (одломци) : стр. 68–84. – *Фјодор И. Тјуичев* : [Тешка још од дневног жара...] : стр. 85 ; [О чему грмиш...] : стр. 86 ; [У сваком бићу песма живи...] : стр. 87 ; Цицерон : стр. 88 ; Последња љубав : стр. 89 ; Последња катаклизма : стр. 90. – *Николај П. Озарјов* : Пут : стр. 91. – *Алексеј К. Толстој* : [Не веруј мени...] : стр. 92 ; [Покаткад суза у твојој оку сине...] : стр. 93. – *Јаков А. Полонски* : Песник : стр. 94. – *Афанасиј Феј* : Врба : стр. 95 ; Крај камина : стр. 96 ; [Слика изванредна...] : стр. 97 ; [Спи! У рођај зоре...] : стр. 98. – *Николај А. Ђекасов* : [У престоници борба слепа...] : стр. 99 ; [Душа без слободних струја...] : стр. 100 ; Мати : стр. 101 ; Размишљања крај главног улаза (одломци) : стр. 102. – *Николај А. Доброљубов* : [Док сам уз зимски ветар хладан...] : стр. 103. – *Алексеј М. Жемчужњиков* : [Тамо где олуја шири...] : стр. 104. – *Алексеј Н. Ајухин* : Муве : стр. 105. – *Семјон Ј. Надсон* : [Друже, брате мој...] : стр. 106. – *Константијин М. Фофанов* : [Звезде блиставе...] : стр. 107. – *Инокентиј Ф. Ањенски* : Туга пролазности : стр. 108 ; Поезија : стр. 109. – *Данил М. Рајтгауз* : [Ми смо седели...] : стр. 110. – *Владимир С. Соловјов* : Онима који су отишли : стр. 111. – *Фјодор К. Солоџуб* : [Обучен сав у мрске дрехе...] : стр. 112. – *Иван А. Буњин* : На далеком северу : стр. 113–114 ; Певац на крсту црквеног торња : стр. 115. – *Валериј Ј. Брјусов* : Помпејанка : стр. 116–117 ; Хаџар : стр. 118. – *Константијин Д. Баљмон* : [Ловљах маштом те сенке...] : стр. 119 ; Шевар : стр. 120 ; Јабуд : стр. 121–122. – *Зинаида Н. Гипијус* : Љубав је једна : стр. 123–124 ; Ланац : стр. 125. – *Александар А. Блок* : [Крај вајата...] : стр. 126 ; Незнанка : стр. 127–128 ; [Не, није лако ходат усред људи...] : стр. 129 ; [Да грешећ стидно, непробудно...] : стр. 130 ; Славујев врг : стр. 131–137. – В. библ. јединицу [231]. – Тираж 700 примерака.

[9] Циклоида : [песме] / уредник Васа Павковић. – Београд : Народна књига – Алфа, 2002. – 54, [2] стр. : [1] фотогр. : [1] илустр. ; 21 ст. – (Библиотека Алфа. Поезија 2002)

Садржај : (1) Сазвезђе Пегаз [214] ; (2) Казивање гностичара Василида о постању свемира [234] ; (3) Библијски звуци, одзвуци ; (4) Живот ; (5) Печуркине недоумице ; (6) Месец ; (7) Олујно ограшје ; (8) Мисли јесење ноћи ; (9) Икосаедри ; (10) Планинске легенде [214] ; (11) Златна птица ; (12) [Мрком земљом

са свих страна...]; (13) [Тамо где застају знања човечија...]; (14) Музика; (15) Маскарада; (16) Циклоида; (17) Из веровања народа Јужне Аустралије ^[214]; (18) Сазвезђе Ориона; (19) Писмо једне звезде далекој пријатељици; (20) Магновење ^[207]; (21) Сањарење сибирског усамљеника; (22) Пред праскозорјем; (23) [Волиш ли можда те...]; (24) Сећања; (25) Прва и последња; (26) [Једанпут само човек себе зна...]; (27) Обруч; (28) Буда. – Белешка о списатељици / Васа Павковић: стр. 51–52. – Слика М. К. Чурљониса : предња стр. корица. – Ирена Грицкат : фотогр. : задња стр. корица. – Тираж 500.

[10] Студије из историје српскохрватског језика / рецензент Никша Стипчевић; одговорни уредник Петар Пијановић. – [2. изд.]. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 2004. – 293 [3] стр.; 24 см. – (Библиотека Аз / уредник Драган Хамовић; књ. 2) Напомена уз ново издање / аутор : стр. [9]. – Садржај првог издања у неизмењеном облику. – Тираж 1000.

Законик цара Стефана Душана (Њрејиси)

[11] Законик цара Стефана Душана. Књ. I : Струшки и Атонски рукопис / уредник Мехмед Беговић; [преписе и преводе израдио Димитрије Богдановић; студије о језику рукописа Ирена Грицкат-Радуловић]. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1975. – [8], 272 стр., [102] стр. с таблама (факс.); 27 см. – (Извори српског права / САНУ; Одељење друштвених наука; књ. IV)

Из садржаја: [Студије о језику рукописа] : (1) Језик Струшког преписа : стр. 125–157; Résumé : стр. [158]–[160]. – (2) Језик Атонског преписа : стр. [213]–[219]; Résumé : стр. [220].

[12] Законик цара Стефана Душана, књ. II : Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис / уредник Мехмед Беговић; [преписе и преводе израдио Димитрије Богдановић; студије о језику рукописа Ирена Грицкат-Радуловић]. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1981. – 299, [5] стр. : [132] стр. с таблама; 27 см. – (Извори српског права / САНУ; Одељење друштвених наука; књ. IV)

Из садржаја : [Студије о језику рукописа] : (1) Језик Студеничког преписа : стр. [67]–71 ; Summary : стр. [72]. – (2) Језик Хиландарског преписа : стр. [107]–109 ; Summary : стр. [110]. – (3) Језик Ходошког преписа : стр. [155]–166 ; Summary : стр. [167]– [168]. – (4) Језик Бистричког преписа : стр. [225]–231 ; Summary : стр. [232].

[13] Законик цара Стефана Душана. Књ. III : Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис / уредници Митар Пешикан, Ирена Грицкат-Радуловић, Миодраг Јовичић ; [преводи рукописа Ирена Грицкат-Радуловић и др. ; студије о језику рукописа Ирена Грицкат-Радуловић]. – Београд : Српска академија наука и уметности : Завод за уџбенике и наставна средства, 1997. – XII, 497 стр. : [337] стр. с таблама ; 27 см. – (Извори српског права / САНУ. Одељење друштвених наука ; IV)

Из садржаја : Опште напомене о описима језика : стр. [25]–[27]. – *Преводи и студије о језику*: (1) Превод Барањског преписа : [упоредни текст] : стр. [35]–81 ; (2) Језик Барањског преписа : стр. [89]–92 ; Резюме : стр. [93]. – (3) Превод Призренског преписа : стр. [97]–155 ; (4) Језик Призренског преписа : стр. [161]–169 ; Резюме : стр. [170]. – (5) Превод Шишатовачког преписа : стр. [173]–209 ; (6) Језик Шишатовачког преписа : стр. [215]–[223] ; Резюме : стр. [224]. – (7) Превод Раковачког преписа : стр. [229]–281 ; (8) Језик Раковачког преписа : стр. [289]–[295] ; Резюме : стр. [296]. – (9) Превод Раваничког преписа : стр. [299]–337 ; (10) Језик Раваничког преписа : стр. [345]–[353] ; Резюме : стр. [354]. – (11) Превод Софијског преписа : стр. [357]–403 ; (12) Језик Софијског преписа : стр. [411]–[421] ; Резюме : стр. [422]. – (13) Превод Душанове повеље о законодавном раду : стр. [425]–431.

II ПРИЛОЗИ У ЧАСОПИСИМА И ЗБОРНИЦИМА

Напомена: издања су распоређена према броју годишта, а не према години штампе; ако су једном свеском обухваћене две године, јединица је смештена у другу годину издања.

[14] У туђини : [опис боравка на Крфу] – Илустрована застава (Београд), 27. 3. – 2. 4. 1941, бр. 4, стр. 2.

- [15] Arne Gallis, „Études sur la comparaison slave“, Oslo, 1946, стр. 7–137 : [критички приказ]. – Јужнословенски филолог, 1949–1950, књ. XVIII, св. 1–4, стр. 324–328.
- [16] Глагол „пањкати“ у вези са проблемом депревербације : [поводом чланка А. Вајана „La dépréverbation en slave : serbocroate pañkati“]. – Јужнословенски филолог, 1949–1950, књ. XVIII, св. 1–4, стр. 322–324.
- [17] Дах векова... осећа се и кроз на мало архаичан начин... : [рубрика *Језичке њоуке*]. – Наш језик, н. с., 1950, књ. I, св. 7–8, стр. [331]–332.
- [18] Квестионар из нормативне граматике руског језика : [поводом публикације „Вопросник по грамматики русског језика“]. – Јужнословенски филолог, 1949–1950, књ. XVIII, св. 1–4, стр. 335–336.
- [19] Мало паштровско племе служи Млечићима, али их не служи због тога... : [рубрика: *Језичке њоуке*]. – Наш језик, н. с., 1950, књ. I, св. 7–8, стр. [332]–333.
- [20] Из библиографије радова Матије Мурка. – Јужнословенски филолог, 1951–1952, књ. XIX, св. 1–4, стр. 239–243.
- [21] Још о трећој палатализацији. – Résumé. – Јужнословенски филолог, 1951–1952, књ. XIX, св. 1–4, стр. [87]–110.
- [22] О једном случају мешања свеза „да“ и „што“. – Наш језик, н. с., 1952, књ. III, св. 5–6, стр. [196]–207.
- [23] Поводом једне структуралистичке студије : [приказ]. – Гласник Српске академије наука, 1952, књ. IV, св. 2, стр. 326.
- [24] О допусном значењу свезице „и“ и речи „иједан“, „имало“, „ико“ и сл. – Наш језик, н. с., 1953, књ. IV, св. 5–8, стр. [217]–228.
- [25] О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику и сродним синтаксичким појавама : [резиме докторске дисерта-

ције]. – Гласник Српске академије наука, 1953, књ. V, св. 1, стр. 134–135.

[26] Александар Стојићевић (15. 3. 1879 – 18. 5. 1952) : [некролог]. – Јужнословенски филолог, 1953–1954, књ. XX, св. 1–4, стр. [579].

[27] Богатство и богаћење језика : (поводом збирке приповедака Јанка Ђоновича „Хроника и путописи“, Цетиње 1950) : [критички приказ]. – Књижевност и језик у школи, 1954, год. I, бр. 3, стр. 164–170.

[28] Како су од именица типа „јунак“ постали придеви типа „јуначки“ и именице типа „јунаштво“? – Књижевност и језик у школи, 1954, год. I, бр. 3, стр. 184–186.

[29] Лингвистички састанци при Институту за српски језик Српске академије наука. – Јужнословенски филолог, 1953–1954, књ. XX, св. 1–4, стр. [391]–401.

[30] О употреби придева „многи“ и сличних придева у једнини. – Наш језик, н. с., 1954, књ. V, св. 7–8, стр. [269]–277.

[31] Петар Губерина, „Звук и покрет у језику“, Загреб, 1952, стр. 1–219 ; „Повезаност језичких елемената“, Загреб, 1952, стр. 1–430, Изд. Матица хрватска : [критички приказ]. – Јужнословенски филолог, 1953–1954, књ. XX, св. 1–4, стр. 452–466.

[32] Поводом једног покушаја примене структуралистичких метода на проблеме словенског глагола. – Résumé. – Јужнословенски филолог, 1953–1954, књ. XX, св. 1–4, стр. [307]–332.

[33] Јужнословенски филолог XX : [приказ]. – Књижевност и језик у школи, 1955, год. II, бр. 1, стр. 83–84.

[34] Ein Beitrag zur komparativen Metrik. – Wiener slavistisches Jahrbuch (Wien), 1956, Bd. 5, S. 86–109.

- [35] Деминутивни глаголи у српскохрватском језику. – *Résumé*. – Јужнословенски филолог, 1955–1956, књ. XXI, св. 1–4, стр. [45]–96.
- [36] О неким особинама футура II (футура егзактног). – *Наш језик*, н. с., 1956, књ. VII, св. 3–4, стр. [89]–105.
- [37] Словарь современного русского литературного языка, Академија наука СССР, Институт за руски језик. Свеска I А–Б (1950 г.), стр. 767; св. II В (1951 г.), стр. 1393; св. III Г–Е (1954 г.), стр. 1339 : [критички приказ]. – Јужнословенски филолог, 1955–1956, књ. XXI, св. 1–4, стр. 304–310.
- [38] Разлике између предлога „због“ и „услед“. У: *Наш језик*, н. с., 1957, књ. VIII, св. 7–10, стр. [236]–241.
- [39] Boris O. Unbegaun, „Russian Versification“, Clarendon Press, Oxford 1956, 8°, XIII + 164 S., 25/–S : [приказ]. – *Wiener slavistisches Jahrbuch* (Wien), 1956–1958, Bd. VI, S. 171–173.
- [40] Лексикографический сборник, вып. I, Академия наук СССР, Институт языкознания. Москва 1957 : [критички приказ]. – Јужнословенски филолог, 1957–1958, књ. XXII, св. 1–4, стр. 296–303.
- [41] Неколико запажања о глаголском виду. – Питања књижевности и језика (Сарајево), 1957–1958, књ. IV–V, стр. 29–41.
- [42] Нови препев Пушкинова „Евгенија Оњегина“. – *Наш језик*, н. с., 1958, књ. IX, св. 5–6, стр. [159]–173.
- [43] О неким видским особеностима српскохрватског глагола : [реферат за IV међународни конгрес слависта, Москва, септембар 1958]. – Резюме. – Јужнословенски филолог, 1957–1958, књ. XXII, св. 1–4, стр. [65]–130.
- [44] Одговори на питања Националног славистичког комитета у Москви (IV међународни конгрес слависта, Москва, септембар 1958) : О изради двојезичних речника. – Јужнословенски филолог : Додатак, 1957–1958, књ. XXII, стр. 6–7.

[45] Одговори на питања Националног славистичког комитета у Москви (IV међународни конгрес слависта, Москва, септембар 1958) : О особеностима словенског глагола. – Јужнословенски филолог : Додатак, 1957–1958, књ. XXII, стр. 14–15.

[46] Одговори на питања Националног славистичког комитета у Москви (IV међународни конгрес слависта, Москва, септембар 1958) : О важности дијалектологије за синтаксу. – Јужнословенски филолог : Додатак, 1957–1958, књ. XXII, стр. 25–26.

[47] Покретно „а“ на крају неких предлога као диференцијални семантички знак. – Наш језик, н. с., 1958, књ. IX, св. 7–10, стр. [291]–301.

[48] Славујев врт : [песма] / Александар Блок ; препев Ирена Грицкат. – Летопис Матице српске (Нови Сад), фебруар 1958, год. СXXXIV, књ. 381, св. 2, стр. 190–194.

[49] Одговор на питање о перспекту: Сравнительная грамматика германских языков. – [У]: Материалы первой научной сессии по вопросам германского языкознания. Москва, 1959. Стр. 133.

[50] Certaines particularités du verbe en serbocroate. – Biuletyn polskiego towarzystwa językoznawczego (Krakow), 1959, Zs. XVIII, p. 129–135.

[51] Академски речници и њихови задаци (I) : поводом прве књиге Речника Српске академије наука. – Наш језик, н. с., 1960, књ. X, св. 3–6, стр. [88]–100.

[52] Академски речници и њихови задаци (II) : поводом прве књиге Речника Српске академије наука. – Наш језик, н. с., 1960, књ. X, св. 7–10, стр. [212]–227.

[53] Александар Белић и његов однос према културном наслеђу Вука и Доситеја : [комеморативно предавање]. – Ковчежић, 1960, књ. III, стр. 185–189.

- [54] Библиографија радова професора Александра Белића. – Јужнословенски филолог, 1959–1960, књ. XXIV, стр. [49]–84.
- [55] Koneczna – W. Zawadowski, „Obrazy rentgenograficzne głosek rosyjskich“, *Izd. Polska Akademia Nauk, Komitet Językoznawczy, seria Prace Językoznawcze 9*, Warszawa 1956, 106 + 262 *rendgenograma (crteža)* : [критички приказ]. – Зборник за филологију и лингвистику (Нови Сад), 1960, књ. III, стр. 243–247.
- [56] П. А. Дмитријев: „Особенности построения сложного предложения с определительным придаточным в сербохорватском языке“, *Ученые записки № 250, Серия филологических наук, вып. 44, Славянское языкознание, Лењинград 1958*, стр. 56–114 : [критички приказ]. – Јужнословенски филолог, 1959–1960, књ. XXIV, стр. [363]–374.
- [57] Лингвистика међу наукама. – НИН, 19. 3. 1961, год. XI, бр. 532, стр. 10.
- [58] O niektórych specyficznych właściwościach czasownika serbochorwackiego. – *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, 37. Prace językoznawcze, 4. Kraków, 1961, p. [307]–308 (Filologia VIII)*.
- [59] Олаф Брок (4. 8. 1867 – 28. 1.1961) : [некролог]. – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1961, књ. XXVII, св. 1–2, стр. 141–142.
- [60] Прилози и њихов однос према придевима и придевским значењима. – *Наш језик, н. с., 1961, књ. XI, св. 3–4, стр. [69]–80*.
- [61] Развој значења глагола „имати“. – Резюме. – Радови Научног друштва БиХ (Сарајево), 1961, књ. 8. Одељење историјско-филолошких наука ; књ. 6, стр. [67]–81.
- [62] Асоцијације из музике уз дело Иве Андрића. – *Звук, 1962, св. 55, стр. 513–[518]*.

[63] Дивошево јеванђеље : филолошка анализа. – Résumé. – Јужнословенски филолог, 1961–1962, књ. XXV, стр. [227]–293.

[64] О антонимији. – Зборник за филологију и лингвистику (Нови Сад), 1961–1962, књ. 4–5, стр. [87]–90.

[65] О једној особености прилога и прилошких синтагми у српскохрватском језику. – Наш језик, н. с., 1962, књ. XII, св. 3–6, стр. [78]–89.

[66] О неким проблемима негације у српскохрватском језику : с освртом на стање у руском језику и у неким другим словенским језицима. – Резюме. – Јужнословенски филолог, 1961–1962, књ. XXV, стр. [115]–136.

[67] Radovi, sveska 1, godina I, prvi razdio lingvističko-filološki, br. 1, god. 1959/1960, izdaje Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet – Zadar, str. 272 : [приказ]. – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1962, књ. 28, св. 1–2, стр. 121–123.

[68] Константин Филозоф : значајна личност нашег средњег века очекује праведни суд историје. – Политика. Додатак: Култура, уметност, наука, 19. 5. 1963, год. LX, бр. 17821, стр. 22.

В. библ. јединицу 75

[69] Александар Младеновић, „О народном језику Јована Рајића“, Посебна изд. Матице српске 1964, 155 + резиме на руском + 8 слика у прилогу : [критички приказ]. – Јужнословенски филолог, 1963–1964, књ. XXVI, св. 3–4, стр. 621–623.

[70] Вуков превод Новог завета као споменик великог филолошког настојања. – Резюме. – Јужнословенски филолог, 1963–1964, књ. XXVI, св. 1–2, стр. [219]–245.

[71] Малик Мулић, „Српски извори *плейенија словес*“, Загреб 1963, стр. 1–39 (литографисано) : [критички приказ]. – Јужнословенски филолог, 1963–1964, књ. XXVI, св. 3–4, стр. 601–608.

[72] Покушаји стварања српске научне терминологије средином прошлог века : [иницијатива Друштва српске словесности]. – Наш језик, н. с., 1964, књ. XIV, св. 2–3, стр. [130]–140.

[73] [Похвале]. – [У]: Ћирило и Методије : житија, службе, канони, похвале / приредио Ђорђе Трифуновић ; превели Ирена Грицкат, Олга Недељковић, Ђорђе Трифуновић. [1. изд]. Београд : Српска књижевна задруга, 1964.

Из садржаја: (1) Климент Охридски: Похвала Ћирилу : стр. 123–130 ; (2) Непознати писац : Похвално слово Ћирилу и Методију : стр. 187–205 ; (3) Непознати писац : Канон Ћирилу и Методију : стр. 209–219. – е-издање: www.gastkoprojekt.rs

[74] Речник и епоха. – Борба, 28. 6. 1964, год XXIX, бр. 175, стр. 10.

[75] Књижевни и културни рад Константина Философа. – [У]: Стара књижевност / приредио Ђорђе Трифуновић. Београд : Нолит, 1965. Стр. [476]–479 (Српска књижевност у књижевној критици ; 1) Прештампано: в. библ. јединицу 68

[76] [Песме] / препев Ирена Грицкат. – [У]: Дrame ; Поеме ; Песме / А. С. Пушкин. 2. изд. Београд : Просвета, 1966, 427 стр. ; 20 см (Светски класици ; коло II, књ. 12)

Из садржаја: Зимски пут: стр. 48–49 ; Сужањ: стр. 50–51 ; [Волео сам вас...] / И. Грицкат, М. Павић: стр. 55–56 ; Посвећено (А. П. Керн): стр. 56 ; [Док шумним улицама шетам...]: стр. 57–58.

[77] Наслови – посебна категорија писане речи. – Наш језик, н. с., 1966, књ. XV, св. 1–2, стр. [77]–95.

[78] Предговор. – [У]: Повест о Триштану и Ижоти / превод Ирена Грицкат ; уређивачки одбор: Д. Богдановић, С. Петковић, Ђ. Трифуновић. Београд : Српска књижевна задруга, 1966. Стр. [9]–43 (Стара српска књижевност)

[79] У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика : поводом иницијативе

Матице српске да се састави Речник књижевног језика славено-српског периода. – Резюме. – Зборник за филологију и лингвистику (Нови Сад), 1966, књ. IX, стр. 61–66.

[80] Префиксација као средство граматичке (чисте) перфектизације: (начелна разматрања и савремена српскохрватска грађа). – Резюме. – Јужнословенски филолог, 1966–1967, књ. XXVII, св. 1–2, стр. [185]–223.

[81] Релативно „који“ и „што“. – Наш језик, н. с., 1967, књ. XVI, св. 1–2, стр. [32]–48.

[82] Стилске фигуре у светлу језичких анализа. – Наш језик, н. с., 1967, књ. XVI, св. 4, стр. [217]–235.

[83] Шта даје за проучавање глаголске семантике чиста (граматичка) перфектизација путем префиксације. – Наш језик, н. с., 1967, књ. XVI, св. 3, стр. [119]–126.

[84] Асим Пецо и Митар Пешикан, „Информатор о савременом књижевном језику са речником“, изд. Младо поколење, 1967, Београд, стр. 370 : [критички приказ]. – Књижевност и језик, 1968, бр. 3, стр. [95]–97.

[85] Неколико ситнијих синтаксичких балканизама у српскохрватском језику. – Наш језик, н. с., 1968, књ. XVII, св. 1–2, стр. [41]–51.

[86] О неким видовима историјскојезичких истраживања : (на српском материјалу с краја 17. и почетка 18. века). – Резюме. – Зборник за филологију и лингвистику (Нови Сад), 1968, књ. XI, стр. [39]–45.

[87] Песништво европског романтизма : антологија / саставио Миодраг Павловић. Београд : Просвета, 1968. 1. изд. (Библиотека Просвета ; књ. 121)

Из садржаја: А. С. Пушкин : Сужањ / препев И. Грицкат : стр. 178 ; А. С. Пушкин : Волео сам вас / препев И. Грицкат, М. Павић : стр. 180.

- [88] Речник српскохрватскога књижевног језика : књ. I А–Е, стр. 866, књ. II Ж–Косиште, стр. 862 (Нови Сад – Загреб, 1967), изд. Матица српска и Матица хрватска : [критички приказ]. – Зборник за књижевност и језик, 1968, књ. XVI, св. 2, стр. 348–351.
- [89] Шта је језичко мишљење. – Политика, 1. 12. 1968, год. LXV, бр. 19813, стр. 18.
- [90] Језик књижевности и књижевни језик : на основу српског писаног наслеђа из старијих епоха. – Резюме. – Јужнословенски филолог, 1969, књ. XXVIII, св. 1–2 (1969), стр. [1]–35.
- [91] Белешке о језику Ђорђа Бранковића. – Резюме. – Зборник за филологију и лингвистику (Нови Сад), 1970, књ. XIII, св. 1, стр. [85]–101.
- [92] Robert Zett, Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im serbokroatischen. Böhlau Verlag, Köln–Wien, 1970, I–VI + 1–368 : [приказ]. – Јужнословенски филолог, 1970, књ. XXVIII, св. 3–4, стр. [541]–548.
- [93] Slovar slovenskega knjižnega jezika. Prva knjiga: A–H. Izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik, Ljubljana 1970, I–LXII + 1–844 : [критички приказ]. – Јужнословенски филолог, 1970, књ. XXVIII, св. 3–4, стр. [485]–492.
- [94] Историја језика представља језик историје. – Политика, 6. 2. 1971, год. LXVIII, бр. 20596, стр. 14.
- [95] Staroslovenski jezik. – [U]: Enciklopedija Jugoslavije. Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod, 1971. [Knj.] 8 : Srbija – Ž. Str. 133–134.
- [96] Zür Geschichte des Wortschatzes der serbokroatischen Schriftsprache. – Anzeiger für slavische Philologie (Wiesbaden), 1972, Bd. 6, S. [27]–33.

[97] Један немачко-славеносрпски речник – препис Јована Рајића из 1741. године. – Резюме. – Јужнословенски филолог, 1972, књ. XXIX, св. 1–2, стр. [153]–194 : илустр.

Ирена Грицкат је открила да је препис овог двојезичног речника најстарији рад Јована Рајића; на основу њене анализе немачке и латинске грађе у препису совјетски истраживач је касније нашао оригинал са којег је Рајић преписивао.

[98] Размишљања о стилу у нашим старим списима. – Багдала (Крушевац), 1972, год. XIV, бр. 164 (1972), стр. 24–26 : илустр.

[99] Речи о књизи : добра књига руши митове о човековој слабости и изгубљености : култура духа потиче само од књиге. – Политика, 3. 6. 1972, год. LXIX, бр. 21070, стр. 13.

[100] Шта све нуди историја језика. – Политика, 29. 1. 1972, год. LXIX, бр. 20946, стр. 14.

[101] Александар Ђ. Костић, „Вишејезички медицински речник (Lexicon medicum polyglottum)“. Изд. Медицинска књига (1971, Београд–Загреб), стр. XLV + 1–1564. Друго издање : [приказ]. – Јужнословенски филолог, 1973, књ. XXIX, св. 3–4, стр. [567]–577.

[102] Димитрије Богдановић, *Житије Георгија Крајковића* : критичко издање и студија : [рецензија]. – Гласник Српске академије наука и уметности, 1973, књ. XXV, св. 2, стр. 325.

[103] Драгослав Илић (5. 11. 1889 – 9. 5. 1973) : [некролог]. – Библиотекар, 1973, год. XXV, св. 3–4, стр. 485–487.

[104] Ђорђе Трифуновић, *Слово о светом кнезу Лазару* : [рецензија]. – Гласник Српске академије наука и уметности, 1973, књ. XXV, св. 2, стр. 317.

[105] Из проблематике прелазности српскохрватског глагола. – Јужнословенски филолог, 1973, књ. XXX, св. 1–2, стр. [297]–303.

- [106] Јуриј Бегунов, *Три ојиса пролећа* (Глигорије Хазијански, Кирил Туровски и Лав Аникита Филолог) : [рецензија]. – Гласник Српске академије наука и уметности, 1973, књ. XXV, св. 2, стр. 321–322.
- [107] Климентина Иванова-Константинова, *Непознати редакција Златоструја у српском изводу XIII века* : [рецензија]. – Гласник Српске академије наука и уметности, 1973, књ. XXV, св. 2, стр. 319.
Научни рад, објављен у Зборнику историје књижевности, Београд, САНУ, 1976, књ. X, стр. [89]–107.
- [108] Мара Харисијадис, „Астрономски, астролошки и други подаци и њихове илустрације у Студеничком зборнику Универзитетске библиотеке у Болоњи“ : [рецензија]. – Гласник Српске академије наука и уметности, 1973, књ. XXV, св. 2, стр. 323.
- [109] Положај синтаксе у Вуково време и у Вуковом делу. – Ковчежић, 1974, књ. XII, стр. [56]–60.
- [110] [Ђура Даничић : 1825–1975]. – [У]: Ђура Даничић : изложба поводом 150-годишњице рођења. Београд : Народна библиотека Србије, 1975. Стр. 3–5.
- [111] Бранко Гавела и Злата Ђунђенац : [сећања]. – Домети (Сомбор), пролеће 1975, год. II, св. 2, стр. 79–84.
- [112] О неким стилским фигурама у похвалама кнезу Лазару. – *Résumé*. – [У]: О кнезу Лазару : научни скуп у Крушевцу 1971 / уредници Иван Божић и Војислав Ј. Ђурић. Београд : Филозофски факултет ; Крушевац : Народни музеј, 1975. Стр. [271]–276.
- [113] Синоними и сродне речи : Миодраг С. Лалевић, *Синоними и сродне речи српскохрватског језика*, 1. изд., Београд, 1974 : [приказ]. – Политика, 18. 10. 1975, год. LXXII, бр. 22284, стр. 12.
- [114] Александар Белић као средњошколски педагог. – *Résumé*. – [У]: Зборник радова о Александру Белићу / уредник Михаило Сте-

вановић. Београд : САНУ, 1976. Стр. [243]–257. (Посебна издања / САНУ ; књ. CDXCVIII. Одељење језика и књижевности ; књ. 28)

[115] Библиографија радова Александра Белића. – [У]: Зборник радова о Александру Белићу / уредник Михаило Стевановић. Београд : САНУ, 1976. Стр. [433]–469. (Посебна издања / САНУ ; књ. CDXCVIII. Одељење језика и књижевности ; књ. 28)

[116] Језик српских путописа из XVII и с почетка XVIII века. – Резюме. – [У]: Стара српска књижевност / уредник Војислав Ђурић. Београд : САНУ, 1976. Стр. [297]–322. (Зборник историје књижевности / САНУ. Одељење језика и књижевности ; књ. 10)

[117] Научна освајања као уметнички доживљај : отворимо се према науци спремно и с добром вољом, као кад слушамо музику. – Политика, 21. 2. 1976, год. LXXIII, бр. 22406, стр. 15.

[118] Уснули Боз / Виктор Иго ; препев Ирена Грицкат. – Мостови, 1976, год. VII, св. 25, стр. 21–[23].

[119] Из предисторије стварања српске граматике. – [У]: Зборник Владимира Мошина / [приредили Димитрије Богдановић, Биљана Јовановић-Стипчевић, Ђорђе Трифуновић]. Београд : Савез библиотечких радника Србије, 1977. Стр. 245–253.

[120] Из руске лирике / препев Ирена Грицкат. – Мостови, 1977, год. VIII, св. 4 (32), стр. 337–342.

Садржај: (1) Алексеј В. Кољцов : Шума : стр. 337–338. – (2) Михаил Ј. Љермонтов : Спор : стр. 338–341. – (3) Фјодор И. Тјутчев : Цицерон : стр. 341 ; (4) [О чему грмиш, ветре ноћни...] : стр. 341–342. – (5) Афанасиј А. Фет : [Слико изванредна...] : стр. 342.

[121] Поглавља из историје књижевног и писарског рада. – Резюме. – Јужнословенски филолог, 1977, књ. XXXIII, стр. [117]–155.

[122] Двојство старе културе : у нашем средњем веку било је много животних садржаја о којима нису прављене књиге ни друга сведо-чанства. – Политика, 29. 7. 1978, год. LXXV, бр. 23280, стр. 13.

[123] Одлике ресавске редакције у старијим преписима Душановог законика. – Резюме. – Јужнословенски филолог, 1978 (1980), књ. XXXIV, стр. [111]–148.

[124] Певачева клетва / Лудвиг Уланд ; препев Ирена Грицкат. – Мостови, 1978, год. IX, св. 4, стр. 321–322.

[125] Размишљања о науци и о библиотекама као научним устано-вама. – Резюме. – Годишњак / Народна библиотека Србије за 1978 (1979), стр. 1–9.

[126] Из граматичких радова Вуковог савременика Евгенија Јовано-вића. – *Studia slavica Academiae scientiarum Hungaricae* (Budapest), 1979, T. 25, fasc. 1–4, p. [153]–159.

[127] Из једне старе природнонаучне „екскурзије кроз лингвисти-ку“ : [Миливоје Добросављевић, „Са Ајнштајном кроз науке“, књ. 1, стр. 38–92: „Једна релативистичка екскурзија кроз филологију“]. – Зборник Матице српске за књижевност и језик, 1979, књ. XXVII, св. 1, стр. [53]–58.

[128] Лирика / А. С. Пушкин; препев Ирена Грицкат ... [и др.]. – Београд : ИРО „Рад“, 1979. Књ. 1. – (Сабрана дела Александра Пушкина у осам књига ; књ. 1)

Из садржаја : (1) Чаадајеву : стр. 52 ; (2) Уз слику Жуковског : стр. 56 ; (3) Не-реида : стр. 65 ; (4) Сужањ : стр. 72 ; (5) Посвећено (А. П. Керн) : стр. 124–125 ; (6) [Граде сјајан, граде бедан...] : стр. 169 ; (7) Анчар : стр. 173–174 ; (8) [На грузијске брежуљке ноћна тама слѐта...] : стр. 184 ; (9) [Волео сам вас...] : стр. 192 ; (10) [Док шумним улицама шетам...] : стр. 193 ; (11) Елегија : стр. 213.

[129] О науци у средњовековним српским списима. – Археограф-ски прилози, 1979, књ. 1, стр. 9–[30].

- [130] Zlata Đundenac. – Pro musica (Beograd), 1980, br. 105, str. 6–7.
- [131] Из руске поезије / препев Ирена Грицкат. – Мостови, 1980, год. XI, св. 1 (41), стр. 51.
Садржај: (1) Константин Баљмонт : Шевар. – (2) Зинаида Гипијус : Ланац.
- [132] Јован Суботић као граматичар. – Наш језик, н. с., 1980, књ. XXIV, св. 3 стр. [95]–106.
- [133] Из руске поезије / препев Ирена Грицкат. – Мостови, 1981, год. XII, св. 2 (46), стр. 109–110.
Садржај: (1) / Николај Њекасов : [У престоници борба слепа...] : стр. 109. – (2) Константин Баљмонт : Лабуд : стр. 109. – (3) Михаил Кузмин : [Сунце, Сунце...] : стр. 110.
- [134] Лексикографски поступак у речницима САНУ и ЈАЗУ : показан на глаголима са префиксом „за“ : [реферат за научни скуп „Лексикографија и лексикологија“, одржан 3–5. 12. 1980]. – Наш језик, н. с., 1981, књ. XXV, св. 1–2, стр. [3]–23.
- [135] О именицама типа „налет“ у српскохрватском језику. – Резюме. – Зборник за филологију и лингвистику (Нови Сад), 1981, књ. XXIV, св. 1, стр. [101]–134.
- [136] Запажања о билингвизму. – Резюме. – Зборник за књижевност и језик (Нови Сад), 1982, књ. XXX, св. 2, стр. [161]–181.
- [137] Музика и Злата Ђунђенац у делу Бранка Гавеле. – Летопис Матице српске, јун 1982, год. 158, књ. 429, св. 6, стр. 1122–[1132].
- [138] О неким могућим правцима балканистичких истраживања : зборник у част Блаже Конеског. – Македонски јазик (Скопје), 1981–1982, бр. 32–33, стр. [151]–158.
- [139] Павица Мразовић и Ружица Приморац, „Немачко-српско-хрватски фразеолошки речник“, 1981, Београд, 1–1004 : [критич-

ки приказ]. – Јужнословенски филолог, 1982, књ. XXXVIII, стр. [173]–182.

[140] Из руске поезије / препев Ирена Грицкат. – Мостови, 1983, год. XIV, св. 1–4 (53–56), стр. 193–194.

Садржај: (1) Михаил Љермонтов : Анђео : стр. 193. – (2) Николај Њекасов : Мати : стр. 193. – (3) Константин Баљмонт : [Јовљах маштом те сенке што тихо се губе...] : стр. 194.

[141] Janko Jurančić, „Slovensko–srbohrvatski slovar – Slovensko–hrvatskosrpski rječnik – Slovenačko–srpskohrvatski rečnik“, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1981, str. 1–1406 : [критички приказ]. – Јужнословенски филолог, 1983, књ. XXXIX, стр. [285]–289.

[142] Наш стандардни језик као пратилац општих облика културе. – Резюме. – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 1983, књ. XXVI, св. 2, стр. [81]–99.

[143] О прилозима у српскохрватској лингвистичкој науци. – Zusammenfassung. – Јужнословенски филолог, 1983, књ. XXXIX, књ. XXXIX, стр. [1]–41.

[144] Три записа о натпевавању судбине : [опис три музичка доживљаја]. – Летопис Матице српске, 1983, год. 159, књ. 432, св. 5, стр. 572–[580].

[145] Emanuela Sgambati, „Il tristano biancorusso“, Studia historica et philologica XV – Sectio slavonoromanica 4, Firenze 1983, 1–509 : [критички приказ]. – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1981–1982 (1984), књ. XLVII–XLVIII, стр. 152–154.

[146] Миодраг Сибиновић, „Оригинал и превод“ : увод у историју и теорију превођења, Београд, Привредна штампа, 1979, стр. 1–191 : [критички приказ]. – Јужнословенски филолог, 1984, књ. XL, стр. [168]–176.

[147] Демон : (одломци) / Михаил Љермонтов ; превод Ирена Грицкат. – Мостови, 1985, год. XVI, св. 2 (62), стр. 111–113.

[148] Језичка анализа јужнословенских абагара. – Резюме. – Јужнословенски филолог, 1985, књ. XLI, стр. [35]–64.

У анализи Ирена Грицкат доказује српскохрватску језичку подлогу за један од абагара, за који се дотад веровало да је бугарски писани споменик.

[149] Корнелије Станковић и нека језичка питања његовог времена. – Summary. – [У]: Корнелије Станковић и његово доба : зборник радова са научног скупа одржаног од 27. до 29. октобра 1981 / уредник Димитрије Стефановић. Београд : САНУ, 1985. Стр. [27]–33. (Научни скупови / САНУ ; књ. XXIV. Одељење ликовне и музичке уметности ; књ. 1)

[150] О dihotomiji književnog izraza. – Cyrillomethodianum (Thessalonique), 1084–1085, [Т.] 8–9, pp. 17–27.

[151] Одлике глаголског видског парњаштва као семантички индикатори. – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 1984–1985, књ. XXVII–XXVIII, стр. [197]–203.

[152] Властимир Перичић, „Вишејезични речник музичких термина.“ Српска академија наука и уметности, Посебна издања DLXIII, Одељење ликовне и музичке уметности; књ. 5, Београд, 1985, 1–630 : [критички приказ]. – Јужнословенски филолог, 1986, књ. XLII, стр. [223]–226.

[153] Vuk Karadžić und die „Serbische literarische Gesellschaft“ – ideelle verwandtschaften. – [У]: Vuk Stefanović Karadžić : 1787–1987 : Festschrift zu seinem 200. Geburtstag / redaktion Walter Lukan und Dejan Medaković. Wien : Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut, 1987. S. [203]–215. (Österreichisches Osthefte ; 29)

[154] Димитрије Богдановић : 1930–1986 : [некролог]. – Археографски прилози, 1986, књ. VIII, стр. 151–154.

- [155] Експресивне синтагме са генитивима у српскохрватском језику. – Резюме. – Јужнословенски филолог, 1986, књ. XLII, стр. [71]–93.
- [156] Легенда о почетку : [есеј]. – Летопис Матице српске, јануар 1986, год. 162, књ. 437, св. 1, стр. 85–[98].
- [157] Нека размишљања о Вуковој реформи (потенцијални предислови, препреке, домашај, двоумљења). – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1985–1986 (1988), књ. LI–LII, св. 1–4, стр. [3]–24.
- [158] О адвербима у „Похвали кнезу Лазару“ Андонија Рафаила Епактита. – [У]: Pontes slavici : Festschrift für Stanislaus Hafner zum 70. Geburtstag / Herausgegeben von Dejan Medaković, Harald Jaksche, Erich Prunč. Graz : Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1986. S. 123–130.
- [159] [Песме] / Николај Гумиљов ; препев Ирена Грицкат. – Књижевна реч, 25. 10. 1986, год. XV, бр. 287, стр. 1.
Садржај: Оснивачи ; Реч ; Чаробна виолина.
- [160] Још нека питања у вези са славеносрпском епохом. – Резюме. – Јужнословенски филолог, 1987, књ. XLIII, стр. [111]–135.
- [161] Наука о језику. – [У]: Српска академија наука и уметности : 1886–1986 / уредник Стојан Ћелић. Београд : Галерија САНУ, 1987. Стр. 99–101. (Галерија / САНУ ; књ. 59)
- [162] Nekoliko jezičkih analiza u vezi s Dalmatinovim prevodom psalama. – Povzetek ; Zusammenfassung. – Razprave / Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za filološke in literarne vede (Ljubljana), 1987, knj. XI, str. 161–177.
- [163] [Песме] / Ана Ахматова ; препев Ирена Грицкат. – Књижевна реч, мај 1987, год. XVI, бр. 300, стр. 11.
Садржај: (1) [Заласком рудим обузета...]; (2) [Научила сам обично да живим...]; (3) [Не знам јеси ли жив или ниси...]; (4) [Стери се, безмерна туго, у даљ!...].

[164] Цртице из београдске културне прошлости [садржи препев песме „Београд“ Зинаиде Гипијус]. – Књижевна реч, 10. 10. 1987, год. XVI, бр. 307, стр. 11.

[165] Значења афиксалне глаголске деминуције. – Резюме. – [У]: Први лингвистички научни скуп у спомен на Радосава Бошковића, Даниловград, 14. и 15. маја 1987/редакциони одбор: Чедо Вуковић... [и др.]. Титоград : ЦАНУ, 1988. Стр. [131]–139. (Научни скупови / ЦАНУ ; књ. 17. Одјељење умјетности ; књ. 6)

[166] Наука о српском језику код Срба у другој половини XIX века. – Наш језик, н. с., 1988, књ. XXVII, св. 5, стр. [295]–323.

[167] О писању и стилу – поводом двестоте годишњице рођења Артура Шопенхауера. – Политика, 12. 2. 1988, год. LXXXV, стр. 10.

[168] Поводом граматичких погледа Петра Матића, дописног члана Друштва српске словесности. – Резюме. – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 1988, књ. XXXI, св. 1, стр. [101]–107.

[169] Проблеми описне лексикографије : [приступна академска беседа одржана на Свечаном скупу Српске академије наука и уметности 13. јуна 1986]. – Глас ССCLII. Одељење језика и књижевности, књ. 13. Београд : САНУ, 1988. Стр. [7]–13.

[170] Предговор. – [У]: Повест о Триштану и Ижоти / приредила и на савремени језик пренела Ирена Грицкат. [2. изд.]. Београд : Просвета : СКЗ, 1988. Стр. 7–37. (Стара српска књижевност у 24 књиге ; књ. 20)

У овом другом изд. *Предговор* је допуњен новим научним проценама и критичким апаратом.

[171] Речник Српске академије наука и уметности : почеци, лик, перспективе. – Резюме. – Глас ССCLII. Одељење језика и књижевности, књ. 13. Београд : Српска академија наука и уметности, 1988. Стр. [25]–40.

- [172] Јанко Јуранчич (1902–1989) : [некролог]. – Годишњак за 1989, књ. ХСVI. Београд : Српска академија наука и уметности, 1990. Стр. 555–556.
- [173] „Кажа“ – чудесно језичко ткање : [приказ „Каже“ Матије Бећковића]. – Књижевна реч, 10. 5. 1989, год. XVIII, бр. 343, стр. 22.
- [174] Нека запажања о јужнословенском језичком заједништву. – Zusammenfassung. – Јужнословенски филолог, 1989, књ. XLV, стр. [161]–172.
- [175] Прилошке речи посматране кроз феномен антонимије. – Резюме. – Јужнословенски филолог, 1989, књ. XLV, стр. [1]–26.
- [176] Средњовековне похвале кнезу Лазару и поводом њих. – [У]: Свети кнез Лазар : споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989. / уређивачки одбор: епископ рашко-призренски Павле... [и др.]. Београд : Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1989. Стр. [233]–236.
- [177] Један пример филолошке анализе из прошлог столећа : [Светислав Вуловић, „Приложак српској синтакси“]. – Македонски јазик (Скопје), 1989–1990 [шт. 1995], књ. XL–XLI, стр. [133]–137.
- [178] Певац на крсту црквеног торња : [песма] / Иван Алексејевич Буњин ; препев Ирина Грицкат. – Књижевна реч. 10. 6. 1990, год. XIX, бр. 365, стр. 8.
- [179] Поводом једног необичног позива за укидање дебелог јера. – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 1990, књ. XXX, стр. [79]–82.
- [180] Прилог дискусији о описним и односним придевима у српскохрватском језику. – Summary. – Наш језик, н. с., 1990, књ. XXVIII, св. 4–5, стр. [214]–223.

[181] Шишатовачки апостол : спис из 1324. године, приредио Димитрије Е. Стефановић; издавач Аустријска академија наука у сарадњи са Српском академијом наука и уметности и Институтом за српскохрватски језик, Беч, 1989 : [приказ]. – Политика, 14. 4. 1990, год. LXXXVII, бр. 27486, стр. 17.

[182] Тајна јеванђеља Х : од велике мреже преписа до великог раскриљивања знања / [разговарао] Живота Лазаревић. – Галаксија, 1990, год. LVIII, бр. 221, стр. 12–15.

[183] Александар Белић (15. 8. 1876 – 26. 2. 1960). – Задужбина, 1991, год. IV, бр. 15, стр. 10.

[184] Из историје употребе адверба : према грађи у похвалама кнезу Лазару. – Резюме. – [У]: Косовски бој у књижевном и културном наслеђу : реферати и саопштења : [Београд, Крушевац, Тршић, Нови Сад, 13 – 17. 9. 1989]. Београд : Међународни славистички центар, 1991. Стр. 5–14. (Научни састанак слависта у Вукове дане ; књ. XIX, св. 1)

[185] Један пример борбе за овладавање савременим српским изразом : [Сава Сретеновић, „Синтаксичка проучавања“]. – Summary. – [У]: Упоредна истраживања / уредник Мирјана Дрндарски. Београд : Институт за књижевност и уметност, 1991. Стр. [425]–428. (Годишњак, књ. XIV. Серија А: Компаративна изучавања српске књижевности ; 3)

[186] Лексикографија – велики интелектуални изазов. – Политика, 5. 1. 1991, год. LXXXVIII, бр. 27746, стр. 13.

[187] О преводима Леополдових „Привилегија“. – Резюме. – Јужнословенски филолог, 1991, књ. XLVII, стр. [45]–64.

[188] Сазвучја Николаја Велимировића и Ајнштајна. – Политика, 22. 6. 1991, год. LXXXVIII, бр. 27912, стр. 18.

- [189] У ризници језика : [интервју] / [разговарао] Светозар Стијовић. – Политика, 1991, LXXXVIII, бр. 27968, стр. 15.
- [190] Из историје борбе за књижевни језик код Срба – поводом „Землеописанија“ Павла Соларића. – Резюме. – Јужнословенски филолог, 1992, књ. XLVIII, стр. [79]–94.
- [191] Из историје језичке наставе код Срба. – Резюме. – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 1992, књ. XXXV, св. 2, стр. [55]–62.
- [192] Српски књижевни језик средњег века. – Књижевне новине, 1. 3. 1992, год. XLV, бр. 837, стр. 5.
- [193] Александар Белић (1876–1960) : [биографска белешка]. – [У]: 100 најзнаменитијих Срба / приредио Звонимир Костић. [1. изд.]. Београд : Принцип ; Нови Сад : Ш–Јупублик, 1993. Стр. [485]–488.
2. изд. 2001.
- [194] Будући краљ преводи Максима Горког : Александар, син Петра I Карађорђевића, превео је као дечак познату „Песму о соколу“. – Свеске (Панчево), 1993, год. V, бр. 16, стр. 6–10.
- [195] Законик цара Стефана Душана : [филолошко гледиште]. – Српски књижевни гласник, трећа серија, 1993, год. II, књ. V, св. 5, стр. 118–125.
- [196] Зашто је и како Вук усавршавао свој превод Новог завета. – Задужбина [Лист Вукове задужбине], 1993, год. VI, бр. 24, стр. 3.
- [197] Из историје употребе адверба. – [У]: Наш крај / Сава Стекић, Стеван Симић. Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 1993. Стр. 5–14.
- [198] Љубомир Стојановић (1860–1930) : [биографска белешка]. – [У]: 100 најзнаменитијих Срба / приредио Звонимир Костић.

[1. изд.]. Београд : Принцип ; Нови Сад : Ш–Јупублик, 1993. Стр. [404]–408.

2. изд. 2001.

[199] Не силити речи : слово о језику / приредила Александра Бркић. – Политика, 15. 8. 1993, год. ХС, бр. 28680, стр. [12].

[200] О неким ефектима вишеслојне миксоглотије на јужнословенском земљишту. – Резюме. – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 1993, књ. XXXVI, св.1, стр. [31]–62.

[201] О Радосаву Бошковићу, још која реч. – Стварање (Подгорица), 1993, год. XLVIII, св. 4–6, стр. 250–252.

[202] Serbian Medieval Literary Language. – [У]: Serbs in European Civilization / edited by Radovan Samardžić, Milan Duškov. Beograd : SANU, 1993. P. 146–150. (Special Edition / Serbian Academy of Sciences and Arts. Institute for Balkan Studies ; N. 51)

[203] Српски књижевни језик средњег века. – [У]: Срби у европској цивилизацији / уредници Радован Самарџић, Милан Душков. Београд : Нова : Балканолошки институт / САНУ, 1993. Стр. 142–146. (Посебна издања / Балканолошки институт САНУ ; 51)

[204] Српски језик у писмима Николе Тесле. – Свеске (Панчево), 1993, год. V, св. 18 (1993), стр. 6–9.

[205] Стогодишњица лексикографског рада при Српској академији наука и уметности. – [У]: Сто година лексикографског рада у САНУ / главни уредник Павле Ивић ; приређивач Драго Ђупић. Београд : САНУ : Институт за српски језик САНУ, 1993. Стр. 5–13.

[206] Из историје стабилизације књижевног језика код Срба : после Вукове и Даничићеве победе. – Резюме. – Јужнословенски филолог, 1994, књ. L, стр. [5]–31.

- [207] Магновење : [песма] ^[9]. – Летопис Матице српске, јул–август 1994, год. 170, књ. 454, св. 1–2, стр. 54.
- [208] Ноам Чомски и Иван Ђаја : и неколико даљих асоцијација. – Књижевне новине, 1–15. 7. 1994, год. XLVI, бр. 889–890 (1–15. 7. 1994), стр. 15.
- [209] Први уџбеници српског језика за руске емигранте. – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 1994, књ. XXXVII, стр. [189]–192.
- [210] Речи старе и подмлађују се : лексикографија се креће од обичних спискова речи до истинске енигматике : слово о језику. – Политика, 23. 1. 1994, год. XC, бр. 28832, стр. 12.
- [211] Alcuni effetti della mistoglossia a più livelli sull'area slavomeridionale. – Italica belgradensia (Belgrado : Facoltà di Lettere), 1995, nr. 4, p. 1–33.
- [212] Литерарна повест : [интервју] / [разговарала] Даница Ђурђевић. – Политика, 8. 3. 1995, 1995, год. XCII, бр. 29233, стр. 22.
Рубрика *Поводи*: Ирена Грицкат, „У лебдивом ходу“
- [213] О неким особеностима деминуције. – Резюме. – Јужнословенски филолог, 1995, књ. LI, стр. [1]–30.
- [214] Трептава вода : [песме]. – Свеске (Панчево), март 1995, год. VII, бр. 23, стр. 38–39.
Садржај : (1) Сазвежђе Пегаса: стр. 38 ; (2) Из веровања народа Јужне Аустралије: стр. 38 ; (3) Планинска лутања: стр. 39. – В. библиографија јединицу [9]
- [215] Ирена Грицкат-Радуловић : интервју (27. 10. 1992). – [У]: Са домаћим славистима / Милош Јевтић. Београд : Завод за уџбенике и наставна средства : Вукова задужбина : Орфелин, 1996. Књ. 1. Стр. [232]–248. (Колекција Одговори ; књ. 30)

- [216] Још о неким колебањима у српском глаголском систему. – Резюме. – Српски језик (Београд : Никшић), 1996 (1999), год. IV, св. 1–2, стр. [45]–49. (Студије српске и словенске. Серија I)
- [217] Ljubljanski abagar i povodom njega. – Povzetek. – Razprave / Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za filološke in literarne vede (Ljubljana), 1996, br. 15, str. 337–340.
- [218] Митар Пешикан (8. 11. 1927 – 8. 7. 1996) : [некролог]. – Го­дишњак за 1996, књ. СIII. Београд : Српска академија наука и умет­ности, 1997. Стр. 555–559.
- [219] Наука о језику у делатности Академије : [студија поводом стогодишњице постојања САНУ]. – Summary. – Глас CCLXXIX. Одељење језика и књижевности, књ. 15. Београд : САНУ, 1996, стр. [1]–83.
- [220] Неке појединости у вези с употребом заменице „свој“ („мој“, „твој“...). – Резюме. – Српски језик (Београд : Никшић), 1996, год. I, бр. 1–2, стр. 15–18. (Студије српске и словенске. Серија I)
- [221] О неким значењима у заменичким (и прилошким) речима на „к“. – Резюме. – Наш језик, н. с., 1996, књ. XXXI, св. 1–5, стр. [21]–23.
- [222] Вилијана : [кратка проза]. – Летопис Матице српске, март 1997, год. 173, књ. 459, св. 3, стр. 332–334.
- [223] Вилковни цар : [песма и коментар препева] / Ј. В. Гете ; избор, препев и коментар Ирена Грицкат. – Књижевне новине, 1. 4. 1997, год. XLIX, бр. 949, стр. 4.
- [224] Срето Танасић, „Презент у савременом српском језику“, изд. Институт за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског фи­лолога, н. с., књ. 12, Београд, 1996, стр. 192 : [критички приказ]. – Јужнословенски филолог, 1997, књ. LIII, стр. [215]–216.

- [225] Поводом заменица „сав“, „сваки“ (и сродних речи). – Резюме. – Наш језик, н. с., 1997, књ. XXXVII, св. 1–2, стр. [1]–6.
- [226] Предлози у синтагмама са временским значењем. – Резюме. – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 1997, књ. XL, св. 2, стр. [59]–61.
- [227] Шта све значи „значити“?. – Summary. – [У]: Из књижевности : поезика, критика, историја : зборник радова у част Предрага Палавестре / уредио Миодраг Матицки. Београд : Институт за књижевност и уметност, 1997. Стр. 395–[399].
- [228] Ančar / A. S. Puškin; prepev Irena Grickat. – Knjige (Beograd : Paideia), 1998, str. 25.
- [229] О дериватима на „-ар“ и „-ач“ у српском језику. – Резюме. – Глас ССCLXXXV. Одељење језика и књижевности ; књ. 17. Београд : Српска академија наука и уметности, 1998. Стр. [31]–37.
- [230] Потенцијал у служби исказивања хабитуалности : и неколико напомена поводом ове конструкције. – Резюме. – Јужнословенски филолог, 1998, књ. LIV, стр. [35]–40.
- [231] Увод. – [У]: Из поезије руског деветнаестог века : [антологија препева] / [приредила и препевала] Ирена Грицкат ; уредник Васа Павковић. Панчево : Књижара „Прота Васа“, 1998. Стр. 5–32. (Колекција Тамиш ; књ. 1)
„Идеја водиља овог нашег подухвата није лежала у књижевноисторијској сфери... [већ да] тежиште пренесемо на један специфичан вид проблема – на версификациону страну те поезије... Овај уводни текст написан је понешто стручније него што је то обичај. Препевали смо руске песме држећи се једног начела које нисмо виђали у другим зборницима као програмски спроведено. Зато смо о том начелу проговорили мало опсежније... уз сваки препев смо обележили његову ритмичку природу, тј. врсту стопе и у руском и у српском саставу: јамб, трохеј, дактил, амфибрах, анапест.“ – Напомена : стр. 6–7, 31.

[232] Дмитриј Сергејевич Лихачов : 15 (28). 11. 1906 – 30. 9. 1999 : [некролог]. – Годишњак за 1999, књ. CVI. Београд : Српска академија наука и уметности, 2000. Стр. 479–480.

[233] О српском рукописном наслеђу : [Татјана Суботин-Голубовић, „Српско рукописно наслеђе од средине 16. до средине 17. века“, Београд, САНУ, 1999] : [рецензија]. – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 1999 (2001), књ. XLII, стр. 515–516.

[234] Казивање гностичара Василида о постању свемира : [песма]^[9] – Политика. Додатак: Култура, уметност, наука, 30. 10. 1999.

[235] Павле Ивић (1. 12. 1924 – 19. 9. 1999) : [некролог]. – Годишњак за 1999, књ. CVI. Београд : Српска академија наука и уметности, 2000. Стр. 475–477.

[236] Сврљишки одломци јеванђеља : [приказ издања које је приредио Никола Родић]. – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 1999 (2001), књ. XLII, стр. 513–514.

[237] Библиографија радова Александра Белића / Ирена Грицкат-Радуловић и Славица Илић. – 2. прерађ. и доп. изд. – [У]: Универзитетска предавања из савременог српскохрватског језика ; Библиографија радова / приредио Живојин Станојчић. Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 2000. Стр. [305]–349. (Изабрана дела Александра Белића ; т. 14)

[238] Док траје песника дах : изабране песме / А. С. Пушкин ; приредио Милорад Ђурић ; препев Ирена Грицкат... [и др.]. – Београд : Српска књижевна задруга, 2000. (Мала библиотека / СКЗ)

Из садржаја : Чадајеву : стр. 11 ; Сужањ : стр. 18 ; Посвећено (А. П. Керну) : стр. 22–23 ; (Волео сам вас...) / [и Милорад Павић] : стр. 43 ; (Док шумним улцима шетам) : стр. 43–44 ; Елегија : стр. 55.

[239] Lepo je pripadati dvema kulturama : [интервју] / razgovarala Milica Radović-Tešić. – Knjige (Beograd), 2000, god. III, br. 6, str. 42–43.

- [240] О гностицизму и гностичару Василиду. – Источник, 2000, год. IX, св. 33–34, стр. [85]–87.
- [241] Појаве метафоричности у прилозима. – Јужнословенски филолог, 2000, књ. LVI, св. 1–2, стр. [301]–309.
- [242] Префикс с(а) – уз глаголе у српском језику. – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 2000, књ. XLIII, стр. [136]–141.
- [243] Семантички потенцијали у неким непроменљивим речима. – Резюме. – Српски језик, 2000 (2001), год. V, бр. 1–2, стр. [221]–226. (Студије српске и словенске. Серија I)
- [244] Следбеник Александра Белића : [некролог Павлу Ивићу]. – Књижевне новине, 15. 1 – 1. 2. 2000, год. LII, бр. 1003–1004, стр. 5.
- [245] Ајнштајн : исповести. – Политика, 14–16. 4. 2001, год. XCVIII, бр. 31415, стр. V : илустр.
- [246] О прошлом времену у српском језику : два ванлингвистичка гледишта. – Резюме. – Глас CCCLXXXIX. Одељење језика и књижевности ; књ. 18. Београд : Српска академија наука и уметности, 2001. Стр. [85]–88.
- [247] [Граде, сјајан, граде бедан...] / Александар Пушкин ; препев Ирена Грицкат. – [У]: Цигани ; Бронзани споменик ; Лирске песме / Александар Пушкин ; избор и пропратни текстови Миодраг Сибиновић ; превели Ирена Грицкат... [и др.]. – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 2002. Стр. 145. (Библиотека Избор)
- [248] Интересантна и оригинално осмишљена књига : [Јовановић, Мирослав, „Језик и друштвена историја“, Београд 2002, 1–132] : [критички приказ]. – Српски језик, 2002, год. VII, св. 1–2, стр. 517–519.

[249] О сакралном писму и његовој секуларизацији у српским ћирилским споменицима. – Глас СССХСIV. Одељење језика и књижевности, књ. 19. Београд : Српска академија наука и уметности, 2002. Стр. [1]–15.

[250] Реч на почетку : о лексикографији и интердисциплинарности. – Политика, 22. 6. 2002, год. ХСIХ, бр. 31834, стр. III.

[251] О предлогу „за“ у српском језику. – Јужнословенски филолог, 2003, књ. LIX, стр. 11–16.

[252] О суфиксу -ак и у вези са њим. – Српски језик, 2003, год. VIII, св. 1–2, стр. 23–28.

[253] Поводом неких непроменљивих речи. – Наш језик, н. с., 2002–2003, књ. XXXIV, св. 3–4, стр. 177–180.

[254] Из проблематике синонимије у српској филологији. – Глас СССХСVIII. Одељење језика и књижевности, књ. 20. Београд : Српска академија наука и уметности, 2004. Стр. [11]–17.

[255] Песме. – Руски алманах (Земун), 2005, год. XIV, св. 10, стр. 144–147.

Садржај: (В миллиарды лет в безграничности вселенной) : стр. 144 ; Рассказ звезды : стр. 144–145 ; Воробьиная ночь : стр. 145–146 ; Восход луны : стр. 146 ; (Что о вышней любви на вещалось – помните?) : стр. 146 ; Русь : стр. 146–147 ; (Страстью, ревностью, грозной разлукой, слиянием) : стр. 147 ; Из оккупации : стр. 147. – Ово је прво издање песама на руском језику.

[256] Лексикографске иницијативе у првој свесци Гласника Друштва српске словесности. – Summary. – [У]: Јован Стерија Поповић : 1806 – 1856 – 2006 / уредник Љубомир Симовић. Београд : Српска академија наука и уметности, 2007. Стр. [690]–694. (Научни скупови / САНУ ; књ. 117. Одељење језика и књижевности ; књ. 17) Стеријине иницијативе за нацрте термилошког и синонимског речника.

[257] Наука о језику у делатности академије. – Summary. – [У]: Шездесет година Института за српски језик САНУ : зборник радова / уредник Срето Танасић. Београд : Институт за српски језик САНУ, 2007. Стр. 19–106.

Прештампано из: Глас CCCLXXIX, САНУ, Одељење језика и књижевности, књ. 15, 1996, стр. 1–83. – „Ова студија је била написана 1986. године поводом стогодишњице САНУ. Овде се њен текст даје без икаквих измена, без чињеничких допуна с обзиром на протекло време, нити су додати накнадни коментари.“ – Напомена: стр. 105

[258] [Похвале] / превод Ирена Грицкат. – Мајдан, 2008, год. VI, бр. 2, стр. 35–50.

Садржај: (1) Непознати писац : Похвално слово Ћирилу и Методију : (написано пре 885. г.) : стр. 35–45 ; (2) Климент Охридски : Похвала Ћирилу (написано пре 916. г.) : стр. 46–50.

[259] Антологија Пушкин / избор и редакција Витомир Вулетић ; препев Ирена Грицкат... [и др.]. – Нови Сад : Прометеј, 2009.

Из садржаја: Сужањ (1822) : стр. 11 ; Зимски пут (1826) : стр. 231–232.

[260] Грицкат, Зинаида Григорјевна (1889–1963) / Ирена Радуловић-Грицкат и Анкица Васић. – [У]: Биографски речник. Нови Сад : Матица српска, 2009. Књ. 3. Стр. 813–814.

III РЕДАКТОРСКИ РАД

Лексикографски пројекти

[261]

Речник српскохрватског књижевног и народног језика : [пројекат Института за српски језик / САНУ] / главни уредник Стана Ристић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1959, књ. I – 2006, књ. XVII

Активни рад: књ. I (1959) помоћник уредника ; књ. II (1962) – VII (1971) уредник, суредатор, редактор ; XI (1981) – XIV (1989) уредник.

Ауторски колектив РСАНУ је издао лексикографски интерни спис „Упутства за обраду речничке грађе“ са прецизираном методологијом обраде, који се повремено прерађивао. Ирена Грицкат, Драгослав Илић и Митар Пешикан били су највише ангажовани. Последња ревизија Упутстава је била 1997.

[262]

Етимолошки речник српског језика / уредник Александар Лома. – Београд : Одељење језика и књижевности / САНУ : Институт за српски језик, Етимолошки одсек / САНУ, 2003 – ; 24 cm

Св. 1 : А–Аш / израдили Марта Бјелетић... [и др.]; уредник Ирена Грицкат-Радуловић ; [свеску] уредио Александар Лома. – 2003. – 257 стр.

Св. 2 : Ба–Бд / израдили Марта Бјелетић ... [и др.]; уредник Александар Лома. – 2006. – 288 стр.

Слручни часописи

[263]

Јужнословенски филолог / главни уредник Предраг Пипер. – [год. I], књ. 1, св. 1–2 (1913); [год. II], књ. 2, св. 1–2 (1921) – књ. 11 (1931); књ. 12 (1933) – књ. 17 (1938 / 1939); књ. 18, св. 1–4 (1949/1950) – књ. LXV (2009). – Београд : Српска академија наука и уметности : Институт за српски језик , 1913 –

Ирена Грицкат је члан Уређивачког одбора од 1961. до 2009. године; редактор Библиографије (од бр. XVIII до броја XXVII).

[264]

Археографски прилози : зборник радова Археографског одељења Народне библиотеке Србије / уредник Александар Младеновић; члан Уређивачког одбора: Ирена Грицкат-Радуловић... [и др.] – Београд : Народна библиотека Србије, 1979, бр. 1 – 2007/2008, бр. 29/30

Онлајн изд. 2001, бр. 22/23-(URL): <http://www.nb.rs/publications/publication.php?id=17236>

*Посебна издања књига и едиција***[265]**

Ђура Даничић : 150-годишњица рођења (1825–1975) : [каталог изложбе одржане у Београду, децембра 1975] / уредник Ирена Грицкат. – Београд : Народна библиотека Србије, 1975. – 43 стр. : [24] стр. с таблама ; 28 см

[266]

Лексикографија и лексикологија : зборник реферата [научни скуп одржан 3–5. 12. 1980 у Београду] / уређивачки одбор Ирена Грицкат... [и др.]. – Београд : САНУ, Одељење језика и књижевности : Институт за српскохрватски језик САНУ : Филолошки факултет, Одсек за јужнословенске језике и општу лингвистику ; Нови Сад : Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета : Матица српска, 1982. – 367 стр. ; 22 см

Реферат Ирене Грицкат-Радуловић са тог скупа је објављен у: Наш језик, 1981, књ. XXV, св. 1–2, стр. 3–23. – в. библ. јединицу [134]

[267]

О двестагодишњици Јакоба Грима : зборник радова [научни скуп одржан 12–14. 11. 1985] / уредници Павле Ивић, Ирена Грицкат-Радуловић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 1988. – VIII, 163 стр. : илустр. ; 24 см. – (Научни скупови / САНУ, књ. XL. Одељење језика и књижевности, књ. 8)

[268]

Едиција „Стара српска књижевност у 24 књиге“ / Београд : Српска књижевна задруга : Просвета, 1986 –

СКЗ је 1964. године започела издавање едиције „Стара српска књижевност“. Изабран је Уређивачки одбор: Димитрије Богдановић, Сретен Петковић и Ђорђе Трифуновић. Прва књига „Ђирило и Методије“ је објављена 1964, а друга „Повест о Триштану и Ижоти“ у преводу Ирене Грицкат 1966. године. Главни одбор СКЗ је изабрао Ирину Грицкат за члана Уређивачког одбора едиције (1971–2005). СКЗ и Просвета заједнички настављају едицију „Стара српска књижевност у 24 књиге“ од 1986. и у тој првој години издаје се ревидирани превод „Повест о Триштану и Ижоти“ као књ. 20.

[269]

Сто година лексикографског рада у САНУ / приредио Драго Ћупић ; главни уредник Павле Ивић; Уређивачки одбор: Ирена Грицкат-Радуловић... [и др.]. – Београд : Српска академија наука и уметности : Институт за српски језик САНУ, 1993. – 105 стр. ; 18 cm

СЕЛЕКТИВНА ЛИТЕРАТУРА
О ДЕЛУ АКАДЕМИКА ИРЕНЕ ГРИЦКАТ-РАДУЛОВИЋ

MISCELLANEA

[270] Белић, Александар, Ирена Грицкат, „О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику и сродним синтаксичким појавама“, САН, Посебна издања ССХХИИ, Институт за српски језик, књ. 1, Београд, 1954 : [критички приказ]. – Јужнословенски филолог, 1955–1956, књ. XXI, св. 1–4, стр. 283–287.

[271] Родић, Никола, Ирена Грицкат, „Актуелни језички и текстошки проблеми у старим српским ћирилским споменицима“, Народна библиотека СР Србије, Београд, 1972 : [критички приказ]. – Зборник за филологију и лингвистику (Нови Сад), 1973, књ. XVI, св. 2, стр. 222–226.

[272] Куна, Херта, Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslovenskih redakcija staroslovenskog jezika : [Divoševu jevanđelje]. – [U] : Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura : [zbornik radova sa simpozijuma], Zenica : Muzej Zenice, 1973, sv. 3, str. 89–102.

[273] Стевановић, Михаило, Институт за српски језик и програм његовог рада : [поводом 25 година]. – Наш језик, 1974, н. с., књ. XX, св. 1–5, стр. 2–3.

[274] Мићевић, Коља, О три превода једне песме : [Виктор Иго, „Уснули Боз“] – Мостови, 1976, год. VII, св. 27, стр. 23–24.

- [275] **Аранђеловић-Живковић, Бранислава**, Тридесет година рада Института за српскохрватски језик. – Наш језик, 1978, н. с., књ. XXII, св. 3–4, стр. 150–161.
- [276] **Стипчевић, Светлана**, Књижевни архив Српске књижевне задруге : 1892–1970. – Београд : Српска књижевна задруга, 1982. – (Коло LXXV / СКЗ ; књ. 501)
Из садржаја: [Грицкат, Ирена] : стр. 70, 71, 122, 247
- [277] **Стефановић, Димитрије**, Ирена Грицкат, „Злата Ђунђенац“, Београд, 1990. – Политика, 8. 9. 1990, год. LXXXVII, бр. 27631, стр. 20.
- [278] **Младеновић, Александар**, Тридесет година постојања Археографског одељења Народне библиотеке Србије. – Археографски прилози, 1991, књ. 13, стр. 351–363.
- [279] **Фекете, Егон**, О Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ. – [У]: Сто година лексикографског рада у САНУ / приредио Драго Ђупић. – Београд : Српска академија наука и уметности : Институт за српски језик САНУ, 1993. Стр. 21–49.
- [280] **Арсењев, Алексеј**, Биографски именик руских емиграната. – [У]: Руска емиграција у српској култури XX века : зборник радова / уредници М. Сибиновић, М. Межински, А. Арсењев. – Београд : Катедра за славистику / Филолошки факултет : Центар за научни рад / Београдски универзитет, 1994. Књ. II.
- [281] **Паунковић, Зорислав**, Домаће руске успомене : [Ирена Грицкат, „У лебдивом ходу“, Нови Сад, 1994]. – Pro Femina, 1994, бр. 2, стр. 224–225.
- [282] **Павковић, Васа**, Снови и стварност : [Ирена Грицкат, „У лебдивом ходу“, Нови Сад, 1994]. – Дневник (Нови Сад), 15. 2. 1995, год. LIV, бр. 17261, стр. 15.

[283] **Радовић, Милена, Ирена Грицкат**, „У лебдивом ходу“, Нови Сад, 1994. – Напред (Ваљево), 9. 6. 1995, бр. 24, стр. 5.

[284] **Штефан, Флорика, Ирена Грицкат**, најумнија Београђанка : [„У лебдивом ходу“, Нови Сад, 1994]. – [У]: Благо у мојој души / Флорика Штефан. Нови Сад : Матица српска, 1997. Стр. 235–237. (Библиотека Документ)

[285] **Бећковић, Матија**, „Iz guskog XIX veka“ : [rubrika: *Knjiga godine*]. – *Knjiga* (Београд : Paideia), 1998, стр. 28.

[286] **Стипчевић, Никша**, Лебдив ход Ирене Грицкат. – *Летопис Матице српске*, април 1998, год. 174, књ. 461, св. 4, стр. 725–733.

[287] **Мартиновић, Вукица**, Горичко завјештање Јелене Балшић : [„Горички зборник“, 15. век]. – *Свеске* (Панчево), 1999, год X, св. 45–46, стр. 122–124.

Никонов Горички зборник, препис рукописа из 15. века, Архив САНУ, Стара збирка, бр. 446.

[288] **Младеновић, Александар**, После двадесет година : [о часопису *Археографски прилози*]. – *Археографски прилози*, 1999, бр. 21, стр. 379–381.

[289] **Потић, Душица**, Звуковна и сликовна компонента песме : [Грицкат, Ирена, „Из поезије руског XIX века“]. – *Књиге* (Београд : Народна књига), 1999, год. I, бр. 3, стр. 51–53.

[290] **Рамадански, Драгиња**, Језик опсене : [Грицкат, Ирена, „Из поезије руског XIX века“]. – *Дневник* (Нови Сад), 6. јануар 1999, год. LVII, бр. 18654, стр. 16.

[291] **Суботић, Гојко**, Двадесет бројева „Археографских прилога“. – *Археографски прилози*, 1999, бр. 21, стр. 376–379.

[292] **Стипчевић, Никша**, Лебдив ход Ирене Грицкат. – [У]: Учитавања / Никша Стипчевић. Београд : Завод за уџбенике и наставна

средства, 1999. Стр. 155–169. (Библиотека Тумачење књижевности ; књ.10)

[293] **Рајчић, Бисерка**, Руска поезија златног и сребрног века. – Руски Алманах (Земун : Књижевно друштво Писмо), 2000, год. XVIII, бр. 8, стр. 236–239.

[294] **Поповић, Богдан А., Ђого, Новаковић, Митровић** : [ранг-листа песничких збирки из 2000. године]. – НИН, 3. јануар 2003, бр. 2714.

[295] **Драгићевић, Рајна**, Лексикологија српског језика. – Београд : Завод за уџбенике, 2007. – 366 стр.: илустр. ; 25 cm
Из садржаја: Грицкат, И.: 105, 136, 143, 183–186фн, 265, 269–271, 283, 285, 314, 336

[296] **Грковић-Мејџор, Јасмина**, Језик српске средњовековне писмености: достигнућа и задаци. – Summary. – [У]: Шездесет година Института за српски језик САНУ : зборник радова / уредник Срето Танасић. Београд : Институт за српски језик САНУ, 2007. Књ. I. Стр. [249]–266.

[297] **Ђупић, Драго, Танасић, Срето**, Шездесет година Института за српски језик САНУ : [1947–2007]. – Резюме. – [У]: Шездесет година Института за српски језик САНУ : зборник радова / уредник Срето Танасић. Београд : Институт за српски језик САНУ, 2007. Књ. I. Стр. [11]–18.

[298] **Рајковић, Милослав**, Српски језик некадашњи и садашњи. – Планета (Београд), јун–јул 2008, год. V, бр. 29.
Тема броја: Језици.

[299] **Палавестра, Предраг**, Руске студије и слависти : [15. поглавље]. – [У]: Историја српске књижевне критике : 1768–2007 / Предраг Палавестра. Нови Сад : Матица српска, 2008. Том II. Стр. 688.

[300] **Арсењев, Алексеј**, Ирена Грицкат-Радуловић (1922–2009) : [некролог]. – Руски Алманах (Земун : Књижевно друштво „Писмо“), 2009, год. XVIII, бр. 14, стр. 136–144.

[301] **Мотоки, Номаћи**, Irena Grickat (1922–2009). – Slavic Research Center, News 119, November 2009, 19–23.

[302] **Томин, Светлана**, Два средњовековна зборника : [Бдински зборник 14. век, Горички зборник 15. век]. – [У]: Синхронијско и дијахронијско изучавање врста у српској књижевности. Књ. 2 / [уредници Зоја Карановић, Ивана Живанчевић-Секеруш]. Нови Сад : Филозофски факултет, 2009. Стр. 133–144.

Никонов Горички зборник, препис рукописа из 15. века, Архив САНУ, Стара збирка, бр. 446.

[303] **Арсенјев, Алексей Борисович**, Заметки о билингвизме Ирины Георгиевны Грицкат-Радулович : [Научно-образователни форум „2. белградска встреча славјанских русистов“, Белград, 14–15 јануара 2010] / организатор скупа и уредник зборника Богољуб Станковић [у припреми]

БИБЛИОГРАФИЈЕ

[304] **Вукчевић, Зорка**, Ирена Грицкат-Радуловић, дописни члан. – Годишњак за 1979, књ. LXXXVI. Београд : Српска академија наука и уметности, 1980. Стр. 373–379.

[305] **Аноним**, Ирена Грицкат-Радуловић, редовни члан : [допуна биографије и библиографије]. – Годишњак за 1985, књ. XCII. Београд : Српска академија наука и уметности, 1986. Стр. 403–405.

[306] **Жујовић, Гордана**, Ирена Грицкат-Радуловић, редовни члан : [допуна биографије и библиографије]. – Годишњак за 1995, књ. CII. Београд : Српска академија наука и уметности, 1996. Стр. 501–505.

[307] **Јелић, Лидија**, Библиографија радова академика Ирене Грицкат-Радуловић : у част осамдесет година живота. – Београд : Српска академија наука и уметности, 2002. – 47 стр. ; 24 см. – (Издања Библиотеке / САНУ ; књ. 19)

[308] **Кажих, Драгољуб**, Ирена Грицкат-Радуловић : фотографија (172 x 122). – Каталог фототеке САНУ : 1948–2000 / приредила Јована Павковић. Београд : Српска академија наука и уметности, 2005. Стр. 40. – (Издања Библиотеке / САНУ ; књ. 22)

[309] **Радојчић-Костић, Гордана**, Библиографија о законодавству цара Стефана Душана. – Београд : Српска академија наука и уметности, 2006. – 362 стр. ; 24 см. – (Извори српског права / САНУ. Одељење друштвених наука ; XII)

Из садржаја: Грицкат-Радуловић, Ирена : 776, 777, 785, 806-809, 886, 924, 932, 935-939, 947, 950, 951, 954, 955, 957, 959

ПРЕДМЕТНИ ИНДЕКС

Абагар 148, 217	Ахматова, Ана А. (1889–1966) 163
Ајнштајн, Алберт (Einstein, Albert)
(1879–1955) 127	
Актуелни језички и текстолошки проблеми у старим српским ћирилским споменицима 3, 271	Балканизам 85
Андрић, Иво (1892–1975) 62	балканистика 12, 138
антонимија 64, 175	Балшић-Хребелановић, Јелена (1368–1443) 287, 302
Ањенски, И. Ф. (1858–1909) 8	Баљмонт, Константин Д. (1867–1942) 8, 131, 133, 140
Апухтин, Алексеј Н. (1841–1893) 8	Барањски рукопис 13
Аранђеловић-Живковић, Б. 275	Баратински, Ј. А. (1800–1844) 8
Арсењев, Алексеј 280, 300, 303	Багјушков, К. Н. (1787–1855) 8
археографија 3, 4, 10, 11, 12, 13, 63, 86, 91, 98, 116, 121, 123, 129, 162, 176, 184, 249, 258, 264	Белић, Александар (1876–1960) 53, 54, 114, 115, 183, 193, 237, 270
Археографско одељење НБС 278	беседа, приступна академска 169
Археографски прилози 264, 288, 291	Бећковић, Матија 173, 285
Атонски рукопис 11	библиографија 20, 54, 115, 237
аутобиографија 7	библиографија И. Грицкат 304–307, 309

- билингвизам 136, 303
 биографија 6, 26, 53, 59, 103, 111, 130,
 144, 154, 172, 193, 198, 218, 232,
 235, 244, 260, 280, 300, 301
 Бистрички рукопис 12
 Блок, А. А. (1880–1921) 8, 48
 Богдановић, Димитрије (1930–1986)
 154, 268
 Бошковић, Радосав (1908–1983) 201
 Бранковић, Ђорђе гроф (1645–1711)
 91
 Бришолери, Моник де ла 144
 Брјусов, Валериј Ј. (1873–1924) 8
 Брок, Олаф (1867–1961) 59
 Буњин, Иван А. (1870–1953) 8, 178
- Василид, гностичар (из II века) 234,
 240
 Васић, Александар 260
 Веселовский, А. Н. 2
 Вуловић, Светислав (1847–1898) 177
 Вукчевић, Зорка 304
- Гавела, Бранко (1885–1962) 111, 137
 Гете, Ј. В. (Goethe, J. W., 1749–1832)
 223
 Гипијус, Зинаида Н. (1869–1945) 8,
 131, 164
 глаголи 1, 4, 10, 25, 32, 35, 36, 41, 43,
 45, 50, 58, 61, 83, 105, 151, 165, 216,
 224, 242, 246
 Голдштајн, Миша 144
 Горички зборник (15. век) 287, 302
 Горки, Максим (Пејшков, А. М., 1868–
 1936) 194
 Грим, Јакоб (1785–1863) 267
 Грицкат, Зинаида Григорјевна (1889–
 1963) 260
 Грковић-Мејдор, Јасмина 296
 Гумиљов, Николај (Гумилёв, Н. С.,
 1886–1921) 159
- Далматин, Јуриј (1547–1589) 162
 Даничић, Ђура (1825–1882) 110, 265
 деминуција 165, 213
 депревербација 16
 деривати на „-ар” и „-ач” 229
 Дивошево јеванђеље 63, 272
 диглосија 90
 Доброљубов, Н. А. (1836–1861) 8
 Добросављевић, Миљивоје 127
 докторска дисертација 1, 25, 270
 Драгићевић, Рајна 295
 Душанова повеља о законодавном
 раду 13
- Ђаја, Иван (1884–1957) 208
 Ђунђенац, Злата (1898–1982) 6, 111,
 130, 137, 277
- Епактит, Антоније Рафанл (XIV век)
 158
 Етимолошки речник српског језика
 262
- Жемчужњиков, А. М. (1821–1908) 8
 Жујовић, Гордана 306
 Жуковски, Василиј А. (1783–1852) 8
- Законик цара Стефана Душана 11, 12,
 13, 123, 195, 268, 309
 заменице 220, 221, 225
 Згамбати, Емануела (Sgambati, Еману-
 ела) 5, 145
- Злата Ђунђенац 6**
 Златоструј (зборник састава Светих
 Отаца) – српска редакција 107
- Ивић, Миљка 143
 Ивић, Павле (1924–1999) 235, 244, 267

- Иго, Виктор (Hugo, V-M., 1802–1885) 118, 274
- Из поезије руског деветнаестог века** 8, 280, 283, 284, 286
- Илић, Драгослав (1889–1973) 103
именице 135
- Институт за српскохрватски/српски језик 29, 219, 257, 269, 275, 297
интервју 182, 189, 212, 215, 239
историја српског језика 1, 4, 11, 12, 13, 53, 70, 72, 79, 86, 90, 91, 94, 97, 100, 107, 109, 110, 112, 116, 119, 121, 123, 126, 127, 129, 140, 142, 145, 148, 149, 153, 157, 160, 161, 166, 168, 174, 190, 191, 196, 197, 202–206, 209, 219, 257
- савремени говорни језик 142
- опис језика 11, 12, 13, 123
- Вук и XIX век – 53, 70, 109, 110, 119, 126, 149, 153, 157, 196
- XIV–XV век 12, 123
- XVI–XVIII век 79, 86, 91, 116
- Јазиков, Николај М. (1803–1846) 8
- Јелић, Лидија 307
- Јовановић, Евгеније епископ (1839–1854) 126
- Јужнословенски филолог 33, 263
- Јуранчич, Јанко (1902–1989) 172
- Кажич, Драгољуб 308
- Караџић, Вук Стефановић (1787–1864) 53, 70, 109, 153, 157, 196
- Кјухелбекер, Вилгелм К. (1797–1846) 8
- Климент Охридски 258
књижевни рад И. Грицкат
- на српском језику 7, 9, 14, 156, 207, 214, 222, 245
- на руском језику 255
- Козлов, Иван И. (1779–1840) 8
- Колцов, А. В. (1809–1842) 8, 120
- Константин Философ (XV в.) 68, 75
- Кузмин, Михаил (1872–1936) 133
- Куна, Херта 272
- Лексикологија 47, 64, 175, 229, 254, 266, 295
лексикографија 37, 40, 44, 51, 52, 74, 79, 88, 93, 96, 97, 101, 134, 139, 141, 152, 169, 171, 186, 205, 210, 250, 254, 256, 261, 262, 266, 269
лексичко значење 27, 38
- Леополд 187
лингвистички састанци 29
- Лихачов, Д. С. (1906–1999) 232
- Лома, Александар 262
- Љермонтов, Михаил Ј. (1814–1841) 8, 120, 140, 147
- Љубљански абагар 217
- Мартиновић, Вукица 287
- Матић, Петар 168
метрика 34
миксоглотија 200, 211
- Мићевић, Коља 274
- Младеновић, Александар 263, 278, 288
- Мотоки, Нوماћи 301
- музичка уметност 6, 62, 111, 130, 137, 144, 149, 152, 277
- Мурко, Матија (1861–1952) 20
- Мусоргски, Модест 144
- Награда „Милош Ђурић“ 8
- Надсон, Семјон Ј. (1862–1887) 8
наслови 77
наука 117, 125, 127, 129, 150

- научни скуп 43, 112, 134, 149, 165, 184, 267
негација 66
некролог 26, 59, 103, 154, 172, 218, 232, 235, 244, 260, 280, 300, 301
Нови завет (Вуков превод) 70, 196
- Њекарасов, Николај А. (1821–1878)** 8, 133, 140
- О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику и сродним синтаксичким појавама 1, 270**
Обрадовић, Доситеј 33
Огарјов, Николај П. (1813–1877) 8
- Павковић, Васа** 7, 8, 9, 282
Павловић, Миодраг 87
Палавестра, Предраг 299
палатализација 21
Паунковић, Зорислав 281
Петковић, Сретен 268
Пешикан, Митар (1927–1996) 218
плетенија словес 71
Пипер, Предраг 263
Повест о Триштану и Ижоти 2, 5, 78, 145, 170
Полонски, Јаков А. (1819–1898) 8
Поповић, Богдан А. 294
Поповић Стерија, Јован (1806–1856) 256
Потић, Душица 289
похвале
– похвале Кнезу Лазару 112, 158, 176, 184
– похвално слово Тирилу и Методију 73, 258
правопис
– зетско-хумска школа 4
– српско-македонска школа 4
– рашка школа 4
– ресавска школа 4
– укидање „дебелог јер“ 179
преводи 70, 146, 162, 194, 196, 274
преводиоачки рад И. Грицкат. 2, 5, 13, 73, 170, 258, 274
предлози 38, 47, 226, 251
прелазност/непрелазност глагола 4, 10, 105
препеви 42
препеви И. Грицкат
– са немачког језика 124, 223,
– са руског језика 8, 48, 76, 87, 120, 128, 131, 133, 140, 147, 159, 163, 164, 178, 228, 238, 247, 259, 289, 290, 293
– са француског језика 118
префиксација 80, 83, 134, 135, 151, 242
придеви 28, 30, 60, 180
Призренски рукопис 13
Прилози (адверби) 60, 65, 143, 158, 175, 184, 197, 221, 241
Пушкин, Александар С. (1799–1837) 8, 42, 76, 87, 128, 228, 238, 247, 259
- Раванички рукопис** 13
Радовић, Милена 283
Радојчић-Костић, Гордана 309
Рајић, Јован 97
Рајковић, Милослав 298
Рајчић, Бисерка 293
Раковачки рукопис 13
Рамадански, Драгиња 290
Ратгауз, Данил М. (1868–1937) 8
Речник САНУ 51, 52, 74, 134, 171, 254, 261, 279
Ристић, Стана 261
Родић, Никола 236, 271

- руска поезија 8, 42, 76, 87, 120, 128, 131, 133, 140, 147, 159, 163, 178, 228, 231, 238, 259
 руски језик 18, 209
- Свезице 4, 22, 24
 семантика 1, 47, 60, 61, 135, 151, 227, 229, 243
 Симовић, Љубомир 256
 синонимија 254
 синтакса 1, 3, 4, 10, 22, 25, 30, 32, 35, 36, 41, 43, 45, 50, 58, 61, 66, 81, 83, 85, 105, 109, 116, 135, 151, 185, 165, 216, 224, 230, 242, 246
 Соларић, Павле 190
 Соловјов, Владимир С. (1853–1900) 8
 Сологуб, Фјодор К. (1863–1927) 8
 Софијски рукопис 13
 Станковић, Корнелије (1831–1865) 149
 стара српска књижевност 2, 5, 10, 68, 73, 75, 90, 112, 116, 121, 145, 170, 176, 258, 268
 Стара српска књижевност (едиција СКЗ) 2, 78
 Стара српска књижевност у 24 књиге (едиција СКЗ и Просвета) 5, 268
 старословенски језик 4, 90, 95, 116, 123, 249
 Стефановић, Димитрије 277
 Стефановић, Димитрије Е. 181
 стил 30, 82, 98, 112, 116, 150, 167
 Стипчевић, Никша 10, 286, 292
 Стипчевић, Светлана 276
 Стојановић, Љубомир (1860–1930) 198
 Стојићевић, Александар (1879–1952) 26
 стране речи 142
 Струшки рукопис 11
 Студенички рукопис 12
- Студије из историје српскохрватског језика** 4, 10
 Суботић, Гојко 291
 Суботић, Јован (1817–1886) 132
 суфикс -ак 252
 Сретеновић, Сава 185
 Сврљишки одломци јеванђеља 236
- Танасић, Срето 224, 297
 Тесла, Никола (1856–1943) 204
 терминологија 72, 152, 256
 Тјутчев, Ф. И. (1803–1873) 8, 120
 Толстој, Алексеј К. (1817–1875) 8
 Томин, Светлана 302
 Трифуновић, Ђорђе 268
- Ћупић, Драго 279, 297
- У лебдивом ходу** 7, 281–284, 286, 292
 Уланд, Л. (Uhland, Ludwig Johann, 1787–1862) 124
- Фекете, Егон** 279
 Фет, Афанасиј (1820–1892) 8, 120
 фотографија (портрет) 7, 308
 Фофанов, К. М. (1862–1911) 8
- Хил, Лојс (Hill, Loyse) 2
 Хиландарски рукопис 12
 Ходошки рукопис 12
- Циклоида** 9
- Чомски, А. Н. (Chomsky, Avram Noam, 1928) 208

- Шишатовачки апостол 181
Шишатовачки рукопис 13
Шопенхауер, А. (Schopenhauer, Arthur,
1788–1860) 167
Штефан, Флорика 284

ИВАНА АНТОНИЋ
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

ЈЕДАН РЕЧЕНИЧНИ МОДЕЛ С ПРЕДЛОШКИМ АКУЗАТИВОМ КАО ПРОЛЕПТИЧКИМ СУБЈЕКТОМ*

У раду се представља један двопрдикатски реченични модел са акузативом с предлогом *ЗА* као пролептичким субјектом и пропозиционим објектом у форми комплементне клаузе с везником *ДА* уз сентенцијално-транзитивни глагол у основној реченици. Анализирају се његове особености на више релевантних равни. Пре свега се ова реченична структура анализира на синтаксичком и синтаксичко-семантичком, а потом и на семантичком и прагматичком нивоу. Глаголи који се појављују као носиоци такве структуре разматрају се с обзиром на обележје фактивности, а сложена пропозиција и с обзиром на позитивну/негативну карактеризацију референта, аниматног: људског, или апстрактног, предлошког акузатива пролептичког субјекта.

Кључне речи: српски језик, синтакса, семантика, синтаксичка семантика, прагматика, акузатив, предлог *ЗА*, сентенцијално-транзитивни глагол, комплементна (допунска) клауза, сложена реченица, пролептички субјекат, глаголи сазнања, глаголи говорења, глаголи бојазни, фактивност.

У једном од својих последњих радова, Ирена Грицкат скренула је пажњу на изразиту семантичку дисперзију предлога *ЗА* у срп-

* Овај рад је рађен на пројекту „Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања“, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Владе Републике Србије из програма Основних истраживања.

ском језику (Грицкат 2003: 13–16). Служећи се лексикографском одредницом тога предлога у Речнику САНУ, назначила је његова основна семантичка поља и указала на могуће стране утицаје који су током језичке дијакроније, свакако једним делом, допринели ширењу његових семантичких, али и синтаксичких могућности. Тим својим невеликим радом пружила је подстицај за неке нове занимљиве теме.

Предлог *ЗА*, као примарни предлог с могућношћу појављивања, и у савременом српском језику, у три падежне структуре: као елемент генитива, акузатива и инструментала (истина, у случају генитива на периферији, у случају инструментала у ширем центру, а само у случају акузатива у самом центру функционално-семантичке мреже датог падежа), јесте несумњиво један од предлога са најразуђенијим семантичким пољем које чини више појединачних субпоља између којих је, у неким случајевима, барем у синхроним релацијама, тешко наћи додирне тачке и утврдити путеве могућег семантичког транспоновања, мада се, према мишљењу Ирене Грицкат, предлог *ЗА* може сматрати по пореклу јединственом лексемом, а не примером за неку насталу хомонимију (Грицкат 2003: 13). И раније, али и током неколико протеклих деценија више пута су се различити аутори бавили падежним формама с тим предлогом покушавајући, често на обимној језичкој грађи, да разлуче његове семантичке и синтаксичке вредности.¹ Но, упркос томе, чини ми се да још није у потпуности разоткривена ни мрежа семантичких субпоља и микропоља,² али ни утврђена конфигурација могућих синтаксичких структура, те синтаксичких вредности падежних форми с овим предлогом, иако су две најрецентније студије посвећене па-

¹ Поред поглавља посвећених овом предлогу у синтагмама с генитивом, акузативом и инструменталом у великим граматикама из 19. и 20. века: Даничић 1858, и Стевановић 1969¹, имам на уму и два обимна рада, рађена на корпусу језичке грађе старијег и новијег датума, посвећена предлогу *ЗА* у српскохрватском језику: Стевановић 1961; и конфронтативно у руском и српскохрватском језику: Милинковић 1987. Али, наравно, и у радовима неких других аутора може се наћи мноштво детаља релевантних за падежне форме с предлогом *ЗА*.

² Наравно, лексикографија је учинила то на свој начин пружајући семантици и синтакси богат материјал и добру основу, али за одговарајуће дескриптивно-експанаторне резултате саображене новијој лингвистичкој теорији и прилагођене савременом лингвистичком опису потребна су даља истраживања.

дежној проблематици, рађене независно једна од друге, објављене последњих година,³ учиниле, свака са своје стране, да том циљу будемо барем за корак ближе.

У овом прилогу осврнућу се на један реченични модел с предлошким акузативом чији је елемент управо предлог *ЗА*, а који је занимљив и по мени вредан пажње из више разлога. Ради се, наиме, о реченичном моделу који је врло специфичан како на синтаксичком и синтаксичко-семантичком тако и на семантичком и прагматичком нивоу, те да би био објашњен, захтева да анализи буде подвргнут на више равни. У досадашњој литератури или није био уопште уочен или се утапао у један сличан модел у којем се појављују, истина само једним делом, истоветни глаголи (Даничић 1858, Стевановић 1961, Стевановић 1969¹, Милинковић 1987)⁴, или нису биле уочене све назначене специфичности па је остао непотпуно дескриптивно и експланаторно представљен: први пут се спомиње у контексту разматрања о семантици једне друге падежне конструкције у Ивић, М. 1950, потом се неке његове особености запажају у Кашић 1968 и Ивић, М. 1972, да би се оне, у Арсенијевић 2003, доследним слеђењем ове литературе, на исти начин описале на основу пет примера који су се нашли у корпусу. У Ружић 2006 (II: 171–175) овај се модел помиње у контексту описа „допунске реченице“. Полазећи од онога што су наведени аутори већ констатовали, покушаћу да дати реченични модел пропустим кроз аналитички поступак који, по мом суду, омогућује да се осветле карактеристике тога модела на више релевантних нивоа.

³ Арсенијевић 2003 – студија посвећена предлошком акузативу, концепцијски и методолошки урађена као екстензивна научна студија на позамашном корпусу изворне језичке грађе из друге половине 20. века; и Антонић 2005 – синтетичка студија, посвећена падежном систему у целини, методолошки, па и технички, изведена на начин нешто другачији од до сада уобичајеног представљања падежне синтаксе и семантике.

⁴ Слична је ситуација и у одговарајућим одредницама у великим речницима.

Симболичким записом представљен, модел изгледа овако:⁵
 $V_{\text{SentTranz}} + 3A N_{\text{Ак} \dot{z} (+/[-])} + \text{Cl} \{ \text{ДА} + V_{\text{Sub}} \}$

Описан из перспективе предлошког акузатива, добија следећи основни дескриптивни запис: акузатив с предлогом ЗА и обележјем живо (+/[-]) уз сентенцијално-транзитивни глагол с комплементном клаузом с везником ДА.

Овај синтаксичко-семантички модел илуструју следећи примери.

- (1) Знамо ЗА *њеџа* ДА је кукавица. [→ Знамо ДА је ОН кукавица.]
- (2) Сигурно / поуздано знам ЗА *њеџа* ДА није био умешан у ту аферу. [→ Сигурно / поуздано знам ДА ОН није био умешан у ту аферу.]
- (3) Сазнали су ЗА *њеџа* ДА је тамо проневерио велики новац. [→ Сазнали су ДА је ОН тамо проневерио велики новац.]
- (4) Дознао је ЗА *њеџа* ДА пије. [→ Дознао је ДА ОН пије.]
- (5) Гарантујем ЗА *њеџа* ДА је добар и поштен. [→ Гарантујем ДА је ОН добар и поштен.]
- (6) Сигурна сам ЗА *њу* ДА те неће изневерити. [→ Сигурна сам ДА те ОНА неће изневерити.]
- (7) Убеђена сам ЗА *њу* ДА ће то урадити на најбољи могући начин. [→ Убеђена сам ДА ће ОНА то урадити на најбољи могући начин.]
- (8) Верујем ЗА *њеџа* ДА је поштен човек. [→ Верујем ДА је ОН поштен човек.]
- (9) Верујем ЗА *њеџа* ДА је врло способан човек. [→ Верујем ДА је ОН врло способан човек.]
- (10) Мисле ЗА *њеџа* ДА је циција. [→ Мисле ДА је ОН циција.]

⁵ Симболи: Adj_{Dev} – девербативни придев; Cl – клауза; Compl – комплемент / допуна; Cop – копула; N_{Ак \dot{z} (+/[-])} – именица у акузативу с обележјем живо (+/[-]); S – реченица; Subj_{Proleps} – субјекат пролептички; V_{SentTranz} – сентенцијално-транзитивни глагол; V_{PropozSentTranz} – пропозиционо-сентенцијално-транзитивни глагол; V_{Sub} – субординирана предикација; + – повезује се; { } – скуп нужних елемената који изграђују једну реченичну структуру; [← X] – остварује се у форми X; [→] – парафразира се, има значење.

- (11) Мисле *ЗА себе* ДА су главни. [→ Мисле ДА су БАШ *ОНИ* главни / ДА су *ОНИ ТИ* који су *главни*.]
- (12) Свако мисли *ЗА себе* ДА је леп и добар. [→ Свако мисли ДА је БАШ *ОН* леп и добар / ДА је *ОН ТАЈ* који је *леп и добар*.]
- (13) Уобразици су *ЗА њега* ДА је паметан. [→ Уобразици су ДА је *ОН* паметан.]
- (14) Кажу *ЗА њега* ДА воли да попије. [→ Кажу ДА *ОН* воли да попије.]
- (15) Кажу *ЗА њега* ДА се оженио лепотицом. [→ Кажу ДА се *ОН* оженио лепотицом.]
- (16) Кажу *ЗА њу* ДА је најлепша бака на свету. [→ Кажу ДА је *ОНА* најлепша бака на свету.]
- (17) Чули смо *ЗА њега* ДА је добар хирург. [→ Чули смо ДА је *ОН* добар хирург.]
- (18) Читала сам *ЗА њу* ДА је добра глумица. [→ Читала сам ДА је *ОНА* добра глумица.]
- (19) Причају *ЗА њега* ДА воли коцку. [→ Причају ДА *ОН* воли коцку.]
- (20) Причају *ЗА њебе* ДА си најлепша. [→ Причају ДА си *ТИ* најлепша.]
- (21) Сви причају *ЗА Лукића* ДА увек касни, (али да је иначе добар професор). [→ Сви причају ДА *ЛУКИЋ* увек касни, (али да је иначе добар професор).]
- (22) Шушка се *ЗА њега* ДА је повезан с мафијом. [→ Шушка се ДА је *ОН* повезан с мафијом.]
- (23) Сумња се *ЗА њега* ДА је имао неке везе с криминалним круговима. [→ Сумња се ДА је *ОН* имао неке везе с криминалним круговима.]
- (24) Нагађа се *ЗА њу* ДА је била у вези с познатим политичарем. [→ Нагађа се ДА је *ОНА* била у вези с познатим политичарем.]
- (25) Бринем *ЗА њега* ДА се неће снаћи у животу. [→ Бринем ДА се *ОН* неће снаћи у животу.]
- (26) Бојим се / прибојавам се / плашим се *ЗА њу* ДА ће лоше проћи. [→ Бојим се ДА ће *ОНА* лоше проћи.]
- (27) Стрепим *ЗА њега* ДА ће упасти у лоше друштво. [→ Стрепим ДА ће *ОН* упасти у лоше друштво.]

(28) Страхујем *3А децу* ДА не остану сама. [→ Страхујем ДА *ДЕЦА* не остану сама.]

Са становишта формалне структуре произилази да се у овом реченичном моделу предлошки акузатив појављује у функцији предлошког предметног објекта (који је у Кашић 1968 и Арсенијевић 2003 тумачен као индиректни објекат, а у Ружић 2006 одређен је и као „тематизирани објекат“), а комплементна клауза у функцији пропозиционог објекта (која је у Кашић 1968 и Ружић 2006 сматрана „експликатором“, а у Арсенијевић 2003 „обавезном допуном“, с позивом на Кашићеву интерпретацију). Структурно-семантичка функција ДА клаузе овде није спорна – она представља тип обавезне експликативне допуне с обзиром на семантичку класу глагола који се појављују у позицији реченичне предикације, с тим што се управо уз класу глагола који су у питању, а који припадају тзв. сентенцијално-транзитивним глаголима, таква допуна може сматрати пропозиционим објектом сентенцијално формализованим. Предлошки акузатив, међутим, овде само наизглед има функцију предметног (према примерима аниматног) објекта – индиректног типа. Наиме, ту се ради о реченичном моделу у којем предлошки акузатив јесте пролептички субјекат, семантички псеудоагенс: носилац особине комплементне предикације. Другим речима, предлошки акузатив заступа субјекат зависне клаузе, а не објекат матричне предикације. Пролепса = антиципација (/ најављивање) у синтаксичкој структури настаје онда када се елемент, обично зависне клаузе, измести из синтаксичке целине којој припада и позиционира у основну реченицу, па сагласно принципу конгруенције – основном принципу синтаксичке линеаризације у флексивним језицима, добија падежни облик региран глаголом уз који се формално-синтаксички остварује. Дакле, у овом конкретном случају субјекат комплементне клаузе извучен је из реченице којој базично припада, а која у хијерархији синтаксичких елемената датога модела припада хијерархијски нижем нивоу, и интегрисан је у хијерархијски надређену структуру, тј. матричну реченицу. Сагласно томе, глаголи који се могу појавити у овом реченичном моделу само формално се остварују са две објекатске допуне, а синтаксичко-семантички то су глаголи просте, и то пропозиционо-сентенцијалне транзитивно-

сти. Синтаксичко-семантичка парафраза дата у угластој загради иза стрелице потврђује ове чињенице: референт предлошког акузатива у метајезичком тесту формализован је у номинативу и појављује се у саставу ДА клаузе која сада функционише као једина синтаксичко-семантичка допуна основне предикације. Пошто се ту ради, као што је већ речено, о обавезно пропозиционо-сентенцијално-транзитивним глаголима,⁶ пропозициона објекатска допуна сентенцијално формализована не може бити изостављена, а будући да је предлошки акузатив примарно синтаксичко-семантички елемент управо те пропозиционе структуре, његово присуство у матричној реченици, па и у структури целог реченичног модела, такође је обавезно. При том, назначени редослед предлошког акузатива и клаузе исто тако је ОБАВЕЗАН, тј. у линеарном синтаксичком низу клауза је увек постпонована предлошкој акузативној структури (уп. пр. (1) Знамо *ЗА њеџа* ДА је кукавица према *Знамо ДА је кукавица *ЗА њеџа*)⁷, а варијације у распореду обавезних синтаксичких елемената могуће су једино између матричне предикације и предлошког акузатива: наиме, базична структура подразумева постпозицију предлошког акузатива у односу на сентенцијално-транзитивни глагол, а нарочити прагматички, тј. комуникативно-стилски параметри могу проузроковати инверзни редослед сентенцијално-транзитивног глагола и предлошког акузатива пролептичког субјекта (уп. пр. (1) Знамо *ЗА њеџа* ДА је кукавица према *ЗА њеџа* знамо ДА је кукавица).⁸ Из свега овога јасно је и да се овде ради о минималном двочланом реченичном моделу, тј. о двопредикатској реченичној структури са синтаксичко-семантичким односом субординације типа комплементизације. Према традиционалној реченичној типо-

⁶ Само изузетно пропозициони објекат овде може бити прономинализован = просентенцијализован, тј. може се појавити (про)номинално формализован, уп. Причају *ЗА њега* СВАШТА; Причају *ЗА њега* СВЕ НАЈБОЉЕ.

⁷ Само уколико дође до просентенцијализације ДА клаузе, односно до (про)номинализације пропозиционог објекта, ово правило је ван снаге: предлошки акузатив пролептичког субјекта може се наћи иза прономиналног пропозиционог објекта, уп. Причају СВАШТА *ЗА њега*; Причају СВЕ НАЈБОЉЕ *ЗА њега*.

⁸ По дефиницији, ДА клаузи, у српском језику, није доступна иницијална позиција у реченичној структури, тј. препозиција у односу на комплементовану предикацију, па се тај случај и не разматра.

логији у питању је тзв. (зависно)сложена реченица, па је то и основни разлог што тај модел предлошког акузатива није уврштен у одељак о акузативу у Антонић 2005.

Према томе, пуни симболички запис овога реченичног модела и његове базичне синтаксичко-семантичке структуре изгледа овако:

$$S = \{V_{\text{PropozSenzTranz}} + \text{Subj}_{\text{Proleps}} [\leftarrow 3A N_{\text{Ak } \dot{z} (+[-])}] + \text{Compl} [\leftarrow Cl \{DA + V_{\text{Sub}}\}]\}$$

$$[\rightarrow S = \{V_{\text{PropozSenzTranz}} + \text{Compl} [\leftarrow Cl \{DA + \text{Subj} [\leftarrow N_{\text{Nom } \dot{z} (+[-])}] + V_{\text{Sub}}\}]\}]$$

У симболичком и основном дескриптивном запису тог реченичног модела стоји и назнака да је референт предлошког акузатива у матричној реченици, односно референт номинатива у комплементној клаузи у базичној структури, живо (+[/-]). Како примери (1)–(27) показују, ради се о живом (= аниматном) 'људском' референту на који се, при том, најчешће прономинално упућује јер су такве реченице по правилу уклопљене у ситуациони контекст из којег је саговорницима идентитет референта познат. Поред тога, референт пролептичког субјекта може бити и апстрактни појам, нпр.

- (29) Једино *ЗА смрт* знамо *ДА* ће нас стићи. [\rightarrow Једино знамо *ДА* ће нас *СМРТ* стићи.]
- (30) Лекари данас верују *ЗА њу методу* *ДА* ће знатно унапредити дијагностику. [\rightarrow Лекари данас верују *ДА* ће *ТА МЕТОДА* знатно унапредити дијагностику.]
- (31) Кажу *ЗА њу технологију* *ДА* је штетна по здравље. [\rightarrow Кажу *ДА* је *ТА ТЕХНОЛОГИЈА* штетна по здравље.]
- (32) У владином документу се каже *ЗА њу област* *ДА* је приоритетна. [\rightarrow У владином документу се каже *ДА* је *ТА ОБЛАСТ* приоритетна.]

Најопштије синтаксичко-семантичко одређење глагола који се појављује у позицији матричне предикације јесте да се ради о сентенцијално-транзитивном глаголу будући да је у питању прелазни глагол који истовремено захтева и пропозициону експликацију лексичког садржаја у форми *ДА* клаузе, уз напомену да је у једном случају могуће да се појави и предикатска структура

састављена од копуле и глаголског трпног придева (изведеног од сентенцијално-транзитивног глагола) као семантичког језгра (Cop + Adj_{Dev}): уп. пр. (6) и (7), али која се синтаксичко-семантички понаша на идентичан начин.⁹ Овоме треба додати и прецизнију семантичку назнаку – долазе у обзир глаголи сазнања: пре свега основни глагол поседовања знања *знајџи* и глаголи стицања знања *сазнајџи*, *дознајџи*; глаголи различитог степена уверености у чињенично стање: глагол *џаранџиовајџи* и копулативно-придевска структура *бијџи сиџуран* (< *сиџурајџи*), *бијџи убеђен* (< *убедијџи/убеђивајџи*)¹⁰ и глаголи *веровајџи*, *мислијџи*; потом глагол фиктивног сазнања *убражавајџи*; глаголи говорења *џричајџи* и, употребљени с тим значењем, глаголи *чујџи*, *чијџајџи*, потом *казајџи*, *шушкајџи* 'говорити шапатом', *сумњајџи*, *наџађајџи*; и на крају глаголи бојазни: *бринујџи се* 'бојати се', *бојајџи се*, *џрибојавајџи се*, *џлашијџи се*, *сијрејџи*, *сијраховајџи*.

У зависности од тога који од тих глагола стоји у позицији матричне предикације, комплементна пропозиција стиче различита обележја у погледу фактивности. У овом микросистему глагола успоставља се трочлани опозициони однос између фактивних, контрафактивних и фактивно неутралних¹¹ глагола. Контрафактивни глагол је глагол фиктивног сазнања *убражавајџи*: пр. (13), а ФАКТИВНО НЕУТРАЛНИ глаголи јесу глаголи бојазни *бринујџи се* 'бојати се', *бојајџи се*, *џрибојавајџи се*, *џлашијџи се*, *сијрејџи*, *сијраховајџи*, који су уједно и проспективно оријентисани, па стога нема податка о фактивности комплементне пропозиције: пр. (25)–(28). Фактивни глаголи, у начелу, распоређују се на градуелној оси фактивних ставова на чијем су једном крају апсолутно фактивни гла-

⁹ Треба, међутим, нагласити да сентенцијално-транзитивном глаголу, који је у бази глаголског придева који се овде појављује, може, али не мора бити доступна позиција у реченичном моделу о којем је овде реч.

¹⁰ Глагол *сиџурајџи* 'гарантовати' може се у начелу појавити у овом моделу, мада је уопште његова употреба данас врло ретка: уп. Сигурам *ЗА њега* ДА је вредан и поштен, али глагол *убедијџи/убеђивајџи* не може. Овде стоји и напомена да се придев *уверен* по правилу неће појављивати у овом реченичном моделу: уп. *Уверен сам *ЗА њега* ДА је вредан и поштен.

¹¹ Понегде у литератури ове глаголе називају нефактивни, што није адекватан термин.

голи, који упућују на истинитост комплементне пропозиције, а затим следе релативно фактивни глаголи који упућују барем на вероватну истинитост и могућу истинитост комплементне пропозиције. Апсолутно фактивни јесу глаголи сазнања *знай̑и*, *сазнай̑и*, *дознай̑и*: пр. (1)–(4) и (29), а релативно фактивни јесу сви остали. При том, у овом конкретном случају релативно фактивни глаголи распоређују се према следећим ступњевима. 1. Говорник, према свом суду, располаже поузданим доказима (иако без податка да ли су ти докази објективне или само субјективне природе) да је комплементна пропозиција фактивна: глагол *џаранй̑овай̑и* и копулативно-придевска структура *би̑и сиџуран*, *би̑и убеђен* (пр. (5)–(7)). 2. Говорник не располаже објективним доказима, али сматра да има довољно субјективних доказа да је комплементна пропозиција фактивна: глаголи *веровай̑и*, *мисли̑и* (пр. (8)–(12) и (30)). 3. Говорник сам нема поуздане ни објективне ни субјективне доказе, али на основу индиција, позивањем на друге изворе (отуда је овде матрична предикација често имперсонална с уопштеним агенсом), саопштава да је комплементна пропозиција вероватно фактивна: глаголи говорења *й̑ричай̑и* и, употребљени с тим значењем, глаголи *чу̑и*, *чи̑и* и *каза̑и* (пр. (14)–(21)). Уколико се при том говорник позива на извор који се сматра ауторитетом, исказује висок степен поузданости да је комплементна пропозиција фактивна (пр. (31)–(32)). 4. Говорник сам нема поуздане ни објективне ни субјективне доказе, али позивањем на посредне изворе (отуда је и овде матрична предикација често имперсонална с уопштеним агенсом), који опет располажу извесним индицијама, саопштава да је комплементна пропозиција могуће фактивна: глаголи *шушкай̑и* 'говорити шапатом', *сумња̑и*, *наџаћа̑и* (пр. (22)–(24)).

И на крају, семантика ове двопредикатске реченичне структуре сама по себи не упућује на то да ли ће комплементна пропозиција бити позитивно или негативно оријентисана према референту предлошког акузатива пролептичког субјекта, али социолошки, психолошки, културолошки, човеково виђење света и његова селекција сопствених спознаја, утисака и вредносних судова и ставова којима ће придати комуникативни значај, и искуствено знамо, претежније је таква да о реалним референтима

саопштава оно што се обичајно сматра лошим или бар мање добрим. А у складу с таквим општим концептом јесте и чињеница да се и у пољу апсолутне и у пољу релативне фактивности често позитивна карактеризација износи заправо негирањем негативне карактеризације (уп. пр. (2) и (6)). Поред тога, у пољу релативне фактивности, што је нижи степен уверености говорника у фактивност комплементне пропозиције, претежнија је негативна карактеризација, а уз глаголе бојазни који су фактивно неутрални и само проспективно оријентисани негативна карактеризација је правилност. С друге стране, што се остварује директнији вид комуникације (матрична предикација је у првом лицу или је референт предлошког акузатива пролептичког субјекта лице којем се говорник обраћа, тј. други учесник у комуникацији), претежнија је позитивна карактеризација, а што је извор информације уопштенији, претежнија је негативна карактеризација. И коначно, у случају прономинализације = просентенцијализације комплементне пропозиције, од лексичког избора прономена = просентенцијализатора може зависити негативна, односно позитивна карактеризација (уп. примере из напомене 6: Причају *ЗА њеџа СВАШТА* према Причају *ЗА њеџа СВЕ НАЈБОЉЕ*).

Цитирана литература

- Антонић, Ивана. *Синтакса и семантика ђадежа* [119–300]. У: Пипер, Антонић, Ружић, Танасић, Поповић, Људ., Тошовић, 2005.
- Арсенијевић, Нада. „Акузатив с предлогом у савременом српском језику (I и II).“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLVI/1, XLVI/2, Нови Сад, 2003: 107–263, 53–216.
- Грицкат, Ирена. „О предлогу *ЗА* у српском језику.“ *Јужнословенски филолоџ*, књ. LIX, Београд, 2003: 11–16.
- Даничић, Ђуро. *Србска синтакса. Део први*. Београд, 1858.
- Ивић, Милка. „Из семантике.“ *Наш језик*, н. с. књ. I, св. 7–8, Београд, 1950: 329–330.
- Ивић, Милка. „О објекатској допуни глагола комуникативних и интелектуалних радњи.“ *Зборник за језик и књижевност*, књ. I, Титоград, 1972: 27–32.

- Кашић, Јован. „Допуне индиректног објекта уз глаголе слушања и говорења.“ *Зборник за филологију и лингвистику*, XI, Нови Сад: Матица српска, 1968: 105–108.
- Милинковић, Љубо. „Конструкције са предлогом ЗА у савременом руском и српскохрватском језику.“ *Јужнословенски филолог*, књ. XLIII, Београд, 1987: 137–171.
- Пипер, Предраг, Антонић, Ивана, Ружић, Владислава, Поповић, Људмила, Тошовић, Бранко. *Синтакса савременога српског језика. Простиа реченица*. У редакцији академика Милке Ивић. Београд, Нови Сад: Матица српска, Београдска књига, Институт за српски језик САНУ, 2005.
- Ружић, Владислава. „Допунске реченице у савременом српском језику (I и II).“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLIX/1, XLIX/2, Нови Сад, 2006: 123–217, 103–266.
- Стевановић, Михаило. „Падежне синтагме с предлогом ЗА.“ *Наши језик*, н. с. књ. XI, св. 7–10, Београд, 1961: 207–225.
- Стевановић, Михаило. *Савремени српскохрватски језик. II Синтакса*. Београд, 1969¹.

Summary

Ivana Antonić

ONE SENTENTIAL MODEL WITH THE PREPOSITIONAL ACCUSATIV AS PROLEPTIC SUBJECT

The topic of this paper is a model of two-predicate sentence in which with the matrix predication, which makes the so-called sentential-transitive verb, there appears accusative with the preposition ZA (for) and the complement clause with the conjunction DA (that). On the basis of such formal structure, it represents a sentence with two objects – one non-propositional object in the form of the prepositional accusative – indirect type and the other propositional object, sententially formalized. Conducted analysis showed that this is a specific sentential model which could be viewed at several relevant levels: at the syntactic, syntactic-semantic, semantic and pragmatic level, because only that way one can view all its features. It turned out that the status of complement clause was not problematic

– it is a propositional-sentential object, obligatorily postponed both to the basic predication and to the prepositional accusative, but the prepositional accusative, though placed in the matrix sentence, is not in the direct correlation with its predication, so it is not its object, but has the function of PROLEPTIC SUBJECT of the complement clause (in the periphrasis test, the prepositional accusative is turned into nominative and is placed inside the complement clause), and semantically it is a pseudoagent: the bearer of the feature expressed in the predicate of the complement clause whose referent most frequently has the feature ‘alive’ ‘human’, but can also be abstract. Therefore, the verbs which appear in the matrix predication are the verbs of simple, obligatorily propositional-sentential transitivity which in addition also belong to specific semantic classes: it is the case with the verbs of cognition: primarily the basic verb of having knowledge *znati* (know) and the verbs of acquiring knowledge *saznati*, *doznati* (get to know); the verbs of a different degree of certainty about the factual situation: the verb *garantovati* (guarantee) and the copulative-adjectival structure *biti siguran* (be certain), *biti ubeđen* (be assured) and the verbs *verovati* (believe), *misлити* (think); then the verb of fictitious cognition *uobražavati* (imagine); the verbs of speaking *pričati* (talk) and, used in that meaning, the verbs *čuti* (hear), *čitati* (read), then *kazati* (say), *šušкати* ‘speak quietly’ (whisper), *sumњати* (doubt), *nagađati* (suspect); and at the end the verbs of fear: *brinuti se* ‘fear’ (worry), *boјati se* (fear), *priboјavati se* (have fears), *plašiti se* (fear), *strepeti* (fear for), *strahovati* (be apprehensive). Since with these verbs the complement proposition acquires various features when it comes to factivity, this sentential model is analyzed from that perspective, too. Finally, the paper also discusses the frequency of negative / positive characterization of the referent of the proleptic subject.

МАРТА БЈЕЛЕТИЋ
Институт за српски језик САНУ

ПАБРСТИЊЕ: ПРАСЛАВЈАНСКИЈ РЕЛИКТ НА СЛАВЈАНСКОМ ЈУГЕ*

В статье рассматривается этимология сербского диалектного существительного *пабрстиње* „остатки конопли“.

Кључеве слова: сербский язык, славянские языки, диалектная лексика, праславянский реликт, этимология.

Все славянские народы выращивали и обрабатывали лен и коноплю (см. Moszyński I: 310–313). Их обработка, с момента уборки до прядения, включала в себя ряд процессов: уборку растений с поля (серб.-хорв. *чуџаџи*, *вадиџи*, *браџи*), отделение семян от стеблей (серб.-хорв. *млаџиџи*, *џрљаџи*), размягчение плотного слоя стеблей (серб.-хорв. *мочиџи*, *квасиџи*, *киселиџи*, *(раз)џросџриџи*, *џоросиџи*), отделение жестких частиц от волокна (серб.-хорв. *џукаџи*, *џуцаџи*, *џриџи*, *џрличаџи*, *набијаџи*, *чукаџи*, *џреџаџи*, *џерјаџи*), расчесывание полученного волокна и приготовление кудели (серб.-хорв. *чесаџи*, *чешљаџи*, *влачиџи*). Эти подготовительные работы представляли собой наиболее длительный и трудоемкий этап домашнего ткачества (Чумакова 1970: 120). Естественно, что терминология выращивания и обработки льна и конопли богато представлена во всех славянских языках (см.

* Овај чланак је резултат рада на пројекту 148004 „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Еџимолошкоџ речника срџскоџ језика*“ који у целини финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

FALIŃSKA 1974, ead. 1977; обзор народной текстильной терминологии по отдельным славянским языкам дает ТРУБАЧЕВ 1966: 46–61).

К данному лексическому полю принадлежит и существительное *йабрсьиње* из Пирота, ср. *йабрсьиње* „остатки сломанных и увядших стеблей конопли“: *йисне ко пабрстиње* (ЗЛАТКОВИЋ) и *йабрсьиње* „остатки конопли“ (ЖИВКОВИЋ). Очевидно, что приведенные формы не идентичны в отношении ударения и значения. К ним следует добавить также существительное *йабрскиње* из Црной Травы в значении: „остатки конопли при трепании [кад се она таре на трлици]“ (ЗЛАТАНОВИЋ).

Учитывая ареал сербских примеров, параллели для них надо искать прежде всего в болгарском языке. Действительно, около Годеча зафиксировано существительное *пабрстинье* „остатки конопли при уборке“, а около Софии и Брезника и формы без *-т-*: *пабршиняк* „остатки конопли при трепании“, *пабрсник* „id.“, *пабирьськ* „id.“ (БЕР 4: 995).

Изложенный материал ясно показывает, что ударение должно быть на первом слоге, но не вполне ясно, о какой реалии идет речь: об остатках конопли на поле после уборки или об остатках волокна после обработки.

Болгарские формы трактуются как производные от **пабрьстъ*, сложения приставки *па-* и *брьст*, *брьстѧ* (БЕР 1.с.).

Правильность выделения приставки *па-* в данных формах подтверждается многочисленными параллелями, принадлежащими к той же лексико-семантической сфере, ср. укр. диал. *пáтолоч* „остатки после уборки конопли“ < **patolčь*, *nomen acti* от **potelkti*, *-tьlkq* „потолочь“ (BORYS 1975: 19; ЕСУМ 5: 593–594 s.v. *тóлок*); польск. диал. *paczосу*, чеш., словац. *раčесу*, рус. диал. *пáчеси*, укр. *пáчосы* „отходы при чесании льна, конопли“ < **раčесь*, *nomen acti* от **роčесати* „почесать щеткой, напр. лен, коноплю“ (BORYS 1975: 29; МАСНЕК 100 s.v. *česati* 1; ФАСМЕР 3: 223), блр. *пáчассе* „id.“ (ЭСБМ 8: 252); рус. диал. *пáтрепки* „отходы при трепании льна“, блр. *пáтрап’е* „id.“ : рус. *потрепáть* (лен), блр. *пáтрапáць* (BORYS 1975: 33; ЭСБМ 8: 215 s.v. *пáтрапки*, 219 s.v. *пáтрап’е*); польск. диал. *паклеpie*, *паклепу* „отходы при трепании льна“ : *паклепáс* „потрепать (лен)“ (BORYS 1975: 35; SEK 4: 15 s.v. *паклеpě*).¹

¹ О лексике, обозначающей отходы от ломания, трепания и чесания волокна см. ТРУБАЧЕВ 1966: 81–87.

Однако вызывает сомнение выведение рассматриваемых болг. слов от глагола *брѣстья* „кормить скотину древесными побегими“ (= серб. *брѣишѣи* „объедать побеги“), так как приведенные примеры показывают, что в основе каждого из них лежит один из глаголов, принадлежащих к терминологии обработки льна и конопли, к которой, как известно, глагол *брѣстья* не относится.

Более подходящим, кажется, является рус. диал. (карельск.) глагол *бросать* „обрабатывать лен, куделю, очищая их от костицы“: А как лен высохнет, кладовают на печку, потом мнут на мялицах, чтобы он вымялся, потом бросают на бросальницах, чтобы костица вышла – Раньше ведь трепали куделю, мочили, сушили, потом мяли мялицей, потом бросали, потом трепали на трепальнице, *брóснуть* „id.“, *бруснѣть* „id.“: Да бруснѣли мы лен, головки отрывали, *обросать* „очистить стебли льна, конопли от костры (продергивая через бросалку); отделить семенные коробочки льна, конопли, продергивая через зубья специального приспособления“, *обрóснуть* „id.“: Конопля вырастет, ее обрóснут, от стебля все обдерут, семя отдельно, стебли отдельно (СРГК), новг. *брóснуть* „на специальном приспособлении обрывать головки льна (конопли) от стеблей; очищать лен от костры“, *бросновать* (*брусновать*) „обрабатывать лен, мять“ (НОС).

В русском языке глагол *бросать* известен с конца XVI в. в значении „срывать, отламывать и т. п.“. Черных полагает, что еще с древнерусской эпохи этот глагол являлся принадлежностью профессионального диалекта льноводов, в котором *бросать* или *броснуть (лен)* обозначало: „продергивать его через специальное приспособление для срезания головок“. По мнению автора, современное значение „бросать“ (< „отбрасывать“ < „отбрасывать, отрезая, отрывая“)² возникло именно в специальном языке льноводов, так что исходной зоной распространения глагола *бросать* можно считать Новгородскую и Псковскую области как старейшие очаги русской льноводческой культуры. Отсюда глагол *бросать* с расширенным значением попал в общий разговорный язык (см. Черных 1956: 186–188; Черных 113–114 s.v. *бросать*)³.

² Ср. карельск. *броснѣть* „бросать, кидать“: Бруснѣли коноплю рукой, веяли, сушили (СРГК).

³ См. еще Преображенский 46–47 (84–85) s.v. *бросать*; Дронова 1996: 49–50.

Рассматриваемый глагол исходит из прасл. **brъsati* (ЭССЯ 3: 55–56; SP 1: 398–399), ср. еще **brъsnŏti* (ЭССЯ 3: 56–57; SP 1: 399), **obbrъsnŏti* (ЭССЯ 26: 123). Следы данных прасл. глаголов со значением „тереть, стирать; кидать; соскабливать; брить; обрезать и т. п.“ сохранились в восточно- и южнославянских языках (см. ЭССЯ, SP 1.сс.). От корня **brъs-* образованы также и итеративные формы **brysati* „вытирать“ (ЭССЯ 3: 65; SP 1: 405), **brusiti* „точить“ (ЭССЯ 3: 48–49; SP 1: 393), которые, вместе с **brъsnŏti*, **brъsati*, возводятся к и.-е. **bhreu-k/k-* „стирать, сдирать“ (см. и ESJS 567–568 s.v. *obrysati*).

Чумакова считает, что рус. диал. *бросать (лен)* представляет собой пример специализации в части русских говоров прасл. глагола **brъsnŏti*, **brъsati*, **brysati* (ЧУМАКОВА 1970: 128), но такая же „специализация“ обнаруживается и в балтийских соответствиях, ср. лит. *brūkti brukù* „трепать лен“ (см. SP 1: 399 s.v. **brъsnŏti*; АНИКИН 1998: 77 s.v. **brъsati*), *braĩkti*, *braukiu* „id.“ (см. SP 1: 393 s.v. **brusiti*; АНИКИН 1998: 75 s.v. **brusiti*), *braukýti*, *braukai* „мять лен“, лтш. *braĩcīt*, *braĩku* „обрывать, рвать (листья, лен)“ (АНИКИН 1.с.)⁴, что могло бы быть доказательством бóльшего архаизма данного значения.

В этом смысле весьма значительны выше упомянутые сербские и болгарские формы, свидетельствующие о том, что и на южнославянской почве сохранилось древнее (еще балто-славянское?) значение праслав. глаголов **brъsati*, **brъsnŏti*, а также **brъskati*⁵.

⁴ О совпадении балтийского и славянского материала (по поводу этимологии *брусники*) более детально см. Откупщиков 2001: 100–101. Тот факт, что балтийские параллели обнаруживают „кентумный“ исход корня (Аникин 1.с.), Откупщиков объясняет следующим способом: „Отношение между **k* и **k'* в исходе корня — обычное для балто-славянского ареала, где случаи непоследовательной сатемности достаточно часты“ (Откупщиков 2001: 101). О кентумных элементах в славянском см. WOJTYŁA–ŚWIERZOWSKA 1998. Об этимологии лит. *braĩkti* см. SMOCZYŃSKI 69–70. В LIV 97 реконструируются, под вопросом, отдельные формы **bhreuk-* > прасл. **brъs-*, **brus-* и **bhreuk-* > лит. *brukù*, *brūkti*, рус. *брыкать* „лягать“. См. и SADNIK/AITZETMÜLLER 216–221 § 166.

⁵ В ЭССЯ 3: 56 реконструируется и эта праслав. форма. К приведенным там южнослав. примерам нужно добавить и рус. диал. (уральск.) *бру́сать* „обрывать ягоды, листья, семена, зерна в горсть, зажав ветку или стебель между пальцами“ (СРГСУ, Дополнения).

Мы имеем в виду прежде всего болг. формы *п̀абр̀шнѣяк* и *п̀абр̀сник*, которые можно трактовать как образования с суффиксами **-jakъ* / **-ikъ* на базе глагольных дериватов **pabrъsnъ* / **pabrъsnъ* < **pobrъsnoti*,⁶ причем **pa-* соответствует глагольному **po-*.

Серб. форма *пабрскишье* образована при помощи суффикса *-ишье* от глагольного деривата **pabrъskъ* < **pobrъskati*.⁷ К тому же глагольному деривату можно было бы возвести и болг. *пабирьськ*, причем и в основе, вслед за авторами БЕР-а, следует объяснить как результат смешения с *пабирькъ* (о псл. **paberъкъ* см. ВАРБОТ 1973: 104).

Наконец, серб. форма *п̀абр̀сѣишье* (болг. *п̀абр̀стѣишье*, вероятно, из сербского), как представляется, имеет то же происхождение, только при этом ее суффикс *-ишье*, учитывая его функцию собирательности, присоединен к форме множественного числа **pabrъsci* > **pabrъsti* (диссимиляция *s[ts]* > *st* как в ст.-слав. *людсци* наряду с *лудьстѣи* по м. рл. т. „людские“). Вместе с тем нельзя исключить возможность, что форма с *-т-* возникла под влиянием глагола *бр̀сѣиши* „объедать побеги“.⁸ О возможном родстве данных слов см. ниже.

Глагол **brъsati* в сербском и хорватском языках почти не сохранился, однако к его дериватам, кроме форм *п̀абр̀скишье* и *п̀абр̀сѣишье*, можно добавить и чакав. существительное *бр̀сѣница* „мужская особь конопли“, зафиксированное только у Неманича (РСА). Форма **brъsnoti* используется в дериватах с экспрессивной приставкой *че-*, ср. *очебр̀снуши* „отломить с конца“: Очебр̀сни ми мало љеба, *очебр̀снуши* „оторвать, сорвать“, *очебр̀снуй* „отломить кусочек“ (см. БЛЕЛЕТИЋ 2006: 65–66).⁹

⁶ Ср. родственное новг. *побруснѣть* „обработать лён, оборвав головки“ (НОС).

⁷ В диалектах юговосточной Сербии окончание *-ишье*, по мнению Белича, возникло из *-ина + -је* (< **ъје*) в таких примерах, как *годишье*, *лозишье* и т. д. Из него, по всей вероятности, абстрагирован суффикс *-ишье* для образования собирательных существительных, ср. *сѣришье*, *сѣручишье*, *шишишье* (Белич 1905: 387).

⁸ Ср. из Пирота формы *бр̀сѣиује* „объедать побеги“ (Златковић), *бр̀с* „лес, в котором скот кормится побегами“, *бр̀сѣина* „ветки, с которых скот обглодал листу“ (Живковић).

⁹ Сюда, по всей вероятности, надо отнести и слово *бр̀с*, появляющееся только в сочетании с предлогом *сѣз* (< *уз*) в функции наречия: *сѣз бр̀с* „мимоходом

С формальной точки зрения, предложенное здесь толкование сербских и болгарских слов кажется в достаточной мере убедительным. Но для полного этимологического объяснения нужно уточнить и их семантику. Чтобы ответить на поставленный вначале вопрос, о какой реалии идет речь, надо, вслед за Откупщиковым (2001: 101), указать на наличие в глаголах **brъsati*, **brъsnoti*, **brusiti* двух параллельных значений: „очищать (лен, коноплю от головок, зерна, костры)“ и „собира́ть, срывать“¹⁰, ср. новг. *брóснуть* „срывать горстями ягоды с куста“, *брусну́ть* „срывать, собирать ягоды“ (НОС), сев. гов. *брóснуть* „обрывать листья с веток, ягоды с куста, зерна с колоса и т. п.“, *брусну́ть* „id.“, *брусну́ть* „id.“; обрывать, отрывать“ (СГРС), арх. *брусну́ть* „горстями рвать, обрывать листья с веток, ягоды с куста“, *брусну́ть* „id.“ (АОС), уральск. (о)*брусну́ть* „об(и)рать рукой ягоды с ветки, семена различных растений, зерна с колоса“ (СРГСУ). На основании приведенного материала можно заключить, что южнослав. дериваты глаголов **brъsati*, **brъsnoti* сохранили оба значения, обозначая то „остатки конопли при трепании“, то „остатки конопли при уборке“. Таким образом, их семантика становится дополнительным доказательством предложенной этимологии.

В свою очередь, значение „обрывать, отрывать; собирать“, присущее продолжениям глаголов **brъsati*, **brъsnoti*, **brusiti*, как будто проливает новый свет на этимологию прасл. **brъstь*/**brъstь* „почки, побеги (на корм скоту)“, **brъstiti* „пускать почки, листья; объедать побеги“.¹¹ В ЭССЯ 3: 58 для прасл. **brъstь* предполагается родство с глаголом **brъsati*, с развитием значения „сорванное (на корм)“ > „почка, побег, листва“. Но, может быть, мы зде-

задевши“ Истра (Rivaric) (Skok I 218 s.v. *brs*² выводит его из лат. предлога *věrsus* > ит. *verso*), ср. словен. *brъsati* „задевать“ (PLETERŠNIK), болг. диал. *зачобрсам*, *зачобрсна* „задеть легко и мимоходом“ (Кънчев 1968: 104).

¹⁰ Ср. и дефиницию значения карельск. глагола *брóснуть* „снимать, удалять что-н. (листья, зерна и т. д.) с целью с б о р а или о ч и с т к и [разряд М.Б.]“ (СРГК).

¹¹ Существительное **brъstь* не имеет единого объяснения: возводится или к и.-е. **bhreus-* „набухать“ или к и.-е. **bhrud-to-* „прорастать, набухать“ (см. ЭССЯ 3: 58; SP 1: 400; SADNIK/AITZETMÜLLER 448–449 § 343; МАСЕК 487 s.v. *priti*; ЕСУМ 1: 264; БЕР 1: 84 и т. д.). Глагол **brъstiti* считается производным от **brъstь* / **brъstь* (см. ЭССЯ 3: 57; SP 1: 399–400).

сь імеем дело с двума разнымі, но в кождым случае генетічески блізкімі существітельнымі, совпавшымі из-за фонетіческаго сходства и того реального факта, что скот кормітся іменно побегамі: **brъstь/*brъstь I* „почка, побег“ (< и.-е. **bhreu-s-* „набухать“) ¹² и **brъstь/*brъstь II* „корм для скота: сорванные листья, ветки, побеги“ (< и.-е. **bhreu-k/k-* „стирать, сдирать“). ¹³ Интересующее нас здесь **brъstь/*brъstь II* можно было бы трактовать как производное с суффиксом **-tъ- / *-tъ-* от основы глагола **brъsati*, при чем форму **brъstь* можно было бы считать субстантивированным причастием на **-to-*, а форму **brъstь* или абстрактным существительным на *-ї* от основы данного причастия, ¹⁴ или производным с суффиксом *-tї*, образованным непосредственно от глагольного корня. ¹⁵

Глаголы со значением „срывать“, „отламывать“, „срезать“ нередко лежат в основе именных образований с исходным значением „(нечто) сорванное, отломанное, срезанное“ (см. Откупщиков 2001: 103), ср. дефиниции значений в серб. примерах: *бр̄с*, *-сїи* f. „одсечено грање, са листопадне шуме, даје се зими стоци да једе“ Прошчене (Вуличї), „букове гранчице с пупольцима које се зими секу да би их стока јела“ Васоевичи (Стиловић). В этом смысле весьма показательны и дефиниции значений самого глагола, подчеркивающие способ съедания: *бр̄сїиїи* „откидати и јести брст“ Поткозарье (Далмација), *бр̄сїеїи*, *бр̄сїїи* „скидати лишће и гранчице са грана (о стоци)“ Гораждевац (Букумирић), *бр̄шїеїи*, *бр̄сїїм* „зубима откидати и јести лишће, пупольке и гранчице (о стоци)“ Ускоки (Станић), *обр̄сїїїи* „почупати, покидати све лишће с брстине“ Загарач (Ћупиви).

Следует иметь в виду и тот факт, что рус. диал. глаголы *броснуть*, *брусьнуть* „горстями рвать, обрывать листья с веток, ягоды с куста“ употребляются в тех же контекстах, ср. примеры:

¹² С производными глаголами **brъstati (se)*, **brъstěti*, **brъstiti (se)* „пускать почки, листья“ (см. ЭССЯ 3: 57).

¹³ С производным глаголом **brъstiti* „кормить скотину древесными побегами; объедать листву, молодые побеги (о скоте)“ (см. ЭССЯ 3: 57). Это значение появляется исключительно в южнославянских продолжениях.

¹⁴ Ср. *čistъ* adj. (по происхождению pt. perf. pass.) ~ *čistъ* f. „открытая местность“, о данном типе см. VAILLANT § 711.

¹⁵ Ср. *mastъ* от *mazati*, о данном типе ср. VAILLANT §§ 1167–1170.

Листóчки с прúтиков броснú, зимóй корóвушке – Надо броснúть листá скотýне – Топéре овéц-то вить не кормим, máло, не брóсьнем – Хожú козлúхам лís броснú – Убежáли в лéс, навéрно лísьйо бруснúт, для себя, для свойéй корóвы – З берéски бруснэм лísьйо офцýм, кормím, завáривам (АОС), ср. и выражение *лист (лísту) бросáть* „собрать листья для корма скоту“ (СРГК). В связи с этим допустимо предположить следующее развитие: **br̥sati* „срывать, отламывать“ > **br̥stь/*br̥stь* „корм для скота: сорванные листья, ветки, побеги“ > **brstiti* „кормить скотину древесными побегами; объедать листву, молодые побеги (о скоте)“.

Смешению лексем, принадлежащих к гнездам прасл. **br̥stь/*br̥stь* I и **br̥stь/*br̥stь* II, способствовало и полное совпадение продолжений форм **br̥snqti* I и **br̥snqti* II (< ***br̥stnqti*),¹⁶ ср. серб. *бр̆снúши* „откинута устима и јести (брст, лишће)“ Пива (Гаговић), чак. *б̆рснуйи* „брснути, уштипнути младе вршиће б̆рсти или зеленила стабла или биља“ Брусье (Dulčić).

Цитированная литература

- Аникин 1998 – А. Е. Аникин. *Этимология и балто-славянское лексическое сравнение в праславянской лексикографии*, Новосибирск 1998.
- Белић 1905 – А. Белић. *Дијалектѝи истѝочне и јужне Србије*, СДЗБ 1.
- БЕР – *Български етимологичен речник*, София 1971—.
- БЈЕЛЕТИЋ 2006 – М. Бјелетић. *Исковрнуйи глаголи. Тийови експресивних ѝревербалних форманаѝа (на срѝском и хрватѝском језичком маѝе-ријалу)*, Београд.
- ВАРБОТ 1973 – Ж. Ж. Варбот. О возможностях диахронического истолкования морфонологической вариантности в славянских отглагольных именах, *Славянское языкознание. VII Международный съезд славистов*, Москва, 91–117.
- ВАРБОТ 1984 – Ж. Ж. Варбот. *Праславянская морфонология, словообразование и этимология*, Москва.

¹⁶ Об упрощении *st > n* в глаголах на *-но-* см. ВАРБОТ 1984: 140.

- Дронова 1996 – Л. П. Дронова. Об омонимичности диал. *метать* и его этимологических связях, *Этимологические исследования* 6, Екатеринбург, 45–50.
- ЕСУМ – *Етимологічний словник української мови*, Київ 1982—.
- ЭСБМ – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1978—.
- ЭССЯ – *Этимологический словарь славянских языков*, Москва 1974—.
- Откупщиков 2001 – Ю. В. Откупщиков. *Очерки по этимологии*, Санкт-Петербург.
- ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ – А. Г. Преображенский. *Этимологический словарь русского языка I–II*, Москва 1958.
- ТРУБАЧЕВ 1966 – О. Н. Трубачев. *Ремесленная терминология в славянских языках*, Москва.
- ФАСМЕР – М. Фасмер. *Этимологический словарь русского языка I–IV* (перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева), Москва 1986–1987².
- ЧЕРНЫХ – П. Я. Черных. *Историко-этимологический словарь современного русского языка I*, Москва 1993.
- ЧЕРНЫХ 1956 – П. Я. Черных. *Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период*, Москва.
- ЧУМАКОВА 1970 – Ю. П. Чумакова. Глагольные термины, связанные с домашней обработкой волокна, в славянских языках, *Общеславянский лингвистический атлас 1969*, Москва, 120–148.

*

- BORYŚ 1975 – W. Boryś. *Prefiksacja imienna w językach słowiańskich*, Monografie slawistyczne 32, Wrocław etc.
- ESJS – *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, Praha 1989—.
- FALIŃSKA 1974 – B. Falińska. *Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim I*, Wrocław etc.
- FALIŃSKA 1977 – B. Falińska. *Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim II*, Wrocław etc.
- LIV – *Lexicon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstambildungen*, unter Leitung von H. Rix, Wiesbaden 2001².
- МАЧЕК – V. Machek. *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968².

- MOSZYŃSKI – K. Moszyński. *Kultura ludowa Słowian I–II*, Warszawa 1967.
- SADNIK/AITZETMÜLLER – L. Sadnik, R. Aitzetmüller. *Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen 1–7*, Wiesbaden 1963–1973.
- SMOCZYŃSKI – W. Smoczyński. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno 2007.
- SEK – W. Boryś, H. Popowska–Taborska. *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny 1–5*, Warszawa 1994–2006.
- SKOK – P. Skok. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb 1971–1974.
- SP – *Słownik prasłowiański*, Wrocław etc. 1974—.
- VAILLANT – A. Vaillant. *Grammaire comparée des langues slaves I–IV*, Lyon / Paris 1950–1974.
- WOJTYŁA–ŚWIERZOWSKA 1998 – M. Wojtyła–Świerzowska. *Elementy kentumowe w słownictwie prasłowiańskim, Prasłowiańszczyzna i jej rozpad*, Warszawa 1998.

Источники

- АОС – *Ахангельский областной словарь*, Москва 1980—.
- Букумирић – М. Букумирић. Пастирска лексика села Гораждевца (код Пећи), *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* 35/1, Нови Сад 1992, 161–193.
- Вуличић – М. Вујичић. *Рјечник љовора Прошћења (код Мојковца)*, Подгорица 1995.
- Гаговић – С. Гаговић. Из лексике Пиве (село Безује), *СДЗБ* 51/2004, 1–313.
- ДАЛМАЦИЈА – С. Далмација. *Рјечник љовора Појџкозарја*, Бања Лука 2004.
- Живковић – Н. Живковић. *Речник љиројског љовора*, Пирот 1987.
- Златановић – М. Златановић. *Речник љовора јужне Србије*, Врање 1998.
- Златковић – Д. Златковић. Пословице и поређења у пиротском говору, *СДЗБ* 34/1988, 341–683 (речник 613–681).
- Кънчев 1968 – И. Кънчев. Говорът на село Смолско, Пирдопско, *Българска диалектология* 4, Софија, 5–159.
- НОС – *Новгородский областной словарь* 1–12, Новгород 1992–1995. Выпуск 13 (дополненный) А–Я, Великий Новгород 2000.

- РСА – Речник српскохрватског књижевног и народног језика, Београд 1959—.
- СГРС – Словарь говоров Русского Севера, Екатеринбург 2001—.
- СДЗБ – Српски дијалектолошки зборник, Београд.
- СРГК – Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей 1–6, Санкт-Петербург 1994–2005.
- СРГСУ – Словарь русских говоров Среднего Урала I–VII, Свердловск 1964–1988. Дополнения, Екатеринбург 1996.
- СТАНИЋ – М. Станић. Ускочки речник 1–2, Београд 1990–1991.
- СТИЛОВИЋ – Р. Стијовић. Из лексике Васојевића, СДЗБ 36/1990, 121–380.
- ЋУПИЋИ – Д. Ћупић и Ж. Ћупић. Речник говора Загарача, СДЗБ 44/1997.

*

- DULČIĆI – J. Dulčić, P. Dulčić. Rječnik bruškoga govora, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 7/2, Zagreb 1985, 371–747.
- PLETERŠNIK – M. Pleteršnik. *Slovensko-nemški slovar* I–II, Ljubljana 1894–1895.
- RIBARIĆ – J. Ribarić. Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri, СДЗБ 9/1940, 1–207.

Резиме

Марта Бјелетић

ПАБРСТИЊЕ: ПРАСЛОВЕНСКИ РЕЛИКТ НА СЛОВЕНСКОМ ЈУГУ

У раду се предлаже етимологија срп. дијал. именице *ѓабрстиње* „остаци изломљених и закржљалих стабљика конопље“, која до сада није била предмет етимолошке анализе. Заједно са варијантом *ѓабрскиње* „остаци од конопље кад се она таре на трлици“, као и буг. дијал. паралелама (*набрстинје* „остаци конопље при брању“, *набрџињак*, *набрсник*, *набирьськ* „остаци конопље након млаћења“), разматрана именица доводи се у везу са породицом рус. дијал. глагола *бросать* у значењу: „чисти-

ти (лан, конопљу од главица, зрна, поздера)“ и „брати, чупати, кидати“. Тај глагол представља пример семантичке специјализације псл. глагола **br̥sati* „брисати, гулити, стругати“, чије се континуанте јављају у источно- и јужнословенским језицима. Од посебног је значаја чињеница да су поменута значења посведочена и у балтским језицима (лит. *brūkti*, *brukū* „трљати лан“, *braukyti*, *braukai* „id.“, лет. *braīcīt*, *braīku* „откидати, чупати (лишће, лан)“). Усамљени српски и бугарски дијал. облици не само да се доводе у везу са псл. глаголом **br̥sati* (а не, као што је то предложено за буг. именице, са глаголом *бр̣стѣ* „брстити“), већ се третирају и као псл. реликти који сведоче да се и на јужнословенском терену сачувало специјализовано, можда још балто-словенско, значење псл. глагола **br̥sati*.

ЖАРКО БОШЊАКОВИЋ
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

МИХАЈ Н. РАДАН
Universitatea de Vest din Timișoara
Facultatea de Litere, Istorie și Teologie
Catedra de limbi și literaturi slave

ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА УТИЦАЈА РУМУНСКОГ ЈЕЗИКА НА ЛЕКСИКУ СРПСКИХ ГОВОРА У РУМУНСКОМ ДЕЛУ БАНАТА *

У раду се даје синтетички преглед литературе о српским говорима у Румунији с посебним освртом на лексичку интерференцију с румунским језиком и његовим банатским дијалектом. Аутори указују на семантичка поља у којима се срећу стране лексеме, као и на њихову инкорпорираност у српске говоре. Посебан аспект анализе представља статус стране лексике у идиолекту.

Кључне речи: српски језик, румунски језик, дијалектологија, лексика, интерференција.

Увод

1.1. Познато је да су Словени ступили у контакт с балканским становништвом већ у I–II веку после Христа, а балканско тло на-

* Рад је настао у оквиру пројекта *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора*, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

сељавају током VI–VII века. Од тада су преци данашњих Јужних Словена били у непрекидном и непосредном контакту с овде затеченим балканским народима. Контакт или/и суживот Јужних Словена с аутохтоним становништвом још више усложњава етничке и лингвистичке прилике на тим просторима, будући да је дошло до међусобних утицаја и прожимања у свим доменима материјалне и духовне културе. Нови процеси који настају имаће на етнолингвистичком плану значајне последице, од којих је најважнија *асимилација* која ће се одвијати у два правца: а) славизација већег дела балканског (највећим делом) романизованог становништва, што ће имати за последицу нестанак појединих етничких група и романских језика, и б) романизација јужнословенског становништва, као што је случај са дачанским Словенима, те распад јужнословенске језичке заједнице и рађање, паралелно са стварањем првих средњовековних словенских држава, нових јужнословенских језика (бугарског, српског, хрватског, словеначког).

1.2. Почев од V–VI века па све до отприлике X–XI века, становници Баната били су једино *Словени (Срби)*, односно први слој јужнословенског живља, и *Румуни*¹, *боље речено романизовано дачанско сѣановништво*. *Након освајања Баната од сѣране Угарске, дакле, почев од X–XI века, јавља се на њим ѣросѣорима ѣрећи еѣнички елементи – мађарски* (бројчано су били незнатни, а највећи део њих живео је по градовима). Отоманска владавина Банатом (1552–1718) оставиће видљиве трагове у језику аутохтоног српског и румунског банатског становништва. Године 1716. Банат постаје крунски посед Хабзбуршке царевине. Између 1718–1860. Бечки двор је осмислио и спровео планску колонизацију Баната, те се банатски етнички мозаик диверсификује. У том раздобљу, Банат насељавају колонисти католичке вероисповести претежно германског, али и романског и словенског порекла: Немци, Французи, Италијани, Шпанци, Чеси, Словаци, Бугари и др. Након угарског преузимања администрације Баната 1860. године (односно 1872. године, до када је била Војна граница), настављена је колонизација, истина, мањим интензитетом, и углавном, са мађарским

¹ И. Поповић сматра да су Румуни тек након доласка Словена населили Дакију (Поповић 1955: 42).

колонистима, пошто су они етнички били веома слабо заступљени у Банату. Због тога је Румунија земља с можда највећим степеном мултилингвизма у Европи (TRUDGILL 1984: 144).

1.3. Дакле, почев од XVIII века, етничка структура становништва Баната драстично се мења. Ако су до прве половине XVIII века Срби и Румуни сачињавали велику већину банатског становништва, од тада српски етнички елеменат бројчано слаби и у сталном је опадању све до данас, док је румунски у сталном порасту. Илустрације ради, према попису из 1774. године у Банату је било 100.000 Срба и Грка², а после 1900. године бројчано стање Срба драстично и брзо опада³:

ГОДИНА	1900	1930	1956	1992	2002
<i>Срби, Хрвати</i>	55.986 (4,8% од укупног становн. Баната)	52.420 4,3%	44.683 3,7%		
<i>Срби⁴</i>				32.065 2,2%	22.561 1,52%
<i>Карашевци</i>				2.697 0,18%	207 0,01%

1.4. Интеретнички контакти, а на појединим местима и суживот, оставили су видљиве трагове у језицима, али и у културама свих банатских етничких група. Ти трагови видљиви су и у говорима Срба у Румунији, али је најјачи, најдужи и најконстантнији утицај на њих остварио румунски језик, нарочито после 1918. године. С обзиром на све досад речено, јасно је да су српски говори румунског дела Баната од давнина били изложени најпре утицају румунских банатских говора, а након завршетка Првог светског рата и румунског књижевног језика. У првом случају доминирао је

² J. Ehrler, *Banatul de la origini până acum – 1774*, Facla, Timișoara, 1982, стр. 30.

³ Подаци о пописима становништва из 1900, 1930, 1956. и 1992. преузети су из студије: R. Crețan, *Etnie, confesiune și comportament electoral în Banat. Studiu geografic* [Типографија Университетa де Вест], Timișoara. Подаци за 2002. преузети су из студије Љ. Степанова, *Спaциjнcтвички пoдaци o Србимa у Румунији*, Савез Срба у Румунији, Темишвар, 2007, стр. 15. Детаљније о проблематици етничких група у Банату види код: RADAN 2007/1: 520–539.

⁴ Ту су обухваћени и Карашевци који су се изјаснили као Срби.

усмени контакт, а у другом придодаје се и утицај средстава јавног информисања (писана реч, уопште). У усменој комуникацији до Првог светског рата број билингвалних Румуна био је знатно већи, те су Срби могли да слушају свој говор преломљен гроз призму румунског банатског дијалекта. Можемо претпоставити да је комуникација најпре била везана за одређене домене људског живота као што су: дечје игре, куповина, продаја, лечење, обрада земље и сл. Уласком румунског дела Баната у састав румунске државе Срби су од тог времена полако али сигурно кренули у процес замењивања језика. Неколико је фактора (статус језика и говорника, демографија и институционална подршка) који утичу на етнолингвистичку виталност једног језика или дијалекта (MEYERHOFF 2006: 107–115). Виталност српског језика у Румунији угрожена је најпре демографским факторима. Наиме, део релативно компактне српске језичке територије нашао се у другој држави. Док су се Срби из српских или мешовитих насеља у све већем броју селили у градове, у та села су се досељавали Румуни, те се пропорција нарушила на штету Срба. Такође се смањио природни прираштај, а и деца из мешовитих бракова обично говоре само румунски, на којем се и школују. Ни сами говорници, а ни њихов језик у Румунији, немају више престиж у економском, социјалном и историјском погледу. Формална институционална подршка у образовању и мас-медиима постоји, као и неформална која подразумева употребу српског у религијске и културне сврхе. Јасно је да ће у таквом контексту интерференција румунског бити још интензивнија.

Веома снажан утицај румунског језика на српске говоре у појединим, нарочито периферним српским банатским насељима, имао је за последицу романизацију српског живља, тј. губљење матерњег језика, као што је случај у Јабалчу (КГ), Лесковици (клисурски говор) и у Фенлаку (Арадска жупанија), али романизација најчешће доводи до губљења етничког (српског) идентитета (Шушка у Дунавској клисури, Парца у централном Банату и у многим другим банатским местима). У ствари, губљење матерњег језика представља прву етапу иза које обавезно следи друга – денационализација.

1.5. Када је реч о српским говорима у Румунији, треба истаћи да они припадају различитим дијалектима (призренско-тимоч-

ком, косовско-ресавском, смедеревско-вршачком и шумадијско-војвођанском), што свакако утиче на брже или спорије ширење појединих румунских језичких црта. Тако ће се аналитизам ширити од југа (Свиница) ка северу (Поморишје).

1.6. Словенски језици на Балкану су се више мењали него што су утицали на промене у другим језицима (образовање бројева од 11–19). Још увек нема јединствених одговора на питања: који су језици, у којем периоду, на којој територији и у каквом типу контакта утицали на јављање одређених балканизама, као и шта је у словенским језицима било стабилно, а шта подложно променама (УСАКОВ 2007: 79). Аутор наводи мишљење Томасона и Кауфмана, по којем се контактне ситуације свде на чување језика или његову замену доминантнијим. У првом случају долази до интерференције најпре на лексичком нивоу, а већ при смени језика долази и до фонетских и граматичких, најчешће синтаксичких утицаја другог језика (УСАКОВ 2007: 80).

Треба напоменути да разне иновације у српским банатским говорима у Румунији нису искључиво резултат румунског утицаја, већ све те појаве треба сагледати и у ширем, балканском контексту, у смислу да је румунски језик био и остао повољна подлога и средство за ширење особина балканског језичког савеза, тзв. *балканизама* (РАДАН 2009/2: 291).

1.7. При испитивању тих говора не сме се занемарити ни дијалекатска нивелација. Наиме, говори шумадијско-војвођанског дијалекта, који су најближи стандардном српском језику, нарочито у градским центрима (Темишвар, Арад) сматрају се престижним и користе се као интердијалекат. Говори шумадијско-војвођанског дијалекта су најслабије истражени, те би њима требало посветити посебну пажњу како би се утврдили дometи утицаја румунског, али и других језика (мађарског, немачког), као и њихових али и српских дијалеката. После пада Чаушескуа преко медија је осетнији и утицај српског књижевног језика. Међутим, његов утицај није ни приближан ономе који остварује хрватски новоријек међу католицима у Румунији!

1.8. Резултате румунско-српске интерференције свакако би требало компарирати са словенским елементима у румунском језику, као и српским дијалекатским и стандардним цртама у говорима

Румуна и Влаха у Србији. Посебно би било интересно испитати утицај влашког на српске говоре источне Србије (литературу о тим проблемима в. код Ћирковић 2006: 273–286). Јасно је да ће се говор Румуна из Румуније који су научили српски разликовати од српског Румуна и Влаха из Србије.

1.9. Страна лексика у неком језику обично се сагледава са различитих аспеката. Њоме се бави дијахрона лингвистика, а значајно место јој припада и у етимолошким и посебно речницима страних речи и израза. Лингвисти се баве и адаптацијом страних речи у неком језику на свим језичким нивоима (фонетском, морфо-синтаксичком и семантичком). Посебан аспект представља њено сагледавање у социокултурном и политичком контексту. Међутим, скоро и да нема радова посвећених страним речима у разговорном језику, као посебној врсти језика, које се по Блумфилду у том случају преносе усменим путем, док се културни утицаји на нивоу лексике остварују писменим путем (Половина 1996: 59). До сада је било изузетно мало покушаја да се сагледа употреба страних речи у идиолекту монолингвалних и билингвалних Срба у румунском делу Баната (Бошњаковић и Вареника 2008; Бошњаковић и Радовановић 2009). Овим испитивањима могу се утврдити путеви и начини прихватања лексема већинског језика. При томе треба водити рачуна о пореклу и интеракцији саговорника. Наиме, ако разговарају носиоци истог идиолекта или пак Србин с Румуном који зна српски језик, број румунских речи може бити већи. Број румунских лексема у говору Срба требало би да опада ако разговарају с испитивачем из Србије, али ће се у том случају појавити више метатекстуалних коментара. Поред тога, пресудну улогу ипак има језичка компетенција.

1.10. Предмет овога рада јесте синтетички приказ резултата досадашњих истраживања српских говора у Румунији. Посебан акценат биће стављен на румунско-српску интерференцију на лексичком плану. Новину ће представљати анализа типова страних лексема, као и њихова употреба у идиолекту.

Досадашња испитивања српских говора у Румунији

2.1. Истраживање српских говора у румунском делу Баната започиње крајем XIX века када је руски слависта румунског порекла, Полихром А. Сырку, боравио у другој половини јула 1898. године у карашевским насељима. Већ следеће, 1899. године, објављује студију *Нарѣчје карашевцев* (Сырку 1899: 641–660), која је, иначе, прва студија уопште о *словенским* говорима с територије данашње Румуније. Само након месец дана, августа 1898. године, чувени бугарски слависта (српског порекла) Љ. Милетич посећује карашевска насеља и испитује њихов(е) говор(е), а резултате свог истраживања објављује 1903. године. Њихов значај је у томе што је Милетич био први лингвиста који је аргументовано закључио да су говори Карашевака српски (Милетич 1903: 161–181).

Истраживања и лингвистички радови објављени у првим деценијама XX века посвећени су такође карашевским говорима (Живовновић 1907; Белић 1908: 99; MELICH 1929; PETROVICI 1935). Практично, истраживање српских говора у Румунији започело је *карашевским говорима*.

2.2. Први рад о *српским говорима* из румунског дела Баната појављује се тек 1936. године, у којем аутор скреће пажњу на неколико најфреквентнијих појава насталих у тим говорима под утицајем првенствено румунског, али и мађарског и немачког језика (Марковић 1936), а одмах после тога следи први опис тих говора, иначе сумаран и с пуно нетачних података (МАЉЕСКИ 1938). Године 1956, П. Ивић у приказу српских говора који су сачували један значајан заједнички архаизам (незамењено јат) описује и три српска говора из румунског дела Баната – карашевски, речашки и банатско-црногорски (Ивић 1956).

2.3. Међутим, интензивније и, у неку руку, планско истраживање српских (и хрватских) говора у Румунији започело је средином прошлога века када је објављен први синтетички рад у којем су они први пут класификовани и документовани основним цртама (Живковић, Берић, Веску 1961–1962)⁵. Од тада је извршено неколико

⁵ О досадашњим истраживањима ових говора в. RADAN 1994: 159–195 и селективно дату библиографију на крају рада.

класификација тих говора на основу различитих критерија и написано више синтетичких приказа (ЧОНКА 1958; ЧОНКА 1959; ТОМИЋ 1967; ТОМИЋ 1968; ВЕСКУ 1970; ВРАВЕС 1972; ТОМИЋ 1972; АПРЕОТЕСЕИ 1972–73; ТОМИЋ 1972–73; ЖИВКОВИЋ 1981; ВЕСКУ 1981; ВЕСКУ 1989; РАДАН 1994; РАДАН 1996; СИКИМИЋ 1994). Највећи допринос истраживању српских говора у румунском Банату дали су румунски и српски слависти из Румуније. До сада је објављено шест монографија о српским говорима из румунског Баната, од којих су чак три посвећене карашевским говорима (РЕТРОВИЋИ 1935; РАДАН 2000; ТОМИЋ 2007), док се остале три односе на свинички (ТОМИЋ 1984), банатско-црногорски (ВЕСКУ 1976) и радимски (ТОМИЋ 1987).

2.4. Лингвисти из Србије својим радовима посвећеним различитим језичким нивоима настављају интензивније и организованије⁶ да се баве проблемима српских говора у Румунији (БОШЊАКОВИЋ И ВАРЕНИКА 2008/1; БОШЊАКОВИЋ И ВАРЕНИКА 2008/2; БОШЊАКОВИЋ И ВАРЕНИКА 2009; БОШЊАКОВИЋ И РАДОВАНОВИЋ 2009; МИЛОРАДОВИЋ 2007).

2.5. Треба напоменути да су значајан допринос проучавању румунског утицаја на српске бантске говоре и, уопште, на српски језик у целини, дали румунски лингвисти (О. Densușianu, I. A. Candrea, Th. Capidan, I. Bărbulescu, D. Macrea, S. Pușcariu, I. Popovici, G. Pascu, Gh. Ivănescu, E. Petrovici, Gh. Mihăilă и многи други). Напоменућемо и то да је проблематика румунског утицаја на разне сегменте српских говора из румунског Баната обрађена у неким синтетичким радовима (ЖИВКОВИЋ, БЕРИЋ, ВЕСКУ 1961–1962; ЧОНКА 1958; ЧОНКА 1959; ВЕСКУ 1976; РАДАН 2009/1: 187–205; РАДАН 2007/2: 251–262 и др.).

2.6. Радови Раду Флоре, који се првенствено бавио српско-румунском лингвистичком интерференцијом, веома су корисни у методолошком смислу, али и у погледу утврђивања хронологије и подручја интерференције (FLORA 1963; 1968; 1998). У вези с темом која нас интересује аутор констатује да је утицај румунског

⁶ Истраживања се обављају у оквиру двају пројеката (*Дијалектолошка истраживања српског језичког простора* и *Испитивање српских говора румунског дела Баната*) која финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије, а реализују се у Институту за српски језик САНУ и у Матици српској.

на српск(охрватск)и знатно мањи него јужнословенских језика (српског) на румунски. Румунски елементи на нивоу српског језика првенствено се јављају у топонимији, антропонимији и патронимији, као и у пастирској терминологији (FLORA 1998: 133–134). Регионално-дијалекатски утицај румунског језика (дијалеката) на српске говоре везан је за одређена подручја. На првом месту то је Банат, при чему је тај утицај изразитији у румунском делу, док је у српском мање изражен, али, по Ивићу, утиче на настајање балканизма у том делу (Ивић 1990). На другом месту је карашевско подручје, на којем је сачуван један архаичан српски говор који је због својих специфичности изазвао највише интересовања наших и страних лингвиста. Интерференција се осећа и у доњем току Дунава и Тимока, као и у рибарској терминологији на подручју Ђердапа (FLORA 1998: 134–135).

Досадашња испитивања утицаја румунског језика на лексику српских говора у Румунији

3.1.0. Радови посвећени утицају других језика, претежно румунског, на лексику српских банатских говора најбројнији су, што је и очекивано, ако се има у виду да је лексика сегмент који је најпробојнији, најмање отпоран на стране утицаје.

3.1.1. Када је у питању румунски утицај на нивоу лексике, треба прецизирати да тај утицај није био исто интензитета у свим српским банатским говорима. Изолованији српски банатски говори, као што су, на пример, карашевски, свинички и банатско-црногорски, претрпели су неупоредиво снажнији румунски утицај него српски говори из централног и северног румунског Баната⁷, који су увек били у контакту са српским говорима из Војводине и Србије. Треба прецизирати, такође, да има приличан број радова који се искључиво баве проблематиком страног утицаја у лексици тих говора (VESCU 1976: 135–138; TOMIĆI 1974: 165–176; RADAN 1984: 342–353; RADAN 1996/2: 137–147; RADAN 2000/2: 73–82; RADAN 2006/1:

⁷ О ширем румунском утицају на *српски језик* уопште, види радове: PETROVIĆI 1934/2: 175–176; ФЛОРА 1977: 341–359; CHELARU 1968: 498; ВЕСКУ 1976/1: 565–581.

547–556; RADAN 2006/2: 39–52; РАДАН 2008: 115–130), али је тај утицај делимично дотакнут скоро у свим синтетичким радовима.

3.1.2. Индиректне информације о страном утицају у лексици могу се наћи и у радовима који обрађују *џтерминологију* појединих домена (кућа и покућство, ратарство, коларска терминологија и сл.) (МАРКОВ 1985/2: 95–96; БЈЕЛЕТИЋ 1991: 391–401; РАДАН 2005: 55–61; RADAN 2006/3: 64–75; РАДАН 2007/3: 429–442) или, уопште, у лексикографским радовима (А. Л. Р. с. п I–VII; МАРКОВ 1985/1: 85–91; ЧЕШЉАР 1983: 110–148; МАРИЋ 2007: 258–326; RADAN 2006/3: 64–75). Треба истаћи да је лексичка грађа из два српска села прикупљена помоћу упитника 1932. године, који је имао око 2700 питања. То је први подухват те врсте када су у питању српски говори из румунског Баната, иначе веома драгоцен, јер се на основу тих података могу установити правци развоја тих говора у условима све присутнијег и снажнијег румунског утицаја. Грађу је прибељежио чувени румунски слависта Емил Петровић у двама српским насељима, у Гаду, Тамишка жупанија (пункт 37) и Карашеву⁸, Караш-северинска жупанија (пункт 25), а та је грађа ушла у *Румунски лингвистички атлас. Нова серија (Atlasul Lingvistic Român. Serie nouă)*, који је објављен у седам томова од 1956. до 1972. године (А. Л. Р. с. п I–VII).

3.1.3. Стање лексике српских говора румунског дела Баната сагледано је и у општесловенском контексту кроз два говора (Клокотич 168, Свиница 169) укључена у ОЛА (*Опшћесловенски лингвистички атлас*), као и у српском укључивањем двадесетак пунктова с те територије у СДА (*Српски дијалектолошки атлас*). На основу грађе прикупљене за СДА Драгана Радовановић је дала скицу лексичке диференцијације српских говора у северном и средњем румунском Банату (Радовановић 2007).

3.1.4. Информације о лексици српских банатских говора из Румуније могу се наћи и у монографијама српских насеља објављених до 1990. године у Издавачкој кући „Критеион“ из Букурешта (в. RADAN 1994: 186) и у оним објављеним у издању Савеза Срба у Румунији (Темишвар).

⁸ На основу те грађе Е. Петровић је написао познату, одличну монографију о „говору“ Карашевака, коју је објавио 1935. године (PETROVICI 1935).

3.1.5. Лексичке позајмљенице из разних језика (румунског и романских, немачког, мађарског, грчког, турског) у сфери *куће* и *покућсџива* у српским говорима румунског Баната⁹ анализирани су и приказани у неким радовима М. Н. Радана (*кебла, креденац, конџирафиша, лоџра, офинџер, фајмор, фиранџа, шалукаџира, шуџра, шуџлада* (германизми); *авлија, диван, долаџ, њошак, буџак, џенџериџ, синија, чекмеџе* (турцизми); *бурдеџ, завор, серџар, џреџка, фаџада, фундаменти* (румунизми); *асџал, раџасџива, ра-касол, сункалов, фиока, шаџџиов* (мађаризми); *џод, комин, колиба, кревеџи, самар, џрџеза* (грецизми) и др.) (РАДАН 2006/1: 547–556; RADAN 2006/2: 39–52).

3.2.0. Покушаћемо, у наставку, да синтетички прикажемо радове који се баве искључиво проучавањем лексике, и то по говорним типовима.

3.2.1.1. Лексици карашевских говора (КГ) посвећен је извештај број радова. Емил Петровић међу првима скреће пажњу на интензивне и дуготрајне контакте карашевског живља с банатским румунским живљем, на билингвизам Карашевака (PETROVICI 1935: 3–9, 35, 218 и на многим другим местима) и, уопште, на српско-румунске интерференције у Банату. У монографији посвећеној „говору“ Карашевака наводи и бројне позајмљенице, од којих су најбројније оне из румунског језика: *аманаџи, вадува, ваџџуџац, заџуџала, џираџа, марџц, моџија, муроџ, џаџуџа, џериџора, џузунџр, сџеџ’аџа, сџириџ’аџа, џаџ’аџа, филџра* и многе друге. Поред румунских, Петровић наводи и позајмљенице из других језика – немачког (*аџеџек, орлаџи, медеџин, декуџк, џроџисџион, шџџџоџи, шџџџер, шџџџимфе...*), мађарског (*џалџр, комџџ’ија, џаџџџр, џџџ’џр, фџџџџија...*), турског (*каџфа, фиџџџџ...*) и др.

3.2.1.2. У једној краћој студији М. Радана (старијег) о утицају румунског језика на КГ дотакнут је и проблем румунских лексичких позајмљеница у тим говорима (укључујући и калкове). Извршена је на две странице хронолошка класификација лексичких позајмљеница (1. до XV века: *браџси, чуџџуџра, колиба*; 2. од XV века до данас, са два потпериода: *буџса, флуџра, џаџџџиџа, ваџруџе / баџџџџа,*

⁹ Грађа је прикупљена на основу упитника Г. Вуковић у 12 пунктова који покривају све српске говорне типове у румунском Банату.

иланїїџија, шчѣна) и идентификовано је неколико домена у које су те позајмљенице ушле (економски, друштвени, људско тело, флора и фауна, земљорадња и сточарство, термини сродства, други термини). У закључку се наводи да је највише румунских позајмљеница ушло у економско-друштвени и домаћински домен, и процењује се да румунске позајмљенице представљају једну петину карашевске лексике (RADAN 1974: 137–139).

3.2.1.3. Први рад посвећен искључиво лексичкој проблематици КГ штампан је тек 1976. године, аутор је румунски слависта В. Веску. Реч је о раду о румунским лексичким позајмљеницама у говору Клокотича, у којем се, поред већ наведених румунских позајмљеница у монографији Е. Петровича, региструје још 19 (VESCU 1976: 135–138).

3.2.1.4. Други, опширнији рад посвећен искључиво утицају румунског језика у лексици КГ објавио је 1984. године М. Н. Радан (RADAN 1984: 342–353), у којем је настављено и проширено истраживање које је М. Радан скицирао 1974. године. У раду су позајмљенице сврстане у 15 домена активности првенствено на основу семантичког критеријума (дом и покућство; јело, пиће, одевање; делови тела; занимања, алати; породица, сродство; животињски и биљни свет; земљорадња, сточарство; државни живот, администрација; индустрија, наука, техника; култура, спорт; трговина; војска; лечење, народно веровање; апстрактни термини). Највећи продор румунских лексичких позајмљеница констатован је у доменима као што су „занимања, алати“ (11,47%), „државни живот, администрација“, „индустрија, наука, техника“ и „култура, спорт“ (9,63%), „дом и покућство“ (9,45 %), а најслабији продор испољио се код „делова тела“ (1,82 %) и „земљорадње и сточарства“ (2,90 %). Такође, ради приказа интензитета позајмљивања у разним временским периодима, извршена је и њихова хронолошка класификација у две велике групе, наиме, позајмљенице извршене: 1. до XV века (*кусїџура, сара, бериџаїа, флура, џујка, џарина, џума, мурџ*); и 2. после XV века – а) старије позајмљенице (*љѣжжа, кайрунџа, џаларија, фалка, корда, џућ'ѣра, сакара, мунћ'а, фабрика, ћ'анка, омењїја, флокав*) и б) позајмљенице новијег датума (савремене) (*фриџидѣр, шервеџел, фикаїи, брикѣїа, кумнаїи, фуриџуна, косиїџора, черѣре, фурунал, фодбалїсиї, реви-*

ности у српским дијалектима и КГ у две велике групе: 1. општи грецизми и романизми (заступљени на целом српском језичком ареалу) (*áйосíйол, дисáзи, друм, йóдрум; босíљак, календár, олийár, шесíшамéниí, шíндра* и др.) и 2. грецизми и романизми специфични КГ (*букар, гумбáћ', кóмаиí, марé, йарадáјка, йейíрóжсин, йíрíезник, ч'éкан; вáља, ѓрíйа, осíйрíка, йóрíйа, йрáска, филáре, фéљин* и многе друге). У раду је указано и на филијеру (посредовање) појединих језика (немачког, мађарског, румунског, турског) при преузимању грецизама и романизама.

3.2.2. Неки индиректни подаци о лексичким позајмљеницама у свиничком гóвору могу се наћи у Томићевој монографији, нарочито у њеном другом делу који садржи речник тог говора (Томић 1984: 116–243). Иначе, колико је нама познато, само је један рад посвећен искључиво румунском утицају у том говору (Томић 1974: 165–176). У том раду М. Томић анализира низ лексема позајмљених из румунског језика, највише из румунског банатског поддијалекта, и закључује да је румунски снажно утицао на тај говор, те да се већина позајмљеница адаптирала фонетском и фонолошком систему свиничког говора, али на семантичком плану уочава бројне специфичности које проистичу из неистоветног понашања различитих генерација према страним елементима (старије генерације више користе немачке и мађарске позајмљенице, док млађе користе њихове синониме позајмљене из румунског језика). Од румунских позајмљеница, најбројније су именице (*бужíја, ѓндáк, карбураíйор, лакомија, манивéла, океáн, йлумб, рекéлница, секретíара, жаф...*), док су остале врсте речи – глаголи (*банурíаíи, фолосíраíи, рејерíраíи...*), придеви (*алéйíрика, айéниí, душманóс...*), прилози (свега четири: *анúме, деакóрд, ѓреши́рано, кам*) и само по један везник (*кóнйра*) и предлог (*дáко*) – у значајно мањем броју.

3.2.3.0. Проблематиком лексичких позајмљеница у говору Банатске Црне Горе бавио се В. Веску. Осим у монографији тог говора (Веску 1976: 115–172), у којој има података о позајмљеницама, тој проблематици посветио је два рада.

3.2.3.1. У првом раду, објављеном 1968. године (Vescu 1968: 521–526), анализиран је румунски утицај у тим говорима. Веску установљава најпре да је број позајмљеница у активном речничком фонду мали, те да лексички систем чува, углавном, заједни-

чки српско-хрватски карактер, а потом румунске позајмљенице из пасивног лексичког фонда дели у две групе: 1. речи позајмљене у старијем периоду – од XVII до XX века (*кокуџа, дрожђе, њофџа, њржала, шџиџар, џџалџе, џџисџи, улој, вџруџул*) и 2. позајмљенице новијег датума – XX век (*аџелер, колеџив, леџрика, норма, џџриза, сџаџи, џџелевизор, џџреруџаџор*). На крају, констатује да се румунске позајмљенице највећим делом прилагођавају фонетском систему говора, али да постоје и бројни изузеци.

3.2.3.2. У другом раду (VESCU 1975: 53–59), В. Веску констатује да иако је број позајмљеница у тим говорима велик, оне нису угрозиле словенски, српски карактер лексичког система говора, што покушава да докаже примерима узетим из активног лексичког фонда у који је ушао мали број позајмљеница: *буруџан, буџа, кукурус, машина* (из румунског језика), *шџџримџа* (немачког), *авлиџа* (турског), *џџрџџеза, џџрџџезник* (грчког). Потом су дате позајмљенице из румунског (*барос, фундамек, џрмада, муџиџар, џелерина, џирон, џофџа, сковерса, џџрисџи, саре, сала...*), немачког (*шусџер, дунсџи, фуџџи, луфџџи, леибер...*), мађарског (*бокџер, меџер, џуџи...*) и турског (*џенџер, џуџџива, авлиџа, џешкир*).

3.2.4. Лексичка грађа *клисурских џовора* заступљена је једино у Томићевој монографији говора Радимне (Томић 1987) и у *Речнику радимскоџ џовора* (Томић 1989). Осим што се понеки лексички подаци могу наћи у разним радовима посвећеним тим говорима (в. нпр. Чонка 1958: 85), у овом раду се дају примери позајмљеница из румунског, турског и немачког језика: *киџамеџи, фиџек, џлаџџаз, кџиџа, ламуџисаџи, џовараџиџа, џединџа*). Радова посвећених искључиво лексици тог подручја нема.

3.2.5. Говорима централног и северног Баната, као и Поморшџа (шумадијско-војвођанског типа), посвећено је, уопште, најмање пажње, те ни лексика тих говора не чини изузетак (RADAN 1994: 176–177). Што се ње тиче, делимично је истражена лексика трију суседних села удаљених двадесетак километара западно од Темишвара, Ченеџа, Диџаша и Иванде (банатски говори тамешког типа). У раду *Из лексики Иванде (румунски Банатџи)* М. Чешљар даје у уводу сажет приказ главних особина тог говора, истичући при том снажан утицај румунског језика скоро у свим сегментима (посебно синтакси, топици, акцентуацији и лексици), а потом

Страна лексика у идиолекту

4.0. Из корпуса који смо снимили и транскрибовали издвојићемо неке од примера добијених у разговору испитивача из Србије и старијих информатора из румунског дела Баната.

4.1. Различитим метајезичким коментарима информатори дају до знања испитивачу да им лексичка компетенција заостаје за граматичком. Тако Српкиња из Соке, рођена 1928. године, изузетно добро влада матерњим идиомом, али су код ње поједине лексеме прешле у пасивни лексикон, а њихово место су преузеле румунске. Информаторка се није могла сетити лексема *којрива* и *варница*, што је прокоментарисала на следећи начин: *Сам знала и њо срџски како се каже; Сам њела да кажем скантие < scântee 'искра, варница'*.

4.2. Информаторка из Шенђурца, рођена 1941. године, још у већој мери је изгубила познавање лексике, те на питања одговара употребом румунских лексема: *Како се зову оне птице (живина) са сивим перјем и белим тачкама по њему? – Бибилике. [Бибилике, а није пилендре?] – Па њилендре и бибилике румунски (< bibilică 'бибица / бисерка / морка'), а срџски њилендре.*

У другом случају, ни подсећање на српску реч није помогло: *Како се зове ово овде (испитивач показује на ноздрве)? – Па њаре, ње, како се каже? [А је л ти значи нешто кат се каже рње?] – Је л рње, ја знам њаре (< nară 'ноздрва').*

Испитаница је показала да познаје и лексеме из других српских говора за које сматра да су лепши: *... шећерна и коњска цвекла, а на друге сирану кажу реја, ја знам друкше леиче говдру, а ми ње, ње волим ни ја... Лепши јој је и идиом испитивача из Србије: Ви леиче говдрише, а ми удрбљено на румунски и на срџски.*

У појединим семантичким микропољима добро је очуван инвентар српских лексема (*врајци, ласије, врање, швраке, ѓдлуби, жарбице, фазани*), па чак и синоними (*кџрјак, њо је вуќ, ње, ми њако кажемо*), док за поједине зна и румунске (*рода* [а није штрк?]) – *И шџрк и рода* [а шта ви кажете овде?]) – *Па ми кажемо и рода и шџрк, румунски кажу кокошџрк < cocostîrc*), а за друге само румунске називе (*Како се зове она птица што куца у дрво? – Ђ, њо ње знам, знам само њоканиџдре < ciocăniţoare*).

4.3. У спонтаном казивању информаторке рођене 1939. године у Рудни забележене су следеће лексеме преузете из румунског језика, односно његовог банатског дијалекта: *ја нѐ би сѐдела ја тако да шiiйрбава* (< *ştirb*, славизам у румунском 'крезубав, штрбав'), *како кажу*, тешко говориш кад немаш зубе; *Ови су пѐмрли старйји*, је л знате, а *ови што су сѐд*, мѝсим, дошли у њине кѝће, *тѝ су свѝ Молдовјани*, свѝ *винишуре* (< рум. дијал. *vinitură*, књ. *venetic* 'дођоши'), *како кажеду*, *ѝви дошљаци*, знате; *ѝмали смо и бѝка ѝавораша* (< *tăuraş* = бичић), *кажемо мѝ ѝвде*. Како? – *Таораш*; Кад је бѝо војник је бѝо радио у мѝн(и), јер ѝма и за тѝ пѝнзију. – То је рудник? – *Да*, *мѝ кажемо мѝна* (< *mină*), у *рѝдник*, *дѝ*; мѝто ме на *ѝку* (< дијал. *eco*, књ. *ecograf* 'ултразвук'), *како кажу ѝде*, знате, на тѝ њѝну машину и је нѝшо да ѝмам инфѝкцију на бѝшику, је *казо*; *ѝн сѝмо лѝти ѝанѝу* (< *geantă*), *ѝашну* и *ѝде у сѝвѝћи* (< *serviciu* 'служба, дужност; канцеларија').

Из наведених (подвучених) примера видимо и стратегије које информаторка примењује у разговору с испитивачем из друге средине, тј. земље: (а) како *кажеду* (они – Румуни) / *ми кажемо* (за разлику од вас у Србији); (б) како *кажу ѝде*; (в) након румунске речи следи српски превод (*винишуре* – *дошљаци*; *ѝанѝу* – *ѝашну*).

Код исте информаторке забележене су и семантичке посуђенице, тј. румунски калкови: *Дѝдо*, ѝмам ѝспит, *јѝдан ѝсѝишѝ ако ѝзем* (< *am luat examen*), *дѝсет гѝдина сам мѝрна*; *сѝдми рѝзред сам ѝрѝила* (< *am făcut şapte clase*); *ја сам ѝрѝила сѝдам рѝзреда шкѝле у Рѝдни*; *стѝ зѝлава ѝваца* (< *o sută capete de oi*).

4.4. У спонтаном причању информаторке рођене 1932. године у Малом Гају забележено је неколико румунских лексема, углавном оних којима су означени производи који се набављају у јавним установама (*сѝд сам мѝшла јѝгоде у конђелѝиѝор* < *congelator* 'замрзивач'; *се ѝрѝжи мѝсиѝ јѝл ѝлај* < *ulei* 'уље'; *ѝѝј кѝлћу* < *calciu* 'калцијум') или се за њихово коришћење плаћа држави (*нѝ се вѝди, нѝма курѝниша* < *curent* 'струја'), а ту је и термин везан за друштвене односе (*бѝли мѝшѝуѝи као кевѝри* < *chiabur* 'кулак'). Забележен је и један калк: *да и нѝ вѝжем цѝле зѝме сѝду* ('стоје') *ѝѝако и док не ѝѝжем*.

Закључак

5.1. Иако су прва истраживања српских говора у Румунији започела још крајем XIX века, они још до данас нису добили синтетичку студију у целини или по дијалектима. На основу прегледа литературе по дијалекатским подручјима видимо да су карашевски говори најиспитанији, а да говори шумадијско-војвођанског дијалекта знатно заостају за њима. Ту неправду би требало што пре исправити због чињенице да се број говорника српског језика рапидно смањује, а код млађих билингвалних говорника интерференција са румунским је веома снажна, што је пак предмет интересовања контактолога и балканолога. Међутим, периферијски говори су и резервоар архаичних језичких црта, што се свакако мора богато документовати и описати.

5.2. Преглед литературе је показао да се подаци о лексици и интерференцији с румунским и другим језицима (немачким, мађарским и др.) могу наћи у прегледним студијама и монографијама о говорима и насељима, као и у радовима о појединим терминологијама и мањим лексичким збиркама с речима из различитих домена људског живљења.

5.3. У радовима су истакнути периоди у којима су прихваћене поједине румунске лексеме. За карашевски говор то је период до XV и од тог века. Међутим, у говорима Банатске Црне Горе старији период је од XVII до XX, а новији од XX века.

5.4. Утицај румунског језика на лексику српских говора у Румунији, за разлику од осталих утицаја (немачког, мађарског, турског, грчког) јесте најдуготрајнији, константан и најјачи. Он је посебно добио у интензитету након 1919. године, када је тај део Баната припао Румунији. Практично, румунски утицај се у задњем веку испољио у свим доменима материјалне и духовне културе, посебно у доменима као што су наука, техника, администрација, политика и све оно што је везано за свакодневни живот. Позајмљивање, као што је познато, нарочито у условима билингвизма, најчешће се врши у случајевима када је неопходно именовати неки нови предмет или појам за који не постоји аутохтони термин, али и из других разлога.

Немачки, мађарски, турски и грчки утицај испољавао се само у извесним, дужим или краћим периодима, у прошлости. Грчки и турски утицај је одавно већ престао деловати, а деловање немачког и мађарског утицаја престаје од почетка XX века.

5.5. Пред лингвистима из Румуније и Србије предстоји озбиљан задатак израде контактолошког речника у којем би уз одреднице био податак о периоду прихватања и генерацијској заступљености, будући да старији чешће користе германизме и мађаризме, а млађи румунске синониме. Због тога је веома важно стећи увид у што већи број идиолеката. Свакако би их требало класификовати и по семантичким пољима, али дати и начине њихове фонолошке и морфолошко-творбене адаптације. У њему не би требало изоставити ни семантичке посуђенице, тј. калкове.

Цитирана лијература

- Белић 1908: А. Белић. О српским или хрватским дијалектима. *Годишњак Српске краљевске академије*, LXXVIII, Други разред 47, Београд, стр. 60–164.
- БЈЕЛЕТИЋ 1991: М. Бјелетић. Родбинска терминологија код Срба у Румунији. *Научни саставак слависти у Вукове дане*, 20/2, Београд, стр. 391–401.
- БОШЊАКОВИЋ И ВАРЕНИКА 2008/1: Ж. Бошњаковић и С. Вареника. Прозодијске особине говора села Рудне (Румунија). *Зборник Мајице српске за славистику*, 74, Нови Сад, стр. 219–230.
- БОШЊАКОВИЋ И ВАРЕНИКА 2008/2: Ж. Бошњаковић и С. Вареника. Напомене о морфосинтаксичким особинама српског говора села Рудне у Румунији. *Српски језик*, XIII/1–2, Београд, стр. 261–279.
- БОШЊАКОВИЋ И ВАРЕНИКА 2009: Ж. Бошњаковић и С. Вареника. Дијалекатски текстови из поморишког села Сараволе у Румунији. *Прилози проучавању језика*, 40, Нови Сад, стр. 143–159.
- БОШЊАКОВИЋ И РАДОВАНОВИЋ 2009: Ж. Бошњаковић и Д. Радовановић. Теренски записи из Малог Гаја (Румунија). *Прилози проучавању језика*, 40, Нови Сад, стр. 161–178.
- ВЕСКУ 1976: В. Веску. Говор Банатске Црне Горе. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, XIX/1, стр. 115–172.

- ВЕСКУ 1976/1: В. Веску. Румунске лексичке позајмице у српскохрватском језику, Београдски универзитет. *Дани Филолошког факултета*, св. 12, Београд, стр. 565–581.
- ВЕСКУ 1970: В. Веску. Српски и хрватски говори у нашој земљи. *Банатске новине*, бр. 8, 9, 11, 12, 13, 14, Темишвар.
- ВЕСКУ 1981: В. Веску. Српски и хрватски говори из СР Румуније – нове тенденције и појаве. *Analele Universității din București, Limbi și literaturi străine*, XXVI/2, стр. 5–13.
- ЖИВКОВИЋ, БЕРИЋ, ВЕСКУ 1961–1962: М. Живковић, Б. Берић, В. Веску. О српским и хрватским говорима у Банату. *Нови живоић*, бр. 2, Темишвар, 1961, стр. 77–84; *Нови живоић*, бр. 1, 1962, стр. 82–90 (рад је објављен и у студији М. Живковића, *Сведочанства о српско (јуџословенско) – румунским културним и књижевним односима*, Критерион, Букурешт, 1976. стр. 271–297).
- ЖИВКОВИЋ 1981: М. Живковић. Српски и хрватски говори из СР Румуније – нове тенденције и појаве. *Analele Universității din București. Limbi și literaturi străine*, XXVI/2, стр. 5–13.
- ЖИВОЈНОВИЋ 1907: Ј. Живојновић. Крашовани (Карашани, Карашевци). Белешке, народни обичаји и примери језика. *Лейпциг Мајинце српске*, том 242, стр. 42–67; том 243, стр. 52–79.
- ИВИЋ 1956: П. Ивић. Једна доскора непозната група штокавских говора: говори с незамењеним јатом. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, I, Нови Сад, стр. 146–160.
- ИВИЋ 1990: П. Ивић. Балканизми у настајању у српским говорима Баната, у: *О језику некадашњем и садашњем*. БИГЗ–Јединство, Београд–Приштина, стр. 189–198.
- МАРИЋ 2002: Б. Марић. Из лексике Ченеја (румунски Банат). *Прилози проучавању језика*, 33, Нови Сад, стр. 258–326.
- МАРКОВ 1985/1: Св. Марков. Прилози из лексике Дињаша. *Књижевни живоић*, 29/1, Темишвар, стр. 85–91.
- МАРКОВ 1985/2: Св. Марков. Називи делова кола у Дињашу. *Књижевни живоић*, 29/2, Темишвар, стр. 95–96.
- МАРКОВИЋ 1936: Св. Марковић. Српски језик у румунском делу Баната. *Живоић*, Темишвар, стр. 1–3.
- МИЛОРАДОВИЋ 2007: С. Милорадовић. И ракију пијем сас медом. Дијалекатска скица Белобречке (Румунија). *Probleme de filologie slavă*, XV, Editura Universității de Vest, Timișoara, стр. 573–579.

- МИРЈАНИЋ 1979: Ђ. Мирјанић. О неким особинама говора села Српског Семартона. *Actele Simpozionului de raporturi culturale, literare și lingvistice româno-iugoslave*, IV, București, стр. 395–402.
- ПОЛОВИНА 1996: В. Половина. Страна лексика у разговорном језику. *О лексичким позајмљеницама. Зборник радова са научног скупа Сјетране речи и изрази у српском језику, са освртом на исти проблем у језицима националних мањина* (Градска библиотека, Суботица, 18–20. октобар 1995). Суботица–Београд, стр. 59–67.
- ПОПОВИЋ 1955: И. Поповић. *Историја српскохрватског језика*. Матица српска, Нови Сад.
- РАДАН 1996: М. Н. Радан. О српским говорима у Румунији, са посебним освртом на карашевске говоре. *Савременик*, бр. 35–36–37, Београд, стр. 126–132.
- РАДАН 2005: Миља Н. Радан (уред.). *Српско-румунске везе и пројимања на културолошком плану*. Међународни студентски научни скуп. Темишвар, 12–13. 11. 2003. Темишвар, стр. 150.
- РАДАН 2006/1: М. Н. Радан. Лексичке позајмљенице у сфери куће и покућства у српским говорима из румунског Баната као одраз пројимања култура. *Сусрећ култура. Зборник радова*, Филозофски факултет Нови Сад, Нови Сад, стр. 547–556.
- РАДАН 2007/2: М. Н. Радан. Утицај страних и савременог српског/хрватског језика на карашевске говоре. *Српски језик и друштвена креиња*. Књ. 1, ФИЛУМ, Крагујевац, стр. 251–262.
- РАДАН 2007/3: М. Н. Радан. Терминологија ватре у говорима Карашевака. *Probleme de filologie slavă*, XV, Editura Universității de Vest, Timișoara, стр. 429–442.
- РАДАН 2008: М. Н. Радан. Романски и грчки лексички елементи у карашевским говорима. Општи приказ. *Темишварски зборник*, 5, Матица српска, Нови Сад, стр. 130–145.
- РАДАН 2009/2: М. Н. Радан. Иновације у српским говорима у румунском Банату у светлу језичке интерференције (са посебним освртом на карашевске говоре). *Научни састајник слависта у Вукове дане*, 38/1, Београд, стр. 289–302.
- РАДАН 2005: М. Р. Радан. Родбинска терминологија Карашевака. *Српско-румунске везе и пројимања на културолошком плану* (Међународни студентски скуп Темишвар, 12–13. 11. 2003; Приредио: ванр. проф. др Миља Н. Радан), Савез Срба у Румунији, Темишвар, стр. 55–61.

- РАДОВАНОВИЋ 2007: Д. Радовановић. Наговештај лексичке диференцијације српских говора у румунском Банату (на сегменту лингвистичких карата). *Проблеми словенске филологије*, XV, Timișoara, стр. 282–294.
- СИКИМИЋ 1994: Б. Сикимић. Проучавање језика Срба у Румунији. *Темишварски зборник*, I, стр. 229–237.
- СЫРКУ 1899: П. А. Сырку. Наречје карашевцев. *Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи наукъ* 1899 г., том IV, кн. 2, Санктпетербургъ, стр. 641–660.
- ТОМИЋ 1967: М. Томић. Подела српских и хрватских говора у Банату према изговарању сугласника ч, њ, њ, њ. *Нови живоић*, XI, 1, Темишвар, стр. 83–86.
- ТОМИЋ 1971: М. Томић. О стању југославистике у СР Румунији. *Научни сасијанак славистија у Вукове дане*, 1, Београд, стр. 63–66.
- ТОМИЋ 1972: М. Томић. Српски и хрватски говори у Румунији. *Развиѡаак*, 4–5, Зајечар, стр. 78–90.
- ТОМИЋ 1979: М. Томић. Неке морфолошке особине клисурских говора. *Actele Simpozionului de raporturi culturale, literare și lingvistice româno-iugoslave*, IV, București, стр. 388–401.
- ТОМИЋ 1984: М. Томић. Говор Свиничана. *Српски дијалектѡлошки зборник*, XXX, Београд, стр. 7–265.
- ТОМИЋ 1987: М. Томић. Говор Радимаца. *Српски дијалектѡлошки зборник*, XXXIII, Београд, стр. 303–474.
- ТОМИЋ 1989: М. Томић. Речник радимског говора. *Српски дијалектѡлошки зборник*, XXXV, Београд, стр. 1–174.
- ТОМИЋ 2007: М. Томић. Карашевци и њихов језик (Carașovenii și limba lor). *Cartea Universitară*, București.
- ЋИРКОВИЋ 2006: С. Ћирковић. (Етно)лингвистичка истраживања Влаха у Србији. *Проблеми словенске филологије* XIV, Timișoara, стр. 273–286.
- УСАКОВ 2007: А. Ю. Усаков. Славянские языки на Балканах: Аспекты контактного взаимодействия. *Ареальное и генетическое в структуре славянских языков. Материалы круглого стола*. Российская академия наук. Институт славяноведения. Москва, стр. 77–89.
- ФЛОРА 1977: Р. Флора. Српскохрватски-румунски лексикални односи. *Нучни сасијанак славистија у Вукове дане*, 6, Београд, стр. 341–359.

- ЧЕШЉАР 1983: М. Чешљар. Из лексике Иванде (румунски Банат), *Прилози ипроучавању језика*, 19, Нови Сад, стр. 110–148.
- ЧОНКА 1958: Ч. Чонка. Поглед на данашњи говор Срба у Банатској клисури. *Нови живоић*, I, Темишвар, стр. 83–86.
- ЧОНКА 1959: Ч. Чонка. О неким особеностима српског говора у средњем и северном делу румунског Баната. *Нови живоић*, I, Темишвар, стр. 102–105.
- A. L. R. s. n.: *Atlasul Lingvistic Român. Serie Nouă*, Ed. Academiei R. P. R., vol. I, II – 1956, III – 1961, IV – 1965, V – 1966, VI – 1969, VII – 1972 (Карашево – тачка 25, Гад – т. 37).
- APREOTESEI 1972–73: С. Apreotesei. Stadiul actual al cercetării contactelor lingvistice româno-iugoslave în Republica Socialistă România. *Analele Societății de Limba Română*, 3–4, Zrenjanin, стр. 65–80.
- BERICI 1963: В. Berici. Accentul în graiurile sârbești din Clisură. *Romanoslavica*, VII, стр. 203–210.
- BRABEC 1972: I. Brabec. Hrvatski govori u Banatu. *Ljetopis JAZU za godinu 1971*, knj. 76, Zagreb, стр. 257–260.
- CHELARU 1968: V. Chelaru. Termes pastoraux roumains dans les langues slaves. Саопштење на VI Међународном конгресу слависта (в. резиме у зборнику VI. *Mežinánarodni sjezd slavistu v Praze*, 1968, *Resumé přednóske prispěvku a sdělení*, стр. 498).
- FLORA 1963: R. Flora. Contribuție la metodologia studierii relațiilor sîrbo-române pe plan lingvistic și literar-cultural. *Lumina*, XVII–6, Panciova, стр. 383–415.
- FLORA 1968: R. Flora. Relațiile sîrbo-române. *Noi contribuții*, Panciova, стр. 13–57.
- FLORA 1976: R. Flora. Interferențe lingvistice sîrbo-române. Cronologie, zone, criterii. *Analele Societății de Limba Română*, 7, Zrenjanin, стр. 123–136.
- MAYERHOFF 2006: M. Mayerhoff. *Introducing Sociolinguistics*. Routledge. Taylor & Francis Group. London and New York.
- MAŁECKI 1938: M. Małeckı. Gwary slawiańskie w Banacie rumuńskim (les dialectes slaves dans le Banat roumain), Extrait du *Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des lettres*, Krakov, стр. 13–16.

- MILETIĆ 1903: Lj. Miletić. Ueber die Sprache und Herkunft der sog. Krašovanner in Süd-Ungarn. *Archiv für slvische Philologie*, XXV, Berlin, стр. 161–181.
- MELICH 1929: I. Melich. *A honfoglaláskori Magyarország. A Magyar nyelvtudomány kezikönyve*, Budapest.
- PECO 1977: A. Peco. Neke pojave vezane za međujezičke kontakte srpskohrvatskog i rumunskog jezika. *Actele simpozionului de raporturi culturale, literale și lingvistice româno-iugoslave III*, Zrenjanin, стр. 375–376.
- PECO 1979: A. Peco. Uticaj fonetike rumunskog jezika na glasovni sistem nekih srpskohrvatskih govora. *Actele simpozionului de raporturi culturale, literale și lingvistice româno-iugoslave IV*, București, стр. 296–305.
- PETROVICI 1934/1: E. Petrovici. Influența românească asupra foneticii sârbești din Banat. *Dacoromania*, VII, стр. 172–174.
- PETROVICI 1934/2: E. Petrovici. Cuvinte argotice sud-slave de origine românească. *Dacoromania*, VII, стр. 175–176.
- PETROVICI 1935: E. Petrovici, *Graiul carașovenilor. Studiu de dialectologie slavă meridională*, București.
- RADAN 1974: M. N. Radan. Influența limbii române asupra graiurilor carașovene din județul Caraș-Severin. *Studii de Limbă, Literatură și Folclor*, III, Reșița, стр. 127–140.
- RADAN 1984: M. N. Radan. Novi prilozi uticaju rumunskog jezika u leksici karaševskih govora. *Relații culturale, literare și lingvistice româno-iugoslave – Actele simpozionului VI* (București, 21–25 octombrie 1982), București, стр. 342–353.
- RADAN 1994: M. N. Radan. Stadiul actual al cercetării graiurilor sârbești și croate din România. *Analele Universității din Timișoara. Seria Științe filologice*, XXXII, Timișoara, стр. 159–196.
- RADAN 1996/2: M. N. Radan. Lexicul carașovean în ALR. *Probleme de filologie slavă (Studii, articole, prelegeri)*. IV, Tipografia Universității de Vest din Timișoara, Timișoara, стр. 137–147.
- RADAN 1997: M. N. Radan. Interferențe româno-sârbo-croate în graiurile carașovene. *Probleme de filologie slavă (Studii, articole, prelegeri)*, V, Tipografia Universității de Vest din Timișoara, Timișoara, стр. 115–132.
- RADAN 2000: M. N. Radan. *Graiurile carașovene azi. Fonetica și fonologia. Uniunea Sârbilor din România*, Anthropos, Timișoara.

- RADAN 2000/2: M. N. Radan. Contribuții privind influența germană asupra graiurilor carașovene. *Probleme de filologie slavă*, VII, Tipografia Universității de Vest din Timișoara, Timișoara, стр. 73–82.
- RADAN 2006/2: M. N. Radan. Unele împrumuturi lexicale din domeniul casei și al obiectelor de uz casnic în graiurile sârbești din Banatul românesc. *Interferențe lingvistice în zona multietnică a Banatului*, Editura Universității de Vest, Timișoara, стр. 39–52.
- RADAN 2006/3: M. N. Radan. Iz svadbene leksike Karaševaka. Issledovanija po slavjanskoj dialektologiji, 12, *Areal'nye aspekty izučenija slavjanskoj leksiki*, Rossijskaja akademija nauk, Institut slavjanovedenija, Moskva, стр. 64–75.
- RADAN 2007/1: M. N. Radan. Minoritățile din Banat astăzi (cu privire specială asupra minorității sârbe), y: *Un om, un simbol. In honorem magistri Ivan Evseev*, Editura CRLR, București, стр. 520–539.
- RADAN 2009/1: M. N. Radan. Influența limbii române asupra graiurilor sârbești din Banatul românesc. în vol. *Das Rumänische und seine Nachbarn*, Thede Kahl (Hg.), Beiträge der Sektion *Sprachwandel und Sprachkontakt in der Südost-Romania* am XXX. Deutschen Romanistentag, Frank & Timme, Verlag für wissenschaftliche Literatur [Berlin 2009], стр. 187–205.
- SAVIĆ 1998: M. D. Savić. Dialectul bănățean în comparație cu graiurile românești în Serbia. Banatski dijalekat u poređenju sa rumunskim govorima u Srbiji. *Radovi simpozijuma Jugoslovenski Banat, Istorijska i kulturna prošlost*. (Begejci / Torak, 8. novembar 1997. godine), Novi Sad, стр. 235–241.
- TOMICI 1968: M. Tomici. Despre statutul vocalelor *r* și *l* în graiurile sârbești și croate din țara noastră. *Studii și Cercetări Lingvistice*, XIX, nr. 6, București, стр. 611–617.
- TOMICI 1972–1973: M. Tomici. Graiurile sârbești și croate din R. S. România (privire generală). *Analele Societății de Limba Română*, nr. 3–4, Zrenjanin, стр. 599–604.
- TOMICI 1974: M. Tomici. Elemente lexicale românești în graiul sârbesc din localitatea Svinița (județul Mehedinți). *Fonetica și dialectologie*, IX, București, стр. 165–176.
- TRUDGILL 1984: Peter Trudgill. *Socilinguistics: An Introduction to Language and Society*. Penguin Books.

- VESCU 1967: V. Vescu. Un împrumut românesc în sistemul fonologic al graiului sârbesc din localitățile Petrovaselo, Cralovăț și Stanciova. *Limba Română*, XVI, nr. 3, стр. 272–274.
- VESCU 1968: V. Vescu. Influența românească asupra lexicului și sintaxei unui grai sârbesc din Banat. *Limba Română (Extras)*, 6, anul XVII, Editura Academiei Republicii Socialiste România, стр. 521–526.
- VESCU 1975: V. Vescu. Particularități lexicale ale graiurilor sârbești din Petrovasela, Stanciova și Cralovăț. *Analele Societății de Limba Română*, Zrenjanin, nr. 6, стр. 53–59.
- VESCU 1976: V. Vescu. Împrumuturi lexicale românești în graiul sârbesc din Clocotici, județul Caraș-Severin. *Romanoslavica*, XVIII, стр. 135–138.
- VESCU 1989: V. Vescu. Graiurile sârbești și croate din România. Criterii de clasificare. *Dialectologia*, Societatea de Științe filologice din R. S. R., București, стр. 227–234.

Summary

Žarko Bošnjaković i Mihai N. Radan

ALL RESEARCHES CONDUCTED SO FAR THE INFLUENCE OF THE ROMANIAN LANGUAGE ON THE LEXICON OF THE SERBIAN VERNACULARS IN THE ROMANIAN BANAT

The authors present the synthetic review of literature about the Serbian vernaculars in Romania with the special emphasis on the lexical interference with the Romanian language and its Banat dialect. The paper also points to the semantic fields in which foreign lexemes appear, as well to the periods of their incorporation in the Serbian vernaculars. A special aspect of the analysis represents a status of foreign lexical items in the idiolect. At the end, the authors plead for the elaboration of the contactological Romanian-Serbian dictionary.

ЈАСНА ВЛАЈИЋ-ПОПОВИЋ
Институт за српски језик САНУ

ПОРЕКЛО НОВЦА*

У раду се указује на непрецизност општеприхваћеног тумачења именице *новац* „*resunia, Geld*“ као изведенице придева *нов* преко неког неодређеног и недатираног израза као **нови ђенез / динар*. Управо то тумачење затим се подупире досад нерегистрованом историјском потврдом синтагме *novorum denariorum* (Gen. pl.), која се у загребачким судским записницима почетком XV века јавља упоредо са осамостаљеним поимениченим придевом *novos* (Acc. pl.). Заговара се идеја да је у оквиру Угарске државе та реч из латинског као службеног језика ушла у народни говор словенског живља као *новац*. Ономасиолошка паралела открива се у срп. дијал. *новица* „турска пара од 20 грама“, „лажни новац“.

Кључне речи: српски језик, дијакхронија, лексикологија, етимологија, семантика, *новац*.

0. Именица *новац* т. „*resunia, Geld*“ данас је фактички главна реч за тај појам¹ у књижевном и народном српском, као и хрватском, језику. И ни у једном другом. Основне творбене и/ли семан-

* Овај чланак је резултат рада на пројекту бр. 148004 „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*“ који у целини финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ У том значењу она је заменила општесловенску, још псл. позајмљеницу *ђенез* (тако Скок 2: 525–526, в. и 2: 670), са којом је једно време коезистирала (в. нпр. нап. 30) – сем у народном стваралаштву где се ова, необјашњиво, сасвим изгубила (осим нпр. пословице код Кавањина *Lud pineze u razdrtu moňnju steže*, в. RJAZU s.v. *pjenez*). В. и нап. 14.

тичке варијетете чине њен деминутив, пејоратив и плурал, и то у сасвим блиским значењима „кованица“, „ситан новац“, „апоен, нека конкретна вредност“ или „богатство, имовина“.

0.1. Ако је судити према лексикографским изворима, *новац* иде у ред етимолошки непроблематичних речи. Садрже га већ више генерација (домаћих и страних) етимолошких речника (хронолошки гледано, Миклосич SEW, Скок, Глунак, ЭССЯ, такође БУСК) и низ других релевантних приручника (Миклосич Lex., Маџураџић, RJAŽU, Франк) у којима се он листом тумачи као изведеница од придева *нов*, помоћу суфикса *-џс* [као универбизација] од **нови њенез / динар* (у односу на **сџари њенез / динар*). Једино одступање од тог унисоног става² чини Франково извођење ове речи од топонима *Ново Брдо*, што као једну од могућности преузима и Скок – и то само он. С једне стране, тај изузетак би се могао занемарити јер је заправо релативан, пошто се и таквим тумачењем (деталније в. § 1.4) крајњи етимон не мења. Међутим, с друге стране, он је и те како важан сигнал јер управо постојање другог објашњења – макар оно било само варијанта свођења на исти основни предложак – скреће пажњу на претходно, сада већ традиционално уврежено тумачење, баца светлост на његову непотпуност, односно историјску неутемељеност и тако предочава оправданост поновног етимолошког разматрања ове речи. Преиспитивање треба спровести на што чвршћим методолошким основама, а меру коначности добивеног решења одредиће расположиви историјски (евентуално дијалекатски) извори.

0.2. Извођење именице *новац* од претпостављене синтагме **нови динар*, иако формално сасвим оправдано и могуће, методолошки је ипак проблематично. Тако формулисано, оно се заправо своди на спекулацију да је у не ком тренутку нека *нова* кованица названа *новац* како би се разликовала од неке *сџаре* кованице – што би приличило тумачењу неког оказионализма или минорног дијалектизма, али не и врло широко распрострањеног назива за тако важну реалију као што је новац (проред Ј. В.-П.). Другим речима, наведено објашњење не представља део целовитог етимолошког тумачења.

² До овакве модификације основног Миклошићевог везивања за придев *нов*, изгледа да су независно дошли Маретић и Маџураџић.

0.3. По правилу, таква тумачења се развијају у конкретним методолошким оквирима – што подразумева да се након фиксирања првих облика и значења (Скокова амбивалентна хронолошка одређења то ипак нису, в. § 1.6, нарочито нап. 9), они сместе у реалан историјски оквир (само за алтернативно тумачење Франк помиње фактор значаја Новог Брда, али хронолошка и просторна повезаност те чињенице са настанком термина *новац* није доказана, в. § 1.4, нап. 4), да им се дефинише ареал (тежиште је – још од Маретића, в. нап. 10 – смештано на исток, а не на запад јужнословенског простора). Под претпоставком да се до тог стадијума анализе не нађу аргументи за сврставање дотичне речи у класу позајмљеница, преостаје да се она прогласи за домаћу, те да се затим прате (или – у недостатку записа – ваљано реконструишу) путеви њеног творбено-семантичког развоја и његове мотивације. Легитимне паралеле траже се првенствено у сродним и(ли) суседним језицима.

1.0. У таквим (пре)испитивањима евентуални помак у тумачењу може се очекивати првенствено од нових чињеница које би промениле репертоар елемената на основу којих су претходно доношени закључци. У том циљу, за именицу *новац* треба се осврнути на историјат и инвентар тумачења у етимолошкој литератури (§ 1.1–1.12), затим и на корпус грађе која је узимана у обзир (§ 2.1–2.8), како би се издвојило оно што је у овом разматрању ново (§ 3.1–3.5).

1.1. Први је именицу *новац* етимологисао Миклошић, сместивши је у одредницу *нов* [*novŷ*] где осим потврда придевског облика за поједине језике наводи још неке изведенице, нпр. слн. *novec* [без значења], буг. *новици* „Geld“, срп. *новац* „Münze“ (Miklosich SEW 217a).

1.2. Затим се над овом речи дубоко замислио MAŽURANIĆ 757: «Из примјера што ће ih sabrati A. R. [RJAZU], vidjet ćemo, kad se rieč prvi put u nas javlja i gdje. Moglo bi se pomisliti da je izravno iz srednjelat. postala od *nummus* ... ali je istini priličnije, da je rieč postala od adj. *nov* – можда управо у Хрватској – према lat. *novus* (scil. *denarius*, *nummus*)». Од његових идеја, до сличне овој последњој (без уплитања латинског) независно је дошао и Маретић, док је само извођење од лат. *nummus* наишло на одјек (с правом, коментарисано као сумњиво, в. FRANCK 170).

1.3. У исто време³ се овом речју бавио и Маретић, у својој уредничкој напомени у RJAZU: «Може се мислити да се riječ *novac* из најпре узимала за нове пенеze, који су од skora kovани, насупрот старијем пенеzима, који више не иду, нијесу у промету, него се чувају пораді dragocјена метала или пораді nakita; пошто се првобитно значење заборавило, могла се riječ *novac* узимати и за stare пенеze. ... Najstariје су потврде (samo dvije!) из друге половине XVI vijeka, из XVII vijeka и из друге половине XVIII malo је потврда; tek u другој половини XVIII vijeka riječ бива posve обічна, али не у свјем крајевима (priје XIX vijeka нема јој потврде из dubrovačkih и dalmatinskiх pisaca)» (RJAZU 8: 243–244, поред Ј. В.-П.).

1.4. Следећа идеја, која је касније привукла и Скокову пажњу, јесте тумачење апелатива *новац* као скраћења етника **Новобрдац* од топонима *Ново Брдо*, пропраћено напоменом да је Ново Брдо било најзначајнија српска средњовековна и турска ковница, позната у читавој Европи (FRANCK 169). Овај наизглед добар аргумент ипак не стоји, јер се пренебрегава историјски моменат да је ковница у Новом Брду престала са радом 1429. године и да су је Турци убрзо затим преузели, те да њихов новац свакако не би опстао у оптицају даље, на (северо)западу одатле, на угарској, доцније аустроугарској територији.⁴ Наравно, стоји Франкова опаска да се монете и иначе именују према етницима.⁵ Пажње је вредна његова идеја да ономасиологију именице *новац* „нова монета, нова кованица“ упореди са *јаспра* (< гр. ἵσπρον као првобитно „груба,

³ Иако је одговарајућа свеска RJAZU изашла 1918, у оквиру 8. тома који је комплетиран 1917–1922, Мажуранић у свом делу штампаном 1908–1922. тек очекује да се именица *новац* појави у RJAZU.

⁴ Све и да се јесте појављивао нпр. као украс на женским грудима међу становништвом избеглим на запад, тешко да би **новобрдац* постао општи појам за „новац“ и још се проширио даље, све до Словеније. Уосталом, прве словеначке (Похлин, в. § 1.8) и кајковске (Белостенец, в. § 2.4) потврде квалификују новац као мађарски (односно краљевски – где се, пошто су тад Славонија и Хрватска биле у Угарској, мисли на мађарског краља), а не турски!

⁵ Осим познатих *Thaler* према граду *Joachimsthal* [у Чешкој], *Heller* према месту *Hall* у Тиролу, у напомени наводи и низ примера из романских језика: *nantois, tournois, lisbonnине, poitevine, rouennois* итд. (FRANCK 169, нап. 7).

необрађена, нова кованица“, (в. *ibid.* 170),⁶ али на њу се нико није освртао.

1.5. Досад незабележено, али теоријски сасвим могуће, било би тумачење да је *новац* настао аферезом од *бановац* „стари хрватски новчић“ (као универбизације од *банов новчић* – о њему најновије в. ЕРСЈ 2: 142–144). У недостатку поузданих сазнања о томе да су, барем у неком историјском тренутку, облици *бановац* и *новац* били у истовременој и истоветној употреби, само постојање (делимичних) паралела, у рум. *ban* „стоти део леја“ и стпољ. *ban* „шилинг, филер“ (оба од мађарске владарске титуле *ban*), пука претпоставка о аферези није довољно чврст ослонац за овакво етимологисање.⁷ Осим тога, у средњем веку је у промету била *баница* „moneta banalis, denarius banalis“, ређе и *банић* „исто“ (МАЖУРАНИЋ 34 s.vv.), док облик *бановац* Мажуранић и не помиње у одговарајућој одредници (*ibid.* 39–41). Како га не региструје ни РЈАЗУ, већ само РСАНУ у неколико примера с прелаза XIX у XX век (в. пример у нап. 43), то би значило да је старина у тој лексикографској дефиницији одређена из позиције XX века.

1.6. Стандардно релевантан јесте Скоков етимолошки речник у коме се ова именица објашњава у оквиру одреднице посвећене придеву *нов*, као његово поименичење на *-с*,⁸ уз напомену да «и тумачењу постанја тог поименичења, које је данас и на западу опћенито, нема јединствености. Налази се још само у бугарском. Према Марећићу претпоставља синтагму *novi pjenez* или *dinar* (опозиција *stari pjenez* или *dinar* који се употребљавао за *nakit*). Према Франку, скраћеница од *novobrdski pjenez* или *dinar*. У Новом Брду ковали су се заиста *novci*» (Скок 2: 525–526, проред Ј. В.-П.). На том месту Скок, без навођења конкретних извора, износи и два проблематична податка: први, да је именица *новац* први пут по-

⁶ Више о том грецизму лат. порекла (< *asp(e)rum* „оштар“) в. ЕРСЈ 1: 228 s.v. *асџра*.

⁷ На ову могућност указао нам је проф. др Александар Лома, коме се и овде захваљујемо.

⁸ Овај суфикс је само један у низу који чине још *-ak(a)*, *-аџ*, *-ina*, *-ica*, *-ost*, *-ota*, *-ština* итд., у дериватима различитих значења која се увек лако доводе у везу са полазном семантиком придева (в. Скок 2: 525–526 s.v. *нов*).

сведочена у XV веку,⁹ и други – очито преузет из RЈAZU, од Маретића, односно у крајњој линији од Миклошича – да она постоји само још и у бугарском језику. Ова тврдња је двоструко спорна, јер не само да речи нема у бугарском (в. § 1.9), него је она добро посведочена (после Скока и етимологисана, в. VEZLAJ и SNOJ s.vv.) у словеначком језику (в. § 1.8). Посебну пажњу заслужује опаска о ареалу (спационирана у горњем цитату) јер нијанса „и на западу“ наводи на закључак да је по Скоковом осећају (а он је био осведочено добар – са ретким изузецима какав ће се, изгледа, показати у овом случају) *новац* првенствено и/ли првобитно термин источних крајева српско-хрватског језика.

1.7. Хронолошки последњи домаћи етимолошки речник, GLUNAK 442–443 не упушта се у детаље, чак не преноси ни Скокову дилему између Маретићевог и Франковог тумачења (в. § 1.3 и § 1.4). Тамо предложена паралела у виду умбр. *niŕpenet* „novus dipondius“ није довољно уверљива због генетске, географске и временске удаљености ове, и иначе проблематичне, умбријске глосе (в. нпр. UNTERMAN 499–500).

1.8. За наше разматрање меродавни су и словеначки етимолошки речници пошто једино још тај језик, аутохтоно (како имплицирају оба долепоменућа аутора) или као позајмљеницу из суседних му хрватских говора,¹⁰ познаје ову реч: од XVIII в. *novz* „nummus ungaricus, мађарски новац“ код Похлина, данас у ограниченом значењу *noves*, г. *novca*, „ковани новац“, *novčes* „крајцара“, само рl. *novci* „новац“. Пошто је стандардни термин италијанизам *denar* (в. VEZLAJ 1: 97), реч *noves* свакако нема статус као у српско-

⁹ Две најстарије потврде у RЈAZU, из *Monumenta Croatica*, потичу тек из XVI века. У крајњој линији, није искључено да иза Скоковог навода о XV веку стоји штампарска грешка. При низању значења: „1° mlada pčela (sjeverna Dalmacija), 2° (15. v.) denarius: *denarius vulgo noves* (1753), 3° pecunia, Geld (18. v.)“ може се претпоставити да је, код другог значења, уместо цифре 5 требало да стоји 8. Осим ако је и сам Скок као прву потврду рачунао латински цитат из 1416. године, из Мажуранића (в. § 2.3) кога он додуше цитира, мада не користи ништа од његових података или тумачења.

¹⁰ Уп. изричит Маретићев уреднички став: «nalazi se samo još u bugarskom (imaju je, doduše, i Slovenci, ali su je oni u novije vrijeme uzeli iz hrv. jezika)» (RЈAZU s.v.). У светлу примера код Похлина, као и Снојевог датирања прве потврде већ у XVII век, тај став данас вероватно не стоји.

-хрватском, али је ипак присутна (BEZLAJ 2: 228, SNOJ 452). И док се Безлај уопште не изјашњава о њеном пореклу већ само упућује на одредницу придева *nov*, Сној – позивајући се на њега и на Скока – именицу изводи од придева *nov*, у значењу *„нова кованица (у односу на новац који је раније био у оптицају)“.

1.9. Постојање речи *новац* у бугарском језику (в. § 1.1, 1.3, 1.4) показало се као фантомски податак, пошто је не региструју ни описни ни етимолошки речници.¹¹ Можда је забуну изазвао неидентификовани пример црквенословенског *новџи* pl. „ресуниа“ MİKLOSICH LEX. 454.¹² За блискозначно буг. дијал. *новџа* в. § 3.1.

1.10. Најновији, и за словенске језике најмеродавнији етимолошки приручник, московски прасловенски речник, чињеницу да с.-х. реч нема семантичког пандана међу континуантима псл. **новъсь*, коментарише само опаском да је тек релативно касно слов. **новъсь* постало ознака новчане јединице (у словеначком и српско-хрватском), не улазећи у детаље. Остале савремене континуанте ту реконструисане псл. именице **новъсь* показују најдиректнију семантичку везу са придевом, односећи се на најразличитије нове (тј. младе или прве) ствари и појаве, нпр. слч. дијал. *noves* „снег који је поново пао; први снег“, словињ. заст. *novc* „новајлија“, рус. дијал. *новец* „нови човек у селу“, такође „млад месец“, струс. *новець* „исто“, струс. *новцо* „наново рашчишћено парче шуме“ итд. (ЭССЯ 26: 14). Наведени словенски семантички репертоар шири с.-х. дијал. *новац* „нови рој, нова пчела“ (ibid., RJAZU s.v.).

1.11. Ван славистичког домена најзначајнији приручник, који садржи синониме за кључне појмове у главним индоевропским језицима, у одредници 11.43. *Money* (Буск 774b), доноси с.-х. назив

¹¹ Прегледани су сви стандардни извори: Н. Геров, *Речник на българския език*, I–VI, Пловдив 1895–1908, *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*, ред. Ст. Илчев, София 1974, *Речник на български език*, I–, София 1977–, као и Ст. Младенов, *Етимологически и правописен речник на български книжовен език*, София 1941 и најновији *Български етимологичен речник*, I–, София 1971–.

¹² Извор наведен као грам. 179 разрешава се као Vlachobolgarskija i dako-slavjanskija gramoty, sobrannuja i obъjasnennuja Jurijem Venelinym. Sanktpeterburg. 1840. Даље нисмо успели да му уђемо у траг.

пропраћен тумачењем преузетим из RJAZU (в. § 1.3). Међу десетак различитих мотивација појмова „новац“ и „монета“ (в. ВУСК 773–775), учева се апсолутна јединственост ономасиологије с.-х. термина *новац*.¹³

1.12. Када се сведу закључци тако изврских етимолога као што су Скок, Безлај и Сној, испоставља се да ниједан од њих није предложио конкретан историјски контекст у коме се једна – иначе не баш најчешћа – придевска изведеница, уздигла до најопштијег назива за тако важну реалију као што је „новац“, како у службеној употреби, тако и у народном језику, и то на релативно широком ареалу, у најмање два језика и на територији која је припадала барем трима државама (Аустрија, Угарска, Турска), где се говорило неколико страних, доминирајућих језика (немачки, мађарски, турски – а уз прва два и црквени и/ли службени латински).

2.0. Ако смо установили да у етимолошкој литератури околности настанка термина *новац* још увек нису уверљиво протумачене, преостаје да се још једном хронолошко-тематски прегледа сва расположива грађа – како она из литературе коју је још Скок консултовао (FRANCK, RJAZU, MAŽURANIĆ), тако и она коју он није могао имати (МИХАЛЛОВИЋ, РСАНУ; LLMAI). Нарочито ће се осветлити грађа из српских извора, укључујући народну књижевност.

2.1. За почетак треба истаћи да потврде из предтурског доба нису регистроване – не доноси их ни Даничић нити други извори.¹⁴ Такво датирање теоријски би се могло имплицирати када би извођење од *новобрдски (динар)* било одрживо, али оно то није (в. § 1.4, нап. 4).

2.2. Вуков *Српски рјечник* садржи три одреднице са неколико значења и пар примера употребе, укључујући једну пословицу:

¹³ За друге мотивације имена новца, нпр. металима (гр. ἀργύριον, фр. *argent*, стсл. *сребро*, лат. *aes*), конкретним монетама (итал. *denaro, soldi*, рум. *bani*), крзном (стсрус. *куна*) итд. в. ВУСК 773–774.

¹⁴ У старосрпском је „новац“ *пенез*, такође стсл. и општесл. реч (в. Даничић 2: 518, Скок 2: 670, ESJS 638–639). У сабраним делима светог Саве припређивач у свом уводу говорећи о животности Савиног језика наводи деминутиве које он користи, између осталих и *новчић* (Јовановић XXXI). Међутим, када се оригинал упореди са Јовановићевим преводом, испоставља се да су у питању само значења различитих ознака новца: *ацте* и *до мѣднице* односно *по Н вѣльх[ь]* ... *по в златици* ... *по з златицъ* (в. *ibid.* 90, 142).

новац m. („монета“: Какав је то новац; „1/5 гроша“; pl. „богатство уопште“: Пије вино ко има новаца, А ко нема сједи код лонаца); новчине f. pl. augm. (тај има доста новчина); новчић m. (dim. „петина гроша“; „љутић, ranunculus repens“; „јединица за меру пређе“: у бројењу пређе, новчић има шездесет жица, пасмо има шест новчића, а парацик шест пасама).¹⁵

2.3. MAŽURANIĆ 757 доноси неколико потврда из средњовековних хрватских правних докумената али управо најстарија од њих делује проблематично зато што је на латинском језику: *percepit unum florentum et centum novos quos sibi tenebatur*.¹⁶ С једне стране, то би из методолошких разлога требало да је дисквалификује, а са друге управо њоме се отвара могућност да се порекло не самог назива новац, већ његове мотивације, тумачи као латински утицај.¹⁷

2.4. Одговарајући том RJAZU (8: 243–244) осим Маретићевог уредничког етимолошког коментара (в. § 1.3) садржи и обимну хронолошки, тематски и ареално разноврсну грађу. Треба нагласити да појавом RJAZU Мажуранићева очекивања (в. § 1.2 и нап. 3) нису испуњена јер доња хронолошка граница, коју је он поставио, није померена. Осим пар записа у *Monumenta Croatica* (оба из XVI века: *Prijeli smo dukatov četiri sto, vsaki dukat po sto novac*; *To me je zadovol(j)il z gotovimi novci vse do beča*¹⁸ – в. исцрпно у нап. 30) и код хрватских лексикографа (Микаља, Белостенец, Јамбрешић), ту је регистрован и најстарији помен у једном српском извору (Бу-

¹⁵ Као и претходно фитонимско значење (иначе врло распрострањено међу називима новца, в. и *асџра* у ЕРСЈ 1: 228), овај пример из Осијека, будући случај секундарне номинације, није релевантан за разматрање порекла назива новац. Мада, пошто се помиње *парацик*, с обзиром на то шта све значи турцизам *џара* (у српском језику најшире распрострањени синоним за новац), ствари постају јасније (в. Скок 2: 604). За везу семантике „резати“ и „плаћати“, нпр. код рус. *рубљ* или срп. *џорез*, в. Влашић-Поповић 2006: 441). Уп. и: Пара је део ткања, око 10 метара, кад се отка почиње се на ново (Винковци, Скок I с.), где је очито у питању значење „рез“.

¹⁶ За превод и коментар в. нап. 33.

¹⁷ Остали примери код Мажуранића: – 2. *Za nikolik broj novac*. 1493. *Podzvzd*, š. 375; – 3. *Fl. 2 na novce*. 1585. K. 338. – 4. *Sedem dukat i četrdeseti novac*. 1599. K. 312.

¹⁸ О пореклу овог назива најситније монете уп. најновије ЕРСЈ 3: 198.

дим 1696, в. детаљније у § 2.4.2), затим код Д. Обрадовића (Ти му не би дао ни пребијену грешљику [sic!], ни сломљена новца – *Живоїи и њрикљученија*; Само по грошић ако ставе у кутију, биће сила новаца – *Басне*), у Вуковом *Српском рјечнику* (в. § 2.2), Вуковом преводу Новог завета (Покажите ми новац харачки ... и они донесоше му новац), у Даничићевом преводу Старог завета (Купи комад земље ... за сто новаца), код Ј. Рајића (Док не платиш до новца сав дуг); у општем значењу код С. М. Љубише (тражио, да му владика врати новац), код приносника В. Дошена из Лике (Који кује новце криве; А када му он из кесе све до новца већ изтресе; Да новаца више стече), М. Павлиновића из Пољица, и – што је најзначајније – у народном стваралаштву.

2.4.1. Потврде из народне књижевности драгоцене су као показатељ знатне старине речи. Међутим, услед немогућности прецизног датирања (без обзира на датум записивања, грубо се рачуна да нису млађе од XVIII века – уп. и Маретићеву процену да је *новац* у општој употреби тек од друге половине XVIII века, в. § 1.3), оне не могу послужити као доказ изворно народног карактера речи. Дакле, није искључено да је пореклом учена реч у једном (историјском) тренутку – довољно рано – ушла у народни језик и одомаћила се, временом потиснула старији назив у свакодневној употреби, а ако је метрика дозвољавала, и у усменом стваралаштву (в. нап. 1). Међу десетак примера који следе (њима се вероватно не исцрпљује посведоченост именице *новац* у народној књижевности, већ само у лексикографској обради у RЈAZU на коју се ограничавамо због немогућности да спроведемо сопствено истраживање) пада у очи да значење „средство размене, богатство“ преовлађује у односу на „кованица“. Тако налазимо у народној песми (код Богишића): Дјевојка је по дукат ми злата, [млада снаха за полугрошицу,] удовица за петнаес' пара, пуштеница за десет новаца [стара баба за лулу духана]), (код Хермана): Све ћу новце Љубовићу вратит, што потроши од Босне до овамо: (код Вука¹⁹): Покупе на пушку по двије цванцике ... и он примивши те новце остави их на миру); Стадоше се довијати да га (тј. појас) наките, која конач,

¹⁹ Следећи цитат је регистрован као НП 4, 461, али он је у прози зато што заправо потиче из Вуковог описа „истинитог догађаја“ који претходи трима верзијама песме „Смрт Смаил-аге Ченгића“ у његовој 4. књизи *Српских народних њјесама*.

која новац, накитише га); затим из приповедака (Да ономе другом два новца прида ; Кад га опреми, многе му ствари препоручи, а највише да чува новац), из пословица (Познајем га као слијепац рђав новац ; Пије вино ко има новаца, ко нема сједи код лонаца ; Нијесам се с кесом свадио па да просипам новце).

2.4.2. Пажње су вредни најстарији писани помени речи *новац* из несумњиво српских извора, нарочито први, који доноси RЈAZU. Текст из кога потиче објављен је у *Лейойису Майише српске* (бр. 112, за 1867, 1868, 1869. годину, Нови Сад 1871, стр. 159, тј. 154–161), под насловом „Србска стара писма“, али то је заправо препис статута српског ћурчијског цеха, састављеног у Будиму скоро два века раније, 1696. године. Под тачком девет стоји (sic!): Даимају дати тим двома цех мајстором²⁰ кои донесе хеспап отсвако сто форинти десет новаца уцих илие трговац или мајстор.

2.4.3. Такође у RЈAZU налази се пример с почетка XVIII века: Није дужан веће се наплатио лепо с Милошем до новца. (наведен према *Гласнику Српског ученог друштва*, 2-ги одељак, књ. 3, Београд 1873, стр. 85 = Споменици Будимског и Пештанског архива. Прикупио, исписао и приредио Гаврило Витковић). Дакле, у изразу *до* (*последње*) *новца* препознаје се прва потврда значења „најмања новчана јединица, новчић“ (као и у међумурском *vse do beča*, в. § 2.4). Занимљиво је да се у истом писму (од 20. септембра 1707, које сентандрејски биров Марко пише будимском бирову Томи) *новац* помиње и као конкретна монета: закле се, да је дао Милошу женину мужу 40 новци. Већ у следећој реченици: Того ради, да имате тому човеку ваздати те новце, за што је платио Милошу ... јавља се и опште значење у облику плурала, па је јасно како су та значења првобитно паралелно постојала.

2.5. Следећа поуздана потврда ове именице датирана је у 1795. годину²¹ (Михаловић 232). Чињеница да је уврштен у *Посрбице* не значи нужно да је за њиховог аутора *новац* преведеница или семантичка преведеница неког страног предлошка који би почивао на

²⁰ Ради се о двојици мајстора који се бирају да председавају цехом и да га представљају пред спољним светом.

²¹ У питању је *Венгерска граматика* г. Георгиа Саллера ... вѣ ползу и употребленіе славено-сербскія юности на славено-сербстѣмъ языкѣ изяснена ... Беч 1795.

придеву у значењу „нов“, већ најпре служи томе да повеже неколико термина који свакако јесу преведенице.²²

2.6. Искључиво у значењу „опште средство плаћања“, *новац* се среће код Његоша, и то не само у његовој приватној преписци (Изволите ... новце отпавити по пароходу у Котор ; Иштеш новаца на зајам онђе ће их никада било није) и у *Шћејану Малом* (За новце ће свашта учинити | – матер продат а оца заклати ; Хоћаху му главу откинути | и продат је за новце султану), већ и у народним песмама које је издао у *Огледалу српском*: Докле имам у ћеси новацах, | а у Црну Гору трговацах | којизи су лакоми на благо | учинићу што је мени драго (РЊЈ 1: 531). Исто тако Његош користи и именице *динар* и *џаре* (ibid. 1: 158, 2: 16).

2.7. Најновији лексикографски извор, РСАНУ (15/1996: 731–732, 768–769) као савремени речник типа тезауруса, значења рангира према њиховој фреквентности, тако да на првом месту стоји оно опште „средство плаћања“, затим као његови варијетети „кованица“, заст. „новчана јединица“, ист. „петина гроша“ (најстарији су примери из прве половине XIX века, код Ј. Вујића, Ј. Игњатовића итд.), а на другом месту је пренесено значење „богатство, имовина“.

2.8. У дијалектима нема занимљивих потврда речи *новац*, међутим, пажње је вредна једна друга изведеница придева *нов*, фемининум *новица*, забележен у ји. Србији у сличном значењу (в. § 3.1).

3.0. Ако је изложено све што се досад имало у виду при просуђивању порекла именице *новац*, треба погледати који се н о в и е л е м е н т и могу укључити у разматрање како би се дошло до решења ближег коначноме него што је то било досадашње. Начелно, то могу бити нови подаци, историјски или дијалекатски (који могу послужити као компензација за историјске), али исто тако и нова перспектива сагледавања већ знаних чињеница. У случају речи *новац* постоји и једно и друго.

3.1. У домену фактографије новину чине д и ј а л е к а т с к е потврде из ји. Србије, срп. дијал. *новица* f. „турски новац од 20

²² То су придев *новце описивајући* (1815) „нумизматички“ и именице *новцојилџар* (1817), „Mäckler“, *новчар* (1846), „банкар“, *новчара* (1826), „банка, минцкабинет, хазна“ (в. Михалловић 232–233).

грама“ Пирот (РСАНУ), „лажан дукат“ Црна Река (Марковић 380, тј. 268). На овај пар надовезује се буг. дијал. *новица* „дукат средње величине у огрлицу“ Ћустендил (*Българска диалектология* 6/1971: 145) – будући хапакс, вероватно не као аутохтона бугарска реч већ као позајмљеница из српског.

3.1.1. Посматрана заједно, ова три значења, иако нису подударна, довољно су слична у нијанси „врста кованице“,²³ да је легитимно – и нужно – посматрати овај фемининум као пандан западнијем и књижевном маскулинуму *новац*.

3.1.2. У домену творбе, облик *новица* је објашњив као резултат универбизације придевске синтагме са именицом у женском роду, нпр. **нова пара*. Она је могла настати или независно – и незнано када, или пак локалним преобликовањем на том терену неаутохтоне (књижевне) речи *новац*, праћеним одређеном семантичком специјализацијом – такође незнано када. С једне стране, то би требало да се десило довољно давно да би значење стигло да се рачва у три различита правца, а са друге стране, довољно позно, након што се *новац* усталио као општи термин. Због ових ограничавајућих хронолошких параметара друга могућност изгледа знатно мање вероватна.

3.1.3. Ако претпоставимо спонтани развој на двома независним странама, имали бисмо реалан формални пар, *новац* и *новица*, са суфиксима *-с* m. : *-ица* f., заснован на различитим универбизацијама, са истом ономасиологијом.²⁴ И док *новица* (осим у Пироту и Црној Реци), другде на српском и хрватском терену означава различите нове ствари (лађу, ракију, њиву, невесту, искушеницу итд.),²⁵ облик *новац* је у свом монетарном значењу практично је-

²³ Незахвално би било судити о хијерархији, тј. хронологији ових значења. Ако би се пошло од значења посведоченог у бугарском, дала би се претпоставити чак и примарна мотивисаност значењем „невеста“ (која се кити нанизаним новчићима), међутим, управо та семантика у бугарском изгледа да није посведочена, а јесте нпр. у Херцеговини и словеначком Приморју (в. ЭССЯ 25: 227).

²⁴ За слично двојство рода, у истом тематском домену, уп. и *йорез* m. : *йореза* f., мада тај дублет може бити и друкчије условљен.

²⁵ Тако и изведеница *новина* f. „новост, новотарија, иновација“ у народним говорима универбизује појмове *нова лејина*, *нови прилод*, *млад месец*, *нова млада*, *новорођенче* итд. (в. РСАНУ s.v.); уп. и слн. *novica* „нови порез; прилог“ код Плетершника (в. ЭССЯ 25: 226).

динствен на читавом штокавском простору (историјски је то био и на кајкавском²⁶ – па отуд и у словеначком, в. § 1.8 – док га чакавски уопште не познаје,²⁷ в. и Маретићев коментар у § 1.3).

3.1.4. У одсуству ономасиолошких паралела творби именице *новац* од придева *нов* (у било ком другом језику осим српско-хрватског), појава практично синонимне дијалекатске именице *новица* испоставља се као унутрашња, тј. унутарјезичка паралела таквој творби. Географска удаљеност фемининума са српско-бугарске границе и маскулинума са штокавско-кајкавско-словеначког размеђа могућност непосредног утицаја једног облика на други чини врло мало вероватном.

3.1.5. Успостављањем женског пандана именици *новац* додатно се учвршћује теза да је то по творби домаћа реч, најпре универбизација придевске синтагме²⁸ од придева *нов*, помоћу суфикса *-ьс* (као релативно ретког у низу могућих),²⁹ што је у функцији разликовања према фреквентнијим изведеницама, или у одређеном тренутку (ради се о XV–XVI веку) већ „заузетим“, нпр. *новак* (заст. и дијал. „млад месец; регрут; придошлица; ђак првак; новајлија; искушеник“ – ово последње још од *Хиландарског ѿиѿиѿика* св. Саве). Али и поред ове потпоре постојећем тумачењу, и даље остаје проблем идентификације импулса за настанак универбизације, односно историјске потврде (обавезно старије од XVI века – в. примере из *Monumenta Croatica* у RJAZU § 2.4) реалног постојања придевске синтагме из које се могла развити одговарајућа универбизација.

²⁶ Иако ова реч изостаје из савремених кајкавских дијалекатских речника, она је посведочена код лексикографа XVII–XVIII века, Белостенеца и Јамбрешића (в. RJAZU s.v.), затим у Крагеловом глосару из 1763. године (ki se ni iz tamnice van pustil doklje poslednji novac ni platil, в. НУОМАРКАУ 174), као и у каснијој књижевности и писмености (нпр. у листинама из Чаковца: poldrugo jezero vugerskih dukat, vsaki dukat po sto novac гаѿупавѿи, в. РНККЈ 8: 300–301 s.vv. *novac*, *novѿec*).

²⁷ Једини изузетак чини *новац* „нова пчела“ у сев. Далмацији (који доноси још RJAZU), управо на чакавском терену где се за „новац“ користе други термини, италијанизми *солди*, *денаро* итд.

²⁸ Типолошки гледано, творба назива за новац од придевске синтагме није реткост, уп. лат. (*nummus*) *solidus* досл. „чврст, јак новац“ и влат. (*denarius*) *grossus* досл. „дебели динар“ (в. § 3.4.3).

²⁹ В. и § 1.6, нап. бр. 8.

3.2. У оквиру преиспитивања већ познатих чињеница о историјату именице *новац*, корисно је осврнути се на ареал најстаријих потврда – и то свих јужнословенских. Пада у очи да оне потичу са терена који се наслања на мађарску територију или је био у оквиру мађарске државе: најстарије хрв. потврде пореклом су из Међумурја,³⁰ и потичу из друге половине XVI века, када је Хрватска била у оквиру Угарске краљевине, док је прва српска потврда с краја XVII века пореклом из Будима (в. § 2.4.2), а (кајкавски и словеначки!) лексикографи XVII–XVIII в. бележе јасне дефиниције *новца* као мађарске валуте: Белостенец „nummus regius“, „nummus regalis“ (мисли се на мађарског краља), Похлин „nummus ungaricus“ (в. § 1.8) итд., што јасно индикује мађарски утицај.³¹ Проблем представља то што се у самом мађарском језику није нашло трагова постојања речи од које би настала наша *новац* – нити је региструје НАДРОВИЦС, нити смо је сами касније нашли.³² Међутим, постоји још једна могућност мађарског утицаја, али индиректног: да није било у питању позајмљивање из самог мађарског језика, него из службеног језика мађарске државе – а то је био латински!

3.3. Реално је претпоставити да је у условима вишевековног релативно активног билингвизма (барем у административној употреби), утицај латинског језика на локалне, домаће језике, у разним аспектима укључујући семантичко позајмљивање, био знатан. Дакле, ако и нема писмених потврда истовременог постојања синтагме *нови динар* и њене универбизације *новац* у најстаријим изворима на народном језику (уп. *denarius* ... *vulgo noves* из 1753, код Скока у нап. бр. 9 – проред Ј. В.-П.), паралелно постојање придевске син-

³⁰ Документ бр. CCLXIX, од 4. маја 1568. г. (потписан у Новим Дворима над Зверњаком): *My lwyay Zrinzky, pryely zmo od Zlwge nassega lwyrya Zebycha w tallerech l zlatyh dwkath penez dwkato w chetyry zto, wzaky dwkat po zto nowacz, ke penezy on ye dal nam w zayam...:* и други бр. CCCX, од 19. марта 1592. г. (потписан у Неделишћу међумурском): *i te Vinograd my e dan pod summo za petdwadecy dwkath; a drugo ozvalo summo, to me ye zadowolil z gotowimy nowczy wze do becha, dwkat pettdezet* (MONUMENTA CROATICA 263, 294).

³¹ О томе да се позајмљенице из мађарског могу наћи и далеко од зоне контакта два језика сведоче нпр. *асџал* или *беџеџ* (в. најновије ЕРСЈ 1: 229–230, ЕРСЈ 3: 189–191).

³² За овај негативан налаз захвални смо колеги проф. др Димитрију Е. Стефановићу, бившем сараднику Института за српски језик САНУ.

тагме *novus denarius* и поимениченог придева *novus* у неким латинским документима старијим од XVI в. легитимно би било сматрати за валидан доказ реалности истог тог прелаза у настанку термина *новац*. Међутим, најстарија потврда коју доноси Мажуранић (*percepit unum florentum et centum novos quos sibi tenebatur*)³³ не садржи придевску синтагму, већ само (поименичен) придев *novos* (Асс. пл.).³⁴

3.3.1. Драгоцена је чињеница да управо у Ткалчићевој збирци из које потиче поменути пример постоје још неке пресуде које Мажуранић није цитирао, нпр.: *Item jurati judicaverunt quod Bedenichech debeat solvere XXXIII pensas novorum...*³⁵. Још једна појава поимениченог придева потврђује да пример који Мажуранић јесте цитирао није случајан. Даљи примери: *Item domina Lucia ... debet solvere Valentino ... quatuor marcas novorum denariorum* односно: *ut ipse Mychael iudex prefato Mychaeli Tar quatragesima marcas novorum denariorum, quamlibet marcam per quinque pensas computando, dare et complere teneatur statim*,³⁶ потврђују постојање синтагме *novus denarius*, и то паралелно са примерима поимениченог придева! Иако се ради о различитим пресудама, пошто су у питању записни-

³³ Реченица је заправо у негацији: *Item jurabit Chernko ... quod ipse non percepit a Petro decano unum florentum et centum novos quos sibi tenebatur (...заклео се Чернко ... да није примио од Петра ... једну форинту и стотину „нових / новаца“ које је имао код себе)* (в. Ткалчић 40, међу пресудама од 20. новембра 1416).

³⁴ Оно што је изгледало као коначно одсуство писмене фиксације придевске синтагме која би у процесу превођења могла бити универбизована навело нас је на даље трагање у латинском језику. Тако смо дошли до примера из Пулског статута (само нешто познијег, из 1431. године): *De renovo ... Item quod nullus renovet vel det denarios seu aliud pro renovatione frumenti, uve seu vini ad novum, према коме је novum и лексикографски дефинисано као „idem quod: renovum, lucrum, fenus: добит, камата, лихва“ (LLMAI 768), где је novum = renovum „камата“. То је деловало као перспективан правац истраживања, док се нису појавиле конкретне потврде синтагме *novus denarius*.*

³⁵ (...да Беденичек треба да плати 33 пенсе нових...) Ткалчић 40, на истом месту, мало ниже, такође од 20. новембра 1416.

³⁶ (...госпођа Луција треба да плати Валентину четири марке нових динара...), (...да тај судија Михаел поменутом Михаелу Тару четрдесет марака нових динара, рачунајући било коју марку за пет пенси, треба да да...) Ткалчић 36, 42 (пресуде од 23. октобра 1416. и од 8. јануара 1417).

ци из истог суда, настали у року од пар месеци,³⁷ може се сматрати да све потичу из истог извора.

3.3.2. Дакле, поименичење придева *novus* у функцији синтагме *novus denarius* у судским записима ситних грађанских парница загребачког суда с почетка XV века сада се може сматрати доказаним, реално посведоченим. Нажалост, остаје да се спекулише о томе када је и како тачно, током наредног века и по (до појаве првог записа именице *новац*, 1568. године, в. нап. 30) то поименичење ушло у народни језик. Да ли је оно директно преведено, *новац* за *novus* (често као плурал *новци* за плурал *нови*), или је *новац* настао унутрашњим развојем од *нови динар* (као превода за *novus denarius*), тешко је са сигурношћу рећи. Иако је такав развој могао бити и аутономан, реално је претпоставити да је постојање латинског поименичења ипак утицало на његов настанак.

3.4. У даљем разматрању треба имати у виду и неколико ванлингвистичких фактора из домена монетарне историје и неких њених специфичности.

3.4.1. За пуно разумевање горњих цитата треба знати да су *марке* и *џенсе* биле обрачунске јединице (само две од многих, поред *џривни*, *либра*, *унција* итд.) за вредновање односно конвертовање разних валута. Такве мере³⁸ су током средњег века биле

³⁷ Записници су вођени на латинском, у присуству представника све четири народности на које се делило становништво слободне загребачке општине Градац: «na slovensku, njemačku, talijansku i ugarsku ... svaka je posebice birala po dva prisežnika i pet savjetnika» (в. ТКАЉИЋ увод, II–III). Они су бирали на годину дана ... њихова имена..., која су поименице побрајана на списку за сваку годину ... «lingua teuthonicalis, lingua sclavonicalis, lingua ungaricalis...» (в. ТКАЉИЋ 43).

³⁸ При том су се и оне мењале у зависности од времена и простора (па су се различито и звале: млетачка, дубровачка, келнска, бечко-келнска, бечка, угарска или будимска, загребачка или славонска марка итд.), уп. *marca* „мјера тежине и вредноћа пјенеца ... по прилици 230–280 грама“ (МАЖУРАНИЋ 630), или *марк* „нарочита мера за тежину већих количина злата и сребра, понегде и платине и бисера ... као јединице мере није била свугде подједнака ...“ (ВЛАЈИНАЦ 563–565). Слично и *pensa* „ознака је то и раџунске вредности nekoga пјенеца, различите према времену и приликама ... најстарија уг. pensa злата бројила је 45 динара, послје 40 динара; 4 pense = марка; али кад се је вредност динаром смањила, ишло је 5, 6 па до 12 р. и марку или гривну ... (МАЖУРАНИЋ 910); ... *pensa* „средњовековни лат. назив за извесне неодређене количине (нпр. комад, порција и сл.), али и у значењу тега па и мере за тежину или либре ...“ (ВЛАЈИНАЦ 707–708).

нужне због великог шаренила које је владало на свим тржиштима новца и роба уопште. Уосталом, само је *динара* било више врста.³⁹

3.4.2. У овом лингвистичком раду нисмо у прилици да из релевантних стручних извора о мађарској економској историји пренесемо када је тачно редефинисана вредност динара, мада се то највероватније десило 1336. године у оквиру монетарне и пореске реформе анжујског краља Карла I Роберта (1301–1342).⁴⁰ Извесно је да су се реноминације вазда дешавале због великог монетарног шаренила које је владало на тржиштима свих средњовековних држава, не само Угарске и Србије⁴¹ које нас овде првенствено занимају.

3.4.3. Реформе су поред прописивања нове тежине племенитог метала у одређеној кованици често праћене променом њеног имена или увођењем сасвим новог. Али како је судбина новца да губи вредност, временом су чак и монете првобитно увођене како би ојачале валуту – те стога називане према епитетима за крупно, велико и сл. – пролазиле кроз неутрализацију значења која је пратила депрецијацију монете. То је нпр. случај кованице с.-х. *grosh* < нем. *Groschen* < влат. (*denarius*) *grossus* „дебео, крупан, велик (динар)“ (KLUGE 374–375)⁴² или фр. *sou* „новчић од 5 сантима, 1/20

³⁹ Уп. *dinar* м. *denarius* «неки пјenez, али и обћенито назив за готов новач разних врста ... *denarius albus*, *banalis* (*zagrabiensis*, *banica*), *dimidiatus* (*poltura*, *polgroš*), *frisaticus*, *frisonicus*, *golubachius*, *golubatus* (*banica* или *dinar*, *kovan* у *Golubačkoj kovnici*, у садашњој Србији, за XIV. века ...)» (в. MAŽURANIĆ 238–239); уп. и MAŽURANIĆ 34, 285; MAŽURANIĆ 926–928 s.vv. *banica*, *dukat*, *pjenez*. О обрачуноској функцији византијског солидуса, или касније српског гроша, в. UGRČIĆ 38, 51.

⁴⁰ Он је «*sredio* валуту (dotle је у Угарској било у *prometu* *trideset* и *pet* врста различита новца ; *Karlo* је по *ugledu* на *Firencu* *kovao* *jednoobrazne zlatnike*)» (OE 5: 226a). Детаљније в. РОКАИ и др. 101–102.

⁴¹ «*Veoma* су бројни српски *srednjovj.* *srebrni novci* које *počinju* *kovati* *sedamdesetih godina XIII st.*, најприје као *imitacije* *mletačkog groša*. *Kovnice* су биле у *Brskovu* (*grossi de Brescova*), *Rudniku*, *Novom Brdu*, *Smederevu* и *Srebrnici*, а неки су *vladari* *kovali* *još* у *Kotoru* и *Ulcinj*у. У XIV и XV st. *kuju* *novce* и *velikaši* (*Nikola Altomanović*, *Balšići* и др.) и *gradovi* (*Prizren*, *Skoplje*). *Posljednji* српски *srednjovjekovni vladar* који је *kovao* *svoj novac* био је *despot Đurađ Branković* (*vladao* 1427–1456). *Zlatni novci* нису били *kovani*; *perperi* који се *pominju* у *izvorima* били су *vjerovatno* *samo računski novac*. *Bakreni novac* *kovao* се *rjeđe*, и то за *primorske gradove* по *uzoru* на *vizantijski follis*» (OE 6: 73a).

⁴² За *grosh* се нпр. зна да је *kovan* од 1194. у Венецији, од 1266. у Туру (*ibid.*).

франка“ < стфр. *solde* < лат. (*nummus*) *solidus* „златник“ < *solidus* „једар, чврст, прави“ (KLUGE 855).

3.4.4. Како је тачно *новац* временом деноминован, како је мењао паритет према другим валутама, то овде није могуће – а ни потребно – утврђивати. Од најстарије забележене вредности „сто-ти део дуката“ па до „петина гроша“ у Вуково доба прошла су два и по века. *Новац* се у међувремену помиње упоредо са неким другим валутама, али углавном без фактора конверзије (нпр. на сваких сто форинти по десет новаца, в. § 2.4.2). Ситуација се даље компликује раслојавањем семантике када значење најмање кованице преузима деминутив *новчић*, в. нпр.: Грош има 100 новчића ... пара има 2½ новчића, односно Мораве поново у апс ... због козе ... која га је стајала ... 314 форинти и 40 новчића судских трошкова, нарочито: Треба на петнаест стотина талијера плаћати камате двадесет и четири новчића на талијер (Вукосављевић, Скерлић, Ћипико – све из РСАНУ). Није искључено да би стручњаци за привредну историју у овим *новцима* и *новчићима* открили валуте различитог порекла, тј. времена и места настанка.

3.5. Остаје да се пропрати траса семантичког развоја именице *новац*. Тешко је рећи колико је брзо овај термин превалио пут од конкретног значења „сто-ти део дуката“ до „кованица (врло) мале вредности“. Кратак интервал од једва четврт века који дели њихове прве писмене фиксације не мора пружати реалну слику динамике тог развоја – могуће је да су оба значења постојала и паралелно (в. и § 2.4.3), а да нама доступни записи само региструју старије и новије стање. Пошто се опште значење „средство плаћања“ највероватније развило из негативне синтагме: *немајџи ни новца* (отуд „новац уопште“, па и „богатство“, као у случају *џара : џаре*, у новије време и жаргонско *кинџа : кинџа*), јасно је да је *новац*, барем у неким крајевима, већ у XVI веку био појам ситне монете. Затим је то значење преузео деминутив *новчић*.⁴³ Плурал *новци* дуго је означавао „средство плаћања“, да би се то значење коначно везало

⁴³ Према RJAZU, код славонских писаца у делима штампаним у Будиму и Осијеку, по један пример у Вуковим НП: Један новчић, мали дарак а велика задужбина ..., затим НПр: Да сам заслужио само један новчић за целу годину дана ... итд. За ређи пример његове конкретне вредности, в. нпр. А пет бановаца – то је педесет новчића или једна круна ... (РСАНУ).

за основни облик *новац*, када је њега у изворном значењу заменио деминутив *новчић*. Ови процеси нису истом брзином текли на читавом српско-хрватском терену.

4. На крају се испоставља да је, поред свих етимолога који су се бавили овом речи (в. § 1.12), најтачније тумачење именице *новац* дао Мажуранић, мада он свој суд «...da je rieč postala od adj. *nov* – можда управо у Хрватској – према lat. *novus* (scil. *denarius*, *nummus*)» није образложио. Очито је он имао у виду целину садржаја документа који наводимо у § 3.3.1 (иако је из њега преузео само један пример), те је тако и дошао на идеју коју износи – али упркос својој акрибији, пошто ипак није био лингвиста, није нашао за сходно да цитира кључне потврде синтагме *novorum denariorum* (Gen. pl.). У будућим етимолошким приручницима српског језика, међутим, нема смисла позивати се на правника с почетка XX века, већ треба цитирати Скоково тумачење уз прецизирање услова у којима је дошло до универбизације, као што је то овде изложено у § 3.3.2 и § 3.5.

Цитирана лијераиура

- Влајинац – М. Влајинац: *Речник наших сџарих мера (у џоку векова)*, Посебна издања САНУ, књ. III 418/1968, књ. IV 472/1974 (Одељење друштвених наука; 63, 74).
- Влајић-Поповић 2006 – Ј. Влајић-Поповић: С.-х. џорез „*vestigal, tributum*“ – етимолошко-семантичка анализа, *Научни сасџанак слависџа у Вукове дане* 35/1, Београд, 441–449.
- Даничић – Ђ. Даничић: *Рјечник из књижевних сџарина срџских*, I–III, Београд 1863–1864.
- Димитријевић – С. Димитријевић: *Средњовековни срџски новац*, Београд 1997.
- ЕРСЈ – *Еџимолошки речник срџског језика*, 1–, Београд 2003–.
- ЭССЯ – *Этимологический словарь славянских языков*, 1–, Москва 1974–.
- Јовановић – *Свеџи Сава: Сабрана дела*. Приредио и превео Т. Јовановић, Београд 1998².
- Марковић – М. Марковић: *Речник народног говора у Црној Реци, Срџски дијалекџолошки зборник XXXII*, Београд 1986, 245–500.

МИХАЈЛОВИЋ – В. Михајловић: *Посрбице од Орфелина до Вука* (прилог проучавању наших пуризама XVIII и XIX века), I том (Б–О), Нови Сад 1982.

РЊЈ – *Речник Њеџошева језика*, 1–2, ур. Михаило Стевановић, Београд 1983.

РОКАИ и др. – П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш: *Историја Мађара*, Београд 2002.

РСАНУ – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–, Београд 1959–.

* * *

BEZLAJ – F. Bezljaj: *Etimološki slovar slovenskega jezika*, I–V, Ljubljana 1977–2005.

BUCK – C. D. Buck: *A dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages*, Chicago 1965².

GLUHAK – A. Gluhak: *Hrvatski etimološki rječnik*, Zagreb 1993.

FRANCK – O. Franck: *Studien zur serbokroatischen Ortsnamenkunde*, Berlin 1932. (= Veröffentlichungen des Slavischen Instituts an der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin ; Bd. 6)

HADROVICS – L. Hadrovics: *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*, Budapest 1985.

KLUGE – F. Kluge: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin / New York 2002²⁴.

LLMAI – *Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae*, IV, L–N, Red. M. Kostrenčić, Zagreb 1974.

MAŽURANIĆ – V. Mažuranić: *Prinosi za hrvatski pravno-povijestni rječnik*, Zagreb 1908–1922, reprint 1975.

MIKLOSICH LP – F. Miklosich: *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*, Vindobonae 1854–1865, Nachdruck Darmstadt 1963.

MIKLOSICH SEW – F. Miklosich: *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien 1886.

MONUMENTA CROATICA – *Acta Croatica = Listine hrvatske*, izdaje I. Kukuljević Sakcinski, Zagreb 1863.

NYOMÁRKAY – I. Nyomárkay: *Sprachhistorisches Wörterbuch des Burgenland-kroatischen*, Szombathely 1996.

- OE – *Opća enciklopedija*, 1–8, Zagreb 1977–1982.
- RHHKJ – *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*, 1–, Zagreb 1984–, JAZU / Zavod za jezik IFF, od 1991 HAZU / Zavod za hrvatski jezik HFI.
- RJAZU – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb 1880–1976.
- SKOK – P. Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb 1971–1974.
- SNOJ – M. Snoj: *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana 2003².
- TKALČIĆ – *Povijestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba* (= *Monumenta historica civitatis Zagrabiensis*), izdao Iv. Tkalčić, Knj. VI (Knjiga sudbenih poziva i presuda, god. 1412–1448), Zagreb 1900 (deo serije I–XI, Zagreb 1889 ff.).
- UGRIČIĆ – M. Ugričić: *Novčani sistem Jugoslavije*, Beograd 1968.
- UNTERMAN – J. Unterman: *Wörterbuch der Oskisch-Umbrischen*, Heidelberg 2000 (= *Handbuch der italischen Dialekte* ; Bd. III) ; (Indogermanische Bibliothek: Reihe 1, Lehr- und Handbücher).

Summary

Jasna Vlajić-Popović

TRACING THE ORIGIN OF S-CR. *NOVAC* ‘MONEY’

The paper points at the imprecision of the hitherto prevailing etymology of S-Cr. *novac* ‘money’ as an univerbization departing from the adjective *nov* ‘new’, through an undated and undefined **novi penez / dinar*. After a review of previous interpretations and the corpus of lexicographic attestations of the noun *novac*, the areal distribution of its earliest Croatian and Serbian attestations (from the 16th and 17th centuries respectively), as well as the 18th century Sln. *novz* ‘nummus ungaricus’ is taken as an indication of Hungarian source of influence. Hence the nomination impulse is found in Latin, the official language in medieval Hungary, where in some 15th century legal documents from the Zagreb court the syntagm *novorum denariorum* (Gen. pl.) occurs simultaneously and synonymously with the nominalized adj. *novos* (Acc. pl.). The semantic borrowing into local Slavic *novac / novec* ‘new coin (initially 1/100 of a *dukat*)’, evolves into ‘coin of small value’ and eventually, through a negative phrase *nemati ni novca* ‘to be broke’

(lit.: 'to have not a single penny') into 'money (in general); wealth'. In both meanings it entered the vernaculars of the entire Štokavian territory (some time during the 18th century), which is reflected in folk poetry, paremiology, etc. The term *novac* has suppressed the previously widespread Slavic term *penezi* /*pjenezi* /*pinezi* and entered a co-existence with the Turcism *para* f. 'coin', *pare* pl. 'money' which lasts into this day. Since the nomination from the adj. *nov* is unique among standardly known terms for money (cf. BUCK s.v.), a precious onomasiological parallelism to this formation is discovered in Serb. dial. *novica* 'a Turkish 20 gr coin', 'a fake coin'.

ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

О КОНСТРУКЦИЈИ АКУЗАТИВА С ПАРТИЦИПОМ* (типолошки и когнитивни аспекти)

У раду се анализирају допуне глагола визуалне и аудитивне перцепције у старословенском језику. Два типа допуне (акузатив + партицип и реченица) разликују се по семантичком обележју евидентности. Развој допуна уз ове глаголе, од праиндоевропског до савремених словенских језика представља се даље у оквиру развоја категорије транзитивности, централне категорије језика номинативног типа.

Кључне речи: дијахронијска лингвистика, језичка типологија, допуне глагола перцепције, индоевропски, старословенски, словенски језици, евидентност.

1. Увод. У истраживањима развоја сложене реченице у српском језику, чиме је ударила темеље проучавањима историје хипотаксе у нас, академик Ирена Грицкат писала је и о архаичној конструкцији акузатива са партиципом (АП), која је у развоју српског језика била потиснута клаузом (Грицкат 1975: 175–186). Овај рад је покушај да се на ширем, индоевропском и словенском плану осветле синтаксичко-семантичке карактеристике АП и дијахрона типологија допуна глагола визуалне и аудитивне перцепције, све

* Овај рад настао је у оквиру пројекта *Историја српског језика*, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије, број пројекта 148008.

то у контексту развоја синтаксичке транзитивности, централне одлике језика номинативног типа.¹

Познато је да се АП уз глаголе перцепције (као и когнитивне и комуникативне) јавља као архаизам у старим индоевропским језицима. АП је варијанта двоструког акузатива, где се у позицији другог акузатива могу јавити, поред партиципа, именица или придев. Досадашња истраживања индоевропског АП била су усмерена највећим делом на саму конструкцију, ређе на однос АП и њему конкурентних средстава. Међутим, историјска синтакса нужно мора узети у обзир прецизну (у мери у којој то грађа допушта) анализу евентуалних конкурентних конструкција у појединим синхроним пресецима, будући да се тек тако могу открити синтаксичко-семантичке специфичности сваке од њих. Такође, узроке и главне механизме промене ваља сагледати у оквиру општег типолошког кретања језика, што претпоставља праћење системских промена у широком временском распону.

2. Старословенски. Као увод у шире истраживање овога типа, анализираће се допуне основних глагола перцепције у најстаријој писаној форми словенског језика, старословенском (видѣти, слышати),² насталом у епоси касног прасловенског. Корпус чини грађа *Маријиноѿ јеванђеља* (Јагис 1960), за које се претпоставља да је најближе првобитном словенском преводу четворојеванђеља (Алексеев 2005: 4). Уз наведене глаголе се, изузимајући случајеве просте номиналне допуне, који овом приликом неће бити предметом испитивања, јављају и АП и реченица. Они скоро у свим слу-

¹ Детаљније о типолошком развоју праиндоевропског у овом погледу в. у Гамкрелидзе-Иванов 1984: 320–364.

² Глаголи *зърѣти*, *слѡшати* и *чѡти* нису узети у обзир из следећих разлога. *зърѣти* у испитиваном тексту за себе везује само номиналну допуну. Прасл. **čuti* (< не. **keu-* 'опазити, осетити, примити чулом', Рокорны 1959), које се касније у делу словенских језика развија у глагол аудитивне перцепције, у старословенском чува изворно значење (уп. а брѣвѣна еже естъ въ очесе твоѣмѣ не чѡешн Лк 6: 41 'а брвно које је у твојем оку не осећаш'), уз семантичку транспозицију у 'разумети' (уп. не хотѣаше да вѣн и кѣто чѡлъ 'не хтеде да ико дозна за њега' Мр 7: 24). Глагол *слѡшати* се среће само у метафоризованом значењу 'придржавати се нечијих савета, заповести, покоравати се' и реализује се искључиво с генитивом (в. Грковић-Мелѡр 2010).

чајевима имају истоврсне синтаксичке корелате у грчком тексту. Одступања су ретка, али вредна пажње јер показују да се преводници нису слепо држали грчког текста, као што у следећем примеру грчки партицип у атрибутој функцији преводне инструменталом:

видѣ ꙗѡа . на мѣтѣнници сѣдаѡа . ИМЕНЕ~МАТЕА Мт 9: 9
 εἶδεν ἄνθρωπον καθήμενον ἐπὶ τὸ τελώνιον, Μαθθαῖον
λεγόμενον³

'виде човека како седи на царини, *по имену Матеја*'

2.1. Допуна глагола видѣти

2.1.1. *АП.* Конструкцијом се означава искључиво предмет визуалне перцепције. Најчешће се реализује партицип презента, а у зависности од семантике глагола партицип има предикативно или атрибутивно значење. У случају активних (акционих) глагола јавља се обележје процесуалност (+) и доминантна је предикативна функција:⁴

видѣ симона и андрѣѣѣ брата того симона . ВЪЦЕТАЖЩА мрѣжа въ море
 Мр 1: 16

'виде Симона и Андрију брата његовог *како бацају* мреже у море'

Насупрот томе, ако глагол означава стање које је ван контроле субјекта, функција партиципа је атрибутивна, што се може видети из следећег примера, где се он јавља напоредо с придевима:

Гн когда та видѣхомъ дѣлѣща и нѣроуѣхомъ . ли жажѣща и напоиѣхомъ .
 . когда же та видѣхомъ странѣна и вѣвѣсомъ . ли нага и одѣхомъ . когда
 же та видѣхомъ болѣща ли въ темьници Мт 25: 37–39

'Госпде, када те видесмо *зладноѣ* и нахранисмо, или *жедноѣ* и напојисмо? Када те видесмо страног и примисмо, или нагог и оденусмо? Када те видесмо *болесноѣ* или у тамници?'

Између ова два пола постоје прелазни случајеви, будући да је интерпретација допуне условљена степеном агентности вршиоца партиципске радње. Рецимо, субјекат стативног *лежати* може

³ Грчки текст цитира се према NESTLE–ALAND 1985.

⁴ За све категорије наводи се само по један пример као илустрација.

имати контролу над радњом али и не мора,⁵ те се партицип може тумачити и као предикативни и као атрибутивни:

видѣ тѣшѣ его лежашѣ Мт 8: 14

'виде ташту његову како лежи / која је лежала'

Атрибутивну функцију партицип презента има и у случајевима посесивне предикације:

видѣвъ смоковѣнницѣ . из дадече . лишѣ листвѣ Мр 11: 13

'и видевши издалека смокву која је имала лишће (> с лишћем)'

Уколико је реч о партиципу претерита, с обзиром на то да он означава радњу извршену пре радње предиката, његова семантика је резултативна, те му је функција ближа атрибутивној:

ѣко видѣвъшннѣ его вѣставѣша из мртѣвѣхъ не гаса вѣры Мр 16: 14

'јер онима који га видеше *васкрслоѣ* не повероваше'

У конструкцијама с пасивним партиципом презента доминантна је предикативна функција:

видѣ тѣшѣ его лежашѣ . огнемѣ жегомѣ Мт 8: 14

'виде ташту његову како лежи и како је *огањ ипресе*'

Пасивни партицип претерита, као и активни, има резултативно значење и атрибутску функцију:

видѣ тоу чѣка не обѣчена въ одѣанне братѣноѣ Мт 22: 11

'виде ту човека *необученоѣ* у брачно одело'

У већини примера у грчком тексту је такође АП. Међутим, два пута је грчкој *ὄτι*-реченици преводни корелат АП:⁶

⁵ Стога субјекат уз овај глагол може бити и инаниматан, као у: *секѣра при коренни дрѣва лежитѣ* Лк 3: 9.

⁶ У недостатку грчких оригинала са којих је превођено, не може се са сигурношћу закључити да ли је ово иновативан превод или је и у самом оригиналу био АП. У Мр 2: 16 у критичком апарату издања грчког текста појављује се варијанта с АП. У сваком случају, наведени примери су у складу с општом функцијом АП да означи директну перцепцију.

видѣвъше и ѣдѣше съ цѣлѣтѣри и грѣшѣнникѣ Мр 2: 16

καὶ ἰδόντες ὅτι ἔσθιει μετὰ τῶν ἀμαρτωλῶν καὶ
τελωντῶν

'видевши га како *jede* са цариницима и грешницима'

видѣвъше ѣдѣше отъ оученикѣ его . нечистама рѣкама ... ѣдѣше хлѣбѣ

Мр 7: 2
καὶ ἰδόντες τινὰς τῶν μαθητῶν αὐτοῦ ὅτι κοινᾶ“ χερσίν
... ἔσθιουσιν τοὺς ἄρτους

'видевши неке од његових ученика како нечистим рукама ...
jedu хлебове'

АП се једном јавља на месту грчког акузатива са инфинитивом:

ѣко слышаша и сътворѣше се знаменне Јв 12: 18

ὅτι ἤκουσαν τοῦτο αὐτὸν πεποιηκέναι τὸ σημεῖον

'jer чуше *da je* он учинио ово чудо'

И у другим старословенским споменицима на месту грчког акузатива са инфинитивом, несловенске конструкције, може се јавити АП (ВЕЋЕРКА 1961: 59–60). Иако на први поглед изгледа да дати пример одступа од укупног система допуна уз глаголе перцепције, он би се могао објаснити адвербијалном функцијом акузатива, забележеног у примерима типа *пилатъ же слышавъ галилеѣжъ въпроси* и Лк 23: 6 'а Пилат, чувши *за Галилеју*, упита га'.⁷ Семантика допуне отклања недоумицу у погледу извора информације, будући да се не може чути како неко чини чудо.

2.1.2. *Реченица*⁸ *уведена њомоћу* како (грч. πῶς). Означава искључиво директну визуалну перцепцију. Словенско **kako* пореклом је инструментална форма упитне заменице **k'o*, одакле и значење 'којим (начином)' (КОРЕЏЊ et al. 1980: 335). Стога су дати примери маркирани са процесуалност (+):

⁷ О адвербијалном акузативу уз овај глагол в. детаљније у Грковић-Мелџор 2007: 86–87.

⁸ У раду се, осим у случају латинског, користи термин „реченица“ због неувек сасвим јасног степена интеграције првобитних реченица сложене структуре у другим језицима који се наводе.

вндѣаше како народъ мететь мѣдъ въ газофлакииъ Мр 12: 41
'гледаше како народ сѣавља новац у благајну'

2.1.3. Реченица уведена ѿмоћу како (грч. ὅτι). У већини потврда глагол има метафоризовано значење: 'видети менталним очима (закључити на основу визуалне перцепције, резултата)' (в. Грковић-Мелџор 2008а):

вндѣвъ ѣко добръ отъвѣща ииъ Мр 12: 28
'видевши да им добро одговори'

Реченица се реализује и када се ради о физичкој перцепцији, али само у примерима допунске предикације копулативног типа. Овај тип предикације искључује употребу предикативног партиципа, те се овакви случајеви не могу посматрати као конкуренти АП:

вндѣвъ ѣко кораблѣ нного не бѣ тоу Јв 6: 22
'видевши да ѿу не беше друге лађе'

2.1.4. Акузатив + како-реченица (грч. исто). Овај тип конструкције нема посебних семантичких параметара, будући да реферише како о директној перцепцији (а) тако и о перцептуалном знању (б), а јавља се и у случајевима копулативне предикације (в):

(а) вндѣвъша мариѣ ѣко адро вѣста і нзнде Јв 11: 31
'видевши Марију како хитро усѣаде и изађе'

(б) ꙗже вндѣвы-и . ѣко съмыслно отъвѣща Мр 12: 34
'а Исус, увидевши га да разумно одговори'

(в) сѣсѣди же и нже и бѣахъ видѣли прѣжде ѣко слѣпъ бѣ Јв 9: 8
'а суседи који га беху видели раније да слепи беше'

2.2. Допуна глагола слышати

2.2.1. АП (грч. исто). Јавља се искључиво ако је реч о директној аудитивној перцепцији:

прстѣпъ едннѣ отъ кнѣнжѣнникъ . слышавъ а сътасаѣща са Мр 12: 28
'приступивши један од књижевника, чувши како се ѿреѣшу'

2.2.2. Реченица уведена помоћу *јак* (грч. *ὅτι*). Реализује се само у случајевима када се до информације долази посредно, преко друге особе:

слъшавѣ ꙗко исъ назарѣнинъ естъ . начатъ зъвати и глаголю Мр 10: 47
'и чувши *да је* (то) *Исус Назарећанин*, поче викати и говорити'

3. Когнитивни аспект: евидентност. Анализа старословенске грађе, а то се односи и на грчки, указује на једну упадљиву семантичку разлику између допуна глагола перцепције. Реч је о *евидентности*, тј. језичком маркирању начина на који се стиче информација. У обимној студији посвећеној овој језичкој категорији А. Ајхенвалд је дефинише на следећи начин: „Evidentiality is a linguistic category whose primary meaning is source of information“ (Ајхенвалд 2004: 3). Како истиче М. Радовановић, реч је о категорији „степенa очигледности“, „мере очевидности“, односно „језички кодираној епистемологији“ (Радовановић 2009: 79).

У старословенском се директна евидентност формализује помоћу АП (где је партицип увек у неодређеном виду) и реченице уведене везником *јак*, а индиректна реченицом уведеном помоћу *јак*. У случају визуалне перцепције разлика се прави између конкретне, физичке перцепције и апстрактне, менталне перцепције, тј. перцептуалног знања. Када је реч о аудитивној перцепцији формализује се разлика између информације која је резултат директног слушног опажања и оне до које се долази преко других одоба. Две структуре потврђују закључак А. Ајхенвалд: „cross-linguistically, direct perception – which involves visual and sensory – tends to be less marked than any other type of evidence“ (Ајхенвалд 2004: 73). Овде се истовремено испољава и иконички принцип: језичка дистанца израза одговара концептуалној дистанци, тј. упућује на већу независност објекта или догађаја који представља (Најман 1983: 782–783).

4. Индоевропски оквири. Будући да су старословенски текстови преводи, с правом се може поставити питање да ли је АП уз глаголе перцепције калк са грчког или се ради о прасловенској конструкцији, која је постојала у дијалекатској основици старословенског. За одговор на ово питање релевантна су три параметра: а)

да ли се АП јавља у другим индоевропским језицима, б) да ли АП има системски карактер у старословенском и в) да ли је конструкција потврђена у старим словенским језицима?⁹ Као што је речено, АП је заједничка црта старих индоевропских језика; у старословенском је системског карактера, јављајући се као вид двоструког акузатива, потврђеног уз различите класе глагола (уп. нпр. *когда же та видѣхомъ странѣна ... ли нага* Мт 25: 38; *иредъ бо боѣше са ноана . вѣды и мѣжа праведѣна и сѣа* Мр 6: 20; *азъ бо чюхъ силѣ ншедѣшю из мене* Лк 8: 46); а према Миклосич 1867–1874, Потевња 1958: 308–311 и Веџерка 1961: 59 потврђен је и у старим словенским језицима. Стога се АП у старословенском може сматрати изворном, прасловенском цртом. У излагању које следи разматраће се типолошки аспекти развоја допуна уз дате класе глагола.

Праиндоевропска реченица одликовала се паратаксом (Ленманн 1980: 113–144), у којој се семантичка субординација исказивала значењски дифузним номиналним формама, не само двоструким падежима као што је АП, но и глаголским именицама, апсолутним конструкцијама итд. АП представља реликт овог раног праиндоевропског система, с аутономијом реченичних елемената, где не постоји категорија субјекатско-објекатских односа, односно синтаксичка транзитивност, нити рекција. Основни начин грађења реченице био је, како наглашава А. Меје, апозиција (Меје 1965: 205). О важности апозиције пише и А. Хан: „Originally two nouns in almost any sort of mutual relation might be freely placed in the same case“ (Ханн 1966: 388). Чињеница да су се у овој позицији могле наћи и именице и придеви и партиципи указује на семантички дифузан карактер АП те на првобитну недиференцираност његове атрибутивно-предикативне функције (Амбразас 1990: 149). На примерима из латинског типа *occlusam ianum video* А. Хан показује двосмисленост значења: а) ’видим затворена врата’, б) ’видим да су врата затворена’ (Ханн 1950: 120). Старословенски примери такође указују на непостојање јасне границе између предикативног и атрибутивног значења. Оно не зависи само од морфолошке класе

⁹ Последњи параметар, међутим, није од пресудне важности, будући да су се одређене синтаксичке црте прасловенског изгубиле већ у раној историји словенских језика.

лексема у апозицији већ и од форме партиципа (презента / претерита), као и од семантичких карактеристика глагола од којег је образован партицип (степен агентности).

Семантичка субординација индуковала се и из просте јукстапозиције, тако што је конкретно значење произишло контекстуално, из значењског односа две предикације. Осим тога, постојале су и структуре с полифункционалним конективима, засведоченим већ у најстаријим индоевропским језицима, о чему речито говори хетитски (LURAGNI 1990: 47–70). Исти конективи јављају се за различите типове субординације, а однос међу предикацијама интерпретирао се контекстуално, што упућује на то да су у питању биле интерјективне партикуле примарно делимитативне функције (LEHMANN 1974: 54).

У праиндоевропском језику биле су тако доступне различите конкурентне стратегије за исказивање предмета перцепције: а) двоструки акузатив, тј. адвербијални акузатив с апозицијом (типа „видим / слушама у вези с њим који / како долази“); б) јукстапозиција („видим / слушама: он долази“); в) структуре с конективом („видим / слушама: *эле / ево* он долази“). Одговарајуће конкурентне конструкције потврђене су у хетитском, с тим што се конектив *kuit* јавља тек у новохетитском (HOFFNER–MELCHERT 2008: 426–427), што значи да су АП и јукстапозиција старије. Двоструки акузатив није био при том семантички маркиран. Значење се само контекстуално изводило. У следећем случају јасно је да је реч о индиректној евидентности, будући да се не може директно чути да је неко болестан, тј. нечија болест:

хет. *maḥḥan=ma* KUR.KUR.MEŠ LÚ.KÚR ^m*Arnuandan* ŠEŠ=YA *irman ištamaššer* (HOFFNER–MELCHERT 2008: 427).

’али кад су непријатељске земље чуле за болесити мога браиџа Арнуанде (> да је мој браиџ Арнуанда болеситиан)’¹⁰

Међутим, уз глагол ’видети’ могућа је двосмисленост у погледу евидентности:

¹⁰ Синтаксички се овде ради о партитивној апозицији, дословно: ’кад су непријатељске земље чуле: Арнуанда, мој браиџ, болесити [Ак]’; у чему се види првобитна општа адвербијална функција индоевропског акузатива (слушати/чути у вези са нечим).

GIM-an=ma=at ŠEŠ=YA GIG-an uškir¹¹

'видели су моџа браџа болесноџ / болесџи моџа браџа'

Балтски језици, који су дуго чували АП,¹² показују да је АП означавао обе врсте евидентности. У следећим примерима он се јавља на месту и АП и допунске клаузе у латинском:

стлет. *winß ... rædzæia cittus tukßus stawoßus* Мт 20: 3 [АП]

лат. *vidit alios stantes in foro otiosus* [АП]

стлет. *Kad winß nu by dzirdæis to essotu newesselu* Јв 11: 6 [АП]

лат. *Ut ergo audivit quia infirmabatur* [допунска клауза] (АМБРАЗАС 1990: 143).

Заједничко порекло балтских и словенских језика из претпостављеног балто-словенског упућује на претпоставку да је и у раном прасловенском АП исказивао обе врсте евидентности. Но док су периферни и синтаксички изузетно архаични стари балтски језици дуго чували АП у првобитној функцији, иновативни прасловенски је кренуо својим путем, те су до његове касне епохе две врсте евидентности различито формализоване. Уп. исте примере из старословенског:

видѣ инѣ на трѣжницѣ стоѣща праздѣнѣ Мт 20: 3 [АП]

¹¹ Овај пример делимично наводи А. Хан (ŠEŠ-YA GIG-an uš-ki-ir, 1950: 128). Захваљујем колеги Андреју Сидељцеву из Института за лингвистику Руске академије наука (Одељење индоевропских језика), који ми је скренуо пажњу на то како пример гласи у целини, као и на то да би се и у овом случају могло радити (мада не искључиво) о партитивној апозицији ('болест мога брата'), обичној у хетитском. У том случају реч би била о индиректној евидентности, будући да се болест не може визуално перципирати, већ само њени симптоми, по којима се закључује да је неко болестан.

¹² Ситуација у балтским језицима је посебно компаративно важна. АП се у старолитавском (око 2800 примера) јавља у оригиналним делима, а у преводима с немачког и пољског одговара допунској реченици; ослањајући се на „живу реч“, он одражава ситуацију у дијалектима XVI–XVII века (АМБРАЗАС 1990: 142). Чињеница да се конструкција јавља за обе врсте евидентности показује изузетну архаичност балтских језика у односу на већину индоевропских језика, укључујући и старословенски. И то сасвим лепо илуструје да често „млађи“ индоевропски језици, посебно они који немају дугу писану традицију (као старониндијски или грчки), пружају релевантне податке за реконструкцију индоевропске синтаксе.

'виде друге како сѣиоје на тргу беспослени'
 егда же оуслыша яко блантъ Јв 11: 6 [реченица]
 'а када чу да болује'

Диференцијација две структуре била је резултат типолошког кретања: развоја синтаксичке транзитивности, тј. стварања реченице чије је језгро предикат. Јачањем реченичне кохезије (в. Грковић-Мајор 2010) долазило је до разградње номиналних средстава. У овом процесу она или губе везу с управним глаголом или постају синтаксички зависна од њега, у зависности од тога да ли се реинтерпретирају као допуне или одредбе предиката (в. Грковић-Мејдор 2008б). Ово је био дуготрајан и постепен процес. У касном прасловенском АП уз глаголе перцепције сузио је своју некадашњу праиндоевропску функцију опште допуне и користио се само за директну евидентност. Развојем субјекатско-објекатских односа у случајевима директне евидентности конструкција АП се реинтерпретирала као транзитивна, будући да субјекат има физичку контролу над извором информације. Међутим, у случајевима индиректне евидентности, где информација није добијена физичком перцепцијом ('видети', перцептуално знање) или се, уз то, до ње дошло посредно ('слушати', од некога), она се губила. Брзина овога процеса зависила је од више фактора. Наведени пример ѣко слышаша и сътворишъ се знаменне Јв 12: 18 показивао би да се АП у прасловенском дуже чувао у случајевима где лексичка семантика уклања недоумицу о извору информације. То потврђује још једном да је синтаксичка промена градуелна те да је ова градуелност условљена у великој мери семантичким факторима.¹³

За индиректну евидентност коришћена је друга, већ постојећа стратегија: реченица уведена делимитативном партикулом. У старословенском је то яко. Од различитих етимолошких тумачења порекла **jako* (в. Корећни 1980: 237) прихватљивим се чини оно по којем је ово заменички прилог у функцији интерјективне партикуле за наглашавање, исказивање неочекиваности, чуђења – 'гле' (Травнићек 1956: 58; Курц 1963: 10–11). О томе да партикула још

¹³ О улози семантичких фактора у развоју субјекатско-објекатских односа в. Грковић-Мејдор 2007: 85–89.

увек није била граматикализована у везник сведочи и лепеза њене употребе у старословенском (в. СС: 793–795). И у овој сфери грчки је могао утицати на словенски превод: од више интерјективних партикула које су се у преструктурирању реченице јављале у словенском (о чему сведоче најстарији споменици писани словенским језицима) преводиоци су бирали ону која је функционално и семантички била најближа грчком *ὅτι*, на шта је свакако утицала сакрална природа текста.

Трећи тип конструкције који се може реконструисати јесте реченица уведена помоћу **kako*. Ове реченице развијају се из јукстапозиције. У прилог томе говори идентично структурирање свих реченица примарно интерогативног карактера, нпр. *придете же видѣсте кѣде живѣаше* 'одоше и видеше где је живео' Јв 1: 40; *зѣрѣшете кѣде и полагаах* 'гледаху где га полагаху' Мр 15: 47; такође и случај с препозицијом независне упитне реченице: *коликѣ имате хлѣбѣ . идѣте и видѣте* Мр 6: 38 'Колико имате хлебова? Идите и видите'. Структуре са како коришћене су за директну евидентност вероватно зато што су у питању изворно емоционално обојене, пореклом узвичне реченице (BAUER 1960: 128–129), као реакција на директни опажај неке појаве.

Разградња прасловенског језика донела је и убрзани развој субјекатско-објекатских односа, те даље повлачење номиналних предикативних структура. Процес се различитим темпом одигравао у словенским језицима и дијалектима, свакако уз конкуренцију старијих и новијих синтаксичких средстава у одређеном периоду, при чему се јавља и тип у којем је партицип већ постао глаголски прилог. У старосрпским повељама и писмима конструкције нема од најстаријих споменика.¹⁴ То би се могло објаснити и жанровски релативно уједначеном грађом јер, како пише И. Грицкат, ређи примери типа *зачу сѣшару мајку кукајућу* говоре „да је и ова синтаксичка појава некада могла живети у језику“ (Грицкат 1975: 176). У старочешком су потврђени слични примери: *juž viziti strážu svého na nosidlách ležiec*, али и *když kokota slyšel pějice* (TRÁVNÍČEK 1956: 135). АП је потврђен у староруским летописима (*Видухомъ*

¹⁴ Податак се даје на основу грађе дате у Бабић 2008, 2009.

полкы многы стояче у города, Потєбня 1958: 308),¹⁵ али га у староруским повељама нема (Борковский 1968: 128). Ово упућује на потребу темељнијег испитивања развоја АП у старим словенским језицима, имајући у виду сваки жанр понаособ, те идиом којим је писан и његов функционални стил.

Зашто је нестало АП? Када развојем транзитивности предикат постаје центрипетално језгро реченице, мора се уклонити друго, иако слабије предикативно језгро – партиципско, које ће се трансформисати у вербалну структуру. Стога се губе конструкције с активним партиципима, и то најбрже с партиципом презенте обележеним са (процесуалност +).¹⁶ „Пасивни партиципи“ могу се чувати као придеви до данас.¹⁷ Овако попридевљени, они се у српском, на пример, како се запажа у SUBOTIĆ–PETROVIĆ 2000 (1158), уврштавају у реченичну структуру „преко предиката“ – и овај закључак говори у прилог изложеном развоју. Почетак губљења конструкције и њене трансформације види се већ у наведеном стсл. видѣвъша царнѣ ѣко адрѣ вѣста і нздѣ Јв 11: 31, са задржавањем номиналног објекта и променом партиципа у клаузу.

Губљењем АП у словенским језицима је рано нестало формализовање категорија директна : индиректна евидентност. Посебни језици су у процесу стварања хипотактичких структура градили нове типове реченица. Ово је био вековни процес, обележен кон-

¹⁵ Исту потврду наводи и А. А. Зализњак (1995: 139), означавајући овакве примере као „летописне фразе“. Треба додати и то да А. А. Потєбња анализира заједно грађу писану различитим идиомима, што отежава праћење хронологије промена у староруском.

¹⁶ Ово се, у недостатку одговарајуће грађе за глаголе перцепције, може претпоставити аналогијом са њима блиским глаголима у значењу 'наћи' (метафоризовано 'открити, сазнати'). У старосрпском се у објекатској позицији још налазе ретки примери партиципа претерита актива, док су примери с активним партиципом везани за делове текста писане на српкословенском (в. Павловић 2009: 43).

¹⁷ Тзв. „пасивни партиципи“ првобитно су глаголски придеви. Нпр. форме грађене суфиксом *t* у староиндијском и латинском обично имају пасивно значење, али не увек, док грчки глаголски придеви на *-τος* имају и активно и пасивно значење (Виск 1933: 308). О сложености проблема партиципа, која излази ван оквира теме овога рада, сведочи и хетитски: он има само један партицип (*-nt-*), који по форми одговара активном партиципу других језика, али је по употреби и функцији и активан и пасиван.

куренијом различитих партикула и деиктичких средстава, која су била на путу граматикализације у везнике. Уз глаголе визуалне перцепције у старосрпском од XII–XV века траје конкуренција *како*, *да*, *како*, по изузетку *јак*, *гдѣ* (ПАВЛОВИЋ 2009: 38), у старочешком се јављају *a*, *ано*, *јак*, *же* итд. (BAUER 1960: 115–152), у староруском *что*, *оже*, *јак* итд. (СТЕЦЕНКО 1977: 309). Резултат ових процеса било је успостављање савремених система са два типа везника, од којих се једним истиче сам ток запажене радње, њен динамички аспект, док се другим само даје информација о радњи сагледаној као целини. Ј. Бауер илуструје ово савременим чешким *јак – же* (BAUER 1960: 116), И. Грицкат на примерима бугарског *да – че*, наводећи да се иста разлика прави у новогрчком, арумунском и неким албанским дијалектима, и то управо уз глаголе 'чути' и 'видети' (Грицкат 1975: 178), В. Ружић односом српског *како – да* (РУЖИЋ 2006: 203). Међутим, чини се да између два типа реченица постоји још једна разлика, коју истиче А. Ајхенвалд (AIKHENVALD 2005: 121–122): у руском се везницима *как* и *что* маркира евидентност, тако што први упућује на директну евидентност, други на индиректну. Стога би дате конструкције у словенским језицима требало шире истражити управо у светлу категорије евидентности.

5. Закључак. Типолошком променом праиндоевропског и његових наследника у језик (језике) номинативног типа, у којем је синтаксичка транзитивност дала централно место предикату, формализовала се и категорија евидентности уз глаголе визуалне и аудитивне перцепције. Крајем прасловенске епохе тај процес је био при крају. Даљом разградњом номиналног система губи се форма за маркирање директне евидентности – АП. Али уобличавањем хипотактичких структура у историји словенских језика она се поново формализује, овај пут у складу са системским одликама језика вербалног типа, тако што њени површински експоненти постају везници допуске предикације. Тако дијахронијски развој потврђује не само важност категорије евидентности већ и то да је њено формално уобличавање условљено језичким типом.

Цијирана лиџераџура

- АЛЕКСЕЕВ, А. А. и др. *Евангелие от Матфея в славянской традиции*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, Филологический факультет – Синодальная библиотека Московского Патриархата – Российское библейское общество, Санкт-Петербургское отделение, 2005.
- АМБРАЗАС, Витаутас. *Сравнительный синтаксис причастий балтийских языков*. Вильнюс: Мокслас, 1990.
- БАБИЋ, Анита. Глаголске допуне у језику старосрпских повеља и писама XII и XIII века. *Прилози проучавању језика* 39 (2008): 5–48.
- БАБИЋ, Анита. *Речник глагола са глаголским дојунама у језику сѣа-росрјских повеља и писама XIV века*, магистарски рад, Филозофски факултет у Новом Саду, 2009.
- БОРКОВСКИЙ, В. И. *Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Типы простого предложения*. Москва: Наука, 1968.
- ГАМКРЕЛИДЗЕ, Т. В., Вяч. Вс. Иванов, *Индоевропейский язык и Индоевропейцы*, I–II. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1984.
- ГРКОВИЋ-МЕЛДОР, Јасмина. *Сјиси из историјске лингвистике*. Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића, 2007.
- ГРКОВИЋ-МЕЛДОР, Јасмина. О глаголима визуалне перцепције у старословенском и грчком. Марици-Гађански, Ксенија (ур.). *Евројске идеје, античка цивилизација и срјска култура*. Београд: Друштво за античке студије Србије – Службени гласник, 2008а, 60–71.
- ГРКОВИЋ-МЕЛДОР, Јасмина. Ка реконструкцији прасловенске синтаксе. *Зборник Мајице срјске за славистику* 73 (2008б): 71–83.
- ГРКОВИЋ-МЕЛДОР, Јасмина. О глаголима аудитивне перцепције у старословенском. Марици-Гађански, Ксенија (ур.). *Античка култура, евројско и срјско наслеђе*, предато у штампу, 2010.
- ГРИЦКАТ, Ирена. *Студије из историје срјскохрвајског језика*. Београд: Народна библиотека СР Србије, 1975.
- ЗАЛИЗНЯК, А. А. *Древненовгородский диалект*. Москва: Языки русской культуры, 1995.
- КУРЦ, И. Проблематика исследования синтаксиса старославянского языка. Курц, Иосиф (ред.). *Исследования по синтаксису старославянского языка*. Прага: Издательство Чехословацкой академии наук, 1963, 5–14.

- ПАВЛОВИЋ, Слободан. *Српосрпска зависна реченица (од XII до XV века)*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.
- ПОТЕБНЯ, А. А. *Из записок по русској граматици, IV*. Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1941.
- РАДОВАНОВИЋ, Милорад. *Увод у фази лингвистике*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.
- РУЖИЋ, Владислава. *Дојунске клаузе у савременом српском језику*. Нови Сад: Матица српска, 2006.
- СС: *Старославјанскиј словарь, по рукописям X–XI веков* (ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова). Москва: Русский язык, 1994.
- СТЕЦЕНКО, А. Н. *Исторический синтаксис русского языка*. Москва: Высшая школа, 1977.

*

- AIKHENVALD, Alexandra Y. *Evidentiality*. Oxford: University Press, 2005.
- BAUER, Jaroslav. *Vývoj českého souvětí*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1960.
- BUCK, Carl Darling. *Comparative Grammar of Greek and Latin*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1933.
- GRKOVIĆ-MAJOR, Jasmina. The Role of Syntactic Transitivity in the Development Slavic Syntactic Structures. Hansen, Björn, Jasmina Grković-Major (eds.). *Diachronic Slavonic Syntax. Gradual Changes in Focus*. Wiener Slawistischer Almanach (Sonderband 74). München – Berlin – Wien, 2010, 63–74.
- HOFFNER, Harry A. Jr., H. Craig Melchert. *A Grammar of the Hittite Language, 1: Reference Grammar*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2008.
- HAHN, Adelaide. Genesis of the Infinitive with Subject-Accusative. *Transactions and Proceedings of the American Philological Society* 81 (1950): 117–129.
- HAHN, Adelaide. Verbal Nouns and Adjectives in Some Ancient Languages. *Language* 42/2 (1966): 378–398.
- HAIMAN, John. Iconic and Economic Motivation. *Language* 59 (1983): 781–819.

- LEHMANN, Winfred P. *Proto-Indo-European Syntax*. Austin – London: University of Texas Press, 1974.
- LEHMANN, W. P. The Reconstruction of Non-Simple Sentences in Proto-Indo-European. Ramat, Paolo (ed.). *Linguistic Reconstruction and Indo-European Syntax*. Amsterdam: John Benjamins, 1980, 113–144.
- LURAGHI, Silvia. *Old Hittite Sentence Structure*. London – New York: Routledge, 1990.
- JAGIĆ, V. (ed.). *Codex Marianus glagoliticus*. Graz: Akademische Druck-U. Verlagsanstalt (reprint), 1960.
- KOPEČNÝ, František et al. *Etymologický slovník slovanských jazyků, sv. 2: Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia*. Praha: Academia, 1980.
- MEJE, Antoan. *Uvod u uporedno proučavanje indoevropskih jezika*. Beograd: Naučna knjiga, 1965.
- MIKLOSICH, Fr. *Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1868–74.
- NESTLE–ALAND. *Novum testamentum Graece*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1985.
- POKORNY, Julius. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern – München: Francke Verlag, 1959.
- SUBOTIĆ, Ljiljana, Vladislava Petrović. Apozitivni i/li predikativni atribut. *Јужнословенски филолог* LVI/3–4 (2000): 1141–1160.
- TRÁVNÍČEK, František. *Historická mluvnice česká III: Skladba*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1956.
- VEČERKA, Radoslav. *Syntax aktivních participií v staroslověněštine*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1961.

Summary

Jasmina Grković-Major

ON THE ACCUSATIVE WITH PARTICIPLE
(typological and cognitive aspects)

This paper deals with the complements of the verbs of visual and auditory perception in Old Church Slavonic: Accusative with participle (AP) and clause. The two types of complements are semantically differentiated by evidentiality: AP serves for the firsthand evidentiality and the clause for the non-firsthand evidentiality. Since AP is attested in Old Russian, Old Czech as well in some other old Slavonic languages, it is evident that it was an indigenous Slavic construction. It belongs to the Indo-European syntactic inheritance – the appositive double accusative. Since in early Indo-European the accusative was a general adverbial case, it expressed both types of evidentiality. With the typological drift of Indo-European and its daughter languages toward a nominative language type, which meant the development of syntactic transitivity, the AP was reanalyzed as an object, but only in the cases of the firsthand evidentiality (where the subject has control over the information). For non-firsthand evidentiality, another strategy, inherited also from the proto-language, was used: a sentence with delimitative connective(s). This process was finished by the end of Proto-Slavonic, as testified by Old Church Slavonic. In the process of the further strengthening of transitivity, which gave a prominent role to the predicate as the centripetal core of the sentence, the other predicative center – the active participle – had to be removed, while the passive participle was reanalyzed as an adjective. This led to the loss of the AP in the early history of Slavic languages and the development of hypotactic structures. It was a long process, marked by the competition of different particles and deictic forms which were on the way to be grammaticalized into conjunctions. It ended with the formation of the two types of conjunctions for the two types of evidentiality, e.g. *jak – že* in Czech, *da – če* in Bulgarian, *kako – da* in Serbian, *kak – čto* in Russian etc. This shows not only the importance of evidentiality in a diachronic perspective but also that its formalization is based on the language type.

МИЛИЦА ГРКОВИЋ
(Нови Сад)

ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРАВНЕ И ЕКОНОМСКЕ ТЕРМИНОЛОГИЈЕ У БАЊСКОЈ ХРИСОВУЉИ

У раду се разматра правна и економска терминологија у Бањској хрисовуљи краља Милутина. Дат је преглед терминологије владајућег слоја, нижег друштвеног слоја, феудалних обавеза, управног и правног система, занатства, трговине, нумизматике, времена, мера, средства, пољопривреде, сточарства и религије.

Кључне речи: историјска лексикологија, старосрпски језик, правна и економска терминологија, Бањска хрисовуља.

Бањска или Светостефанска хрисовуља писана је између 1313. и 1318. године, дакле, на самом почетку четрнаестог века. Чува се у Цариграду, где су је Турци однели као ратни плен са многим другим драгоценостима из манастира Бањске, данас села на Косову. У четрнаестом веку то је свакако био значајан центар, који је краљ Милутин одабрао за место вечног покоја. Састављена је из три дела. Најдужи део је даровница краља Милутина, знатно краћа повеља краља Драгутина, написана да би сведочила о братској слози, и овера патријарха Никодима.

Лексика у Бањској хрисовуљи је у највећој мери словенског порекла, што показује више од две хиљаде редова овог текста. Највише позајмљених речи је из грчког језика, што је и нормално када се имају у виду византијске и српске везе у средњем веку. Неке од грчких речи су изгубљене, а многе су сачуване до данашњих дана. Познате речи грчког порекла *манасѝир*, *иџуман*,

ѿрѿеза на почетку четрнаестог века када је документ писан гла-силе су *монасѿир*, *иѿумен*, *ѿраѿеза*. Стране речи су се добро прилагођавале српском језичком систему ма из ког страног језика потицале. Поред страних речи које се налазе у српској терминологији, термини словенског порекла заузимају централно место, а стране речи су само онда у употреби када у српском језику не постоји одговарајући термин.

У Бањској хрисовуљи заступљени су термини слични онима из претходних векова, а то наводи на закључак да је за највећи део области живота и других збивања постојала стара словенска традиција, која је наставила да живи у новој држави на Балкану. Када се погледа целокупна слика лексике у овој хрисовуљи, јасно се издвајају термилошки кругови до којих није ни допро страни утицај, него је чврсто своју стару улогу чувао словенски. Неке области су потпуно успеле да сачувају словенску изворност, а за неке се може рећи да су покривене словенским речима, само је понека страна реч успела да потисне домаћу. Мали је број области у којима страна лексика заузима централно место, што је резултат историјских збивања у прошлости, као што је случај са црквеном терминологијом.

У времену у коме је писана Хрисовуља није дошло до значајних језичких промена као што је прелазак *ѣ* у *e*, *ије*, *је*, *и*; вокално *л* није дало *у*, а *ь* још увек није прешао у *а*. С обзиром на то да је овај рад првенствено намењен историчарима, сви термини су дати у савременој форми.

Терминологија владајућег слоја је углавном словенског порекла: *власѿела*, *војевода*, *ѿосѿодар*, *ѿосѿодин*, *ѿсуѿан*, *насѿиолник*.

Термини којима су обележени припадници нижих друштвених слојева имају словенски карактер: *јаздничар*, *кобилар*, *коњух*, *ловац*, *млинар*, *овчар*, *оѿпрок*, *ѿсар*, *рибар*.

Феудалне обавезе и порези феудалних подложника већином су исказани терминима словенског порекла: *десетѿак*, *јагњетѿина*, *работѿа*. Реч *бир* је, по свему судећи, страног порекла, мада може бити истог порекла као глагол *збираѿи*.

Управа и правни систем имали су широк круг термина словенског порекла: *закон*, *наказаније*, *ѿовелетѿи*, *ѿослух*, *самосуд*, *суд*, *судѿиѿи*. Незнатан је у овој области број страних термина као овде

често помињана реч *хрисовуља*. Срби су имали и своју реч *повеља*, али *хрисовуља* је повеља оверена златним печатом.

Терминологија занатства такође има словенски карактер: *злаїар, ковач, седлар, шавац*. Страна реч, општи назив за све занатлије *мајстїор* прихваћена је веома рано и јавља се у најраније писаним споменицима.

Трговачка терминологија је словенског порекла и, нема сумње, донета је из прадомовине: *куї, куїїїи, куїљеније, ілаїїїи, іїр҃*.

Нумизматички термини су ограничени на *динар* и *їерїеру*. Оба термина су несловенска, што сведочи о томе да су Словени приликом досељавања попунили празнину у свом речнику преузимањем од суседа речи које су им недостајале.

Термини за означавање времена у овом споменику се појављују у ограниченом броју. Сви су словенског порекла, мада нам је познато да су називи месеци страног порекла, а у народу су се чували словенски називи: *век, дан, јесен, леїио, месец*.

Термини којим су означене мере су словенског, али и несловенског порекла: *кабао* (мера за тежину), *комол* (мера за дужину), *лакаїи* (мера за дужину), *маїи* (мера за површину), *цакло* (стакло, као мера за запремину).

Терминологија сродства је словенска, донета из прасловенске заједнице: *браїи, дед, жениїїва, жениїїи се, јединац, маїи, оїїац, син, іїревнук, род, родїїїељ*.

Пољопривредна терминологија је словенска, а то у потпуности поткрепљује мишљење историчара да су Словени на првом месту били земљорадничко становништво: *вино҃град, земља, зоб, жњїїи, јара, ораније, ораїи, іишеница, сено, сенокос, слад, іїе҃о-виїїїе, іїези*.

Сточарска терминологија је веома богата. По тврђењу неких историчара земљорадња је била примарно занимање Срба у средњем веку. Међутим, изненађује грађа која показује структуру сточарске терминологије у централним областима државе краља Милутина. Преовлађује словенска лексика, мада би се унапред очекивао јак утицај староседелачког становништва, у овом случају Влаха, који су били бројни и бавили се највише сточарством. То влашко сточарско становништво имало је свакако већ изграђе-

ну сточарску терминологију. Тешко је објаснити зашто у српским повељама, па и у овој преовлађује словенска сточарска лексика: *во, јагње, кобила, коњ, крава, овца, свиња*. Када се види ова лексика и када се уједини са личним именима у влашким катунима, јасно нам буде да је славизација Влаха достигла већи степен него што се мисли.

Религијско-црквена терминологија представља по свом пореклу посебан проблем. Са примањем хришћанства примљене су и многе несловенске речи из круга вере и црквене организације. Многобројни термини из црквеног живота и устројства цркве потичу из грчког, јеврејског или неког другог медитеранског језика: *архијереј, архиепископ, дијак, ђакон, игумен, лавра, кандило, мейхохија, монастир, монах, шамјан*. У овој групи доста је несловенских речи, али има и словенских које се односе на веру: *вера, дух*.

На основу свега што је речено и анализе материјала забележеног у Бањској хрисовуљи јасно се види, па се тако може и закључити да у свим областима преовлађује лексика словенског порекла. Изузетак су термини који су везани за хришћанство, где је много страних елемената.

Summary

Milica Grković

THE BASIC CHARACTERISTICS OF LEGAL AND ECONOMIC TERMINOLOGY IN THE BANJSKA CHARTER

The Banjska Charter was written at the beginning of the 14th century. It has over 2000 lines of text, thus giving us a good picture of language in medieval Serbia. This paper gives an overview of the legal and economic terminology in the charter. This analysis shows that terminologies in medieval Serbia preserved a common character and that they were mostly of Slavic origin, with the exception of religious terminology, where terms of foreign origin prevailed.

АКСИНИЯ ДЖУРОВА
Център за славяно-византийски проучавания
“Проф. Иван Дуйчев” към Софийския Университет

ОЩЕ ЕДИН РЪКОПИС НА АНТИМ ОТ ЯНИНА ОТ МОНАСТИРА В КАЛЕНИЧ (Предварителни бележки)

По-долу даваме кратко описание на ръкописа от Каленич. Ръкописът, на който попаднахме по време на посещението ни в манастира в Каленич през 1998 г. и по-късно през 2007 г. насочва към писаческата ръка и калиграфските умения на Антим от Янина. Ръкописът е Служебник (Литургикон), на който за съжаление са откъснати последните листи, където вероятно е била приписката, в която по традиция, макар и не винаги (виж например Suppl. Gr. 242), Антим е имал навика да отбелязва своето място на раждане – Янина.

Ключни зборови: ръкопис, Служебник, Антим от Янина, манастира в Каленич.

На Антим от Янина се приписват около двадесет ръкописа, изследвани от Линос и Мария Политис и допълнени от Г. Папазоглу.¹ Както е добре известно, този писач и калиграф е най-извест-

¹ POLITIS, Linos. *Un centre de calligraphie dans les Principautés danubiennes au XVIIIe siècle. Lucas de Buzău et son cercle.* – Xe Congrès International des Bibliophiles, Athènes 1977, 1–11, по-специално с. 8–9; Λ. Πολίτης και Μαρία Πολίτη. *Βυβλιογράφοι 17ου-18ου αιώνα. Συνοπτική καταγραφή*, in: Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ και Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου, 1988–1989, 313–645, по-специално 352. Μοσφοτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τράπεζας, Athènes 1994; Παπαζογλου, Γ. Κ. "Ἀντιμος ὁ ἐς Ἰωαννίνων, βιβλιογράφος τοῦ ις'αι, in: Ἠπειρωτικά χρονικά, 23 (1981), 335–345.

ният за своето време – првата половина на XVII в. Само за едно десетилетие – между 1634 и 1644 г. той ни е оставил двадесет ръкописа, които са прѣснати в различни библиотеки, като в един от тях – този от манастира Метаморфоза в Метеора (Cod. 6458) Антим е указал в приписката, че през 1616 г. е бил вече ѱеромонах и ученик на митрополита на Угровлахия Лука, бивш епископ на Бузеу.²

По подобие на ѱеромонах Порфириј, който е бил ръкоположен в манастира Дусику, близо до Трикала и боан, епископ на Ганохора, Антим от Јанина работи през првата половина на XVII в. И тримата писачи са работили във Влашко и обикновено не пропускат да отбележат в своите ръкописи, че са ученици на Лука от Бузеу. От ѱеромонах Порфириј е запазен един ръкопис от 1635 г. от манастира на таксиарха до Егон, писан със сребро върху оцветени в червено листи.³ За него проф. Линос Политис отбелязва, че тази практика да се оцветяват в пурпур листите на ръкописите от пост-византијскиј период, по подобие на “codices purpureos” от VI в., порѣчани по времето на Јустиниан, го преврѣща в истински “vrai unicum”. По този въпрос, в последните години успех да прибавя още неколку ръкописа с цялостно или частично оцветяване в пурпур съдържачи литургии (Cod. Str. 18 от Страсбург и от Център “Иван Дуйчев” – Suppl. D. gr. 1; Cod. D. gr. 64 и 36) – всичките от XVII–XVIII в., които следват подадената от Порифириј мода в тази насока, мода, която се проследява чак до началото на XIX в. и в славјанските ръкописи (виж: Псалтира от Котел от XVIII в. от частната колекција на Павел Панов, Priv. Panov 8),⁴ а както ще видим

² Βεης, Ν. *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεωρῶν, τόμος Α', κώδικες μονῆς Μεταμορφώσεως*, Ἀθῆναι, 1967, 698.

³ POLITIS, Linos. *Un centre*, p. 9.

⁴ DŽUROVA, Axinia. *L'étincelle allumée à Chypre*. Φύελλην, Studies in honour of Robert Browning, Venice, 1996, 75–90; IDEM, *Curiosité, eclectisme iconographique ou la nature des anges* (Cod. gr. 1912 (Ex. 18) de Strasbourg). Annuaire du Centre de Recherches Slavo-Byzantines “Ivan Dujčev” No 10, 2002, 57–71, ill. 494–515; IDEM, *Nouveaux renseignements sur les manuscrits grecs enluminés de la Bibliothèque de Strasbourg*, in: Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik herausgegeben von Walter E. Kaegi, Jr. Band XXIX, Amsterdam, 2007, 201–225; IDEM, *L'enluminure des manuscrits liturgiques grecs des XVIe-XVIIIe siècles (Conservatisme et innovations)*, in: Actes du VIe Colloque International de Paléographie Grecque, Drama, 21–27 septembre 2003, in: Vivlioamphiastis. Annexe

по-долу и в ръкописа, който е предмет на тази статия – Служебника от Каленич, gr. 1.

Най-младият от посочените трима ученици на Лука от Бузеу е йеромонах Антим от Янина. Ръкописите, които са запазени от него, свидетелстват за високо ниво на калиграфско изпълнение, макар че периодът, в който се лимитира неговата дейност е в рамките на едно десетилетие (1634–1644). Вероятно йеромонах Антим е бил, след смъртта на своя учител Лука от Бузеу, основен калиграф на принца на Влашко Матей Бесараб, както е видно от запазените приписки в ръкописите му, където в единия от 1641 г. той вкарва в диптисите имената на Матей войвода, жена му Домна Елина Данджулу и Стана, а в други две евангелия, едното от Йерусалим (Anast. 19) от 1643 г. и другото от Византийския музей в Атина от 1644 г. на първите две страници изобразява принца Матей Бесараб с неговата жена.⁵

Голяма част от достигналите до нас ръкописи са запазени в манастирите на Метеора, което е естествено, имайки предвид тесните връзки на Метеора с Влахия от една страна и от друга – на Метеора с родния град на йеромонах Антим – Янина.⁶ Само на Метеора в манастира Метаморфоза се намират четири негови ръкописи Cod. 217, 222, 223, 508, в Св. Анастасий – един (Cod. 19) и в Св. Стефан – един (Cod. 36).⁷ В тази насока представляват интерес публикуваните от Мария Деспина Зумбули приписки на Антим от Янина в няколко ръкописа от Лаврата на Св. Гора (Lavra H 45 /f. 24); Lavra H 56 (246) (f. 16r-v); Лавра А 97 (л. 222), в ко-

1, Athènes 2008, I–III, 489–508. A. Džurova, V. Velinova, I. Pateff, La parole et l'image. Manuscrits icônes et estampes du XVe au XXe siècle du Centre de Recherches Slavo-Byzantines "Ivan Dujčev" et de collections privées. Catalogue, Sofia, 2004, 27; A. Джурова, За съдбата на славянските ръкописи. Предварителни бележки за неизвестен славянски котленски псалтир от XVIII в. и ръкописи и фрагменти (Житие на Стефан Неманя от Стефан Първовенчани и Служба на Стефан Бранкович), Археографски прилози, бр. 25, Београд, 2005, 163–195.

⁵ POLITIS, L. *Un centre*, 10.

⁶ ZOUMBOULI, M. D. *Luc de Buzău et les centres de copie de manuscrits grecs en Moldovalachie (XVIe-XVIIe siècles)*, Athènes, 1995, 124–134.

⁷ Σοφιάνος, Δ. Ζ. *Τά χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, τόμος Γ', *Τά χειρόγραφα τῆς μονῆς Ἁγίου Στεφάνου*, Ἀθήναι, 1986, III, 100–102; πιν. ΚΘ', Λ', ΛΑ'; Βεης, Ν. *Τά χειρόγραφα*, 698.

ито се упоменават тези връзки, а така също контактите със Света Гора.⁸

Освен в Лаврата, ръкописи на Антим от Янина в Света Гора се намират манастирите Кутлумуш (Cod. 39 от 1635 г.); Ивирон (Cod. 4976 (856) от 1638 г.; Св. Андрей (Cod. 12 от 1638 г.); Дохиариу (Cod. 2920) и в скита Св. Анна (Cod. 766/1). В Лаврата, освен изброените три ръкописа с приписки, свидетелстващи за контактите между манастирските центрове, се намира и Cod. E 78 (526) от 1638 г.⁹ Останалите места с ръкописи на Антим от Янина, които засега са ми познати, са: Византийският музей в Атина (Cod. 85 от 1634 г.); Cod. 158 от 1640–1641 г.; в Александрия – Патриаршеският музей (Sinait. 1052); в Париж в Националната библиотека (Suppl. Gr. 242); в Националната библиотека в Атина (Cod. 816 и 2438); в Наксос (Филотей) Cod. 1. От изброените по-горе ръкописи, по-голяма част от които са датирани на базата на приписки, поставени от самия Антим от Янина или по водни знаци, става ясно, че известните ни около 20 ръкописи се лимитират в действителност в един тесен диапазон от около едно десетилетие (1634–1644 г.). Тяхното съдържание свидетелства, че йеромонах Антим е писал и украсявал предимно литургични текстове, акулутии, псалтири и евангелия. Т. е. това е една група украсени книги, които са характерни и за другите двама писачи и калиграфи от Епир, с които той работил, а именно: Гинос, иконом на Погоняни и Матей от Мира, ученик, също както и Антим, на митрополит Лука от Бузеу, по времето когато те са работили във Влахия.

Ръкописът, на който попаднахме по време на посещението ни в манастира в Каленич през 1998 г. и по-късно през 2007 г. и който насочва към писаческата ръка и калиграфските умения на Антим от Янина, не се различава по съдържание от изброените по-горе ръкописи. Той е Служебник (Литургикон), на който за съжаление са откъснати последните листи, където вероятно е била приписката, в която по традиция, макар и не винаги (виж например Suppl.

⁸ ZOUMBOULI, M. D. *Luc de Buzău*, 125–126.

⁹ Κάδας, Σ. *Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα του Αγίου Όρους*. Θεσσαλονίκη, 2008, 62, πιν. 11γ.

гр. 242 от Париж), Антим е имал навика да отбелязва своето място на раждане – Янина.

По-долу даваме кратко описание на ръкописа от Каленич.

Служебник (Литургикон)

Код: Манастир Каленич, Гресо No 1 (Тъй като ръкописът няма сигнатура, ще го отбележим с Гресо 1, за да се отличава от славянските ръкописи, които се съхраняват в манастира).

Съдържание: Литургия на св. Йоан Златоуст.

Материал: хартия, I + 40 + I листи. Номерация липсва. Размер: 20 x 14,5 см. Текстът е в една колона, по 14 реда, с размери 9 x 15 см.

Воден знак: типът на водните знаци – три луни и котва с трилистник, които са едни от най-често срещаните в ръкописите на Антим от Янина и се лимитират в рамките на 30–40-те години на XVII в.

Подвързия: картон, обвит с кафява кожа. Бордюрите на горния и долния капак са идентични. Те са запълнени с разцъфнали клонки и птици, бити със злато. Вътрешните четири ъгъла са оформени с цветни бутониери. В средата на горния капак, растителни клонки образуват розета.

Вътрешните листи на горния и долния капак са оцветени в тъмно виолетово. Виж подобно оцветяване в ръкописите на последователите на Лука от Бузеу и Матей от Мира и в други ръкописи като: Литургии на Йоан Златоуст и Василий Велики (Cod. D. 64) от началото на XVIII в. или Служебника от Страсбург (Cod. Str. 18).¹⁰

На л. I и л. 1 са поместени, по-късни бележки.

Дата – около 1640 г.

Колофон – липсва

Тетради – пет тетради по осем листа

Писмо – архаизиращо литургическо, изписано от начало до край от една ръка, следваща традициите на своя учител Лука от Бузеу. То е изискано, свободно, с лек наклон надясно. Основният текст е изписан с тъмно мастило, а заглавията с киновар и злато. Заглавното писмо е изписано със злато.

Украса – богата, изискана. Състои се:

¹⁰ DžUROVA, A. *L'enluminaire*, 2008, 489–508.

л. 1обр. – Миниатюра на Йоан Златоуст

л. 2 – заставка тип правоъгълник

Инициали – множество, изпълнени в полихромен цветен стил, оцветени в злато. Т. е. украсата е в стила, разработен, подаден и превърнат от Лука от Бузеу в еталон за писачите от Угровлахия, Метеора, Св. Гора, Александрия, Йерусалим след средата на XVII в. и първата половина на XVIII в. Т. е. тя е характерна за широк регион на Изток от Адриатика, което я прави трудна за локализиране. И въпреки това, Служебникът от Каленич *Greco 1* показва изключително сходство с няколко автографа на Антим от Янина, като в този материал аз ще се огранича само с някои от тях.

Миниатюрата на св. Йоан Златоуст на л. 1обр. представя Литургиста в цял ръст, държащ в ръка свитък, поместен плътно в рамка “тип портик”. Рамката е с широк бордюор, оцветен в синьо, който е запълнен от плетенични ленти, оцветени вътре в червено върху златен фон, покрити със злато, организирани в квадратни блокове “тип кошница”, поместени по седем в страничните ленти на рамките и два в горната. Възлите на плетеницата излизат от двете страни на рамките. Фигурата на Йоан Златоуст и одеждите са изпълнени с перо, като нимбът и само части от нея – бордюорите на горната и долната дреха, маншетите и обувките са оцветени в злато. Лицето е оставено без оцветяване. Свитъкът, който държи Литургистът, влиза в бордюора на дясната част от рамката и част от драперията на горната дреха се включва в страничната лява рамка. Св. Йоан Златоуст е стъпил на ниско подножие, което излиза леко пред очертанията на рамката. Абсолютно идентично е представен Йоан Златоуст в Служебниците автографи на Антим от Янина в манастира *Метаморфози Cod. 508* и в Служебника от манастира Св. Стефан на Метеора, *Cod. 36*, и двата от 1640/41 г., и в трите Литургии от манастира Ивирон (*Cod. 856* от 1637/38 г.), както и *Cod. E 78* от Лаврата на Света Гора от 1638 г.¹¹

Надписите на свитъците в трите ръкописа са абсолютно идентични, както и поместеният в ляво на ореола на три реда текст:

¹¹ *Holy Monastery of Great Meteorou. Transfiguration of Christ the Savior – Holy Meteora, Manuscript Codices, Kalambaka, 2007, ill. 36; Σοφιάνος, Δ. Ζ., 1986, III, 100–102, εικ. 73; Γαλαβάρης, Γ. *Ιερά Μονή Ιβήρων Έικονογραφημένα χειρόγραφα*, Αγίου Όρους, 2000, εικ. 73.*

ὁ ἅγιος Ἰωάννου τοῦ Χρισόστομος. Тук Служебниците от манастира Св. Стефан и от Каленич абсолютно повтарят ред по ред текста. В по-ранните ръкописи с миниатюри на йеромонаха, като например Псалтира от 1634/35 г. от манастира Метаморфози Cod. 217, фигурата и образът на цар Давид са изцяло оцветени, което трудно откриваме в познатите ни след тази дата Служебници на Антим от Янина.¹²

Особено показателни за идентификацията на Служебника от манастира в Каленич с автографите на Антим от Янина са, освен типа писмо и вяза, т. е. украсените заглавия, но и заставката на л. 2, преди началото на Златоустовата литургия. Заставката представлява изтеглен по ширината си правоъгълник, в горните ъгли на който и в средата на горната част, са поместени палметни мотиви. В самата заставка, върху тъмносин фон е развит, силно стилизиран, мотивът на дървото на живота, като част от неговите клони излизат в долната част на рамката. Приликите между заставката на Служебника от Каленич и този от манастира Св. Стефан на Метеора, Cod. gr. 36 от 1640/1641 г. са още по-очевидни. Същото се отнася и до многобройните инициали в двата ръкописа, които, като изключим тези на л. 2 от Служебника от Каленич и л. 5 в ръкописа от манастира Св. Стефан, в който преобладава златото, синьото и киноварът, останалите са изпълнени в синьо, червено и зелено и предимно разработват палметни мотиви и ластари.¹³ Виж подобните заставки и в трите Литургии, Cod. 856 от Ивирон от 1637/1638 г. както и в Псалтира от Манастира Метаморфози в Метеора, Cod. 217 от 1634/35 г.¹⁴

Всъщност този тип заставки и инициали повтарят с леки модификации, както посочихме още в началото, типова декорация, която Лука от Бузеу използва като орнаментален репертоар и стил в своите ръкописи. В тази насока ще посоча само Служебника от Византийския музей от 1632 г. ВХМ 1621, както и този от Националната библиотека в Атина, Cod. Ath. 836.¹⁵

¹² Σοφιάνος, Δ. Ζ. *Τὰ χειρόγραφα*, 1986, III, εικ. ΛΑ'.

¹³ Γαλαβάρης, Γ. *Ιερά Μονή*, 2000, εικ. 76–77; Holy Monastery, 2007, ill. 19.

¹⁴ Σοφιάνος, Δ. Ζ. *Τὰ χειρόγραφα*, 1986, III, εικ. ΛΑ'.

¹⁵ The World of the Byzantine Museum, Athens 2004, ill. 386; ZOUMBOULI, M. D. *Luc de Buzău*, ill. 36.

Повтаряњето в детали на мотивите в рамката и иконографијата на св. Јоан Златоуст в посочените вече рѣкописи – автографи на Антим от Јанина (Cod. 508 от манастира Метаморфози и Cod. 36 от манастира Св. Стефан – и двата от 1640/1641 г., както и по-ранните Cod. 856 от Ивирон от 1637/38 г. и Cod. E 78 от Лаврата от 1638 г.), съвпадението на композицијата и орнаментата в заставките и използваните иницијали предимно с растителни мотиви в тези рѣкописи, модифицираната палмета с ластари в края на буквите подобна и в други автографи на Антим от Јанина, като Псалтира от манастира Метаморфози в Метеора (Cod. 217 от 1634/1635 г.) и особено такива детали, като дори съвпадението на размера на рѣкописа и број на редовите с този от манастира Св. Стефан на Метеора (Cod. 36 от 1640/41) ни дава основание да отнесем Служебника от Каленич, Cod. gr. 1 също към тази серија от рѣкописи, които Антим от Јанина създава между 1634/1644 г. Най-вероятно, изхождајќи от водните знаци, бихме могли да го ситуираме с гојлама доза веројатност, въпреки липсата на последните листи, където е било възможно да е поместен автографът на писача, около 1640 г.

В заклучение на тези предварителни бележки за Служебника от Каленич, којто се надјавам в бъдеще да имам възможност пообстойно да изследвам, бих искала да отбележа, че той е част от тази засилена продукция на литургични грѣцки рѣкописи, којта се забележава от втората половина на XVI в. и продължава до првата половина на XVIII в.

Известен факт е, че от втората половина на XVI след близо едно столетие, в којто преобладават скромно украсените грѣцки рѣкописи, се наблюдава сврѣхпроизводство на илюстрирани рѣкописи.¹⁶ Това са обикновено луксозно украсени литургични

¹⁶ Известно е, че рѣкописите, създадени през XV–XVI в. (до 70-те години) се отличават със семпла украса от растителни мотиви, оцветени в червено: PATRINELIS, ђ. *Ελληνες κωδικογράφια τῶν χρόνων τῆς αναγεννήσεως*, Επετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 8–9 (1958–1959), Athènes 1961, 63–65; CANART, Paul. *Scribes grecs de la Renaissance. Additions et corrections aux répertoires de Vogel-Gardthausen et de Patrinélis*, Scriptorium 17 (1963), 56–82; POLITIS-SAKELLARIADOU, Maria. *Λειτουργικά χειρογραφα τῆς ῥσχολης πλοξεουσ στην Κυπρο*, Επετηρίς του Κεντρου επιστημονικῶν Ερευνῶν, XVII, Λευκωσία, 1988–1989, 81–111; Като изклучение от тази тенденция се јавјават рѣкописите, создадени на о. Крит: ROTHE, H. *Textillamination bei einigen Schreibern kretischer Herkunft*, Pa-

книги, правени серийно в Света Гора и в такива манастирски центрове като Синай, Александрия, Крит, Кипър, Метеора, Влахомолдавските княжества, а също и в славянските писачески центрове на Балканите и в Русия. Този последен възход на украсената ръкописна книга се дължи изключително на дейността на Лука от Бузеу и Матей от Мира, на Арсений и Порфирий и техните последователи¹⁷, между които йеромонахът Антим от Янина е един от най-

leografia e codicologia greca (Berlin)Wolfenbüttel 1983) ed. D. HARLFINGER, G. PRATO et al., I-II. Alessandria 1991, I, 355–362, както и ръкописите, свързани с продукцията на гръцката колония във Венеция: *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (Secoli XV–XVI). Aspetti e problemi*, ed. BECK, H. G., M. MANOUSSACAS, A. PERTUSI, II, Florence 1977; PERTUSI, A. *L'umanesimo greco della fine del secolo XIV agli inizio del secolo XVI, Storia della cultura veneta, 3.1; Dal primo Quattrocento al Concilio di Trento*, ed. G. ARNOLDI, M. PASTORE STOCCHI, Vicenza 1980, 177–264; GEANAKOPOULOS, D. *Scholars in Venice, Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Cambridge – Massachusetts, 1962; CHATZIDAKIS, M. *Les débuts de l'école crétoise et la question de l'école dite italo-grecque*, Etudes sur la peinture post-byzantine, Variorum Reprints, London, 1976; MANOUSSACAS, M. *Aperçu d'une histoire de la colonie grecque orthodoxe de Venise, Θησαυρίσματα* 19 (1982), 7–30. За промените в изработването на ръкописите, настъпили след 70-те години на XVI в. виж: WEITZMANN, Kurt, G. GALAVARIS. *The Monastery of Ste Catherine at Mount Sinai. The Illuminated Greek Manuscripts, I: From the Ninth to the Twelfth Century*, Princeton, 1990; GALAVARIS, G. *The Ornamentation of 15th–16th Century "Sinaitic" Monastery, The Greek Script in the 15th and 16th Century*. International Symposium 7, Athens 2000, 443–463; At the Crossroads of Taste in the 17th Century: Sinai, Crete and Russia, *Μοσχόβια*; К 60-летию Б. Фонкича. *Проблемы византийской и новогреческой филологии*, Москва, 2001, 147–153.

¹⁷ Подробно за преписването и оформянето на ръкописите от вече споменатите писачи виж: BEZA, M. *Urme românești în răsăritul ortodox*, București 1939; GRONT, G. *Le Chypriote Lucas, Evêque et métropolitte de Valachie (1583–1629)*, *Πρακτικά τοῦ προτοῦ Διεθνoῦς κηρολογικού ξηνεδρίου*, Λευκοξια, 14–19 απριλίου 1969, тоμος Г. Λευκωξια 1973, 45–47, и посочената литература. За дейността на Лука като калиграф виж: IORGA, N. *La figuration des Evangélistes dans l'art roumain et l'école chypriote-valaque*, in: *Buletinul Comissinnii Monumentelor Istorice*, XXVI, 1993, 1–4; За Матей от Мира виж: RUSSO, D. *Studi istorice greco române*, I, Bucaresti, 1939, 157–179; CRONT, G. *Le Chypriote Lucas, évêque et métropolitte de Valachie (1583–1629)*, in: *Πρακτικά τοῦ προτοῦ Διεθνoῦς κηρολογικού ξηνεδρίου*, vol. 3, Nicosia, 1973, 45–47; POLITIS, L. *Un copiste éminent du XVIIe siècle: Matthieu, métropolitte de Myra*, in: *Studia Codicologica (Texte und Untersuchungen, 124)*, Berlin 1977, 375–394; IDEM, *Un centre de calligraphie dans les principautés danubiennes au XVIIe siècle; Lucas de Buzău et son cercle*, in: *Dixième Congrès International des Bibliophiles*, Athènes, 30 septembre – 6 octobre 1977,

ярките представители. Той принадлежи към по-консервативната група на калиграфите и писачите от XVII–XVIII в., които запазват дълго литургичното писмо, развито на базата на продукцията на Одигоновия манастир в Константинопол и неговите най-ярки представители Йоасаф I, Харитон и Йоасаф II, а в украсата – респектът към цветния византийски стил от класическото средновековие е значително по-малко повлиян от старопечатния орнамент и гръко-венецианския стил, проникнал в редица други ръкописи от поствизантийския период.¹⁸

1–11; виж също: *Persistances byzantines dans l'écriture liturgique du XVIIe siècle*, in: *La Paléographie grecque et byzantine*, Paris, 1977, 371–373, ainsi que l'article de CANART, P. *Les écritures livresques chypriotes du XIe au XVIe siècle* et de POLITI, M. *Λειτουργικά χειρογραφα της εχολής μδοξεν: Επετηρίς*, XVII, 1987–1988, Λεικωξια, 1989; GRATZIOU, O. *Die dekorierten Handschriften des Schreibers Matthaios von Myra (1596–1624)*, Athènes, 1982, 26; ZOUMBOULI, M. D. *Luc de Buzău et les centres de copie de manuscrits grecs en Moldo-Valachie (XVIe–XVIIe siècles)*, Athènes, 1995, с посочената там подробна литература; ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΑΝ-ΠΟΛΙΤΗ, Μ. *Μαρξiανος καὶ ἀματὴ γραφεὺς τῆς μονῆς Δουξικου*, in: *Αφιερωμὰ εἰς τὸν κατηγητὴ Λίνο Πολίτη*, Θεσσαλονικη, 1978, 39–52; VIKAN, G. *The Walters Lektionary W. 535 (A. D. 1594) and the Revival of Deluxe greek manuscript production after the fall of Constantinople*, in: *The Byzantine Tradition after the fall of Constantinople*, University Press of Virginia, Charlottesville and London, 1991, 181–286; voir aussi: IDEM, *Byzance après Byzance: Luke the Cypriot, Metropolitan of Hungro-Walachia*, in: *The Byzantine legacy in Eastern Europe*, Columbia University Press, New York, 1988, 165–185 (plus concrètement 165–166); voir aussi: IDEM, *Byzance après Byzance: Greek Manuscript Production in Walachia*, in: *Abstracts of papers, Second Annual Byzantine Studies Conference*, Madison Wisc., 1976, 32–33; A. DŽUROVA, *L'étincelle allumée à Chypre*, *ΦΙΛΕΛΛΗΝ Studies in honor of prof. R. Browning*, Venice, 1996, 75–90; ДЖУРОВА, А. “Славянският тип орнамент” в гръцките ръкописи от XVI–XVII век; Що се отнася до влиянието на славянската ръкописна традиция върху гръцките ръкописи на големия лукс от Влахомолдавия виж: *Българският XVI в. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI в.*, София, 17–20. 10. 1994, София, 1996, 699–714; GALAVARIS, G. *The Problem of the Illustration of Liturgical Texts and the Initial, Byzantine East, Latin West*, in: *Art Historical in honor of Kurt Weitzmann*, Princeton 1995, 355–360; POLITIS, L. *Persistances byzantines dans l'écriture liturgique du XVIIe siècle*. *La Paléographie grecque et byzantine*, Paris, 1977, 1–11.

¹⁸ CHATZIDAKIS, M. *Les débuts de l'Ecole Crétoise et la question de l'Ecole dite italo-grecque*. *Etudes sur la peinture post-byzantine*. Variorum Reprints, 1976, section IV; FONKIĆ, B. L. *Grečesko-russkie kul'turnye svjazi v XV–XVII vv. Grečeskie rukopissi v Rossii*, Moscow, 1977; WEYL-CARR, A. M. *Byzantine and Italians on Cyprus: Images from Art*, *Dumbarton Oaks Papers*, 51, 1995, 339–357; DŽUROVA, A. *Le style gréco-vé-*

Резиме

Аксинија Цурова

ЈЕДАН РУКОПИС АНТИМА ЈАНИНСКОГ У МАНАСТИРУ КАЛЕНИЋ (Прелиминарне белешке)

У раду је дат кратак опис рукописа из манастира Каленић. Тај рукопис, који представља Служабник (Литургикон), одликује писарска рука и калиграфско умеће Антима Јанинског. Рукопису недостају последњи листови. На њима је вероватно био запис јер је Антим имао обичај (в., на пример, Suppl. Gr. 242) да наведе место свог рођења – Јанину.

Илюстрации

1. Служабник на Антим от Јанина, манастир Каленич, Greco 1 – минијатура и начало на Литургијата на Йоан Златоуст
2. Служабник на Антим от Јанина, манастир Каленич, Greco 1 – инициал **К** с растителни мотиви
3. Служабник на Антим от Јанина, манастир Каленич, Greco 1 – инициал **О** с растителни мотиви
4. Служабник на Антим от Јанина, манастир Каленич, Greco 1 – инициал **О** с растителни мотиви
5. Служабник на Антим от Јанина, манастир Каленич, Greco 1 – инициал **Е** с растителни мотиви
6. Служабник на Антим от Јанина, манастир Каленич, Greco 1 – инициал **О** с растителни мотиви
7. Служабник на Антим от Јанина, манастир Каленич, Greco 1 – инициал **О** с растителни мотиви
8. Служабник на Антим от Јанина, манастир Каленич, Greco 1 – инициал **К** с растителни мотиви
9. Служабник на Антим от Јанина, манастир Каленич, Greco 1 – на края личат следите от изрязване на листи
10. Служабник на Антим от Јанина, манастир Каленич, Greco 1 – горен капак
11. Служабник на Антим от Јанина, манастир Каленич, Greco 1 – долен капак

nitien dans les manuscrits liturgiques enluminés de Byzance après Byzance. – Actes du Congrès International “La contribution de la langue grecque au devenir européen et universel”, Hérakléion, 15–17 octobre 2001, Hérakléion 2008, 143–167.

18. Τας αἰτήσεις παρὲ
 χειρὸς ἐπιπέφυλαίματος.
 αἰτός και νῆ τῶν δὲ
 λαοσούτων αἰτηματα
 προς το συμφερον πη
 ρασον. χερνυρη κει
 βη τῶ παφου ται ωρι τ
 δηλωσιν τις σκεδαμσει.
 εβριτω μελλοντι βασιλει
 ωριον χερνυρη βολεκος.
 εχνη τῆς εἰσοδος.
 εσωτα κε εθς
 κισην. Ο κατα
 ση στασερι ούτοις

19. εἰς τῆς αἰτησι τῆς
 παφου: εβριωνησις.
 1. Μαιριος Σφισαίος
 Θεωσάφ χεις εβρι τῶ
 Δόξαν αἰτωπέμποδν
 τῶ πρι Σ τῶ τῶ Σ τῶ.
 ορισπρι, κω:
 εχνη τῆς εἰσοδος.
 τῶ κοινας ταυτ
 εβρι με νόμος η
 κη χερνυρη σέμειος
 προσαχας, ος
 δὲ και τῆς εἰσοδος
 εβρι οιστη τῶ τῶ ορι

ριεις κλημας εν
 η προσφραση
 σοι τω βασιλει
 την εραμακτα
 λαφειαν, σπαρακα
 λουλην, ελεολεβακκ
 ικη εουλην. κατωπε
 φη το πρω σου το οριον
 εφημας, εβαιτα προ
 κει κερω δωρω ταυτα:
 και ποιησον τον κληρον
 ετην. τι κερσω τον
 κληρον σου.

τις σπουτα τις εν το
 λης, σπαρταρτων
 προ κληματα κληρων
 ετην, του ταφου,
 τις τρι κερου αμαστα
 σεις, τις εουωσσημα
 βωτες, τις εκδζιορ
 κωθεβρας, τις δατερ
 και ενδζου πελην πε
 ρωτας: εκφωηκσις.
 Τχσω εκωρησσηροι προ
 φεροντες κωτα πορητα
 εδω πορητα:

Τὸ δὲ ἐν ᾧ ποτὴν τὸ εὖρον
 πικροκαίμιν τοῦ χυμοῦ. ἀνε
 μετὰ βαλάντιον πρὸς τὸ
 ἄνω. ἔχει. ἀπὸ τῆς γ.

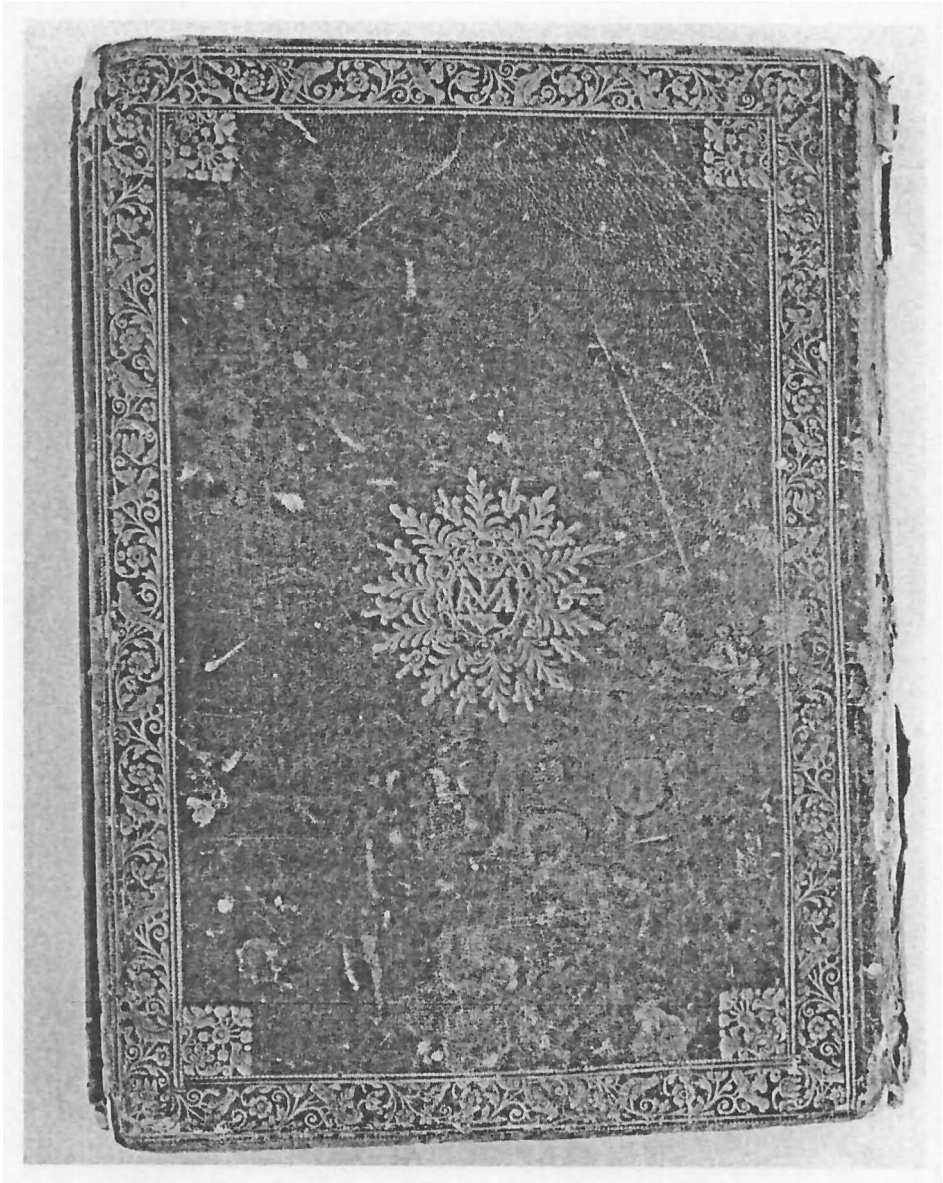
οἰερεῖς ἑστέον χυμοῦ.
 τελευτήσαντες
 μετὰ λαμβανόμενοι
 εἰς τὴν τὴν φεγγίτην
 εἰς αὐτὴν σπινθηροῦ
 τῶν. εἰς κοινωρίαν τῆ
 οἰοῦσιν πρὸς. εἰς κωστ
 λειοκαυτῶν τὴν φεγγίτην.
 εἰς πικροκαίμιν τὸν πρὸς
 στέ. μετὰ εἰς κωστὴν ἢ ἕως

καταχρῆσαι. ἔχει πρὸς
 εἰς φεγγίτην τὴν φεγγίτην
 τὴν φεγγίτην. ἔχει
 εἰς φεγγίτην ἀπὸ τῆς σκ
 ἄνω πρὸς τὸν τὸν. ἔχει
 πρὸς. πικροκαίμιν.
 πρὸς φεγγίτην. ἀπὸ τῆς σκ
 κωστὴν. εἰς φεγγίτην.
 κωστὴν. ἀπὸ τῆς σκ.
 φεγγίτην. κωστὴν
 τὸς πρὸς εἰς φεγγίτην τὴν φεγγίτην
 κωστὴν. εἰς φεγγίτην.
 εἰς φεγγίτην τὸς πρὸς τὴν φεγγίτην
 κωστὴν τὸς πρὸς τὴν φεγγίτην

εὐδὲ πῖας ἐταί πρέπῃ
 παύσα δὲ ζῶ πικρὴ καὶ
 πρῶσκήν ἠστὶς ἔπρη
 ἔπειτα χῶ. S ἔπρη
 ἴνα ἐφραφῶ ἐζωοποι
 ὄσου πῖρ. Νῦν S
 αἶ S ἐίτοε
 αἶω Ναστ
 αἶω Ναστ
 αἶω Ναστ

ISSN 0350-185x, LXVI (2010), p. (231–253)

УДК 811.163.41'282.2(497.6)

ID 178124044

МИЛАН ДРАГИЧЕВИЋ
Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет
Катедра за српски језик

ВАЖНИЈЕ ГЛАСОВНЕ ОСОБИНЕ ГОВОРА СРБА ИЗ НЕКИХ НАСЕЉА У ОКОЛИНИ ДЕРВЕНТЕ У СЕВЕРНОЈ БОСНИ

У раду се приказују важније гласовне особине говора мештана трију српских села из околине Дервенте, градића у северној Босни, која су размештена дуж десне обале средњег тока реке Украине. Изложена грађа показује чврсту повезаност ових говора са говорима северозападне скупине херцеговачко-крајишког (источнохерцеговачког) дијалекта.

Кључне речи: српски говори, околина Дервенте, гласовне особине, припадност говорима северозападне скупине херцеговачко-крајишког (источнохерцеговачког) дијалекта.

Пропратна белешка

1. Говоре српског становништва из околине Дервенте у северној Босни истраживао сам у више наврата приликом краћих дијалектолошких „обилазака“ повремено вршених у раздобљу од 1996. до 2009. године. Поменути истраживања била су мотивисана овим двама разлозима: (а) с једне стране, новијим настојањима у нашој научној дијалектологији да се сазна нешто више о досад релативно слабо истраженим комплексима оних српских говора из северније Босне који су размештени између река Врбаса и

Дрине, и (б) с друге стране, захтевним пословима попуњавања одговарајућег квестинара у појединим пунктовима, вршеним због потреба израде *Српског дијалектолошког атласа*. Приликом тих истраживања забележио сам богат корпус изворне дијалекатске грађе, из кога сам за овај прилог издвојио део података о важнијим гласовним особинама забележеним у говору мештана ових трију насеља „распоређених“ на просторима дуж десне обале средњег тока реке *Ўкринѐ*, унутар оне географске предеоне целине у северној Босни коју наш познати етнолог М. С. Филиповић означава називима *Крњин* или *Вакуф*¹: *ДѠњѐѠ ДѐйїлѠка* (скр. Д), *ДѠњїх Ка-лендѐровѠцѠ* (К) и *ПѠјѐзнѐ* (П). Ево што би се, на основу њих – у најкраћим цртама – могло о томе саопштити.

Самогласници

Инвенїар и дисїрибуција

2. Дистрибуција пет правих вокала (*а, е, и, о, у*) је и овде, као и у стандардном језику, практично слободна, а као и у другим нашим говорима у којима сугласник *х* има несигуран статус у консонантском систему, нешто слободнију дистрибуцију од оне у књижевном језику има и вокално *р*: *врѠ* К, П, *вра* Д, П, *на врѠ* Д, К, П, *їо врѠ* Д, К, *ВрѠвац* Д, П, *врѠви* К, П, *ѠврѠ* К. Бројне потврде наведене у раду сведоче о томе да се сваки од поменутих вокала може остваривати и у кратком, и у дугом алофонском лику. Осим карактеристичних замена старог вокала јат (ѣ), о чему в. грађу изложено у т. 6–10, на фреквенцију појединих правих самогласника утичу и случајеви њихових међусобних супституција (в. грађу изложено у т. 4), као и чињеница да је у говору сваког појединца могуће чути ликове форми с тзв. покретним вокалима, као и оне без тих вокала: *млѠдѠѠ**/*млѠдѠѠа*, *мѠѠ*/*мѠѠа*, *нѠшоѠ**/*нѠшоѠа*, *нїкоѠ*/*нїкоѠа*, *Ѡ їоѠ*/*Ѡ їоѠа*, *нїкад^т*/*нїкадѠ*, *сѠд^т*/*сѠда*, *їїѠд*/*їїѠда*, *ївјѠк*/*ївјѠка*; *мѠм*/*мѠме*, *ш чїм*/*ш чїме*; *вѠшем*/*вѠшему* и сл. Д, *јѠѠѠѠ*/*јѠѠѠѠа*, *јѠднѠѠ*/*јѠднѠѠа*, *крївѠѠ*/*крївѠѠа*, *Ѡ*

¹ В. Филиповић 1969: 55. и д.

īōō̄/ ò īōōā, нѣкад/нѣкадā, сād/сāда (сādā); нѣком/нѣкоме, нā īōом/нā īōомē, чīm/чīме и др. К, вāшо̄̄/вāшо̄̄га, вѣлкō̄̄*/вѣлкō̄̄га, сīīārō̄̄*/сīīārō̄̄га, īīd̄̄ (īīd̄̄ō̄̄)/īīd̄̄zā, кād/кāда; вѣлкōм/вѣлкōме, мōм/мōме, īr̄vō̄м/īr̄vō̄ме, с кīm/с кīме, ш чīm/ш чīме, сād^m/сāде; ò чем/о чѣму и д. П. Појачаној фреквенцији вокала *e* доприноси чињеница да се збирни бројеви граде углавном суфиксом *-ero* (īēī^{ero}, шēсī^{ero}, дēсēī^{ero}, једāнēsī^{ero} и сл.), а вокала *o* чести случајеви изостајања промене *o>e* у позицијама иза палатала: ž̄ñđōм, са младīћом Д, К, П, мўжом, нōжом К, П, īīћом Д, К, П, вāшо̄̄*/вāшо̄̄га П, млāћом Д, К, П и д., као и они случајеви у којима се наведени вокал јавља као аналошки супституент сонанта *l* (в. т. 13), односно карактеристични ликови неких демонстративних заменица: òīīāj, òīīом, īīd̄̄'ī, īīd̄̄jā П, и др. У сва три насеља говори се само: ž̄rāбље, ž̄rāбљама, али исто тако редовно и: рd̄̄губе, рd̄̄губама. Уз честе контракције самогласничких секвенца (в. т. 11), на снижавање фреквенције појединих вокала, посебно високог вокала предњег реда *u* – разуме се – понајвише утичу њихове честе редукције у неакцентованим позицијама (в. грађу изложену у т. 5), чија су непосредна последица, између осталог, појачана фреквенција силабичког *r*: ž̄lāдарца К, òсīārла П, сазd̄̄рла Д, П, сākрла Д, К, П и сл., као и чешћа јављања сонаната *l* и *n* у слоготворној функцији: брīñīи П, вјенчаңца Д, вјѣреңца П, вршaлцу К, ž̄ўсјеңца Д, П, d̄̄jž̄ñīи П, дoсēлли Д, К, др̄жалца Д, зēңца П, кāñīи К, П, квāсалца К, П, кd̄мишīңца П, кd̄шīңца Д, П, мēīñīи П, мd̄лла Д, К, П, мd̄лли Д, П, нāдңца Д, К, осēлли К, īē'рñца Д, īўңца П, сāңце Д, сēлла се К, П, Сōчаңца Д, К, сīīјēңца Д, П, учīңла П, цјēīаңца К, П, шd̄īñīи П, шēңца Д, К, П и д. Понекад се на местима неакцентованих вокала остварује и неутрално „шва“ (ə): ž̄d̄dāнама К, П, двādāсēī Д, К, П, донd̄сала Д, јēдāīи П, клāдāца Д, К, кобāсāца П, нīсāм Д, К, П, нd̄сала К, òвdāкā П, īd̄родāцē Д, īа сāм рādī'о П, с īd̄родāцōм К, īr̄d̄сāло Д, сd̄бāца Д, П, сўшāла Д, īr̄īd̄сēī Д, П, īīў сāм Д.*

Девокализација силабичког *r* доследно је спроведена у облику: ūmr̄ō, а уз спорадично: ūmr̄ī'ела Д, П, обичније ће бити у сва три насеља: ūmr̄ла, ūmr̄ле, ūmr̄ли. Уравнато је, такође: јēīрва и свēкрва, а уз, чини ми се фреквентније, ликове типа: врēīēно – врēīēна, свуда сам налазио и оне типа: врīīēно – врīīēна. Данас већ, изгле-

да, преовлађују у употреби књишки импорти типа: *z̄óрак*, *z̄óрка*, *z̄óрко*, али нису посве ишчезли из употребе ни ликови типа: *z̄рк*, *z̄рка*, *z̄рко*.

Изговор и међусобне замене

3. У вези са изговором појединих вокала, пре свега треба поменути случајеве отворенијег изговора вокала *e*. Отвореније се најчешће изговара неакцентовано *e* у позицијама уз лабијале, али, изгледа, да појава није ограничена само на ове случајеве. Праву процену укупних домашаја појаве, разуме се, није лако дати, али стоји чињеница да је њено присуство евидентно². Исп.: *áйе^аловало* К, *в^ериže* Д, П, *в^ече^ара* Д, П, *z̄òв^еда* Д, *д^ев^еӣ* К, П, *д^ес^еӣш^еро* К, *д^ец^ембар* К, П, *д^је^аӣш^аӣом* П, *д^рв^ен^е* К, П, *д^рв^ен^и* Д, К, *д^рв^еӣш^а* К, *ј^ед^емо* К, П, *ј^ел^ен* Д, П, *л^ед^ена* П, *м^еђе^адица* Д, П, *на д^ерв^енско-бр^оцк^ом р^аӣш^иӣу* К, *н^ав^еч^е* Д, К, П, *н^е м^ере* Д, К, *ӣ^ер^ица* Д, *ӣл^еӣе^ана* П, *ӣ^еӣш^ак* Д, К, *ӣ^еӣе^ара* П, *ӣр^ие^а* К, П, *с^ед^ме^аро* Д, К, П, *с^ес^ирична* П, *ӣ^ел^ећ^е* Д, П, *у^бе^ар^е*, П, *у^ве^ач^е* Д, К, П, *у Д^ерв^ен^ии* К, *у м^ене* Д, К, П, *ц^иӣе^ала* Д, П, *ц^иӣе^але* К, *ч^еӣв^еро* Д, К.

Потврде за случајеве затворенијег изговора вокала *a* у правцу *o*, *o* којима је у понеким приказима западнијих српских говора нашироко расправљано у научној литератури³, бележио сам и овде: *в^аож^и* П, *z̄л^ава* Д, П, *ј^а с^ам* Д, К, П, *ј^арам* Д, К, *к^ан^ила* П, *коб^ас^аца* К, П, *л^анац*, *од л^анца* К, *мл^ада* П, *н^ис^ам* Д, К, П и д., али сам понео утисак да сви ти случајеви, баш као и случајеви затворенијег изговора вокала *o* типа: *б^оме* Д, П, *м^ој* Д, К, *м^ор^а* П, *њ^ој* Д, К, *о^ана* К, П, *с^ом^ун* Д и д. – слично стању које сам налазио и у говору Срба Бање Врућице⁴ – представљају факултативну појаву,

² Појаве отворенијег изговора вокала *e* регистроване су и у неким другим западним српским говорима, при чему је, изгледа, такав изговор наведеног вокала посебно раширен у ијекавским говорима Змијања и Баније и Кордуна. В. Петровић 1973: 36–37 и 1978: 35–36, Дешић 1976: 52–53, те Драгичевић 1986: 64 и 2007: 333. Икавскошћакавски говор у околини Дервенте углавном не познаје случајеве таквог изговора вокала *e*. Исп. Баотић 1983: 53–54.

³ Исп. Петровић 1978: 33–35.

⁴ В. Драгичевић 2007: 332 и 334.

џòриле, долèйшила, долèйшило, жівиле, жівили/жівли, жівило, налèйшиле, òсйарила, òсйарийй, сјèдила, сйоразумийй се и сл., а у свакодневном говору преовлађују и одрични облици презента помоћног глагола *јесам* типа: *нисам/нисом – ниси* и д. Говори се, дабогме, најчешће: *сикира – сикирè – сикиру – сикирòм*, а од осталих интересантнијих икавизама имам у грађи ликове форми: *џòри, двй-йрй лйййре* Д, *двйсйа* К, П, *òдли* Д, П, *нèвисйа* Д, К, П, *òвди йòйрйко* Д, *разумийй, ййрйдицйèйй й двй* П и *йвйк* Д.

9. Међу бројним екавизмима у говору житеља сва три насеља, као и у главнини других ијекавских говора, најпостојанији су они који представљају континуанте секвенце *рџ* и префикса *нџ-* у примерима типа: *брèџови, брежyљак, врèло, на врèлу, врèмена, врèмèна, у врèмену, врèћа, џòре, џрèшка, џрèшке, ждрèбна, зрèла, зрèло, мрèжа, òдрезайй, разрезайй, рèжè, рèйа, рèйу, срèли, срèсий, срèййан* (ређе: *срèћан*), *ййрèбà, ййрèбàйy, ййрèбàйй; ййрèвозʹ, ййрèлаз, ййрèнос; ййрèбàцйй, ййрèвозйй, ййрèглèдà, ййрèноћйй; ййрèдà њу, ййрèко дàна, ййрèко кућè, ййрèко йòља* и сл., односно: *нèкà, нèкад/нèкадà, нèкàко, нèкè, нèкйй, нèко, нèком, с нèкòм, нèшийò, йòнеко, йòнешийò* и д. Редовно се, разумљиво је, говори *Бедòград* или *Бèòград* (утисак је ређе), а најчешће и: *òбе, зèница/зèнца и цèсйа* (ређе: *цèсйа*), *на цесйи, yс цесйу* и д. Познат је и гласовни лик *ййèсйа/ййèсйа*, али само као форма коју употребљава суседно католичко становништво¹⁰. Мртваци се, такође, обавезно *цèлујy*, а интересантно је да сам и лексички екавизам *ййèло*, забележен, иначе, „у разним јекавским говорима“, па и у Вуковом језику¹¹, стално слушао у говору најстаријих мештана¹². Главнина данашње популације, међутим, углавном употребљава јекавске ликове ове именице – оне типа: *ййјèло* и *ййʹјèло* и, знатно ређе, оне типа: *йййèло*. Различите су фреквенције, али нимало необични и екавизми: *двèма* П, *двèсйа* Д, *дèййлʹћ* К, П, *вйдела* П, *òдле* Д, К, П, *ждрèбац* Д, П, *ждрèбе* К, П, *кyдèља* П, *на ййрймер* Д, *нèдèља* К, *Нèдèљко* Д, К, *нòде* П, *òвде* Д, К, П, *òвде* Д, П, *òвдèкà* П, *йòслè* Д, К, П, *йòслèн* Д.

¹⁰ О употреби форми ове именице с наведеном гласовном поставом у говору католика у околини Дервенте в. Баотић 1983: 103.

¹¹ В. Ивић 1966: 105.

¹² Оних који су рођени пре Првог светског рата.

*шб свѣ ѿрѡсло Д, дѡбрѡ рѡдѡ, дѡшла кѡћи, ѡмалѡ свѡшѡа, нѣћѣ ѡн
нашѡ, ѡћѣ бѡло, ѡу мѡ брѡѡ ѡдѡинѡ К, бѡлѡ дѡшла, бѡлѡ рѡзловѡна,
бѡљѣ не ѡѡшѡаѡ, сѡн мѡ сѡрѡдѡ, ѡѡмѡ лѣжѡла П¹⁵.*

Сугласници

Оѡшѡа наѡмена

12. Као и у другим новоштокавским говорима, и у сугласничком систему говора овдашњих Срба налазимо оне исте фонемске јединице које су присутне и у српском књижевном језику. Локалне посебности у сугласничком систему овога говора испољавају се углавном у виду оних артикулационих и дистрибуционих посебности које не захтевају своју фонолошку идентификацију. Грађа изложена у одељцима који следе упутиће на неке од важнијих таквих посебности.

Сузласници ѡјединачно

13. *Сонанѡи*. На случајеве губљења интервокалног *j*, јављања секундарног *j* и његове слабије или изразитије артикулације у наведеним позицијама упутиле су бројне потврде наведене у претходним одељцима, међу којима је знатан део и међу онима изложеним у т. 11. Занемарљиву појединост представљају потврде за његова спорадична губљења у иницијалним позицијама у примерима типа: *ѣдна, ѣдно К, ѣднѡм Д*, пошто је свуда уобичајено: *јѣдан, јѣдна, јѣдну, јѣднѡг/јѣднѡг^х, јѣднѡм* и д. У финалним позицијама обично се губи иза вокала *и*: *наси кѡрѡзѡ П, ѡѡ К, П, ѡѡѡ шб Д, К, ѡѡси Д, П, сѡ свѡшѡа Д, К, смѡ се ѡѡ К, П*, те у сантхијским везама типа: *дѡ-јѡ шб К, нѣмѡ-јѣ мѡзиѡ П, мѡ-јѣ ѡѡац К, чѣкѡ-јѣ ѡѡмо Д* и сл.

¹⁵ О томе да се ове секвенце слично „понашају“ и у неким другим западњим српским говорима в. нпр.: Дешић 1976: 82–88, Драгичевић 1986: 76–83, 2002: 206–208 и 2007: 341, а исп. и: Реметић 1999: 405.

О јављањима сонанта *j* на местима ранијег *x* в. у т. 15, а обавезна је и његова употреба на местима изворног *l* у облицима туђице *kī'ер* (<тур. *kiler*), у *kī'еру*, *kī'ērā* К, П (у Д: *kī'ер*, *kī'ērā*). Као и у говору Срба Бање Врућице¹⁶, али и не само у томе говору, и овде се уз *ḡd̡sīoḡa* говори и *ḡd̡sīoḡa* Д, К, П, уз обичније *kāḡḡē* понекад и *kā'ē* Д, а уз чешће *sḡā'ḡna* бележио сам и *sḡā'ḡna* К. Уз фонетизме форми *ko ḡd̡d̡/ko ḡd̡i* и *ko ḡd̡ḡ/ko ḡd̡ḡ* забележио сам и: *ko ḡd̡j* П. Секундарно *j* зна се појавити и у прилошкој форми *jḡiē(iū)* Д, К, П, а свуда је у широкој употреби гласовни лик прилога *iūj*. Слабо прелазно *j* понекад се остварује и у сантхијским везама типа: *i'ḡn* П, *i'ḡna*, и *i'ḡni*, *iḡmā'i* К и сл. Супституцију *j>љ* забележио сам у: *slāvūљ* П.

Потврде у којима се сонант *v* употребљава уместо фрикатива *φ* и велара *x* наводе се у т. 15. Међу онима у којима се овај сонант употребљава уместо овог последњег, дабогме, највећи је број оних у којима је *v* хијатског и аналошког порекла, а осим у неколико примера наведених у т. 11, јављања сонанта *v* у неким другим интервокалним позицијама забележио сам и у: *ḡi'voka*, *jānu'ār*, *iā'ḡn* П, те у формама ген. мн. *nḡḡvā* и *rūkūvā* Д, К, П. До губљења овога сонанта углавном долази у процесима упрошћавања сугласничких група: *jḡverca* (=вјеверица) П, *kākī* (=какви) Д, К, *kḡčka* Д, К, П, *mḡiāc*, *mḡca* П, *nīkākē* (=никакве), *sḡedḡčī* Д, *sḡedḡčīo* П, *čēiḡrīiē ḡd̡dinē* К, *čḡek*, *čḡeka*, *čḡече* (в. т. 7), *čḡ-рак* (=чворак) П. Обичну појаву представљају случајеви у којима *iḡḡ>vḡ* у: *љḡvḡšā*, *љḡvḡšī* Д, П, факултативну они у којима *iḡč>vḡ* у: *kḡvḡca*, *kḡvḡčī* П, односно *mḡḡ>mḡ* у: *sḡmḡām*, *sḡmḡāmo* К, П, а нису посве непознате ни супституције *v>љ* у примерима типа: *цḡљен*, *цḡљена*, *цḡљен"каси* П.

Сонант *l* редовно се јавља уместо *n* у облицима именице *ḡl̡lum* (<тур. *dönüm*), понекад опстаје и на крају слога у облицима: *kḡl̡ca*, *kḡl̡cu* П, а спорадично се сусрећу и дисимилациони ликови форми: *mḡḡḡā*, *mḡḡḡo* и сл. П. Фреквенцију му, као и другде, снижавају случајеви његових аналошких вокализација у примерима типа: *vḡḡḡḡḡc* П, *ḡl̡ḡḡḡḡcā*, *ḡḡḡḡḡc* К, П, *kḡi'ḡḡc*, *kḡi'ḡḡcā* Д, *mḡ-ли'ḡc*, *i'ḡḡc* Д, К, *i'ḡḡci*, *i'ḡḡcā*, *руководди'ḡc*, *i'ḡḡḡcā* Д, К, П. Секундарно *m* забележио сам у: *ḡkīi'ḡmbera* П, а секундарно *n* у ликовима

¹⁶ В. Драгичевић 2007: 344.

именице *īrāndјед/īrānђед^m* П. Употребу сонанта *n* уместо *p* чуо сам у облику речи *дезèнīīēr* (<фр. *déserteur*) П, а свуда је познато двојство ликова форми: *карāнфил/карāнфīл* и *карāмфил/карāмфīл*, односно: *кòмши'а* и *кòнши'а*, као и оних типа: *īāmīīīm/īānīīīm* и *īénзи'а/īémзи'а*. Обавезно је, међутим, само: *џњòј*, *џњòја*, *џњòјом*, *џњòйво* и сл.

Прилог *одозџо* често се остварује у ликовима са партикулом: *òзџòр* Д, К, П, док јављања паразитског *p* у примерима типа: *брèз бриџè* К, *брèс īоџā* К, П, *брèздòбразан*, *òндāр* П, данас већ представљају ређу појаву. Могуће је да је његова појава у примеру *īīèрīик* (=тепих) П резултат чисте случајности, а интересантно је и то да се прилошка форма *надвор* чешће остварује у ликовима без финалног *p*: *нāдвò* Д, К. Живу категорију представљају промене *же>ре* у: *мòрем*, *мòреш*, *нè мореш/нè мереш*, *мòре* и сл., а и речца *можда* најчешће се јавља у гласовном лику: *мòрда* Д, К, П.

14. *Плозиви*. Сви се ови сугласници изговарају као и у књижевном језику, с тим што се звучни плозиви у финалним позицијама, као и у низу других наших говора, понекад десоноризују. Као и у говору Срба Бање Врућице¹⁷, и овде се, изгледа, чешће остварују делимичне десоноризације поменутих сугласника: *бèџ^к* К, *бòџ^к* Д, *брòд^m* К, П, *врāџ^к*, *џлāд^m* Д, К, П, *џòлџòбⁿ*, *џрāбⁿ* П, *џрāд^m* Д, К, П, *дјèд^m* К, П, *дрџòџòџ^к* Д, К, *дџèмāд^m*, *дџòд^m* П, *зòбⁿ* Д, П, *јџè^к* К, *мèђèд^m* П, *млāд^m* Д, К, *нīкад^m*, *òвдòд^m* Д, К, П, *òīйкуд^m* Д, *īлџè^к* К, *īīāд^m* Д, К, П, и др., а знатно ређе потпуне: *дјèīī* К, П, *Зāџреī* К, *зèлòй* П, *ко сāй* Д, К, П и сл.

Именица *īрезиме* остварује се каткад и у ликовима с почетним *b*-: *брèзиме*, *брèзимена* П, именица *дуња* у ликовима са почетним *īī*-: *īīуња*, *дòдāј īīуњу* П, а позната је и прилошка постава *īīуде* Д, П. Секундарно *k* понекад се јавља на крају прилога *òндāк* (Д, П), а прилог *òйèī* сасвим је обичан и у ликовима без финалног *īī*: *òйè* Д, К, П и *јòйè* (в.т. 13). Присуство множинских облика именице *нокāй* типа: *нòци*, *нòцима* Д, К, П, разумљиво је ако се узме у обзир чињеница да у једнини преовлађују облици ове именице у ликовима с извршеном метатезом: *нòшак*, *нòшкa* и сл., а данашње местимично јављање велара *k* и у множинским формама

¹⁷ В. Драгичевић 2007: 346.

сам и од најпробранијих информатора понекад био у прилици да забележим: *хѝљада, хљѣб, хлѣче, хрѝна, Хрѝваѝи, Хрѝваѝи, Хрѝваѝка, хѝиѝ'о, на врѝху, кѝхиња, махуне, са снахѝм, ѝрѝбух* и сл., елиминација сугласника *х* „у свакодневном говору мештана (...) представља и данас раширену појаву“¹⁹: *ајде, ајдѝк, ајмо, арман* (<тур. *harman*) Д, К, П, *на арману, армен* К, *ја би* Д, К, *врѝ, врѝа* и д. (в. т. 2), *ѝра* Д, К, П, *ѝредѝи* П, *дѝвѝни* Д, К, *излаѝили* К, *ѝљада/ѝљеда* Д, К, П, *ѝљеде* П, *ѝведу* К, *ѝинѝ* П, *ѝма'ѝ* К, *крѝ* Д, К, *лаѝ, ладѝвна* П, *ѝз лаѝа* Д, *за лаѝа, лаѝче* П, *љѣб/љѣб'* Д, К, П, *мауне* К, П, *нараѝниѝ, ѝи, код ѝи, на ѝи* Д, П, *ѝдма* Д, К, П, *ѝдо* Д, *ѝдѝ* П, *крај ѝни* Д, *дѝу, дѝеш, дѝе* и д. Д, К, П, *ѝѝгинули бѝраѝа* К, *ѝѝѝани* П, *раѝа* Д, К, П, *раѝнѝ, раѝнѝмо, раѝну* П, *раѝнѝ'о* К, *раѝѝовна* Д, *од раѝѝовѝ даѝкѝ, од раѝѝовнѝ* К, *Рѝваѝи, Рѝваѝи* П, *рѝѝловѝни, свѝкакѝ* Д, *до свѝи* К, *ѝрѝбу, ѝѝр* П, *ѝѝли* Д, К, П. Хијатско *в* на местима ранијег *х* обавезно је у: *буѝва, буѝвѝ, дуѝвѝн, дуѝвѝном, кѝвѝа, кѝвѝана, кѝвѝано, кѝваѝи(и), муѝва, муѝве, ѝво, на* уву и д., а бележио сам га и у: *Дуѝвови, ѝѝзуво, ѝѝѝ ѝѝзувом, ѝѝрѝѝва, чѝва* П, *маѝуне, ѝѝѝ-ѝѝрѝбуѝа* Д, у *ѝѝрѝбуѝу* К. Сонант *ј* у наведеним позицијама обичан је у: *маѝнѝа, маѝнѝу, ѝѝ'ов, ѝѝ'ове, ѝѝ'ови, ѝѝ'ово, ѝѝрѝја, снаѝа, са снаѝѝм* и сл. Најчешће су у употреби и фонетизми типа: *ѝлѝв, крѝв, дѝѝв, ѝѝѝѝѝв, сѝв*, а сугласник *к* уместо финалног *х* чуо сам у: *ѝма брѝк* К, *сјѝрѝмаѝк, ѝѝѝѝѝк/ ѝѝѝѝѝѝѝ* П. Свуда се добро чува старије *кѝи/кѝ* у: *ѝрѝѝѝѝѝ(и), ѝрѝкѝѝ, ѝрѝѝѝѝѝ* и сл., а група *хѝ-/хѝ-* углавном се своди на *ф* у: *фаѝла, фаѝли ѝѝе, зафаѝѝѝ* и д., те, понекад, и у: *ѝрѝѝѝѝѝ се, ѝѝѝѝѝ се, фаѝѝѝ* Д, *фаѝѝѝѝ* К. Ово друго може бити и резултат хиперкорекције, пошто се у говору мештана сва три насеља добро држе и ликови типа: *ѝѝѝѝѝѝ, ѝѝѝѝѝѝмо, ѝрѝѝѝѝѝ се, свѝѝѝѝѝ'о сам, ѝѝѝѝѝѝ'о* итд.

И у вези с употребом констриктива *ф* може се поновити оно што је већ констатовано за прилике које владају у српским говорима из ближег окружења²⁰. Процеси његовог враћања у консонантски систем овдашњег говора резултативнији су од процеса који реинтегришу велар *х*, али се још увек не може рећи да су његове позиције у систему потпуно стабилне. Исп.: *ѝрѝѝѝ* Д, П, *заѝѝѝѝѝѝѝ* Д, *караѝѝѝѝ/караѝѝѝѝѝѝѝ* (в. т. 13), *кафаѝна, каѝѝѝѝ, каѝѝѝѝѝ, кѝѝѝѝѝ*,

¹⁹ Ibid., 107.

²⁰ Исп. нпр. Драгичевић 2007: 343–344 и 2008: 106, те Козомаѝа 2007: 247.

кифле Д, К, П, *кифлу* Д, *кòнфицковали* К, *кòнфицковāно* Д, *официр*, *официри*, *ирòдфесор*, *ирòдфесори* Д, К, П, *Сèферовача* К, *сòфра* К, П, *фа̀брика*, у *фа̀брици* Д, К, П, *фа̀мили'а* Д, К, *фа̀мели'а* К, П, *фа̀мелију* Д, П, *фѐбруа̀р* Д, К, *фѝно* Д, К, П, *фѝра̀њга* К, П, *фѝрма*, *фѝрму* К, *фла̀ша*, у *фла̀ши* К, П, *фòрда* Д, *фрѝшак*, *фрѝаљ* Д, К, П, *шѐф* Д, К, *шлāјф* К, *шлāјфа̀* Д, *шòдфѐр* Д, К, П, са, данас већ реџим: *вѐбруа̀р* Д, П, *ка̀иасѝро̀ја*, *ка̀иасѝро̀ју* П, те мање-више уобичајеним: *в̀руна*, *в̀руне* Д, К, П, *ев̀и'а/јев̀и'а* Д, П, *иò јев̀иу* П, *иòдамє̀ни/иòдумє̀ни* (в. т. 4), и готово обавезним: *а̀свалѝи*, *а̀свалѝи'раѝ(и)*, *а̀свалѝом*, *иò а̀свалѝу* Д, К, П. Спорадично сам слушао изговорне форме: *ка̀фа*, *ка̀фу* Д, К, али се далеко чешће облици наведене именице јављају у ликовима: *ка̀ва*, *ка̀вє*, *ка̀ву* и сл.

Што се тиче употребе осталих фрикатива, помињем само то да се овде и звучни фрикативи понекад делимично десоноризују у финалним позицијама речи: *вòз'с* К, П, *к̀уруз'с* Д, П, *м̀уж'с* Д, *нòж'с* Д, К, *òбра'с'с* К, П, *ѝла'с'с* П, *ѝарадāјз'с* Д, К, П, *сѝу'ж'с* П, те да, као и главнина других наших говора, и овај говор познаје асимилациона прилагођавања по звучности и месту изговора у везама типа: *брєс ѝога̀*, *беж њи* К, П, *з ба̀бòм* Д, П, *з д̀јецòм* Д, К, П, *иж м̀е'а* К, *ис ку̀ћє* Д, К, П, *ис Пò'єзнє* П, *ш њ̀им* К, П, *ш њ̀има* П, *ш њ̀имє*, *ш ћ̀ери* Д, К, П, *ш ћ̀еркòм* Д, *ш ч̀имє* П, *ш ч̀еком* Д, К, П, односно за губљења финалних -з и -с у спојевима речи какве, на пример, оличавају примери: *бе-шѝе'и'є*, *и-Зá'зреба*, *и-Сà'рајева*, *и-с̀ела*, *и-Сò'чан'цє*, *и-шкòлє* К, и: *зѝм̀у-смо се м̀учили*, *нò'на-су ка̀сно лèгли*, *љè'и'ò-се ск̀у'и'ло* П.

16. *Африка̀иє*. Као и у другим српским говорима из западних предела, и систем африката у овдашњем говору је потпуно стабилан. Мање посебности на које упућују потврде: *ђѝи*, *мòрāш* *ђѝи'ом* П, *мòсквѝћ*, *ѝмò москвѝћа* Д и *ћ̀ек*, *ѝла̀ти'и'ò* *ћ̀еком* К, не излазе из круга оних појединости за које знају и многи други српски прекодрински говори. На то да разнолики фонетизми облика (-)̀гòд, између осталог, незнатно појачавају фреквенцију африкативних сугласника *ђ* и *ћ*, скренута је пажња у т. 13, а о јављању ликова *цес̀и'а/ѝес̀и'а* в. опаску дату у т. 9. Осим у примерима у којима се остварују позната асимилациона прилагођавања типа: *ждр̀ебаз* *га* *удари'ò* Д, *òи'аз би ми р̀екò* К, нисам био у прилици да забележим неке друге случајеве у којима се појављује звучна африката з.

кукуруз и заменица *икав*, *некав*, *свакав*, осим у наведеним ликовима, употребљавају се и у оним које су предодредиле дисимилације хаплолошке природе: *куруз/куруз*^с Д, П, *курузе* Д, *курузи* К, П, *икав* Д, К, *некав*, *свакав* П. Од других потврда за редукцију фонемских низова издвајам овде ликове форми: *води* (=водити) Д, *крузодвна* П, *неква* Д, *рдишеље*, *рдишељи* Д, П, *озгѝ/озгѝор* Д, К, П, *ошла*, *ошли* Д, П, као и неколико потврда које упућују на присуство упрошћавања и у примерима типа: *ка-ш* у *Осињу?* Д, *не-ш* *ићи* К, П, *ијамо-ш* *бији* П, *иу-ш* *сјеси* Д, К, односно: *дох-а* *брзо* К, *ић-а* *одма* Д, *наћ-а* *њу*, *рећ-а* *њему* П, те: *о-двајес* *до* *једес* П, *за* *иријес-* *чѝирѝс* *гѝодина* Д, *чѝирѝс* *два* П, *шездес* *јѝи* К, П, *иријеса* *једес* *ири* К, *за* *јѝесио* *једес* *марка* Д.

Закључна белешка

18. Пошто главнина напред изложених података упућује на чврсте везе говора овдашњих Срба са ијекавским говорима размештеним западније од Врбаса, ни општа идентификациона оцена припадности овога говора, у овој прилици, не може ићи даље од констатације којом се потврђује његова припадност говорима северозападног огранка херцеговачко-крајишког (источнохерцеговачког) дијалекта. Верујем да ће нешто нијансираније, па и сличније онима које сам у последње време изрекао и за поједине друге српске говоре из ближег окружења²⁵, та оцена изгледати кад се ускоро појави и приказ важнијих морфолошких особина говора мештана ових трију истраживаних насеља.

²⁵ В. Драгичевић 2003: 312; 2007: 382–383; 2008: 110.

Циџирана лиџераџура

- БАОТИЋ 1983: Josip Baotić, Ikavskošćakavski govor u okolini Dervente, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, Sarajevo, 1983, knj. IV, 7–208.
- БЈЕЛАНОВИЋ 1978: Živko Vjelanović, *Imena stanovnika mjesta Bukovice*, Split, 1978.
- ДАЛМАЦИЈА 1997: Стево Далмација, *Ијекавски џовори Поџкозарја*, Бања-лука, 1997.
- ДЕШИЋ 1976: Милорад Дешић, Западнобосански ијекавски говори, *Срџски дијалекџолошки зборник*, Београд, 1976, књ. XXI, 1–316 + карте.
- ДРАГИЧЕВИЋ 1986: Милан Драгичевић, Говор личких јекаваца, *Срџски дијалекџолошки зборник*, Београд, 1986, књ. XXXII, 7–238 + карте.
- ДРАГИЧЕВИЋ 2002: Милан Драгичевић, Судбина самогласничких секвенци у данашњем говору требавских Срба, *Срџски језик*, Београд, 2002, књ. VII/1–2, 205–211.
- ДРАГИЧЕВИЋ 2003: Милан Драгичевић, О говору села Бранешци у околини Челинца, *Срџски језик*, Београд, 2003, књ. VIII/1–2, 303–314.
- ДРАГИЧЕВИЋ 2007: Милан Драгичевић, О говору Срба Бање Врућнице крај Теслића (фонетске и морфолошке особине) I, *Срџски дијалекџолошки зборник*, Београд, 2007, књ. LIV, 323–401.
- ДРАГИЧЕВИЋ 2008: Милан Драгичевић, Белешке о говору села Кремне у западној Босни, *Срџски језик*, Београд, 2008, књ. XIII/1–2, 103–111.
- ИВИЋ 1964: Pavle Ivić, Promena ra>re u srpskohrvatskim govorima, *Prace filologiczne*, Warszawa, 1964, t. XVIII, 383–393.
- ИВИЋ 1966: Павле Ивић, *О Вуковом Рјечнику из 1818. џодине*, Просвета, Београд, 1966.
- КОЗОМАРА 2007: Драгомир Козомара, Важније фонетске особине говора Чечаве, *Срџски језик*, Београд, 2007, књ. XII/1–2, 235–258.
- НИКОЛИЋ 1991: Мирослав Николић, Говори србијанског Полимља, *Срџски дијалекџолошки зборник*, Београд, 1991, књ. XXXVII, 1–548.
- НИКОЛИЋ 2001: Видан Николић, *Моравички и џорњосџуденички џовори*, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Београд, 2001.
- ПЕТРОВИЋ 1973: Драгољуб Петровић, *О џовору Змијања*, Нови Сад, 1973.

- ПЕТРОВИЋ 1978: Драгољуб Петровић, *Говор Баније и Кордуна*, Нови Сад – Загреб, 1978.
- ПЕЦО 1964: Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, *Српски дијалектолошки зборник*, Београд, 1964, књ. XIV, 1–200 + карта.
- РЕМЕТИЋ 1985: Слободан Реметић, *Говори централне Шумадије*, *Српски дијалектолошки зборник*, Београд, 1985, књ. XXXI, XIX + 555.
- РЕМЕТИЋ 1999: Слободан Реметић, *О гласовним особинама говора Жељове (код Бановића)*, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику*, Нови Сад, 1999, књ. XLII, 399–432.
- СИМИЋ 1972: Радоје Симић, *Левачки говор*, *Српски дијалектолошки зборник*, Београд, 1972, књ. XIX, 1–618 + карта.
- СТАНИЋ 1974: Милија Станић, *Ускочки говор I*, *Српски дијалектолошки зборник*, Београд, 1974, књ. XX, 1–259.
- ФИЛИПОВИЋ 1969: Milenko S. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, *Grada ANUBiH, Sarajevo*, 1969, knj. XVI, *Odjeljenje društvenih nauka*, knj. 12, 1–169.

Резюме

Милан Драгичевич

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГОВОРА СЕРБОВ В НЕКОТОРЫХ ПОСЕЛЕНИЯХ СЕВЕРНОЙ БОСНИИ

В работе представлены важные фонетические особенности говора жителей трех сербских поселений в окрестностях Дервенты (небольшого города в северной Боснии), расположенных по правому берегу среднего течения реки Укрины, в крае, который также называется Кринин или Вакуф. Изложенные данные показывают, что в говоре жителей этих поселений в большинстве случаев наблюдаются диалектные фонетические особенности, которые характерны для северо-западной группы говоров герцеговинско-краинского (восточногерцеговинского) диалекта.

НАЈДА ИВАНОВА
Софијски универзитет „Св. Климент Охридски“
Катедра за словенске језике

СЛАВЕНОСРПСКИ ЈЕЗИК ИЗМЕЂУ „ПРОСТОТЕ“ И „СОВЕРШЕНСТВА“

У раду се разматрају неки стереотипи о славеносрпском периоду из историје српског књижевног језика који су се трајно усталили у научном дискурсу. Истичу се одређени спорни или нерешени опште-теоријски проблеми, а наиме: термилошко именовање разматраног периода, социолингвистичка дефиниција, особине норме и кодификације мешовите славеносрпске писмене праксе. Образлаже се оправданост примене метода лингвостилистике и дискурсне анализе у истраживању српског књижевнојезичког развоја од друге половине XVIII до првих деценија XIX века.

Кључне речи: српски књижевни језик, славеносрпски период, мешовити књижевнојезички тип, лингвостилистика, анализа дискурса.

У временском размаку између назадовања српкословенског језика и формирања савременог српског језичког стандарда у историји српског књижевног језика издваја се раздобље коегзистентне употребе рускословенског/руског, славеносрпског и народног језика у писменој пракси (на пример, Ивић 1998: 105–172). О културној, књижевној и језичкој историји те епохе постоји обимна стручна литература у којој се чињенице и појаве интерпретирају у оквирима различитих методолошких парадигми од којих свака ствара специфичне научне стереотипе у академском дискурсу.

Ранија вукоцентрична романтичарски конотирана интерпретација нормализирања и кодификације савременог српског

књижевног језика постаје популарна преко њеног прихватања у типолошким класификацијама словенских књижевних језика. Она је повезана с реализацијом критеријума прекида у развоју одговарајућег књижевног језика (Brozović 1970). Поред тога споменута представа доприноси детаљном истраживању филолошких радова Вука Караџића и рецепције његових идеја у српском друштву утврђујући концепцију о супротстављању Вуковог књижевнојезичког модела формираног на монодијалекатској основи vs. неразумљивој, неунифицираној и вештачкој писменој пракси рускословенских и славеносрпских писаца.

С друге стране, низ истраживања о социокултурној, књижевној и језичкој ситуацији у Србији током XVIII и првих деценија XIX века даје убедљиве аргументе о постојању континуитета у српском културном и језичком развоју, при чему се Вукова реформа проучава као завршна фаза србизације и израз инхерентних књижевнојезичких развојних процеса у српском језику разматране епохе¹.

Приликом анализе емпиријске грађе у погледу улоге Вука Караџића и шумадијско-војвођанске књижевнојезичке традиције при формирању српског језичког стандарда често се комбинују елементи споменутих супротних научних стереотипа. Поред тога запажа се и примена критеријума који су релевантни за истраживање савремених књижевних језика (КРЕЧМЕР 1998: 49). Различита усмереност концепција долази до изражаја у интерпретацији како општетеоријских проблема тако и у расправама о конкретним текстовима из славеносрпске епохе.

Пре свега терминолошко именовање разматраног периода као „предстандардног“, „прелазног“ (КРЕТШМЕР 1991, КРЕЧМЕР 2006), „предвуковског“ потврђује укорењеност представе о његовој под-

¹ Још у 60-им годинама И. Грицкат истиче да „просветитељска и раноромантичарска књижевност у Војводини и касније у ослобођеној Србији чини са Вуковом појавом и Вуковом борбом нераздвојну целину“ (Грицкат 1966: 63). У својим најновијим истраживањима А. Младеновић исто тако наглашава као једно од основних обележја континуитета у историји српског књижевног језика „посрбљивање славеносрпског књижевног језика, што је кренуло негде од почетка друге половине XVIII а завршило се крајем прве половине XIX века; део тога континуитета био је и сам Вук Караџић који је овом процесу посрбљивања, започетом пре његове појаве у српској култури, својим врло значајним филолошким радом дао и посебан допринос“ (Младеновић 2008: 525).

ређености следећој етапи историје српског књижевног језика претпостављајући усмеравање истраживања ка генези оних тенденција које радије карактеришу стварање стандардног језика током XIX века него развој самог славеносрпског периода. Истовремено, намеће се и питање у којој мери је оправдано разграничење између рускословенског и славеносрпског периода који у почетној фази свог формирања постоје напоредо и реализују се у списима истих аутора (З. Орфелина, Ј. Рајића), а специфичне манифестације те симбиозе могу се пропратити до средине XIX века (Младеновић 1989: 71).

Један од најсложенијих проблема не само српске него и осталих мешовитих писмених пракса у историји језика православних Словена дате епохе јесте њихова социолингвистичка дефиниција. У конкретном случају не постоји сагласност око питања да ли у славеносрпском периоду можемо говорити о књижевном језику, о језику књижевности (Грицкат 1969: 23) или о писменом језику (Кречмер 1998: 49); јесу ли рускословенски и славеносрпски посебни језици, називи различитих стилова или могу да буду именовани књижевнојезичким типовима, при чему последњи термин до сада нема прецизне дефиниције. Славеносрпски период се проучава као део историје српског књижевног језика² па управо због тога њему се приступа с тачке гледишта теорије књижевних језика. У славистици је прихваћена функционална теорија прашке школе, на коју се ослања и типологија словенских књижевних језика у радовима Д. Брозовића и Н. Толстоја (Суботић 2003: 102–104). Као резултат примене те методологије савремена наука има на располагању детаљну и свеобухватну информацију о месту мешовите писмене праксе славеносрпског периода у језичкој ситуацији, о жанровско-стилистичким и функционално-стилистичким параметрима њене употребе из макросо-

² Уп. размишљања И. Грицкат: „Данашњи српскохрватски књижевни језик почео је да се формира у време када се формирала и војвођанска рационалистичка књижевност, и са том књижевношћу наш савремени књижевни језик има не само хронолошку већ и много дубљу, историјски битнију везу. Ако се мора проучавати историја нашег књижевног језика – тема која је, за разлику од историје дијалекта, била до сада прилично занемаривана, – онда се на ову чињеницу мора обратити нарочита пажња“ (Грицкат 1966: 61).

циолингвистичке перспективе. Помоћу метода новосадске школе (Суботић 2003: 107–108) детаљно су описане, систематизоване и анализиране разговорне, рускословенско-руске, српкословенске и хибридне компоненте мешовите писмене праксе, а исто тако се идентификују тенденције ка уопштеној, доследној употреби одређених фонетских и морфолошких језичких особина различитог порекла (Младеновић 1989: 135–140).

Истовремено се и до најновијег времена одржава концепција о ненормираности и некодифицираности мешовите славеносрпске писмене праксе, што је главни узрок негативним конотацијама. Нарочиту популарност стичу опште констатације о варирању језичких особина, различитих по пореклу, према тематици дела, аудиторијуму коме је оно намењено, а исто тако у зависности од пишчеве индивидуалности; често се истиче недоследност у употреби традиционалних и говорних црта чак на једној те истој страници датог текста. На основу тога долази се до закључка да „не само што није потребно него није ни могућно писати граматику или синтаксу нечега што није језик већ језичко стање, почетак књижевног језика“ (Грицкат 1966: 65). Истиче се одсуство основних карактеристика књижевнојезичке норме – унифицираности и општеприхваћености. На тај начин због веће еластичности и мање стабилности него што то допушта дефиниција Пражана о норми низ аутора пориче дотичној писменој пракси обележје нормираности.

С друге стране, намеће се питање како славеносрпски језик, будући окарактерисан на споменути начин, успева да трансмитује у српско друштво цивилизацијске вредности барока, классицизма и просветитељства, да буде инструмент стварања низа оригиналних и преведених дела из области лепе књижевности, природних наука, филозофије, филологије, превођења Новог завета и издавања првих новина (Иванова 1998). У том случају требало би поставити под знак питања сврсисходност примењивања прашке теорије о књижевнојезичкој норми према славеносрпској (а и свакој другој сличној мешовитој) писменој пракси уместо да се последњој оспорава књижевнојезички статус.

Норма мешовитих књижевнојезичких типова није формирана као резултат дуготрајне еволуције него уз одлучујући утицај екстралингвистичких чинилаца. Због тога се не може очеки-

вати да она буде супституент датог језика уопште, каквим се могу сматрати савремене књижевнојезичке норме чији се описи често користе у структуралистичко-типолошким истраживањима. Код мешовитих књижевнојезичких типова у рангу славеносрпског, славенобугарског, источнословенских „проста мова“ и „язычие“, а исто тако „илирског“ језика бугарских католика из XVII–XVIII века главну улогу у организовању језичких средстава различитих по пореклу игра стилистичка структура текстова (Иванова 1997). Својеврсна мултидимензионалност у језичком изражавању која ствара негативну представу о вишку језичке супстанције, у ствари, поставља аутора текста у ситуацију избора међу формалним елементима који потичу из различитих језичких система и које карактерише специфична стилска маркираност. То захтева да се успостави стилогена функција употребљених разговорних, рускословенско-руских, српкословенских и хибридних особина на свим језичким нивоима у конкретним текстовима различите жанровско-стилске припадности³.

Посебне пажње је вредно проучавање рускословенско-руског књижевнојезичког утицаја на српски књижевни језик XVIII века. У низу темељитих расправа у тој области, почев од радова Б. Унбегауна све до најновијих студија А. Младеновића, протумачено је његово прилагођавање и његов значај за формирање славеносрпског језика у XVIII веку, а исто тако за филолошко образовање Срба у првим деценијама XIX века. Од посебне важности је закључак да паралелно с процесом уклањања рускословенског језика из световне сфере он преузима улогу сталног пасивног опонента српском народном језику, услед чега структура рускословенског језика стиче способност да организује српску језичку супстанцију у облику негативног примера, антиузора (Младеновић 1989: 71–72). Наведена оцена о негативној конотацији представа о рускословенском језику у филолошкој свести књижевника карак-

³ Перспективне идеје у вези са стварним функционисањем језичких елемената у поетским текстовима XIX века садржане су у радовима С. Стијовића о језику П. П. Његоша. Упоредо с тематском мотивисаношћу у употреби традиционалних језичких особина анализира се улога метрике у стицању књишке обележености и домаћих и словенских позајмица; утврђује се употреба синонима не само у оквиру словенизама него и словенских и народних облика, условљена поштовањем начела изосилабизма (Стијовић 1982: 127–136).

теристична је пре свега за прве деценије XIX века. У XVIII веку унификацијски процеси у српском друштву одвијају се на неколико нивоа – општесловенском, јужнословенском и националном – од којих се сваки вербализује на посебан начин. Актуелност средњовековне тежње ка митологизацији словенске етногенезе и глотогенезе подржава идеју о словенској узајамности и проузрокује позитивно конотирану употребу рускословенског језика.

У том контексту могуће је претпоставити да преко самог рускословенског језика славеносрпски писци прихватају и за њега типични принцип текстолошке кодификације (Толстой 1988: 73) на нивоу синтаксе. У морфолошкој норми рано се утврђују српске говорне особине па се само у погледу лексике предузимају покушаји лексикографске кодификације (Гудков 1993). Проучавању кодификације и њених конкретних манифестација требало би да претходи једна целовита расправа о језичкој идеологији и језичкој свести у славеносрпској епоси.

Могућности примене других методолошких приступа приликом истраживања писмене праксе славеносрпског периода могу бити илустроване анализом текста који је већ уведен у научни дискурс помоћу метода новосадске школе. На пример, то би могла да буде *Посвећа* Стефана Живковића из књиге „Прикљученија Телемака“ (1814), која је објављена у студији А. Младеновића *Два савременика и њиховог Вука Караџића: Стефан Живковић и Димитрије Исајловић* (Младеновић 2008: 316–360). У тој студиозној текстолошко-филолошкој расправи аутор долази до закључка да текст одражава процес даље србизације ондашњег славеносрпског/Доситејевог књижевног језика у почетном периоду Вукове реформе. Наглашава се припадност народног језика С. Живковића шумадијско-војвођанском дијалекту са елементима локалног источносремског говора; посвећује се пажња мишљењу књижевника о неопходности србизирања лексема које су позајмљене из рускословенског и којих нема у српском језику, а означавају апстрактне појмове; истичу се иновативна решења у графици и правопису аутора; наводи се ограничени број славенизама који су подељени на лексичке, лексичке србизирани, морфолошке адаптирани, фонетске и графичке славенизме (Младеновић 2008: 349–350).

Значењско-композицијске микроструктуре од којих се текст састоји у знатној мери су конвенционализоване у предговорима српских издања разматране епохе:

- (1) Приказ околности око превођења и издавања текста
- (2) Коментар о књизи „Прикљученија Телемака“
 - (а) Образложење за штампање списка тиме што би он допринео васпитању и оплемењивању карактера српских читалаца
 - (б) Излагање садржаја књиге с обзиром на корисност историјске спознаје
 - (в) Истицање неопходности ширења сличне литературе у Србији
- (3) Заузимање става у вези с актуелним аспектима језичког питања у Србији на почетку XIX века.

У оквиру наведене композицијске шеме запажају се битне разлике у синтаксичкој обликованости појединих микроструктура. У (1) доследно је спроведена стилизација разговорног језика с доминацијом паратаксе, с облицима перфективног презента за изражавање прошлих радњи (*почнемо, преведемо, се ... дојадне и ослади, замоле V*). Успоставља се такође увођење дијалошких структура ауторовог и туђег говора, с актуелизованим и перифрастичким говором (*Један од мојих совојника ућућиа ме ... На које му ја одговорим V*), унутрашњи говор (*Ајде, помислим, кад се вама дојада, ваљда ће и другими ... V–VI*), прагматички маркери разговорности (*Ајде V*). Микроструктуре (2) и (3) карактерише просветитељско-поучна и полемичка интонираност, због чега се поред развијеније паратаксе кроз изражавање саставних и супротних односа успоставља сложена хипотакса укључивањем атрибутских и допунских зависних реченица. Карактеристични су примери инверзије, нарочито у (2а), где су све реченице инверзне. У сегментима (2) и (3) фреквентнија је употреба уметнутих израза и допуна. Док се у (1) кумулативно начело у структурисању наратива остварује, пре свега, употребом глаголских облика или именица предметне семантике, у (2) и (3) ритмизирајући односно емфатички ефекат постигнут је преко именских синтагми које садрже речи апстрактног значења (*кој ову књигу цириљезно и охотино ушчићиа, да може посћиајии добар и добродјејиаљан, и да ће у њему жеља и вкус к лејим наукама и к блажим дјелма возбудићии VI*).

Према томе, што се тиче синтаксе, (1) је структурисан по узору на говорни језик, а (2) и (3) – под утицајем рускословенско-руских текстова. На основу паратаксе народног наратива надграђују се структуре интелектуализоване рускословенско-руске књижевне синтаксе које служе превасходно као матрица која организује српске језичке форме. Дакле, у разматраном тексту синтаксичке особине (1) нису непосредан одраз и не могу се поистоветити с матерњим разговорним источносремским језиком аутора, већ су део компликованог жанровски и стилистички диференцираног система књижевног језика у оквирима којег стичу нове функције и семантику.

Аналогно томе српска нетерминолошка лексика у *Посвећџи*, укључивши се у нов тип дискурса, почиње да реализује свој семантички потенцијал преко метафоричних употреба које вербализују концепте просветитељства (*док су свој језик уџладили VIII, за џан-ка и учена израженија VIII*).

На надреченичном и реченичном нивоу, а исто тако у оквиру синтагме успостављају се сложене међусобне везе између морфолошких и лексичких елемената различитих по пореклу. Још Б. Унбегаун (Унбегаун 1995) истиче неопходност издвајања *џоџџуних џодударања* међу српским говорним језиком, руским и рускословенским језиком (уп. његов закључак о промењеној аксиолошкој маркираности рускословенског језика у језичкој свести Срба као ближег од руског на основу постојања заједничких облика као што је аорист). Истраживање контекста употребе морфолошких и лексичких особина које су идентичне у формалном погледу, а истовремено показују књишку и говорну стилистичку маркираност расветлило би битне механизме интелектуализације књижевнојезичке норме преко обликовања специфичних семантичких ланаца у српским просветитељским текстовима (уп. на пример, с једне стране, израз *мудросџи и науку коју он ... младому Телемаку џреџодаје VII*, и, с друге стране, употребу назива *мудрољубац VI* у значењу „филозоф“, што указује на промене у семантичкој структури и асоцијативном пољу српске лексеме *мудросџи* под утицајем књишке лексеме *мудросџи* која је кључни појам у рационалистичком вредносном систему).

Посебну улогу у славеносрпској писменој пракси има процес *хибридизације*. Како у осталим предговорима епохе тако и у *По-*

свеїи С. Живковића споменути процес може да буде анализиран с обзиром на формирање филозофско-етичке, историјске, издавачке и лингвистичке терминологије, а исто тако при проучавању генезе српског литерарно-критичког и лингвистичког дискурса.

Увођење и прилагођавање рускословенско-руске и латинске апстрактне лексике остварује се у синтагмама које могу имати исте граматичке морфеме у српском, рускословенском и руском језику, или у два од трију језика – на пример, у ном. и ак. јд. и мн., инстр. јд. и сл. (*Шїю нема срїски народњи језик у себи за їанка и учена израженија, а ви узмиїе оїї славенскога и ѡсрбиїе VIII; своим сочиненијем VI*). Истоветни руско-српски падежни наставци олакшавају продирање лексичких основа с руским фонетизмом, али нису одлучујући за отпочињање процеса србизације ових последњих. Најчешће се прихватање интелектуалне лексике остварује у оквиру српских граматичких структура (у їаковим *народо-оїшчесївама VII; Књигу ову – која је ѡсредсївом їренумерације најпечатїана ... IV; хоїео сам и више їисмена изосїавиїи IX*). Та тенденција оповргава устаљени стереотип о вештачком карактеру славеносрпског језика (што би претпостављало његово проучавање као објекта интерлингвистике) и потврђује његову књижевнојезичку природу.

Упоредо с односима *комїлементїарносїи* и *хибридизације*, преко којих се остварује попуњавање „празнина“ у систему и структури књижевнојезичке норме у употреби језичких средстава издваја се и однос *їаралелносїи*. Тај однос се испољава у истовременој синонимичној употреби традиционалних/хибридних и говорних језичких средстава за постизање додатног контекстуално условљеног логичког или естетског акцента који је усредсређен на одређене жанровске компоненте текста или на ауторову интенцију, а користи стилистички потенцијал по пореклу различитих језичких средстава. У том смислу он представља својеврсну додатну или секундарну стилизацију која чини специфичност славеносрпске писмене праксе.

На пример, од трију компаративних облика употребљених у *Посвеїи* српски *најчисїи* и хибридни *најсовершенї* појављују се у атрибутивној синтагми која се односи на „елински“ језик. Традиционални компаратив *богаїїеји* карактерише српски народни

језик у текстовном фрагменту који садржи метафорично приказивање српског језика као извора (*Сам српски језик богајјејши је њај извор, њочније ѓа само с вниманијем исјийивајши и учийи VIII*). Слични примери оповргавају прецењивање тематске условљености у употреби синонимичних језичких средстава и доказују могућност да се преко њих исто тако експлицира систем аксиолошких представа аутора.

Друкчији тип стилистичке мотивације запажа се у употреби дативних наставака: док традиционални наставак *-ем* у синтагми *доброхојним чийајтељем VI* са својом хомеотелеутичном обликованомшћу ствара асоцијације с конвенцијама барокних посвета, новоштокавски наставак *-ма* преузима аналогну ритмизирајућу улогу, али у поучно-просветитељском текстовном фрагменту дидактичке интонираности: *жеља и вкус к лејим наукама и к блајим делма возбудији VI*. У оба примера аутор би могао да употреби само један од наставака не пореметивши еуфонијски ефекат постигнут поновљеним граматичким морфемима у одговарајућим синтагмама, али њиховим очувањем уноси се додатна стилистичка нијансираност приказане садржине.

Локативни наставак *-и* остварује се на два начина – без и са сибиларизацијом основе (тј. у складу с руском и српском језичком нормом), што је контекстуално условљено – први облик је употребљен приликом увођења апстрактног латинског термина *рејублика*, који је протумачен сложеницом с рускословенским фонетизмом (*о Рејублики, њо јесји народоојшчесјеву VI*), а други облик се појављује у једном конкретном аутобиографском фрагменту (*јроводио сам кадшио време њо војсци V*). Описани тип варирања језичких средстава истог значења и различите стилске маркираности која формирају однос паралелности јесте оказионално условљен. Због тога јединице које га конституишу не стварају посебан стилистички систем што проузрокује њихово касније елиминисање из писмене праксе (Иванова 2003).

У предговорима књига из славеносрпске епохе укључујући и предговор С. Живковића проблематизују се битни аспекти нормативних процеса. С једне стране, књижевник образлаже увођење особина говорног језика приликом формирања књижевне норме (наставак *-ји* за ген. мн. као и употреба аориста). С друге стране,

прихвата се немогућност потпуне радикализације графичког и правописног система, а исто тако афирмише увођење форми за исказивање поштовања 2 л. мн. личне заменице као прагматички маркер једног типа модерног социјалног понашања (IX). Наведена пишчева запажања потврђују да је он свестан правила која намеће дискурс. Истовремено С. Живковић утврђује право писца на индивидуални избор – *али на све њо ни сам имао њредѝисанѝ ѝравила, неѝо ми се чинило, да ће ѝако добро биѝи IX*. Индивидуализам у писменој пракси који аутор заговара могао би да буде повезан с овде размотреном секундарном стилизацијом текстова, па да се стави у контекст процеса стилистичке диференцијације књижевног језика. Он је изазван и чињеницом да одвијање унификацијских процеса без организоване институционе подршке у социјалној употреби језика у максималној мери претвара књижевну активност у индивидуални стваралачки чин. Због тога усмеравање анализе ка дискурсно условљеном селективном ставу писца према језичким, стилистичким, жанровским и естетским тенденцијама у писменој пракси, према културним и социјалним процесима претпоставља оријентисање научних истраживања о славеносрпском језику у правцу когнитивне лингвистике и анализе дискурса.

Лингвистичка проучавања на нивоу макротекста утврђују типове међусобног деловања међу језичким системима различитог порекла. У развоју књижевнојезичке норме од средине XVIII до првих деценија XIX века могла би се издвојити почетна фаза у којој стилистичке конвенције организују увођење говорног језика у књижевну употребу док се у завршној фази оне подређују и адаптирају према особинама већ интелектуализованог српског говорног језика који се прилагођава књижевној употреби, тј. развојна тенденција је од стилистичке нормираности ка језичкој нормираности, при чему се у оквиру ове последње током XIX века формира нови систем стилова.

За истраживање тих процеса од нарочите користи могу да буду достигнућа одређених праваца у савременој когнитивистици, теорији анализе дискурса и лингвистици текста. Наведене интердисциплинарне науке нуде нове методолошке поступке за анализирање психолошких механизма генерисања и рецепције текста, за

проучавање структуре и функција социјалног, културног и ситуационог контекста језичке употребе, полазећи од схватања о језику као врсти социјалне праксе.

Цитирана литература

- Brozović, Dalibor. *Standardni jezik*. Zagreb: Matica hrvatska, 1970.
- Грицкат, Ирена. „У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика. Поводом иницијативе Матице српске да се састави речник књижевног језика славеносрпског периода.“ *Зборник за филологију и лингвистику XIX* (1966): 61–66.
- Грицкат, Ирена. „Језик књижевности и књижевни језик.“ *Јужнословенски филолог XXVII I/1–2* (1969): 1–36.
- Гудков, Владимир. *Сербская лексикография XVIII века*. Москва: Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. Филологический факультет, 1993.
- Иванова, Најда. „Смесените книжовноезикови типове и барокът. Българската разновидност на јужнославјанскиј ’илиријски језик’” през XVII–XVIII в. (Част I) – *Съпоставително езикознание*, кн. 3 (1997): 100–129; (Част II) – *Съпоставително езикознание*, кн. 4 (1997): 53–83.
- Иванова, Најда. „Проблеми и подходи в изследването на срџбскиј книжовен језик от XVIII и почетка на XIX в.“ *Съпоставително езикознание* 3–4 (1998): стр. 61–71.
- Иванова, Најда. „Језички параметри жанровских прожимања у српској књижевности с краја XVIII и почетка XIX века.“ *Научни састјанак славистија у Вукове дане. Београд, 10–14. 9. 2003. Прожимање жанрова у срџској књижевности. Књижевно дело Милоша Црѓанскога и његовијичке промене у савременој срџској књижевности* 33/2 (2004): 81–89.
- Ивић, Павле. *Прељед историје срџског језика*. Приредио Александар Младеновић. Целокупна дела. Том VIII. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998.

- КРЕТСХМЕР, Анна. „Методологија разрађивања лингвистичких текстовних модела за предстандардно језичко доба.“ *Научни сасијанак слависџа у Вукове дане. Реферати и саопшћенења* 20/2 (1991): 65–71.
- КРЕЧМЕР, Ана. „Сравнительная история славянских литературных языков: вопросы методологии.“ *Вестник Московского университета*, Сер. 9 Филология № 3 (1998): 48–59.
- КРЕЧМЕР, Ана. „Културне парадигме код Срба и Руса на прелазу од средњовековног ка новом добу.“ *Сусрећ кулџура. Зборник радова* (2006): 493–500.
- Младеновић, Александар. *Славеносрџски језик. Сџудије и чланци*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада. Новинско издавачко предузеће „Дечје новине“, 1989.
- Младеновић, Александар. *Исџорија срџског језика. Одабрани радови*. Београд: Чигоја штампа, 2008.
- СТИЛОВИЋ, Светозар, *Славенизми у Њеџошевим џесничким делима*. Сремски Карловци – Нови Сад, 1992.
- СУБОТИЋ, Љиљана. „Критички приступ проучавању историје (српског) књижевног језика.“ *Срџски језик* VIII/1–2 (2003): 99–109.
- ТОЛСТОЈ, Никита. *История и структура славянских литературных языков*. Ответственный редактор член корреспондент АН СССР В. Н. Ярцева. Москва: Наука, 1988.
- УНБЕГАУН, Борис. *Почеци књижевног језика код Срба*. Превео Михаило Поповић (Студије о Србима: св. 1). Београд: Вукова задужбина, Орфелин; Нови Сад: Матица српска, 1995.

Summary

Najda Ivanova

SLAVENO-SERBIAN LANGUAGE – BETWEEN SIMPLICITY AND PERFECTION

In the studies on Slaveno-Serbian period of the history of Serbian literary language one discrepancy is examined. The latter refers to the key role of the aforementioned period for the integration of Serbian society to the values of rationalism and Enlightenment and the imposed negative stereotypes of Slaveno-

Serbian written praxis as deprived of norm and codification respectively. As long as this hybrid type of literary language derives under the predominant influence of extra linguistic factors, it cannot be investigated neither from the perspective of contemporary views on unification and stability of literary norm, nor by implementing methods of historical dialectology and historical grammar. In the recent paper the regulating role of stylistic conventions of the period in question in using language elements of different origin is emphasized. Then, the necessity of examining discursively determined selective position of the writers on language and literature development as well as on sociocultural processes in Serbian society are outlined.

МИЛКА ИВИЋ

Српска академија наука и уметности

КВАЛИФИКАТИВНА УЛОГА ГЕНИТИВНЕ ИМЕНИЧКЕ ФОРМЕ С ПРЕДЛОГОМ *од*

У раду се анализирају различите форме и значења генитива са предлогом *од* у ситуацијама када те конструкције имају квалификативну улогу и скреће се пажња на потребу да се оне подробно проуче.

Кључне речи: српски језик, синтакса, генитив, предлог *од*, квалификативност.

Једна од свима нам добро познатих исказних могућности говорних представника стандардног српског језика јесте коришћење генитивне конструкције са *од* у квалификативне сврхе. Примери које ћу сада навести меродавно сведоче собом да је уместо квалификативног генитива с предлогом *од* могуће изговорити одговарајући придевски квалификатор: *стoдoдишњa бaбa* поред *бaбa од стoдo гoдинa*; *мeрмeрнa њлoчa* поред *њлoчa од мeрмeрa* и сл.

Постоје придеви који су, својом лексичком семантиком, предоређени за обављање улоге квалификатора – уп. *црвeн*, *зрeо*, *висoк*, *гвoздeн* и сл. Њихово квалификаторско понашање у конверзационим контекстима редовно је могуће идентификовати исказом: „са оним квалификаторским својством које именује собом искоришћена придевска лексема“.

Ствари стоје сасвим другачије кад су у питању генитивне конструкције са *од*.

Ту, наиме, генитивом са *од* оформљена именичка лексема може, додуше, бити такве обавештајне садржине да се у њу укључу-

је и податак о квалификовању, али је он доследно секундарног карактера јер примарну информативну функцију оличава собом свест о чињеници да се у најнепосреднијем видокругу спознајне пажње налази или податак о томе одакле нешто потиче (уп. *тираџ од шећера* и сл.), или податак о томе од чега је нешто сачињено (уп. *брашно од кукуруза* и сл.).

Истраживање које тек треба детаљно обавити тиче се разлике која постоји међу именицама у погледу тога која од њих данас, у стандардном српском језику XXI века, може, а која не може да се трансформише у придевом отелотворену лексичку датост.

Овом приликом изложићемо, тек примера ради, неколико појава које се егземпларно укључују у ту проблематику.

Кесе у којима људи носе кућама купљене намирнице могу бити направљене од платна или од хартије. Ако је кеса направљена од платна, можемо рећи за њу не само *кеса од њлајина* већ и *њлајинена кеса*. Ако је, међутим, хартија коришћени материјал за њено прављење, доступна нам је искључиво исказна датост *кеса од харџије*, одговарајућег придевског образовања ту нема.

Купине су извор витамина, па их људи и радо и често уносе у себе на различите начине. Од њих праве и својеврсно вино, помињући га као *вино од кујина* или као *кујиново вино*.

Чорбу начињену од кромпира многи називају *кромџир чорбом*, а торту филовану чоколадом *чоколадном џорџом*. На одговарајућем одредничком месту у Речнику 2007 помиње се *чоколадна џорџа*. Тај израз за актуелног представника стандардног српског језика може значити, зависно од дате ситуације, или 'торта са филлом од чоколаде' или 'торта која је преливена чоколадом'.

У Речнику 2007, под одредницом *шума*, добијамо обавештења о томе са каквом се све биљном датосићу која носи то име сусрећемо у природи; некада смо, на пример, у *четинарској*, некада у *храсићовој*, а некада у *лисићој* шуми. Од наведених трију синтагми она отелотворена као *храсићова шума* информативно је максимално прозирна – открива нам само ту чињеницу да шуму сачињавају храстови. Са четинарима ствар је већ сложенија будући да у четинаре спадају не само „јеле“ већ и „борови“ итд. А најтеже је погодити какво дрвеће сачињава *лисићој* шуму, о којој, на пример, разговара двоје нама непознатих људи. Јер – зар је мали

број представника појмовне категорије „дрво“ чија је релевантна одлика „листопадност“? Није!

Уверена сам да ће упуштање у проблематику коју овим чланком уводимо под рефлектор посебне истраживачке пажње бити допринето да се на видело изнесу разни граматички детаљи који собом умногоме разоткривају какав је граматички лик стандардног српског језика у XXI веку.

Циљирана лијерајџура

Речник 2007: *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.

Summary

Milka Ivić

THE QUALIFYING ROLE OF THE GENITIVE NOMINAL
FORM WITH *OD*

The authoress analyses different forms and meanings of the genitive nominal form with *od* in situations when it performs a qualifying role, and calls attention to some urgent problems which is necessary to solve as soon as possible.

ГОРДАНА ЈОВАНОВИЋ
Београд

ВЋТРЊНИЦА – ДЕМОНСКО БИЋЕ СЛОВЕНСКИХ
ВЕРОВАЊА У „СКАЗАНИЈУ О ПИСМЕНЕХ“
КОНСТАНТИНА ФИЛОСОФА
(КОНСТАНТИНА КОСТЕНЕЧКОГ)

Реч вЋтрњница, која је предмет овога рада, значајна је како за изучавање средњовековне српске митологије, тако и за истраживања која се тичу законодавног рада и познавања византијских правних списа у српској Деспотовини у 15. веку.

Кључне речи: Константин Филозоф (Константин Костенечки), вЋтрњница, Сказаније о писменех, Синџаџма Матије Властара.

Пре више година написала сам краћи рад под насловом *Трагови народних веровања у Сказанију о писменех Констинџина Филозофа*¹, у коме сам, у најопштијим цртама, скренула пажњу на занимљиве податке које Константин даје о народним веровањима у Срба у време кад он борави у Деспотовини, а то је прва половина 15. века.

Константиново дело вишеструко је значајан извор за изучавање, пре свега наше политичке историје тога доба,² али и многих

¹ Г. Јовановић, *Трагови народних веровања у „Сказанију о писменех“ Констинџина Филозофа*, Српска књижевност у доба Деспотовине, Дани српскога духовног преображења V, Деспотовац 1998, стр. 205–209.

² Г. Јовановић, „Сказаније о писменех“ („Повести о словима“) Констинџина Филозофа (Констинџина Костенечког) – важан извор за изучавање српске

других видова народног, црквеног и државног живота. Пажљиви посматрач своје нове, српске, средине, у којој је провео највећи део свога живота, Константин је записао многе драгоцене податке, које разматрају и просуђују не само српски него и други словенски научници, о чему сведочи обимна научна литература.

Ово своје дело Константин је написао по налогу самога деспота Стефана, и то после 1423. године, о чему постоје посредни историјски докази.³ Константиновим подацима који се односе на народна веровања – налазе се у гл. 26 и 29, али се понешто, макар у назнакама, може наћи и у другим – темељније би требало да се позабаве етнологи, етнографи, стручњаци за словенску митологију, теолози и многи други. За ову прилику изабрала сам да понешто кажем о речи *ѡтѣрѣнѣца*, која се јавља у 26. глави (Јагић, 447) – само једанпут, на том месту.

У каквом контексту се јавља? У тој глави Константин разобличава празноверице и паганске обичаје и обреде које је приметио у самом Београду, престоном граду у коме столује не само деспот Стефан него и српски патријарх; истина, он наглашава да се све то дешава кад у граду нису ни један ни други (Јагић, 446–447), али то не мења суштину и важност забележених података. Може се само претпоставити како је све то изгледало међу сеоским становништвом, у пределима удаљеним од градских средишта.

историје 15. века (рад прочитан на научном скупу „Пад српске деспотовине 1459. године“ – у штампани).

³ Још 1869. године појавила се расправа Ђуре Даничића о овоме делу (в. *Knjiga Konstantina Filozofa o pravopisu*, Starine JAZU, knj. 1, Zagreb 1869), а онда и важна расправа В. Јагића (В. Јагич, *Книга Константина Филозофа и граматика о писъменехъ, Разсуждения южнославянској и русској старини о црковно-славянскомъ языкѣ*, Т. I, Санктпетербургъ 1885–1895); најопсежнија и најдетаљнија расправа о *Сказанију* дело је двојице бугарских научника К. Куева и Г. Петкова (*Събрани съчинения на Константин Костенечки*, Изследване и текст, БАН, Софија 1985 са библиографијом); в.: *Търновска книжовна школа 1371–1971*, Международен симпозиум, Велико Търново, 11–14 октомври 1971, БАН, Софија 1974; *Ученици и последователи на Ефтимий Търновски*, Втори международен симпозиум, Велико Търново, 20–23 мај 1976, БАН, Софија 1980; в. такође и: Константин Филозоф, *Повесѣи о словима; Житѣије дестѣиѣи Сѣтефана Лазаревѣиѣа*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Књига једанаеста, Приредила проф. др Гордана Јовановић, Просвета, СКЗ, Београд 1989.

Наводим део текста неопходног да се схвати о чему је реч: „... въ наве|ч| (ε)рїю бл(аговѣ)щенїа, въ мнѣшѣ|д|(ъ)шеє лѣто, видѣ|х| мнѡзѣ|х| из гра|д|(а) съ стано|м| бѣжеши|х|, и въпроси|х| о винѣ, и нѣкто рече|ч|(ε) ми, тако гл(аголе)|т| бѣтръница, тако ношїю сею съгорѣти имать гра|д| или зтре. и мнѣ хотешиѣ вънѣ гра|д|(а) бдѣти тоу ношѣ, рѣ|х| аще съгрѣшенїа ра|д|и в(о)гь хоцетъ погѣбити гра|д|, и азъ въ градѣ живѣ и коупно с ними съгрѣши|х| г(осподе)ви, коупно и мѡчѣнь воу|д|оу, и не изыдо|х|. и се не въ|с|(т)....“ (Јагић, 447).⁴

Да ли ту реч бележе савремени речници српског језика? У том значењу бележи само РЈАЗУ и наводи један једини пример, и то из Константиновог *Сказанија*, према Даничићевом издању, објашњавајући шта та реч значи: „5. vjetrnica, f. isto što vještica, upravo ona, која vjetrom leti i po vjetru osjeća buduće događaje“ (РЈАЗУ XXI, 131). Наравно, пре овога значења наводе се и друга, обичнија и боље потврђена у грађи као нпр. да је исто што и *вейрењача*, да је то *засѣава* која својим лепршањем показује правац ветра; тако се зове и дубока јама у некој планини у којој се налазе ветрови итд. (РЈАЗУ XXI, 131). РСАНУ не бележи ову реч, али има изведенице од основе *вейр-* (*вјейр-*), чије значење упућује на неко демонско мушко биће које гања ветрове: *вейрењак* (РСАНУ II, 554), *вейровњак*, *вейроџоња* (РСАНУ II, 558), а под одредницом *ведоџоња* читамо: „...1. празн. покр. човек видовит, чији дух за време непогоде напушта тело и бори се са другим таквим духовима да би заштитио свој крај, или чини разна зла људима и по смрти се вампири; са једном потврдом из Црне Горе јавља се и женски демон *вейроџоница*“ (РСАНУ II, 558). Постоје и значења типа: 'пустолован, несређен, лакомислен, непромишљен'; фразеологизам *имайи дивљи (луди) вейар у глави*, значи 'бити срдит, махнит, по-

⁴ Између две усправне заграде налазе се слова спуштена у ред; у округлим заградама су реконструисана слова или делови речи. Испуштени вокали на крају речи се не реконструишу, јер то питање у *Сказанију* није системски решено. Мој превод овог одломка на савремени српски језик гласи: „...на навечерје Благовести, прошле године, видех многе (људе) како беже из града (Београда) са шаторима; упитах их за разлог и неко ми каза како је *вейреница* рекла да ће град изгорети (или) те ноћи или ујутру; хтедох (и) ја да ту ноћ проведем изван града, (али) рекох себи: ако Бог, због грехова наших, хоће да уништи град, а ја у том граду живим, значи да сам заједно с њим грешан према Господу па (нека) заједно са њим и муке претрпим, те не изађох. И то се не догоди...“

махнитати' (РСАНУ II, 551) итд. Сва она упућују на сложено и занимљиво поимање ветра не само у српском него и код других словенских народа, о чему ће касније бити речи.

Очигледно је да у савременом, или, боље рећи, у новијем српском језику реч *вейреница* у значењу 'вештица, зли демон' није потврђена. А да ли је тако било и у старини? Није и то потврђује *Синџагма* Матије Властара⁵. На страни 276 читамо: *значеніе. о глаголющихъ вѣтреницахъ*

*сего ради и истопяющтєк жени по вѣсовскомь искушенію и прѣлѣстн, и проризающтихъ васнь (треба ва снь – Г. Ј.) боудуштаа, или доужє творештихъ се вѣсновати се и такова блєдоуштихъ отганати в'сачьскынцѣ образомь и затварати уста ихъ подобаєтъ.*⁶

Синтагма коју је у 14. веку редиговао Матија Властар, атоски јеромонах, представља зборник црквених и грађанских закона и читава материја подељена је на 24 дела, одн. на онолико колико је слова грчке азбуке; дата је, наиме, у „регистарском или речничком облику“ (Син IV–V), па се и зове Азбучна синтагма. Кад је реч о преводилачкој традицији овог зборника у средњовековној Србији, претпоставља се да је био преведен паралелно са изградом Душановог законика и С. Новаковић сматра да је то било 1347. или 1348. године (Син XXXIII). За нас је од великог значаја претпоставка коју износи С. Новаковић, а на основу једног места у *Житију* деспота Стефана од Константина Философа, говорећи да је у време деспота Стефана „по свој прилици међу 1402–1413. а може бити и после 1413., предузета нека радња ради ревизије и утврђења закона“ (Син XXXIV). Као потврда наводе се Константи-

⁵ *Матије Властара синџагмай*, азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила, словенски превод времена Душанова издао Стојан Новаковић, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, прво одељење, књига IV, Београд 1907.

⁶ Дајем свој превод овог одломка, онако како сам га схватила: „Значење. О онима које се зову *вейренице*. Због тога се и појављују жене, по ђаволском искушењу и саблазни, које у сну проричу будућност, а мужеви (тих) које су умоболне и нешто несувисло говоре треба на сваки начин да (их) прогнају и треба да им уста запуше (одн. да им онемогуће да говоре).“ После овог одломка на српкословенском језику С. Новаковић даје нап. 4, у којој каже да грчки текст упућује још на другу главу а-састава, правило 34 Лаодакијског сабора. За реч *вѣтреница* код Новаковића стоји грчки еквивалент $\epsilon' \nu\theta\omicron\upsilon\sigma\iota\alpha$ (Син 562).

нове речи из 47. гл.: „и вѣсако неѣстїе попрано бѣ|с|(т) и оустраши се...“⁷. У преводу би ове речи гласиле: „Свако бешчашће би уништено и прстрашише се (сви)...“⁸ Сасвим је могуће да се ове речи односе на неку конкретну законодавну делатност Деспотову; међутим, контекст у коме се ова реченица јавља може се и другачије протумачити. После битке код Грачанице и деспот Стефан и његов брат Вук долазе у Ново Брдо. Међу њима избија спор и Вук бежи султану Сулејману, а деспот Стефан почиње да заводи ред у земљи: „... изашавши (тако) и обишавши (земљу), грмео је и сијао као муња, збуњујући непокорне (умешане) у многе метеже. *Свако бешчашће би унишћено и престрашише се (сви)*; руке беху одсечене онима који су чинили неправду и зло ширили. А правда процвета и плод свој донесе. Није гонио брзи спорога, нити богати сиромаша; није јачи отимао земљу (својих) ближњих, нити су моћници вадили мач; није се крв праведника проливала...“⁹ Из Константинових речи, чини ми се, могао би се извести закључак да је Деспот пре својим великим ауторитетом, одлучношћу и храброшћу заводио ред у својој земљи, а не неким писаним документом са законском снагом, мада ни такво тумачење, наравно, није искључено.

Властарева *Синѣаѣма* била је веома распрострањена и код Грка и код православних Словена, према речима С. Новаковића (Син V), па је сасвим могуће да је и Деспотов животописац, Константин Философ, имао прилику да се упозна са њеним садржајем и да реч *вѣтрњица* преузме из ње. То би била једна претпоставка, а друга, која ми се чини вероватнијом – женски демон овога имена у Константиново време постојао је (још увек) у живом веровању српског народа и из народа, из народног језика, ушао је, као семантички еквивалент грчкој речи ε'ϑουσία у српкословенски превод *Синѣаѣме*; другим речима, Константин је имао бар три начина да сазна за име овог демонског бића и за његово зна-

⁷ К. Куев; Г. Петков, *Събрани съчинения...*, в. нап. 3, стр. 392.

⁸ Константин Философ, *Живой Стефана Лазаревића, десїоїа срїскоѣа*, Превод и напомене Гордана Јовановић, Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке, Београд 2009, стр. 54.

⁹ Нав. дело, стр. 54.

чење: један је био његов матерњи, бугарски, други живи народни – српски језик и трећи писани извор(и).

Ова реч је потенцијално могла постојати, и по свој прилици је и постојала, у бугарском језику. Новији бугарски речници је, истина, не наводе у овом лику, али постоје многе изведенице од основе *ветр-* које значе 'ветропираст, неозбиљан, непромишљен човек' (Геров II, 199; РБЕ II, 121; Илчев, 57), што за собом повлачи значење да је то човек који се не понаша на уобичајен, општеприхваћен начин; постоји и *вѣтровита жена* у овом истом значењу (Геров, II, 199).

И у руском језику постоје атрибушке синтагме типа: *вѣтреный человек* у значењу 'ветропираст, неозбиљан итд. човек', као и *вѣтреная женщина (вѣтралетка, невосѣда)* (Даљ, 335).

Сва значења говоре да су то особе којих се треба клонити, које су опасне и наговештавају и доносе зло, невољу и несрећу.

Јаким и снажним ветровима приписује се „чаробна моћ и веровало се да су у њима зли духови и персонификована невидљива бића (виле, змајеви, але, здухаћи, стухе, вештице и др.“ (Кулишић, 72); олујне ветрове прате демони – нпр. *вила* код Јужних Словена; у Карпатској области бележе се: поветруља, *виѣреница*¹⁰, ветреник итд. (Митологија, 76); јак ветар предсказује нечију смрт а са ветровима лете и душе великих грешника (Митологија, 76); бесни, помахнитали ветрови, према веровању Јужних Словена, изазивају беснило код људи и животиња, а таква веровања забележена су по читавом словенском свету – да ветар изазива многе болести (Мошињски, 182) као што су: реуматизам, црвени ветар, вртоглавица, губитак памћења итд. На ово значење, значење болести (понекад са ознаком *засѣ*.) наилазимо нпр. у руском *вѣтротѣлныѣ* 'помор, болест' (Авањесов, 307), *поветрие* 'епидемија', у украјинском *ви-терник* 'осип по телу', у словеначком *vetrnica* 'бол у зглобовима, врста реуме' (Древности, 360).

¹⁰ У изворима се бележи и у лику *вѣтрѣница* (Древности, 359) и описује се као лепа, млада жена, дуге златно-зелене косе; она је у стању да преваљује велике раздаљине а кад ишчезне, нестане, подиже се јак ветар. Овај женски демон, који се у овоме лику бележи на Карпатима, одговара *вѣѣрници* код нашег Константина.

У значењу болести *црвени вейџар* јавља се и у српском језику (РСАНУ II, 550); у Смедеревском округу, на пример, сматра се да црвени ветар ... може ући у главу, одн. кад се болесник излечи од чини које су бачене на њега, из његове главе излази ветар (Древности, 360).

У речницима који доносе грађу из словенске старине нема ове речи, али има доста изведеница од већ поменуте основе *вейџр-* (*вјеџир-*, **vētr-*), које пре свега, у синтагматским конструкцијама типа: *вѣтрѣнаго дыханна* (Миклошић, 123), *вѣтреное дыханье...* *створѣ||но естъ ѡ(т) бѣ на плава(н)ѣ и пр(ѣ)хоженье кораблемъ* (Авањесов, 307), *ходан на крылоу вѣтрению...* (Авањесов, 307), *И да приидеть духъ отъ... (четырехъ) вѣтръ, и вѣнидетъ въ мертвыя сѣя, да оживутъ* (Срезњевски, 498) упућују на прастара словенска веровања да се у ветру, у вихору крију демони, чаробњаци или да их они изазивају (Мошински, 475), поред значења која су и данас уобичајена као: *вълны вѣтрѣны 'узбуркани таласи, таласи које је узбуркао ветар'* (Миклошић, 123, Словник, 382), *вѣтръ боурѣнъ. нарѣчѣмъ ѣнъ западнѣ...* *'буран, јак ветар који се зове западни'* (Словник, 382).

На основу изнетих података који су ми били доступни може се извести прилично јасан закључак: реч *вѣтрњица*, поред тога што се налази у српскословенском преводу Властареве *Синѣаѣме*, појављује се у још једном српском извору – у Константиновом *Сказанију о ѣисменех*. Њена улога женског демона потврђена је и код Константина и, по свој прилици, и у тадашњим веровањима српског народа.

Поред значаја ове потврде за изучавање претхришћанских, паганских елемената у животу српског народа у средњем веку у оквиру општесловенске митологије, она би могла бити и неки путоказ за историчаре средњовековног српског законодавства – могуће је да би се у *Сказанију* открили многи важни momenti везани за законодавни рад деспота Стефана, за познавање византијских правних списа, као и могућа улога ученог Константина Философа у читавом том подухвату.

Цитирана литература

- АВАЊЕСОВ – Аванесов Р. И., *Словар древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, Том II, Москва 1989.
- ГЕРОВ – Найден Геров, *Речник на българския език*, Фототипно издание, София 1975.
- ДАЉ – Даль В. И., *Толковый словарь живого великорусского языка*, Том I, Москва 1978.
- Древности – *Славянские древности*, РАН, Институт славяноведения и балканистики, Том 1, Москва 1995.
- Илчев – *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни од XIX и XX век*, БАН, Институт за български език, под ред. Стефан Илчев, София 1974.
- ЈАГИЋ – В. Јагич, *Книга Константина Философа и граматика о письменехъ*, Разсуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языкѣ, Т. I, Санктпетербургъ 1885–1895.
- Кулишић – Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Нолит, Београд 1970.
- Миклошић – Franz von Miklosich, *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum, emendatum auctum*, Neudruck der Ausgabe Wien 1862–65, Scientia verlag aalen 1963.
- Митологија – *Словенска митологија*, енциклопедијски речник, Редактори Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић, Београд 2001.
- Мошински – Kazimierz Moszyński, *Kultura ludowa Slowian*, Том II, Kultura duchowa, część 1, Warszawa 1967.
- РБЕ – *Речник на български език*, 2, БАН, Институт на български език, София 1979.
- РЈАЗУ – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, sv. 87, XXI, u Zagrebu 1973.
- РСАНУ – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, САНУ, Институт за српскохрватски језик, књига II, Београд 1962.
- Син – *Матхије Власћара Синијаџмаић*, азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила, словенски превод времена Душанова издао Стојан Новаковић, Београд 1907.
- Словњик – *Slovník jazyka staroslověnského*, Lexicon linguae palaeoslovenicae, ČAV, Praha 1963.

СРЕЗЬЕВСКИ – *Материалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ*. трудъ И. И. Срезневскаго, Том первый, Akademische druck – U. Verlagsanstalt, Graz 1955.

Summary

Gordana Jovanović

ВѢТРѢНИЦА – DEMON CREATURE FROM THE SLAVIC MYTHS IN *СКАЗАНИЈЕ О ПИСМЕИХ* BY KONSTANTIN PHILOSOPHER (KONSTANTIN KOSTENECKI)

In the work of Konstantin Philosopher (Konstantin Kostenecki) named *Сказаније о писмених* appears the word вѣтрѣница. This word is related to the word *vetar* („wind“) which is, according to the myths of Slavic peoples, inhabited by the souls of dead people and demons. Evil winds are the source of many hard diseases such as epilepsy, mental derangement, rabies. Вѣтрѣница is a witch, a demon which predicts some unfortunate events. It appeared in Belgrade after the death of Despot Stefan, announcing to its citizens the fall of the town and misfortune. Fortunately, predictions did not come true.

АЛЕКСАНДАР ЛОМА
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за класичне науке

ПРАИНДОЕВРОПСКИ ГЛАГОЛ И СЛОВЕНСКА ЕТИМОЛОГИЈА

Праиндоевропска глаголска промена одликовала се смењивањем различитих основа у склопу једне парадигме; у балтословенском та варијантност је у знатној мери сведена, али је оставила своје трагове у речнику, тако што су се поједине основе осамостаљивале у засебне, формално независне и семантички раздвојене парадигме. Свест о том процесу може бити од помоћи у решавању етимолошких дилема и преиспитивању проблематичних етимологија. За илустрацију, овде се разматрају четири случаја у којима је могуће, на словенском плану, успоставити етимолошку везу између наоко несродних глаголских основа ако се узме у обзир праиндоевропска глаголска морфонологија.

Кључне речи: етимологија, глагол, апофонија, назални презенти, прасловенски, балтословенски, праиндоевропски.

При етимолошкој интерпретацији глагола у словенским и другим индоевропским језицима треба рачунати са некадашњом варијантношћу глаголских основа унутар једне парадигме и накнадним осамостаљивањем појединих варијаната у засебне парадигме, најчешће са помереном семантиком. Поред редупликације, о којој овде неће бити речи, два главна извора варијантности биле су апофонија и назализација. Апофонија или вокалска алтернација била је првобитно условљена нагласком који је имао дистинктивну вредност, али су вокалски превоји преузели ту улогу као ознаке глаголских видова. Обележавање презентске основе назалним инфиксом тако-

ђе је било повезано са апофонијом, но компликована промена типа староиндијске VII класе *yunákti* ‘преже’ / *yunjánti* ‘прежу’ (< пие. **iu-ne-g-ti* / *iu-n-g-enti*, корен **ieug-* / **ioug* / **iug-*, уп. стинд. *yugám*, лат. *jugum*, стсл. иґо) у другим језицима оставила је трага углавном у облицима попут лат. *iungo*, *iungere*, лит. *jūngiu*, *jūngti*, где се нулска база назалног инфикса проширила из презентске на глаголску основу. Прасловенски је још чувао, додуше малобројну, категорију назалних презента типа стсл. сѣсти, сѣдѣ, рус. *сестѣь*, *сѣдѣ* < пие. **sē(n)d-* (уп. MEILLET 1924: 175), али је у другим случајевима уопштио назализовану презентску основу: стсл. грѣсти, грѣдѣ уместо **gristi* / **grbsti*, *grędę* од пие. **ghr(e)idh-*, през. **ghrin(e)dh-* (уп. M. Kümmel, LIV 203).

1. псл. **mesti*, **męsti*

За балтословенски се реконструишу две различите глаголске основе, **met-* у лит. *mèsti*, *metù* ‘бацити’, лет. *mest*, *metu* id., псл. **mesti*, *metę* ‘id., чистити, мѣсѣиу’, са о-превојем у лит. *matóti* ‘мотати’, псл. **motati*, и **ment-* у лит. *męsti*, *menčiù* ‘мешати’, псл. **męsti*, **męto* (*sę*) ‘id., смѣйаѣиу’, у превоју према **mętiti* > *муѣиѣиу*. Није јасно да ли их на дубљој, праиндоевропској равни треба посматрати као варијанте истога глаголског корена са назалним инфиксом и без њега (томе као да је склон Трубачов у ЭССЯ 19: 13) или као етимолошки различите речи, тако најскорије у LIV 442 s.v. *met*¹ ‘abmessen’, где Мартин Кимел сврстава лит. *metù*, стсл. мѣтѣ, додуше са знаком питања, претпостављајући везу са лит. *mātas* ‘мера’ и развоја значења ‘одмерити’ > ‘нациљати’ > ‘бацити’,¹ при чему би за реконструкцију изван балтословенског домена једини основ пружало гр. μέτρον ‘мера’, и 438 s.v. **menth*₂- ‘quirilen, umrühren’, где Томас Цендер ставља *menčiù*, мѣтѣ, мѣштѣ заједно са вед. *mánthati* ‘меша; трењем изводи ватру’, тох. В *mintanaṃ* ‘размућује (глину водом)’ итд.

При формалном изједначењу **mesti*, *metę* и **męsti*, *metę* у срп-

¹ Тако већ РОКОРНЫ 703 д., друкчије Трубачов у ЭССЯ 18: 107, где везу **mesti*, **metati* са породицом лит. *mātas*, *išmèsti* ‘измерити’ семантички поткрепљује упућивањем на *домѣи*, добачај каменом, домашај стрелом као најранији начин мерења растојања (уп. SCHRADER/NEHRING 2: 41 д.).

ском (акцентолошка дистинкција између *mēsiti* и *-mēsiti* није доследно спроведена!), глаголски елемент у синтагмама *sn(ij)ež*, *meħava*, *v(j)ešar*, *бура meħe*,² изведеницама *smeti*, *mēħava*, сложенници *v(j)ešròmeti* т., *v(j)ešròmetiina* наизглед једнозначно се вежује за основу без назала у основном значењу ‘бацати, чистити’, уп. у другим словенским језицима у сличним значењима и употребама слн. *sneg mete*, слч. *(sneh) metie*, чеш. *snih se mete*, рус. *ветер метёт пыль*, impers. *метёт* ‘веје (о снегу)’ (уп. ЭССЯ 18: 105 д.), при чему западно- и источнословенски облици искључују *-ę- у основи. Стога ништа природније не звучи од Скокове констатације (Скок 3: 589a s.v. *vijati*²): „(složenica) *vjetròmet* ‘Windstorm’ od sintagme *vjetar mete* > arb. *vetromét*“.³ Но и у овом случају показује се да је сваку сложенницу најбоље посматрати засебно, а не под великим „гнездима“ каква су Скокова *вијати* и *месџи*, и да ваља, за сваку, тражити паралеле на ширем — општесловенском, каткад и индоевропском — плану. Српска сложенница има своју једину мени познату паралелу у рус. дијал. речи *ветромьять* f. ‘пукотина у брвну’ забележеној 1885–1898. у околини Пудожа у Олоњецкој области на сз. Русије (Карелија) (СРНГ 4: 204).⁴ Значења наизглед нису блиска, али речи *v(j)ešròmeti* и *v(j)ešròmetiina* могу још значити и ‘јак ветар, удар ветра’ (у том значењу и *ветрòмешница*), ‘промаја’ (примери: Валя шталу чешће ветрити, само не краву на ветромету остављати,⁵ Стани само на ветрометину Срем.⁶ Придев *v(j)ešròмешан*, *-иina*, *-иino* ‘јачо изложен ветру’ примењује се и на зграде; *ветрòмешне брвнаре* из примера у РСА (Чедомир Миндеровић) неће бити брвнаре изграђене на ветрометини, него оне кроз чије зидове од лоше састављених и пукотина пуних брвана дува промаја, што ће бити и

² РСА 12: 426b–427a s.v. *mēsiti*, *mēšēm* ‘многа, јако падати, вејати (о снегу); снажно дувати, витлати, завијати (о ветру, бури, меħави)’; већ Вук 1818 s.v. *mēsiti*: *meħe snijež*, *meħava*, 1852. са преводом: ‘stark wehen, nives plurimae cadunt’.

³ Уп. пример у РСА 2: 559 из Марцела Кушара, *Narodno blago*, Split/Ljubljana 1934: Вјетромет је мјесто гдје вјетар мете, најјаче дува.

⁴ За изоглосе таквог усмерења уп. најскорије Лома 2010.

⁵ Нега краве, Нови Сад 1853, 44 (ЛМС 149, 48).

⁶ Само *ветрòмешита* у Јадру и у значењу ‘смет, снежни нанос’.

2. псл. **(u-)vędnŋti*

Праие. реч за воду, изворно хетероклитум **uódr, uéd-ŋ-s > ud-éns* (NIL 706 и д.; M. Furlan у BEZLAJ 4: 335) сматра се девербативом глагола **ued-* са назалним презентом 1. sg. *u-né-d-ti*, 3. pl. **u-n-d-énti* који се чува само у староиндијском *unátti* ‘извире, ква-си’, 3. pl. *undánti*, али се узима да је оставио трага у неким именским облицима као лат. *unda* ‘талас’, стпр. *unds m.*, *wundan* n. ‘вода’, лит. *vanduõ*, дијал. *unduõ* id. (MAYRHOFFER 1: 279; M. Kümmel у LIV 658 д.; M. Furlan l.c.). У словенском досад нису препознати назализовани облици овог корена, премда њихово присуство у балтском чини такву могућност изгледном.¹⁰ Можда се одраз пие. **ue-n-d-* ‘вода’ сме допустити у псл. **vęd-* ‘венути, сахнути’ (с.-х. *vĕnũiti*, буг. *вѣна*, слн. *vĕniti*, слч. *vādnūt*, чеш. *vadnouti*, глуж. *wjadnuć*, пољ. *więdnąć*, рус. *вянуть*, укр. *в’янути*, блр. *вянуць*). Претпоставка би била да је прост облик **vędnŋti* секундаран у односу на (раније потврђен!) префигирани **u-vęd-ŋti / -(j)ati*, уп. стсл. **оуѡдати, оуѡждати**, рус. *увядать*, где се префикс *u-*, балт. *au-* своди на пие. **au- / aue-* са значењем удаљавања, одстрањивања (нпр. стсл. **оу-ходити** ‘одлазити’); **u-vęd-* значило би ‘(из)губити воду из себе, осушити се’, а трајни вид **vędnŋti* би био апстрахован одатле након што је изворно значење префикса **u-* избледело и он се почео осећати као пуки знак перфективности (уп. парове као **ukrasti : *krasti*).¹¹ Овамо би онда могло спадати и рус. *удить* ‘зреть (о зерне), наливатся’, *удное зерно* ‘зрело зрно’, било као назализовано **u-n-d-* > **od-* или као секундарно **oud-* посведоче-

се’, пада у очи семантичка блискост са неким употребама **met- / *mŋt-*, нпр. рус. Снежные хлопья мнутся по воздуху (Даль s.v. *мясти*), с.-х. *mĕstiu se* ‘летети, пролетати тамо-овамо, вијати се, ковитлати се, комешати се’: мету се ждралови (Вук 1852), вране се мету у висинама (РСА 12: 426a s.v. *mĕstiu / mĕstiu, mĕtĕm*).

¹⁰ Од именица, ту спадају **voda*, **vydra* и **vędro*; за претпоставку глаголске основе **ob-vęd-*, засновану искључиво на топономастичким фактима, в. моју одредницу *Обеда* у ЕРСЈ ОС 61 д.

¹¹ У јужнословенским језицима, где је псл. **ę > e*, томе је могло допринети укрштање са *ve(x)nyiti < *vetxŋti*, деноминалом од **vetxъ* ‘стар’, в. А. Лома, ЕРСЈ ОС 16 д. Друкчије MIKLOSICH 380: **uend-s-*, у BEZLAJ 4: 290 *vĕhniti* помишља се и на везу са *vĕhati* ‘њихати се’, даље са **vĕti* ‘вејати, дувати’; Скок 3: 576 објашњава „h od unakrštanja sa sahnuti“.

но у индоиранском (стинд. *ódman-* ‘навирање, влага’, ав. *aoda-* ‘извор’, уп. МАУРНОФЕР 1: 279).¹² Традиционално се **vędnęti* везује са **(v)ęd-iti* ‘димити, димљењем сушити’ и даље са **svęditi* > **smęditi* ‘смудити’, ствнем. *swintan*, нвнем. *schwinden* ‘нестајати’.¹³ Анлаутне варијанте указују да је ту дошло до укрштања разних основа, а њихов потенцијални списак не исцрпљује се са пие. речју за воду. С обзиром на овде допуштену примарност префигураног **uvędnęti* у односу на симплекс **vędnęti* и на факултативност *v-* у **vęditi*, не може се искључити ни првобитан лик корена **ęd-* / **ęd-* без **v-*, које би се онда било развило пред *ę-* регуларно као протеза, а пред *ę-* декомпозицијом у **u-v-ędnęti* > **u-vędnęti*. Та могућност уводи у игру корен **H₂ęd-* ‘(у)сахнути, (са)сушити се’, који се реконструирше на основу гр. ἄζεται ‘суши се, сахне’¹⁴ (*ę-*презент са *d₁* > ζ) и хет. *hād-* ‘осушити се’ (М. Kümmel у LIV 255). У словенском би била одражена његова варијанта са назалним инфиксом *H₂ę-n-d-* > *ęd-*, а **ęd-* би се изводило из нулске или (аналогске) *e-*базе.

3. псл. **vęz(a)ti*

На сличан начин може се објаснити и почетно *v-* у **vęzati*, *vęžę* и **vęsti*, *vęžę*¹⁵ под претпоставком сродства са **ęza*, **ęže* и даље са **ęziti*, **ęžękъ* < пие. **H₂ęngh-* или **H₂ęmgh-*,¹⁶ будући да цсл. има

¹² Рус. глагол иначе се пореди са пие. **oudh-* у називу за ‘виме’ (гр. οὐθαρ, стинд. *ūdhar-*, lat. *über* итд.), лит. *ūdrioti* ‘носити младунче, бити супрасан’; на везу са **vędnęti* (и рус. *уд*, где међутим нема трага назалу!) помишљао је већ Преображенский 41; уп. Фасмер 4: 149.

¹³ Тако, између осталих, Скок 3: 576; Фасмер 1: 375; Schuster-Šewc (4: 1605 д.; ЭСБМ 2: 301; ЕСУМ 1: 443; Borys 699 (указује на стпољ. *uświędnęć*), М. Kümmel у LIV 658 (**ęd-* и **svęd-* у стсл. *ждити*, *при-свјаджити* поред **vęd-* у (*оу-*)*вјаджити*); М. Furlan у Bezlaj 4: 298 д. (претпоставља назализовану варијанту корена који је у слн. *vaditi* ‘пржити’, блр. *вад* ‘припека’, лит. *-vadęti* ‘хлапети, испаравати (и сл.)’, **vedrъ* ‘ведар’, тако Маснек 666, ЕСУМ 1: 437).

¹⁴ Нпр. о посеченом дрвету, II. IV 487.

¹⁵ У том значењу само јужнословенска реч (с.-х. *vęstii*, *vęzēm*, мак. *везе*, буг. *веза*; слн. *vęsti*, *vęzem* изводи се из српскохрватског); стчеш. *viezti*, *vazu* ‘плести’ показује ширу семантику, као и и стсл. *оувасти*, за које в. ниже.

¹⁶ Тако, између осталих, Скок 3: 583–584; Šuster-Šewc 1607, ЕСУМ 1: 442–443; М. Spoj у Bezlaj 4: 308; Borys 688; LIV 264 д. (али в. ниже); **v-* се при том

оувасти, оувазж ‘овенчати’ и оувазжти ‘заплести се’, тј. и ту је могло доћи до декомпозиције **u-v-ęz-* > **u-vęz-*, премда није било облика на **vęz-* да је подржи. Но не можемо бити сигурни да је исти корен у ‘везати, узица’ и ‘узак, стешњавати, гушити’. Фасмер 1: 374, 4: 152 то изричито одбацује,¹⁷ а Мартин Кимел у LIV 265 допушта да се ради о два корена: **H_{2/3}emǵh-* ‘везивати’ у словенском **vęz-ti, -ati, -nǫti* и у хетитском назалном презенту *hamanki* ‘везује’ и **H₂enǵh-* ‘стешњавати’ у псл. **ęziti*, гр. ἄγχω ‘гушим, давим’, лат. *ango, angere* итд. Како пак није извесно да хетитски глагол спада овамо,¹⁸ ваљало би узети у обзир и могућност да се псл. **vęz-* / **ęz-* ‘везивати’ сведе на назализовани корен **ueg-* ‘ткати, везивати’ који се реконструише на основу стир. *-fighter, fáig* ‘ткати’ (LIV 662), под условом да је ту гутурал био палаталан; против тога би говорила стинд. реч *vāgarā-* f. ‘уже; омча, замка’, али је њена припадност овамо под знаком питања (MAYRHOFFER 2: 538 д.). У том случају, **vęz-* би се изводило из нормалне базе **ue-n-ǵ-* а **ęz-* из нулске базе **u-n-ǵ-*.

4. јсл. *вадиџи*, с.-х. *видаџи*

Глагол (*из-*)*видаџи*, (*из-*)*видџам* (*се*) са својим изведеницама *видаџе*, *видџар*, *видџарица* је само српско-хрватски штокавски. Посведочен је тек од Вука, али спада у традиционалну лексику усменог епског песништва, у формулама као *ране извидаџи*, *ране од видања* и сл.¹⁹ Нема ни општеприхваћене етимологије. Скок с правом одбацује Миклошичево — формално неубедљиво — поређење са рум. *a vindecá* ‘штитити, спасавати, лечити’ од лат. *vindicare* ‘осветити’ а врло вероватним сматра Мажуранићево мишљење, по којем би

тумачи утицајем протезе у *o*-бази **ęz-* или несродних глагола са сродним значењем **verz-ti*, **vi-ti*.

¹⁷ Уздржано и ЭСБМ 2: 299: порекло **vęz-* није сасвим јасно.

¹⁸ Помишља се и на анализу **H₃e-monk-*, са провербом од корена **menk-* ‘притискати, гњечити’, изм. осталог у псл. **męčiti* (С. Melchert по LIV l.c., уп. и *ibid.* 438).

¹⁹ Претрага на сајту <http://guslarskepesme.com/>, где је А. Фајгељ сабрао текстове из већине релевантних збирки с.-х. епских песама, дала је шест примера за *ране / рану извидаџи*, седам за *ране од / за видања*.

vidaīī било у вези са псл. **vid-* / **věd-* ‘видети, знати’ и првобитно значило ‘liječiti viđenjem, pogledom, magijom’ (Скок 3: 586, уп. Миклосич 391, Маџуранić 1570, 1572). Не оспоравајући могућност, па чак и извесну примамљивост таквог тумачења, треба ипак указати на известан паралелизам у употребама *vidaīī* (*ране*) и *вадиїи* ‘*eximere*’. У РСА налазимо примере као (*из-*)*вадиїи ваїру* / *огањ*, *убој*, *чини*: Баш осећам ... да ми вади ватру [тј. снижава повишену телесну температуру] Л. Лазаревић, Већином кажу: извадити огањ из ране, кад се човек опече Лика и Крбава,²⁰ Када се убије, па не прокрвави, онда је најбоље извадити убој БиХ, Ако му неки посао не пође за руком, он одмах мисли да је „опчињен“ ... и онда одмах ајде стрина-Пели да му „вади чине“ Фрушка гора. Може се допустити да је и код *vidaīī* у основи идеја *вађења*, одстрањивања болести, њеног узрока или симптома из тела, но поставља се питање да ли је формално могуће свести оба глагола на исти корен.

Сам глагол *вадиїи*, *-їм*, *извадиїи* рф. раније је забележен — већ стрп. **ИЗВАДИТИ** ‘издвојити (део новца из своте), избавити (некога из тамнице)’ — и шире распрострањен — мак. *вади*, буг. *вадя* — мада такође ограничен на словенски југ. Додуше, неки му налазе балтску паралелу у лит. (*at-*)*vaduoti*, лет. *vaduot* ‘откупити, ослободити (из тамнице и сл.)’, *vādas* м. ‘залога, јамац’, које се различито тумачи, у вези са лат. *vas*, *vadis* ‘јамац’, гот. *wadi* ‘залога’, нем. *Wette*, или од лит. *vėsti* ‘водити’ = псл. **vesti*, *vedq*, **voditi*. Независно од те балтске паралеле, Андре Вајан изводи *вадиїи*, где је *-a-* < **ā* или **ō*, од *вадиїи* превојем дужења — што је нужна претпоставка и за поређење са наведеним балтским, латинским и германским речима, јер је у свима њима коренски вокал кратак (А. Vaillant, RES 22: 28; Vaillant 1974: 176). Вајаново извођење данас је углавном прихваћено (Скок 1: 558; ЭССЯ 23: 204) и може се додатно поткрепити неким фразеолошким паралелама. За нас су најзанимљивије оне које спадају у семантичко поље „лечења, *видања*“. Тако према горенаведеним обртима (*из-*)*вадиїи убој*, *ваїру* / *огањ* имамо срп. дијал. *извадиїи* ‘отклањати болест, лечити’, у примеру с почетка XX в. из Зајечара: Кад је које бравче болесно изводи му се на тај начин што се кожа на грудима расече, увуче се унутра корен од кукурека, ра-

²⁰ Паралелно постоји *вадиїи* *искре*, *їламен*, *ваїру* (RJA 19: 496).

на загноји и истече (РСА 7: 369b). Необична рекција: *изводиџи* некоме (бравчету) у датом контексту вероватно подразумева директни објекат *гној* и семантику одстрањивања лучењем, *вађења*. Ова употреба псл. **jъzvoditi* могла би бити веома стара, с обзиром на рус. дијал. (Владимир) *изводчица* ‘исцелитељица’, са једином потврдом у басми: Заря, зарница, ты наша мать-царица, ты рабам божьим поводчица, мяса изводчица, из ранки тобой кровь истекает (СРНГ 12: 109). И овде је реч о дренажи (загнојене) ране. Усамљеност двеју дијалекатских потврда, српске и руске,²¹ ипак налаже опрез при извођењу далекосежних закључака. Паралелизам између *вадиџи* и *водиџи* постоји и у архаичним употребама везаним за обредно паљење „живе ватре“ трењем двају дрваца, уп., с једне стране: За живу ватру највише се каже, да се *вади* или *извија* (Тројановић 1930: 55; РСА 7: 339 Дучаловићи), Дрвени се огањ вади овако: таре се дрво о дрво, док се запали БиХ (РСА 2: 348a), а с друге *изводиџи* *ваџу* (*џалидрвцима*) Шумадија и Крагујевачка Јасеница (РСА 7: 358a).

Ако се *вадиџи* без већих формалних и семантичких проблема може сврстати у породицу псл. **vesti, vedq, *voditi*, код *видатиџи* је то са формалне стране теже. Морало би се поћи од псл. редуковане базе **vъd-* и претпоставити превој дужења одатле **vid-*, или од нулске базе пие. **ud-* са превојем дужења *ūd-* > псл. **v-ud-*. Невоља је што ни **vъd-* на прасловенском, ни **ud-* на праиндоевропском плану није посведочено. Ако се пак остави по страни веза са **vesti, *voditi* и пар *вадиџи* : *видатиџи* посматра сам за себе, његова пројекција на праиндоевропску раван била би **uād(h)- / *ūd(h)* заснована, у складу са ларингалном теоријом, на морфонолошки регуларној алтернацији *e-* и нулске базе **ueH₂d(h)- / *uH₂d(h)-*. Један такав корен, **ueH₂dh- / *uH₂dh-*, реконструише се на основу лат. *vādō, -ēre* ‘ићи, ходати’, *vādum* ‘брод, газ на реци’, *vādāre* ‘газити воду, бродити’, стисл. *vađa* ‘id.’, нем. *waten* (LIV 664). Семантички јаз наизглед је преширок, али се да премостити претпоставком да се значење ‘газити (воду)’ своди на **‘ићи вадећи* (ноге из воде)’. Наравно, то би значило велику старину наших двају глагола сразмерно позно посведочених и усамљених на словенском плану.

²¹ Глагол *изводити* иначе нема у руском то, него сасвим друкчије значење: ‘трошити, мучити, изнуравати, уништавати, истребљивати’.

Литература

- БВ — Босанска вила, Сарајево.
- Вук — Стефановић-Карацић, В. *Српски рјечник истиумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Беч, 1818, 2. издање иб. 1852.
- Даль — Даль, В. *Толковый словарь живого великорусского языка*, Второе издание 1880–1882, електронски текст доступан на <http://vidahl.agava.ru/>.
- ЕРСЈ — *Етимолошки речник српског језика*, Београд, 2003–.
- ЕРСЈ ОС — Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ. *Озледна свеска*. Београд, 1998.
- ЕСУМ — *Етимологічний словник української мови*, Київ 1982–.
- ЭССЯ — *Этимологический словарь славянских языков*, Москва 1974–.
- ЭСБМ — *Этымалагічны слоўник беларускай мовы*, Минск 1978–.
- Зализняк 2004 — Зализняк, А. А. *Древненовгородский диалект*, Москва.
- ЛМС — *Лейойис Майице српске*, Нови Сад.
- Лома 2010 — Лома, А. Етимологија и дијалектологија у дијахроној перспективи, у: Грковић-Мејџор, Ј. / Радовановић, М. (ур.). *Теорија савремене дијахронијске лингвистике и проучавања српског језика*, Београд (у штамп).
- ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ — Преображенский, А. *Этимологический словарь русского языка*, выпуск последний. Труды Института русского языка, том I, Москва/Ленинград 1949.
- РСА — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, Београд 1959–.
- СРНГ — *Словарь русских народных говоров*, Москва / Санкт-Петербург (раније: Ленинград), 1965–.
- Тројановић 1930 — Тројановић, С. *Вайра у обичајима и живоју српског народа*, књ. I (Српски етнографски зборник СКА XLV, Друго одељење — Живот и обичаји народни, књ. 19), Београд.
- ФАСМЕР — Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*, перевод и дополнения О. Н. Трубачева, I–IV, Москва 1986–1987.

*

- BEZLAJ — Bezljaj, Fr. *Etimološki slovar slovenskega jezika I–IV*, Ljubljana, 1977–2005.
- BERNEKER — Berneker, E. *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, A–моръ, Heidelberg, 1908–1913.
- BORYŚ — Boryś, W. *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- ESJS — *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, Praha, 1989–.
- LIV — *Lexikon der indogermanischen Verben*, unter Leitung von H. Rix, Wiesbaden 2001.
- МАЧЕК 1968 — Machek, V. *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- МАYRHOFER — Mayrhofer, M. *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen I–II*, Heidelberg 1986–1996.
- МАŽURANIĆ — Mažuranić, V. *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, Zagreb 1908–1922, репринт 1975.
- MEILLET 1925 — Meillet, A. *Le slave commun*, Paris.
- MIKLOSICH — Miklosich, F. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien 1886.
- NIL — Wodtko, D. S. / Irslinger, B. / Schneider, C. *Nomina im indogermanischen Lexikon*, Heidelberg 2008.
- POKORNY — Pokorny, J. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern / München, 1959.
- RES — *Revue des études slaves*, Paris.
- RJA — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU I–XXIII*, Zagreb 1880–1976.
- SCHRADER/NEHRING — *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde*, von O. Schrader, herausgegeben von A. Nehring, Berlin / Leipzig, 1917–1929.
- SCHUSTER-ŠEWIC — Schuster-Šewic, H. *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache I–IV*, Bautzen 1978–1989.
- SKOK — Skok, P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb, 1971–1974.

VAILLANT 1974: Vaillant, A. *Grammaire comparée des langues slaves*, t. IV
La formation des noms, Paris.

Summary

Aleksandar Loma

PROTO-INDO-EUROPEAN VERB AND SLAVIC ETYMOLOGY

In Balto-Slavic, the large scope of stem variation within the verbal system inherited from Proto-Indo-European was reduced, on the paradigmatic level, to few apophonic verbs, reduplicated and nasal presents, but the former variety left traces in the lexicon, as alternate stems of an original paradigm gave rise to new paradigms, formally independent and semantically distinguished from each other. Bearing in mind this process may be helpful in solving etymological dilemmas and reconsidering problematic etymologies. This possibility is illustrated here by four instances of an etymological connection reestablishable, in Slavic, between apparently unrelated verbal stems if taking into account the Proto-Indo-European verb morphonology.

1) CSI **mesti*, *metq* 'to sweep' and **męsti*, *męto* < **mesti*, *męto* (nasal-infixed present), cf. S-Cr *v(j)etròmetina* 'windy spot', *vetar mete* 'the wind sweeps', Russ (*vetar*) *metët* 'it snows' as compared to Russ dial. *vetromjat* 'hole in (the wall of) a log (cabin)'

2) **u-vednōti* 'to wither', originally **'to dehydrate' ~ Russ. udit* 'to ripen, i.e. to swell with sap (of grain)' < Common Slavic **qđiti* or **uditi* < PIE **uend-* / **und-* (or **oud-*), based on a nasal-infixed present as reflected in OInd *unātti* 'springs, wets, bathes', 3.pl. *undānti*, cf. OPruss. *unds*, Lith. *vanduō* 'water', Latin *unda* 'wave', ultimately to Sl *voda*, Heth. *wātar*, *wetas*, Gr *hýdōr*, OInd *udán*, *udnás*, etc. 'water', perhaps also OInd *ódman-* 'flood, flooding', Av *aoda-* 'spring, well'. Alternatively **u-v-ęd-* < **ęd-* beside **qđ-* in **qđiti* 'to smoke (meat)' < **H₂e-n-d-* as nasal-infixed variant of **H₂ed-* in Gr *ázesthai* 'to dry, wither', Heth. *hādu*.

3) **vęzati* 'to tie, bind', **vęzti* 'to embroider', **qza* 'string', **qže* 'rope' < **ue-n-gh-* / **u-n-gh-*, to the samprasarana root **ueg(h)-* / *ug(h)* 'to weave' in OIr *fighter*, *fáig*.

4) S-Cr. *vidati* 'to heal', originally **'to take the disease, wound, etc. out of the body' ~ vāditi* (also Mac, Bulg) 'to take out, away (also of contusion,

fever, spell) < CSI **v-yd-* / **vad-* < PIE **uH₂d-* / **ueH₂d-* in Lat *vādō*, *-ēre* 'to go', *vādāre* 'to wade', Osl *vaða* id., etc., originally 'to go taking oneself's feet out of the water'.

ISSN 0350-185x, LXVI (2010), p. (297–309)
УДК 811.163.41'367.625 ; 811.161.1'367.625;
811.162.1'367.825
ID 178133516

АЛИНА Ј. МАСЛОВА
Мордовски државни универзитет (Русија)
Филолошки факултет
Катедра за руски језик

КОМУНИКАТИВНО-ФУНКЦИОНАЛНЕ СПЕЦИФИЧНОСТИ ИНДИРЕКТНИХ ГОВОРНИХ ЧИНОВА СА ЗНАЧЕЊЕМ ПОБУДЕ

Рад је посвећен истраживању руских, српских и бугарских језичких средстава који синкретички реализују фатичку и императивну функцију у индиректним говорним чиновима са семантиком побуде. Предмет анализе су глаголи аудитивне и визуелне перцепције. Истраживање је проведено са конфронтативног аспекта.

Кључне речи: индиректни говорни чин, фатичност, функција, конвенционализација, побуда.

Интерпретација фатичке функције у савременој науци о језику није једнозначна. Ако се пође од анализе језичке грађе, онда циљу истраживања више одговара схватање фатичке комуникације као средства организације интеракције, односно коришћења у процесу узајамног деловања језичких средстава за успостављање, чување и прекид контакта који је условљен фокусирањем пажње на одређеном елементу поруке (Дементјев 2006).

Према мишљењу низа научника (Винокур 1993; Дементјев 2001) фатичност више одговара индиректном начину изражавања него информисање. Због тога се она и посматра као периферија језика. Треба истаћи да периферни положај фатичког поља у језичком систему не означава његов мањи значај у процесу комуникације.

Појава индиректног изражавања смисла далеко је глобалнија, него што би се то могло на први поглед претпоставити.

Искази или компоненте исказа које имају фатички карактер представљају посебну групу индиректних говорних чинова.

Скренућемо пажњу на то да управо фатичност практично не функционише у реалној комуникацији. Она, како пише В. В. Дементјев, постоји као својеврстан идеал, научна апстракција (Дементјев 2006).

Фатички искази су одређени говорни стереотипи који се уводе у семантички потпуни, информативни говор. Број конвенционалних језичких средстава истог значења која реализују само фатичку функцију није велики. Може се уочити процес узајамног деловања између комуникативно-информативне и комуникативно-организационе зоне језичке комуникације – када се појављују синкретичке јединице које представљају спој информативних и фатичких компоненти.

Такав процес конвенционализације је редован у императивним исказима у фази успостављања контакта у руском, српском и бугарском језику. Дати искази могу се сврстати у индиректне на основу тога што процес конвенционализације није завршен: поред примарне императивне функције веома је уочљива и тежња да се реализује фатичка функција. У низу синкретичких случајева доста је тешко одредити да ли приоритет има императивна или фатичка интенција.

У руском, српском и бугарском језику доследно се остварују ситуације оптимализације процеса језичке комуникације (Петкова 2006). У овом случају ради се о реализацији метакомуникативне језичке функције, јер се регулисање остварује помоћу средстава самог говора, поред осталог помоћу глагола аудитивне перцепције (*по*)*слушать* / *слушай* / *слушам*; *слышать* / *чуй* / *чувам*, *чужа*.

Упоредимо употребу наведених глагола у „чистим“ императивним и фатичким ситуацијама:

- *Слушайте* меня все! [БММ, с. 337] – *Слушай*, ты уже совсем заболтался,
– в свою очередь возмутился Сергей [ЭКТ, с. 45].

– Ти си одличан партизан. *Послушај* – *Слушайте*, ви! Ја не умем да се шаме, па дођи кад прође офанзива [ЋДС, лим. Озбиљно вас питам <...> [ЋДС, с. 80].

– *Слушайте* – обрџа се Кина към – *Слушай* – казвам. – Тая работа не всички. – Огњан ни кани тая вечер на върви. Ние трябва да закрепим поста осветяване на новия си апартамент [СВ, с. 16]. [ТББ, с. 61].

У другом случају глаголи у императивном облику користе се приликом обраћања адресату на почетку разговора с циљем да се привуче његова пажња. Међутим, та фаза комуникације може се сматрати успостављањем контакта само условно, пошто је комуникативни садржај дате фазе, по правилу, шири. „То је својеврсна нулта фаза комуникације“, према мишљењу Г. Г. Почепцова (Почепцов 1981: 53).

Приликом вршења функције привлачења или активизације пажње ови императивни облици се не десемантизују у потпуности, јер делимично чувају сему „упућивања, усмерености слуха на нешто, некога“ (БАС 13: 1300; МАС 4: 146). У зависности од природе прескриптивног циља који се остварује говорним чином ова нулта фаза комуникације ситуативно поприма нијансе психолошког стања саговорника путем скретања његове пажње на садржај говорног чина адресанта.

Када је реч о категоричкој побуди, активизира се прагматички фактор притиска на адресата:

– *Слушай*, хватит говорить гадости! – возмutilась Ира [ЭКТ, с. 122].

– *Слушай* ти, душо! Нисам ја дошао да ратујем за твоје село и твоју кућу [ЋДС, с. 46] – постпозитивне заменице обраћања и вокативи емотивног процењивања доприносе испољавању и прецизирању нлокутивне снаге исказа.

– *Слушай!* – рече след малко той със зъл шипящ глас <...> Не тебе, а децата ти жаля... [АЖС, с. 55].

Приликом благе побуде запажа се тежња да се придобије наклоност адресата, да се успостави пријатнија атмосфера комуникације:

– *Слушай*, не зли ты Салмона, Бога ради! – зашептала ему Ира [ЭКТ, с. 281].

– *Слушай*, брацо, пустите ви мене да се не гњавимо по срезу <...> [ЋДС, с. 165].

– *Я слушай!* – улови ме за лакътя Цец. – Щеш ли да те заведе при Илийчо, да се погрееш? – А, не – усмигнах се аз [ГЗР, с. 103].

Приликом неутралног подстицаја реализује се „чиста“ фатичка функција за привлачење пажње адресата:

– *Слушай*, појдем его уже наконец покормим, – предложио Сергей [ЭКТ, с. 134].

– *Слушай*, богати, заборавио сам да ти кажем: кад силазиш у село, немој, молим те, да пијеш [ЋДС, с. 75].

– *Слушай* – казвам, – утре е твојот ред да ходиш за вода [СВ, с. 21].

У руском језику је функционално идентичан глагол *послушай(те)*. Речници не бележе функционалне разлике између датог глагола и глагола *слушай*, мада се предност употребе овога облика може субјективно запазити у ситуацијама са јасно израженим значењем наговарања, скраћивања дистанце међу партнерима, пунктуалног фиксирања пажње. Поређење руског и српског језика не показује разлике, уп.:

– *Послушайте*, – сказал Рольф, – не валяйте вы дурака [ССМ, с. 202].

– *Послушайте* <...> Я поручаю вам задание чрезвычайной секретности и важности [ССМ, с. 75].

– *Слушайте* – каза Рольф, – не се правете на глупачка [ССМ6, С. 212].

– *Слушайте* <...> Възлагам ви извънредно секретна и важна задача [ССМ6, с. 82].

У бугарском и српском језику у нултој фази комуникације функционише – слично императиву *слушай(те)* / *слушай(џе)* / *слушай(те)* – и императив *чуј(џе)* / *чуй(те)* од глагола *чујџи* / *чуя*. Српски глагол *чујџи* и бугарски *чувам* су слабије семантички диференцирани него руски глаголи аудитивне перцепције: *чути* – слышать, услышать; слушать (СРР 1982: 669); *чувам* – слышать, слушать (видски пар – *чуя*: услышать). Они могу да буду паралелни с руским глаголом (*по*)*слушать*:

- Так *слушайте* же: вчера вечером я на Патриарших прудах встретил-ся с таинственной личностью <...> [БММ, с. 353]
- *Я чуйте* – каза ми, – хайде да се махаме отгук <...> [ГЗР, с. 290].
- *Слушайте* – тя лекичко ме придърпа към себе си, – сериозно ви казвам: не стойте тук [ГЗР, с. 163].
- Онда *чујѝте*: синоћ сам на Патријаршијским рибњаѝма сусрео тајанствену личност <...> [БММс, с. 96].
- *Послушайте*, идемте-ка лучше отсюда [ГЗРр, с. 306].
- *Послушайте*, – она легонько притянула меня к себе. – Я вам серьезно говорю: уходите отсюда [ГЗРр, с. 171].

Глагол *слышать* у руском језику такође може обједињавати императивну и фатичку функцију. Али, за разлику од одговарајућег српског и бугарског глагола, не употребљава се у облику императива. У разговорном језику глагол *слышать* (*слышите*) користи се за истицање упорног упућивања на нешто (БАС 13: 1305; МАС 4: 147). Приликом употребе датог глагола примарна је императивна интенција, пошто је његово коришћење (често у упитном исказу) фактички понављање претходне прескрипције, која је повезана са појачањем пажње адресата и очувањем контакта:

– *Ты слышишь*, Пилат? – И тут Каифа грозно поднял руку: – *Прислушайся*, прокуратор! <...> *Ты слышишь*, прокуратор? – тихо повторил первосвященник... [БММ, с. 312].

Слична је ситуација у српском и бугарском језику, с тим што у бугарском може да функционише глагол и свршеног и несвршеног вида:

- Одмах да се губиш одавде, *јеси ли чуо*? [АПА-www].
- Да вратиш паре! *Чујеш ли*? [АПА-www].
- Матњо – објрна се мајстор Томан към Матњо, – аз ще отивам вече. Райке, в долапа има хляб и домати, олиото е в малката тенекийка. Имате и бакла... Райке, *чуваш ли*? [АЖС, с. 103].
- Да мълчиш, *чу ли*! Да мълчиш! – прошепна Нато Рашев заплаштелно <...> [АЖС, с. 175].

У руском језику могућа је употреба фонетски редукованог разговорног облика *слышь*(те). Он се користи за привлачење пажње

саговорника у значењу *послушай-ка* (БАС 13: 1310; МАС 4: 147). То функционално зближава руски глагол *слышать* са српским и бугарским облицима *чуј(џе)* / *чуј(те)*. Међутим, функционални дијапазон речи је ограничен на сферу разговорног језика:

– *Слышь*, чучело, хватит придуриваться, – решительно сказала Ира [ЭКТ, с. 49].

– *Слышь*, Макаренко, – сказал Сергей. – Если мы через минуту не окажемся за столом, я беру машину и уезжаю в Москву [ЭКТ, с. 49].

Постоје синкретички глаголи и у фази привременог прекидања или, обрнуто, успостављања контакта повезаног са активизацијом пажње саговорника. То су глаголи: *подожди(те)* (*погоди(те)*) / *чекај(џе)* / *чакај(те)*. У императивно-фатичкој функцији тај глагол у одређеној мери мења своју семантику. Његова употреба у руском језику (у облицима свршеног вида), као и у српском и бугарском (у облицима несвршеног вида), не означава увек „не одлазите, останите на месту“ (МАС 3: 206). Најчешће је основни циљ употребе тог облика привремено прекидање вербалног контакта да би се изразило неслагање или да би се комуникација усмерила у корист адресанта:

– *Подожди*, ты можешь сказать толком, что ты хочешь? [ЭКТ, с. 15].

– Шта је вама, људи? *Чекајџе* да се споразумемо! [ЋДС, с. 160].

– *Чаккај*, дай шаба на бригадата! [СВ, с. 29].

Да је ту реч о фатичкој функцији језика, сведочи и начин експлицирања исте ситуације у различитим језицима, уп.:

Славян Дойков го зяпна изумен.

– Ама *чаккај*... Ама ти не си ли за Хитлер? [АЖС, с. 108].

Славян Дойков оторопел. – *Постой*,

постой... Неужто ты не за Гитлера [АЖСр, с. 96].

У преводу је лексема *постой* (*подожди*) десемантизована, јер се адресат не креће, уп.:

И с етимнi словами он стал *пробираться* к выходу.

– *Подожди*, – заспешил за ним Сергей, – ты мне что, так и не скажешь? [ЭКТ, с. 112].

Вук је стајао ослоњен на јабуку <...> – *Чекај*, ја ћу... [ЋДС, с. 354].

Сличне ситуације могу се изражавати и другим језичким средствима. Упоредимо ситуације где бугарско *чакај* и руско *стоп* обједињују функцију прекида контакта и означавања неочекиване претпоставке, разумевања говорне ситуације:

– Ама *чакај*... Ама ти не си ли за Хитлер? [АЖС, с. 108].

– *Стоп*, – сказал Игорьь. – Ты и так живешь со мной в одном номере [ЭКТ, с. 329].

Напоредна употреба следећих лексичко-граматичких средстава у дата три језика говори о стереотипности и процесу њихове конвенционализације у ситуацијама фатичке комуникације. На пример, у бугарском језику:

– *Ј слушай*, сине <...> Ты много-много не шетай из улиците... [ГЗР, с. 118].

– *Погоди-ка*, сынок <...> Особенно-то не разгуливай по улицам... [ГЗРр, с. 124].

Фатичку функцију реализују и глаголи визуелне перцепције. Императивни облици *смотри(те)*, *гляди(те)* / *гледај(џе)*, *пази(џе)* / *виж(те)* такође могу да имају синкретичку функцију када фатичност доминира над побудом. Дати облици се користе за концентрацију пажње саговорника да би се нагласила важност прескрипције која треба да уследи. Сема повезана са визуалном перцепцијом остаје неактуелна, реализујући при том, условно речено, само свој потенцијал у пренесеном смислу: „гледај, односно јасно замисли ситуацију“:

– Вот *смотри*, – сказала Ира. – Сегодня последний день нашего отдыха, так? [ЭКТ, с. 544].

– Да их немају, то ја желим. Јер, *гледај* – укаже ти се прилика да побјегнеш, а они ту... [ЈР, с. 127].

– *Виж*, ако имаш време... може поне да поговорим... [РВН, с. 180].

Упоредимо аналогне ситуације које садрже фатичку компоненту изражену различитим лексичким средствима у бугарском и српском језику:

– *Виж какво ќе ти кажа* – усмихна се той. – На война няма безопасно място. Да не мислиш, че ти завиждам [СВ, с. 76].

– Упропастићеш ме! – завапи домаћин. – Ако су! *Слушај само ово да ти кажем*: вратиће се Милош са партизанском дивизијом [ЋДС, с. 240].

У императивним (директним и индиректним) исказима глаголи *видеть / видеџи* користе се у 2. лицу презенту у споју са речцом *ли*: *видишь (видите) / видиш (видиџе) ли*. Та уводна компонента припрема адресата на мотивацију која следи, на објашњење побуде:

– *Видишь ли, Лена, ясная, после вчерашней истории мигрень у меня может сделаться, а с мигренью воевать невозможно...* – Ладно, в буфете [ББГ, с. 63].

– Хм, *видиш ли*, молим те [ЋП, с. 108].

Када глаголи *видишь (видите) / видал* (разг.) у руском језику не функционишу као уводни, они служе за скретање пажње на оно што је заинтересовало говорно лице, као и за процену тога:

– Андрюх, – жалобно сказал Игорь, – ты *видишь*, что она делает? [ЭКТ, с. 230].

– *Видал*, – подмигнул Сергею Игорь, – уже глюки пошли [ЭКТ, с. 187].

Функционални аналогони запажају се и у поређеним језицима:

– *Видиџе ли*, браћо, кад бог хоће, ова мученица и с тавана потече [ЋП, с. 339].

– А сега... *Вижте* как са облечени! Имат всичко [РВН, с. 160].

У бугарском језику глагол *виж(те)* редовно се користи са заменицом *какво* и појављује се као аналогон руског и српског *видишь ли / видиш ли*. Или, прецизније речено, његово фатичко значење одговара значењу израза *вот что* у руском језику. Оно указује на припрему адресата за перцепцију с пратећим значењем одлучности адресанта, односно резултата његових размишљања, укључујући и неку врсту разматрања будуће прескрипције.

– *Вижте какво*, Милко. Под раницата съм оставил няколко броя от «Работнически вестник». Моля ти се, прибери ги... [СВ, с. 49].

– *Вижте какво*, другари! – каза Славчо <...> Нека опитаме днес да се сменяваме на лостовете [ЧЩМ, с. 61].

Упоредимо:

– Ну, *вот что*, граждани: звоните сейчас в милицию, чтобы выслали пять мотоциклетов с пулеметами ... [БММ, с. 338].

– Ты *вот что*, девочка, – вдруг произнес он со злобой, – ты кончай ломаться. Если хочешь работать, веди себя прилично [УРД, с.160].

У дата три језика могу се срести и синонимичне конструкције:

– Ну, – сказал Штирлиц, – отвечайте же... Вы не согласны со мной? – *Так вот* <...> ваш брат и мой друг помогал мне [ССМ, с. 138].

– Ты, *таквозинка*... поминувай си в кухничката, живеј си, дето се вика... [ГЗР, с. 193].

– Слушай, – каза бързо Младен. – *Ето що*: ще вървим по телефонния кабел [СВ, с. 10].

– Е – каза Щирлиц, – отговорете... Не сте ли съгласен с мене? – *Вижте какво* ... [ССМБ, с. 148].

– Ты, *такое дело*... живи пока у меня в кухоньке, как говорится, по царски... [ГЗРп, с. 203].

– Слушай, – сказал быстро Младен. – *Вот что*: пойдём по телефонному кабелю.

То могу да буду и конструкције развијене структуре:

– Что ж, ценю. *Тогда давай сделаем так*. Раз мы имеем дело с настолько серьезным клиентом, я сейчас предложу то, что никогда и никакому клиенту не предлагал [ЭКТ, с. 165].

– *Знаш шѝа је, ѝријашељу*... Да окренемо још једном, али све за све [АНЋ, с. 195].

– *Ще ти дам тежка задача – каза той. – Може да и не е по силите ти, но нямам засега по-добри от тебе. Казват, че добре държиш отделението си* <...> Трябва да узнаем накъде от там продължават немските окопи [ЧЩМ, с. 14].

У српском и бугарском језику лексеме *ѝази / пази се* специфичне су у односу на руски језик. Оне представљају типична лексичка средства изражавања превентивне ситуације. Међутим, семантички обим је веома „погодан“ и за обједињавање чисте се-

мантичке и фатичке информације: „и обрати пажњу, и (по)гледај / чуј, и реагуј“. Говорне ситуације с том компонентом која реализује и фатичку функцију, као ситуације са могућношћу редовне репродукције, забележене су у српској језичкој грађи:

– Ено их, вјере ми, иду некакви! *Пази, њази*, кроз онај брезник! [ЋП, с. 373].

– *Пази*, је л' оно скела? – радосно викну Павле [ЋП, с. 204] – могућа је ситуативна замена: *Чекај / слушај*, је л' оно скела?

У бугарском језику запажене су само превентивне конструкције.

У значењу уводних компоненти које реализују нулту фазу комуникације могу се појављивати и друга лексичко-граматичка средства, на пример, глаголи *представь(те)*, *представь(те) (себе)*, *представляешь / замисли (само) / представи си, вьобрази си; понимаешь, понимаете (ли) / схвайиаш, схвайиайте (ли), разумеш (ли) / разбираш (ли)*. Њихов циљ је да се саговорник заинтересује, да се нешто истакне. Али због своје семантике они ретко претходе императивним исказима, који су, по правилу, индиректни:

– *Понимаете*, друзья, – сказал Игорь, – вполне понятно, что за пару часов я даже из вас выбью нормальные цены [ЭКТ, с. 160] (= боље одмах попустите, не погађајте се).

Конфронтирање аналогних говорних ситуација у руском, српском и бугарском језику показало је да су анализирана језичка средства у функционалном погледу слична. Њихова фиксираност за типичну ситуацију и узуално коришћење погодује стабилности етикецијских фатичких формула, као и индивидуалном начину реализације, која се одликује богатом варијантношћу, могућношћу одражавања нијанси говорне ситуације, те социјалних и психолошких особина говорног лица.

Међутим, већина фатичких комуникативних значења с тешкоћом се конвенционализује у језичком систему, а изражавају се најчешће помоћу невербалне комуникације или на дубљем, имплицитном нивоу, када разумевање исказа захтева допунски напор од стране адресата интерпретатора.

Као образац таквога типа исказа може да послужи императивни индиректни говорни чин фатичког карактера који адресата емотивно упућује, по правилу, на молбу. Такви говорни чиновни се реализују када се адресату предлаже да изврши радњу која је за њега непријатна, која можда чак нарушава његове моралне норме. У тим говорним чиновима истиче се зависност адресанта од адресата:

– Ну, словом, Петр Андреевич едва ли будет откровенно разговаривать со мной, *а с вами...* <...> – Валентин Сергеевич, к чему такие сложности? Скажите просто: вам хочется, чтобы он рассказал мне о положении дел. – Даже если и так? [ККД, с. 102].

– Вы понимаете, что этот наш разговор *более чем доверительный*. Сегодня я, выражаясь высокопарным стилем, *отдаю себя в ваши руки* [ККД, с. 29].

– Другови, ја са вама хоћу сада да разговарам *као са члановима Партије*... [ЋДС, с. 19].

– Сега идвам при тебе като *човек при човек*, като *приятел при приятел* [АЖС, с. 323].

На основу свега изложеног може се закључити да разноврсност функционисања индиректних говорних чиновна омогућује говорном лицу да успешно реализује своје намере и постигне да га адресат разуме. При томе треба имати у виду да се у реалној комуникацији директно саопштавање смисла и индиректно изражавање интенције говорног лица могу преплитати. Од тога може зависити степен сложености интерпретације говорног чина и доношење одлука до којих људи долазе у процесу комуникације.

Цитирана литература

- ВИНОКУР, Т. Г. *Говорящий и слушающий. Варианты речевого общения*. М.: Наука, 1993.
- ДЕМЕНТЬЕВ, В. В. *Основы теории непрямой коммуникации*. Автореф. дисс... д-ра филол. наук. Саратов, 2001.
- ДЕМЕНТЬЕВ, В. В. „Фатическое общение.“ *Речевое общение (Теоретические и прикладные аспекты речевого общения)*: специализированный вестник. Вып. 8–9 (16–17). Под ред. А. П. Сковородникова. Красноярск: Краснояр. гос. ун-т, 2006, 144–147.

- ПЕТКОВА, С. „Средства оптимизации речевой интеракции в русском диалоге в сопоставлении с болгарским.“ *Аспекти контрастивного описания русского и болгарского языков*. Шумен: Изд-во „Епископ Константин Преславски“, 2006, 241–256.
- ПОЧЕПЦОВ, Г. Г. „Фатическая метакоммуникация.“ *Семантика и прагматика синтаксических единств*. Сб. науч. тр. Калинин: Калинин. гос. ун-т 1981, 52–59.

Скраћенице – речници и извори

- БАС Словарь современного русского литературного языка: в 17 т. М. – Л.: АН СССР, 1950–1965. Т. 1–17.
- МАС Словарь русского языка: в 4 т. / АН СССР; Ин-т рус. яз.; под ред. А. П. Евгеньевой. 3-е изд. М.: Русский язык, 1985–1988. Т. 1–4.
- СРР Сербскохорватско-русский словарь, 54000 слов / сост. И. И. Толстой. 5-е изд. М.: Рус. яз., 1982.
- АЖС Ангелов, Д. На живот и смърт. София: Български писател, 1982.
- АЖСр Ангелов, Д. Не на жизнь, а на смерть; пер. с болг. А. Собковича и Н. Попова. М.: Худ. лит., 1959.
- АНЋ Андрић, И. На Дрини ћуприја. Београд: Просвета; Сарајево: Свјетлост, 1958.
- АПА Андрић, И. Проклета авлија. <http://fiiiby.com/file/14038/4u7o4o3v3t.html>
- ББГ Булгаков, М. Белая гвардия / М. Булгаков. Белая гвардия; Мастер и Маргарита: романы. Минск: Юнацтва, 1988.
- БММ Булгаков, М. Мастер и Маргарита: романы / М. Булгаков. Белая гвардия; Мастер и Маргарита: романы. Минск: Юнацтва, 1988.
- БММс Bulgakov, M. Majstor i Margarita / Prevela V. Flaker. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1980.
- ГЗР Гуляшки, А. Златното руно. Пловдив: Христо Г. Данов, 1984.
- ГЗРр Гуляшки, А. Золотое руно; пер. с болгар. М. Михелевич и Б. Ростова. М.: Молодая гвардия, 1960.
- ККД Каверин, В. А. Косой дождь. М.: Известия, 1988.
- ЛР Лалић, М. Раскид. Цетиње: Народна књига, 1955.

- РВН Райчевски, Г. Време на надежди. Пловдив: Пепеляшка, 1995.
- СВ Стоянов Л. Война. София: Народна младеж, 1973.
- ССМ Семенов, Ю. С. Семнадцать мгновений весны: роман. М.: Известия, 1980.
- ССМб Семьонов, Ю. 17 мига от пролета: роман. София: Партиздат, 1984.
- ТББ Топалов, К. Бъди благословена. Не се сърди човече. София: Печат «Образование и наука» ЕАД, 1994.
- ЋДС Ћосић, Д. Далекo је сунце: роман. Београд: Просвета, 1955.
- ЋП Ћопић, Б. Пролом: роман. Београд: Просвета, 1955.
- УРД Устинова, Т. Развод и девичья фамилия: роман. – М.: Эксмо, 2007.
- ЧЩМ Чавдаров-Челкаш, Д. Щастливи мигове. София: Български писател, 1950.
- ЭКТ Экслер, А. Ария Князя Игоря, или Наши в Турции. – М.: АСТ, Транзиткнига, 2006.

Резюме

Алина Ю. Маслова

КОММУНИКАТИВНО-ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА КОСВЕННЫХ РЕЧЕВЫХ АКТОВ СО ЗНАЧЕНИЕМ ПОБУЖДЕНИЯ

В данной статье предпринята попытка рассмотреть коммуникативно-функциональную специфику побудительных косвенных речевых актов. Фатика более приспособлена к косвенному способу выражения, чем информатика. В исследовании установлено, что высказывания или его компоненты, носящие фатический характер, представляют собой особую группу косвенных речевых актов, в том числе и побудительных. На материале русского, сербского и болгарского языков в сопоставительном аспекте рассмотрено функционирование языковых средств, в частности глаголов слухового и зрительного восприятия, реализующих одновременно фатическую и императивную функции.

ISSN 0350-185x, LXVI (2010), p. (311–324)

УДК 811.163.41(091) ; 81'354 Мркаљ С.

ID 178134540

АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ

Српска академија наука и уметности

ДВЕСТОТА ГОДИШЊИЦА КЊИЖИЦЕ
„САЛО ДЕБЕЛОГА ЈЕРА ЛИБО АЗБУКОПРОТРЕС“
САВЕ МРКАЉА (1810–2010)

У овом раду аутор указује на Мркаљеву реформу српске ћирилице, извршену 1810. године. Ову реформисану српску азбуку Вук Карацић је прихватио и у два маха ју је усавршавао (1814. и 1818. г.) доведши тако српску ћирилицу до њеног пуног савршенства. Поред тога, аутор овог рада указује и на то да се Сава Мркаљ није одрекао своје реформисане ћирилице од 1810, а што су му појединци у XX веку неоправдано приписивали. Саву Мркаља у историји наше културе треба третирати као првог модерног реформатора српске ћирилице.

Кључне речи: С. Мркаљ, Сало, реформа ћирилице, црквена ћирилица, грађанска ћирилица.

Књижица **САЛО ДЕБЕЛОГА ЈЕРА ЛИБО** [или] **АЗБУКОПРОТРЕС** Саве Мркаља (Сјеничак на Кордуну, између Карловца и Вргин Моста, 1783 – Беч 1833) појавила се из штампе „У Бѣдимѹ Градѹ“, како стоји на њеној насловној страни, септембра 1810. г. (Стојановић 1924: 83). Појава ове брошуре малог обима и величине (стр. 6 непуг. + 18, вел. 184 x 114 мм), штампане црквеном ћирилицом, за српску културу је била изузетно значајна јер је њен аутор у њој први пут извршио *свеобухвајћу* реформу српске ћирилице предложивши је за потребе писања српским књижевним језиком на народној основи. Тиме је С. Мркаљ ушао дубоко у дефинитивно решење питања реформе српске ћирилице, које је тада било врло актуелно.

Ову Мркаљево књижицу издала је фототипски Матица српска почетком 2010. г., чиме је обележила „200-годишњицу (1810–2010) изласка из штампе овог знаменитог дела које је у великој мери допринело Вуковом коначном реформисању српске ћирилице у другој деценији XIX века“ (Сало 2010: 19). До сада је било више издања овог Мркаљевог дела:

1) Сало дебелога јера либо азбукопротрес. – У Будиму Граду, 1810 (штампано црквеном ћирилицом). 2) Скупљени граматички и полемички списи Вука Стеф. Карацића. Књига прва. – Београд, 209–216 (штампано грађанском ћирилицом). 3) Сало дебелога јера либо азбукопротрес. – Нови Сад (Матица српска), 1949, фототипско издање првог издања. 4) Сабрана дела Вука Карацића. Књига дванаеста. О језику и књижевности. I. Приредио Берислав Николић. – Београд (Просвета), 1968, 291–297 (штампано грађанском ћирилицом). 5) Miloš Okuka, Sava Mrkalj als Reformator der serbischen Kyrilliza. Mit einem Nachdruck des Salo debeloga jera libo Azbukoprotres. – München, Verlag Otto Sagner (Slavistische Beiträge, Band 91), 1975, 101–122 (фототипско издање првог издања). 6) Milan Moguš i Josip Vončina, „Salo debeloga jera libo azbukoprotres“ Save Mrkalja. – Zagreb (Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Skupština općine Karlovac), 1983, 26–68 (фототипско издање првог издања). 7) Сава Мркаљ, Песме и списи. Приредио Жарко Ружић. – Топуско, 1994, 169–180 (штампано данашњом ћирилицом). 8) Сало дебелога јера либо азбукопротрес. – Зрењанин („Димитрије Електро Компанија“ Д.О.О. са п. о. Зрењанин), 1995 (фототипско издање првог издања, недостаје снимак 2. и 3. стране). 9) Сало дебелога јера либо азбукопротрес. – Нови Сад (Матица српска), 2010 (фототипско издање првог издања са расправом А. Младеновића: Сава Мркаљ – први модерн реформатор српске ћирилице, I–VI).

*

С почетком употребе код Срба књижевног језика разумљивог ширем читалачком и слушачком кругу, а што се почело остваривати негде у другој половини XVIII века, јавила се потреба

реформисања српске ћирилице која би била прилагођена овом новом типу српског литерарног језика на народној основи. У то време Срби су имали два типа ћирилице: а) *црквену* ћирилицу, коју су заједно с ондашњим руским црквеним језиком примили почев од 1726. г. (пре тога су употребљавали своју традиционалну српско-словенску ћирилицу) и која је до данас остала у употреби у Српској православној цркви, и б) *грађанску* ћирилицу која је настала познатом реформом руског цара Петра Великог (1710. г.) а која је била намењена за писање и штампање руских дела световне садржине (она је 60-их година XVIII века, с књигом З. Орфелина *Латински буквар* 1766, била позната у српској средини и која је, претрпевши више реформи, остала до данас код нас у употреби – уп. Младеновић 2008: 176–226 и посебно 180).

До 1810. године било је више српских аутора који су се бавили *делимичном* реформом српске азбуке па су у својим делима, штампаним било грађанском било црквеном ћирилицом, спроводили у пракси конкретне своје реформаторске поступке а понекад су се о томе и посебно изјашњавали. Међу овима су били: Захарија Орфелин (1767, 1768), Емануил Јанковић (1789), Стефан Стратимировић (1800), Лукијан Мушицки (1800), Атанасије Стојковић (1800, 1801, 1802, 1803), Гаврило Хранислав (1804), Сава Текелија (1805), Викентије Ракић (1808, 1809), Павле Соларић (1808, 1809), Стефан Новаковић (1809 – уп. Младеновић 1967: 161–198). Они су се бавили тражењем начинâ за означавање најчешће сугласника *ђ, ђ, као* и консонаната *љ, њ* и *ј* (нарочито у секвенцама *љо, њо, љи, њи, јо*), али често *нису водили рачуна о доследној њримиени* својих нових графичких решења на све положаје у речи где се јављају поменути консонанти. Такав њихов поступак није водио ка целовитој реформи српске ћирилице већ ка делимичној. Нико од њих, такође, није предложио напуштање већег броја слова из дотадашње ћирилице, која би била сувишна и непотребна у новој азбуци намењеној новом српском књижевном језику на народној основи. Неки од ових аутора помињали су, истина, напуштање слова дебелог јера (ѣ): неко га је испуштао у писању изјаснивши се против његове употребе (Сава Текелија) а неко је указао на излишност слова ѣ у писању, али га је и даље задржао у својој употреби (Емануил Јанковић, Атанасије Стојковић – уп. Младеновић 1967: 166, 177, 180).

Свеобухвајѣности Мркаљеве реформе српске ћирилице, за разлику од ранијих делимичних остварења појединаца у овом правцу, огледа се:

а) у *искључењу* из употребе непотребних слова у српској ћирилици;

б) у *проширењу* службе диграма *тѣ, дѣ, лѣ, њѣ* на све случајеве где се у српском језику јављају сугласници *ћ, ђ, љ, њ*;

в) у *сужавању* функције слова *ј* само на означавање *сузласника ј* (а не и вокала *и*, како је било дотада) и, истовремено, у *новој служби ѣоѣа слова*, тј. у *проширењу* обележавања свих случајева са консонантом *ј* у српском језику;

г) у *сужавању* функције слова *ѣ* само на означавање самогласника *е* у српском језику (а не и секвенце *је*, како је било дотада).

Овим је Сава Мркаљ извео, стварно, праву азбучну револуцију. Пре њега код Срба то нико није учинио. Мркаља можемо сматрати првим модерним реформатором српске ћирилице јер се његова нова азбука у великој мери приближила овој којом се данас служимо. Сва граfiјска решења у овој својој реформи С. Мркаљ је тражио и нашао у оквиру већ постојећег словног фонда, у оквиру слова која су свима била блиска и која су ондашње штампарије имале, тако да се његова реформисана ћирилица могла лако употребљавати. Његова азбука се није одликовала новим знацима дотада непознатим или мање познатим, и на које би требало навикавати се; она је настала таквим поступком којим се најдаље могло ићи без увођења нових слова. За њу није требало правити нове знаке већ се њом могло одмах писати и штампати.

Тиме је С. Мркаљ завршио своју реформу ћирилице намењену српском књижевном језику на народној основи. Он се овде зауставио јер је извршио свој задатак: у *оквиру ѣознајѣих и већ ѣосѣојећих ћириличких слова у нашој средини нашао је најбоља моѣућа решења за своју азбучну реформу*. Своје решење да диграмима *тѣ, дѣ, лѣ, њѣ* означи сугласнике *ћ, ђ, љ, њ* Мркаљ сматра граfiјском неусавршеносту иако је тим диграмима проширио функцију тако да се њима обележавају поменути сугласници у свим *ѣоложајима* у речима где се они јављају. Он добро зна да диграми не иду у прилог усавршености једног писма па ни његове реформисане ћирилице јер да би азбука „дошла“ у „совершенство“ морала би бити састављена од слова

која, свако од њих, означава по једну фонему тако да је, по њему, „**несовершенство**“ његове ћирилице у томе што има поменуте диграме, односно што она четири „**сложена писмена [слова] имаде**“ (уп. Сало, стр. 13, 14). Због тога он посебно истиче да у овим диграмима треба напустити танко јер (ь) онда када се за одговарајуће сугласнике, које они „**покривају**“, пронађу посебна слова исто онако као што знак „**тъ, от неколико [пре неког] времена собствени облик (ћ) свой имаде, и зове се тьервом**“ а ово име, по Мркаљу, није згодно „**за срицанћ**“ (Сало, стр. 11, 13, 14).³ Овакво мишљење С. Мркаља у својој основи је врло инспиративно, па је могло касније усмерити Вука Караџића да крене тим путем, што је он у два маха (1814. и 1818. г.) и учинио.

*

Последње странице свога *Сала* (15–18) Мркаљ је штампао својом новом ћирилицом додавши напомену под текстом: „**Довде смо свакојко, а одавде новом азбуком пишемо**“ (15). На овим странама он даје одговоре на неколико питања, али су оне било врло важне за ондашње наше људе и по томе што су они на делу, у писању, у пракси могли да упознају сву једноставност, лакоћу у учењу, савлађивању и усвајању новог ћириличког писања. Мркаљ посебно истиче да у учењу нове азбуке „**дјечица наша**“ неће више губити „**по три, по четири године [...]** докле читати [...] **науче**“ (Сало, стр. 17), јер ће сада то моћи брже да учине, односно „**дјечица наша**“ неће морати, „**као сада**“ што је случај, „**целу [...]** Писменицу [Граматику] **изучити [...]** **перво [пре] него што право [исправно] писати знаду**“ (Сало, стр. 18).

При крају свога *Сала* Мркаљ каже следеће: „**От данас све наше правописаніе под ово долази начало: Пиши како [као] што говориш**“ (18). Ово од раније познато начело Ј. К. Аделунга (Николић 1968: 320) Сава Мркаљ је очигледно усвојио и навео га овде у овој својој књижици да би њиме указао на своју реформу српске ћирилице, коју је

³ Помињући слово *ћ*, које „од пре извесног времена“ означава само сугласник *ћ*, С. Мркаљ мисли свакако на П. Соларића, који у својим штампаним делима 1808. и 1809. г. знаком *ћ* обележава само консонант *ћ*. Соларић је старо двофункционално слово „ћерв“: *ћ* (=ћ, њ) свео на означавање само сугласника *ћ* (уп. Младеновић 1967: 185–194).

изложио на претходним странама овог свог дела. Мркаљева реформисана ћирилица одговарала је у највећој мери овом Аделунговом начелу јер се, стварно, њом могло лако и тачно писати онако како Срби говоре пре свега у свом књижевном језику на народној основи, којем је она и била намењена. То више није била ћирилица која се тешко и дуго учила, њу су лако и брзо могли савладати не само наши домаћи људи већ и странци.

*

Када се четири године после Мркаљевог *Сала* у српској култури са својим делима први пут појавио Вук Караџић, он је у уводу своје *Писменице серпскога језика* (Беч, 1814), говорећи о својим претходницима који су у већем или мањем степену радили на реформи наше ћирилице, за Мркаља рекао следеће: „Ја сад овде имајући за намјерење успјех Сербскога Књижества не могу друге Азбуке употребити него Меркаилову, јербо за Сербски језик лакша и чистија не може бити од ове“ (транскрибовано и транслитерирано: „Ја сад овде, имајући за намјерење успјех серпскога књижества, не могу друге азбуке употребити него Меркајилову, јербо за серпски језик лакша и чистија не може бити од ове“ – Списи I: 10; Николић 1968: 35; Младеновић 2008: 258–259). Ова Вукова висока оцена Мркаљевог дела – која се у каснијим вишедеценијским проучавањима настанка наше данашње реформисане ћирилице често занемарује, превиђа и заборавља – значила је истовремено и Вуково прихватање реформисане азбуке Саве Мркаља, која се могла односити, како смо рекли, не само на слова црквене већ и грађанске ћирилице. И, полазећи од реформисане азбуке Саве Мркаља и од његових одређених схватања у овом правцу, Вук је, с тенденцијом да у потпуности спроведе принцип *један глас (фонема) – један знак*, отишао корак даље и у два маха усавршавао поменуту азбуку, и то 1814. г.: *а, б, в, г, д, дь* (спојено у једно слово), *е, ж, з, и, њ, к, л, љ, м, н, њ, о, њ, р, с, ш, њ, у, ф, х, ц, ч, ш⁴*, и 1818. г.: *а,*

⁴ О сугласнику *и* и о знаку за ову фонему Вук ништа не каже у својој *Писменици* 1814. г. (Николић 1968: 34–39), као и Мркаљ у свом *Салу* (в. овде нап. 2); уп. и Младеновић 2008: 256, 259 нап. 16.

б, в, \bar{e} , д, \bar{h} , е, ж, з, и, ј, к, л, љ, м, н, њ, о, \bar{i} , р, с, \bar{i} , \bar{h} , у, ф, х, ц, ч, μ , ш, доведши тако нашу ћирилицу до њеног пуног савршенства (Младеновић 2008: 259–260). Да није било Мркаљеве азбучне реформе 1810. г., тешко да би било овакве Вукове реформе 1814. и 1818. г., или она не би била оваква већ свакако друкчија.

*

Оба пута, и 1814. и 1818. г., Вук се бавио у првом реду начинима означавања сугласника \bar{h} , \bar{h} , љ, њ, ј (1814) односно \bar{h} , μ , ј (1818). И оба пута је, у оквиру грађанске ћирилице, којом се Вук служио, тражио таква решења где ће један знак обележити један \bar{e} лас (фонему), у чему га је могло инспирисати, као што смо овде већ рекли, Мркаљево Сало (стр. 11, 13–14). Тако је Вук 1814. у својој *Писменици српскога језика* учинио. а) прихватио је Мркаљеву азбуку без сувишних слова уз нека своја допунска објашњења о словима \bar{y} , \bar{e} , \bar{y} , \bar{y} , \bar{e} ; б) прихватио је Мркаљево означавање сугласника \bar{j} помоћу тзв. „десетеричког и“ (и), слова које се у грађанској ћирилици обележава знаком \bar{i} ; в) прихватио је Мркаљево мишљење о привременом карактеру решења обележавања сугласника љ, њ, \bar{h} , \bar{h} помоћу диграма љ, њ, дѣ, тѣ па је уместо њих увео: љ, њ, дѣ (спојено) а узео је слово \bar{h} за означавање сугласника \bar{h} , на које је Мркаљ већ скренуо пажњу у свом Салу (стр. 11), што је, то ми додајемо, још 1808. и 1809. већ учинио Павле Соларић у својим штампаним делима (в. овде нап. 3).

У свом *Српском рјечнику* 1818. г. Вук је за корак даље реформисао своју ћирилицу из 1814. г. извршивши следеће измене: а) задржао је слова љ, њ, \bar{h} из своје ћирилице од 1814. г.; б) увео је слово \bar{h} уместо дѣ (спојеног) из 1814. г. (нацрт за слово \bar{h} дао му је Л. Мушицки – Младеновић 2008: 296–298); в) увео је старо слово μ које му је сугерирао Лукијан Мушицки а које су Срби раније употребљавали у свом писању и ретко у штампаним текстовима (Младеновић 2008: 298–299; уп. и Младеновић 1965: 125–157 и Младеновић 1968: 187–189); г) слово \bar{j} је Вук, како сам каже, узео из латинице (в. Младеновић 2008: 310–315). Тиме је Вук својом другом реформом ћирилице (пошавши, наравно, од Мркаљеве из 1810.

г.) довео нашу азбуку, како смо већ рекли, до њеног пуног савршенства, која је отада па до данас остала непромењена.

*

Негде од 60-их година XVIII века па закључно са другом деценијом XIX столећа трајао је континуитет у реформисању ћириличног писма код Срба. Сви учесници у овој реформи саставни су делови тога континуитета и својим већим или мањим ангажовањем у овом *делимичном* реформисању ћирилице доприносили су у српском друштву, из деценије у деценију, формирању и јачању схватања о потреби стварања нове азбуке за српски књижевни језик на народној основи.

Поменути континуитет се завршава Савом Мркаљем (1810. г.) и Вуком Караџићем (1818. г.). За разлику од својих претходника, Мркаљ је први извршио *свеобухватну* реформу ћирилице: он је у оквиру постојећих ћириличких слова нашао најбоља могућа решења за нову српску азбуку, с тим што је предложио да се касније, кад се пронађу посебна слова, уклоне четири диграма, односно слово танко јер (ѿ) у њима. Вук је 1814. г. високо оценио Мркаљеву реформисану азбуку и, пошавши од ње, у два маха ју је усавршавао и довео је, како смо већ овде рекли, до њеног пуног савршенства.

За нас је јасно да се Мркаљ и Вук морају посматрати и оцењивати заједно у времену када су се, прво један па онда други, бавили реформом српске азбуке. Ово „заједно“ значи да не можемо у овом погледу Вука посматрати одвојено од Мркаља, да Вукову реформу морамо сагледавати само онако како је она и настала: ослонцем на Мркаљеву реформу и инспирацијом од ње; не можемо ову двојицу реформатора међусобно супротстављати, дајући једном мањи а другом већи значај, јер се Вук није јавио као негативан Мркаљевог дела већ је он, по властитој изјави и оцени, Мркаљев приврженик који је дело овог свог претходника прихватио и даље усавршио. Вук је проистекао из Мркаља, јер је појава Мркаља као успешног реформатора (1810. г.) условила, свакако, и појаву Вука (1814. г.) као настављача и такође успешног реформа-

тора. Њихова заједничка улога у овом погледу за српску културу није мала. Мркаљ је први модерни реформатор српске ћирилице – јер се својом азбуком у великој мери приближио овој којом данас пишемо – а Вук је ту Мркаљевоу ћирилицу прихватио и максимално усавршио створивши од ње једно од најсавршенијих писама данашњице. Да није било таквог Мркаља, да ли би било таквог Вука?

*

У своме *Салу* (стр. 14–15) Сава Мркаљ је приступио у извесној мери и реформисању наше црквене ћирилице, азбуке намењене писању црквеним, рускословенским језиком у нашој средини. Учинио је следеће: а) из црквене ћирилице испустио је дебело јер (ѣ); б) предложио је да „десетеричко и“ (и) има само сугласничку вредност (ј), в) слова која су била сувишна за српску азбуку (в. горе) треба, каже Мркаљ, „свагда ꙗ Бꙋкварꙋ да останꙋ“, наравно у црквеном писању⁵, истичући да ће „ꙗчитель [...] дѣчици [...] кад што ветъ понаꙋче“ објаснити гласовну вредност поменутих слова, нпр. ѿ = от, ѡ = шт, ѣ = ie, ю = iу, ѡ = ia, ѡ = кс, ѡ = пс, ѡ = тх (уп. и Младеновић 2008: 260–262, 291 и нап. 31).

Мркаљеви предлози (а, б), никада нису били прихваћени. Реакцију на њих Сава Мркаљ је осетио на себи после 1810. г., која је, добрим делом, за његов каснији живот била судбоносна. Свакако му је замерано што је ушао у реформисање једне старе азбуке која се, до Мркаља, вековима употребљавала за писање службеним језиком Цркве која у много чему почива на традицији па и у погледу писма којим се она служи.

⁵ У Мркаљево време, и читав век, па и више, после њега, у нашим буква-рима редовно је било текстова са грађанском али и са црквеном ћирилицом и на црквенословенском језику. А у наше било је појединаца који су ове чињенице превиђали па су сматрали да се горепоменутих својим речима С. Мркаљ враћа на „старо стање“, што није тачно (уп. Младеновић 2008: 291, нап. 31).

*

Непуних седам година после публиковања свога *Сала Сава* Мркаљ је 1817. објавио чланак под насловом *Палинодија либо [или] одбрана дебелога њ*. У њему је предложио употребу дебелога јера (њ) у српском правопису, и то за обележавање вокалног *p* у случајевима када се ово *p* налази у суседству неког другог вокала као нпр. у облицима радног глаголског придева мушког рода: *саџрњо*, *умрњо*, *џодуџрњо* и сл. У то време ови и слични примери изговарали су се у српском језику са самогласничким *p* (*са-џр-о*, *у-мр-о*, *џо-ду-џр-о* и сл.) и Мркаљев предлог у овом погледу био је сасвим исправан па га је Вук Карацић прихватио у својој, иначе не у свему оправданој критици *Палинодије* (уп. Списи I: 103–104; Николић 1968: 135–140; Младеновић 2008: 264, 266, 285 и даље)⁶. У свом *Српском рјечнику* из 1818. г. Вук употребљава Мркаљево писање *рњ*: *џодуџрњо*, *џрњо*, (*џрџи*, *џрџем* и сл.), *саџрњо*, *умрњо* и сл. (Ивић 1966: 583, 831, 745, 864).

У истом чланку, *Палинодији*, Сава Мркаљ је указао на то да се у појединачном изговарању сугласника, нпр. „*вњ*, *књ* и *сњ*“ крије прво сугласнички а затим самогласнички елеменат, при чему је овај други, вокалски део, неразумљив јер је отвор уста мален, и њега Мркаљ означава словом њ. Ово значи да у појединачном изговарању сугласника постоји, у другом њиховом делу, изговор полугласничког елемента (шва): *вњ*, *књ*, *сњ* и сл. И овде је Мркаљ био у праву, јер је и Вук десет година касније истакао у свом *Првом српском буквару* (1827) да читање нпр. сугласника *б* са *бе* није адекватно јер „је његов прави глас *бњ*“ (Младеновић 2008: 275 нап. 49).

Полазећи од оваквог појединачног изговора сугласника, Мркаљ је закључио да се случајеви као нпр. „*благњ*, *снџгњ*, *живњ*, *џосџгњ*, *шумњ*“ изговарају на свом крају са „неразумљивим“ самогласником, тј. исто онако као и горе поменути појединачни консонанти *вњ*, *књ*, *сњ*. У овоме Мркаљ није био у праву јер се у наведеним речима, као и у другима сличним њима, полугласник на крају

⁶ Данас се у српском књижевном језику и у низу наших дијалеката горњи примери изговарају са сугласничким *p* (*са-џр-о*, *ум-р-о*, *џо-ду-џр-о*), а некада је у њима постојало самогласничко *p*, за чије се означавање са *рњ* Мркаљ оправдано залагао.

престао изговарати у српском језику у врло давним временима. Ово се Мркаљу могло замерити, што је Вук с правом учинио (Списи I: 102–103; Николић 1968: 137–138; Младеновић 2008: 265–266), али само у овоме, а не и у остала два горе поменућа случаја у вези с употребом дебелог јера (ѣ), о којима аутор *Сала* видели смо, има сасвим исправно мишљење.

У XX веку је било код нас аутора који су – полазећи од једне усамљене појединости: од Мркаљевог (видели смо, погрешног) одређивања позиционе (на крају речи) полугласничке вредности слова ѣ, у *Палинодији* (1817. г.) – олако приписивали аутору *Сала* властито одрицање *од његове целокујне азбучне реформе!* Једном изнесено овакво мишљење, које се одржавало неколико деценија у нашој научној јавности, каснији следбеници су преузимали и усвајали без икаквог проверавања.⁷

Ново, детаљније испитивање садржине саме *Палинодије* (1817. г.) показало је да се Сава Мркаљ у овом чланку није одрекао своје реформе српске ћирилице од 1810. г. изнесене у његовој књижици *Сало дебелога јера либо азбукойројрес* – коју Мркаљ у том чланку и не помиње а ту ништа не каже ни о својој азбучној реформи. У *Палинодији* С. Мркаљ се није одрекао својих крупних и врло значајних реформаторских захвата о којима смо већ говорили а које ћемо овде само укратко поменути: а) искључење за српску азбуку сувишних слова, б) свођење слова е на означавање само вокала е, в) свођење слова і на означавање само сугласника ј у свим положајима у речи, и г) означавање сугласника њ, њ, љ, њ диграмима тѣ, дѣ, лѣ, нѣ у свим положајима у речи. Ово јасно показује да нису били у праву они који су Мркаљу приписивали одрицање од властите реформе српске азбуке. Он то није учинио. Својим врло значајним радом на реформи српске азбуке 1810. године Сава Мркаљ је одавно заузео високо место у историји наше културе као први модерни реформатор српске ћирилице.⁸

⁷ За разлику од других, Младен Лесковац је 1950. г. истакао да у вези с Мркаљем треба „много опрезније анализирати смисао његове *Палинодије*“, а аутор овог садашњег чланка је 1972. г. рекао: „питање Мркаљевог одрицања од *Сала* отворено је још у науци и оно чека свој прави одговор“ (Младеновић 2008: 279 нап. 3).

⁸ Што се тиче горепоменуће усамљене појединости везане за полугласничку вредност ѣ у положају на крају појединих речи (*блаѣъ, живѣъ, шумѣ* и

Скраћенице

- Ивић 1966 – *Сабрана дела Вука Караџића. Књиџа друџа. Српски рјечник (1818)*. Приредио Павле Ивић. – Београд (Просвета), 1966.
- Младеновић 1965 – Александар Младеновић, *Прилоџ љроучавању љо-рекла слова џ*. – Анали Филолошког факултета. Вуков зборник II, Београд, 1965, књ. V, 125–157 са 16 фотокопија.
- Младеновић 1967 – Александар Младеновић, *Сава Мркаљ и њеџови љрељходници у реформи љредвуковске ћирилице*. – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1967, књ. X, 161–198.
- Младеновић 1968 – Александар Младеновић, *Три љприлоџа љознавању љра-фије наше шћамјане ћирилице љредвуковскоџ љериода*. – Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1968, књ. XI, 183–192.

сл.), изнесене 1817. у *Патнодији* – што је и у Мркаљево време било научно нетачно и што, једино та појединост, представља одређен његов пад као филолога – треба рећи следеће. Тада, 1817. г., та појединост, није имала никакав значај за Мркаљево седам година раније, 1810. г., реформисану српску азбуку, нити је могла имати на њу било какав утицај. Зашто? Зато што је 1810. г. *објављена* његова нова азбука, зато што је *џада*, она „*оџишла*“ у јавност, зато што је 1814. г. она *уџицала* на Вука, зато што је њу *џада*, 1814. г., Вук у пуној мери прихватио оценивши је при том *врло високо*, зато што је *џада*, 1814. г., Вук прихватио Мркаљево означавање сугласника *ј* помоћу „десетеричког *и*“, зато што је *џада*, 1814. г. Вук прихватио слово *ћ* (које Мркаљ помињу у *Салу*, како смо овде већ рекли, в. нап. 3) за означавање сугласника *ћ*, зато што је *џада*, 1814. г., Мркаљево ћирилицу Вук почео одмах усавршавати тражећи решења за обележавање сугласника *ђ*, *љ*, *њ* (што је Мркаљ у свом *Салу*, видели смо овде, као „задатак“ оставио будућим реформаторима), зато што је *џада*, 1817. г., Вук већ радио, истина већим делом уз помоћ Ј. Мушицког, на свом другом, дефинитивном усавршавању српске ћирилице (преузете од Мркаља 1814. г.) тражећи решења за означавање сугласника *ђ*, *и* и посебно *ј* (уп. Младеновић 2008: 296 и даље, 310–315) – а све ово довело је до стварања данашње српске азбуке која се први пут појавила у Вуковом *Српском рјечнику* 1818. г. Уосталом, зар може измена Мркаљевог става о једном слову њ, о једном једином знаку, који је изнео 1817. г., аутоматски представљати и одрицање од целокупне његове азбучне реформе остварене седам година раније, 1810. г., а што су му неаргументовано и неправедно приписивали? Не може никако. Па чак да се Мркаљ 1817. г., рецимо, одрекао и целокупне своје реформисане азбуке из 1810. г., какав би то *џада*, 1817. г., могло имати значај? Свакако никакав, јер је у међувремену (од 1810. до 1817. г.) његова нова азбука већ вршила свој утицај на шире кругове и заинтересоване појединце а такође и на самог Вука Караџића, коме је Мркаљева азбука помогла да почне и настави с реформом наше азбуке и да дође до сјајних решења.

- Младеновић 2008 – Александар Младеновић, *Историја српског језика. Одабрани радови*. – Београд (Чигоја штампа), 2008.
- Николић 1968 – *Сабрана дела Вука Караџића. Књига дванаестиа. О језику и књижевности. I*. Приредио Берислав Николић. – Београд (Просвета), 1968.
- Сало 2010 – Сава Мркаљ, *Сало дебелога јера либо азбукопротрес*. Приредио Александар Младеновић. – Нови Сад (Матица српска), 2010, [6] + 18 + 1, фототипско издање првог издања; на крају расправа Александра Младеновића: *Сава Мркаљ – први модерни реформатор српске ћирилице*, I–VI.
- Списи I – *Скуљени грамајички и полемички списи Вука Сћеф. Караџића. Књига прва*. – Београд, 1894.
- Стојановић 1924 – Љуб. Стојановић, *Животи и рад Вука Сћеф. Караџића*. – Београд – Земун, 1924.

Резюме

Александр Младенович

ДВЕСТИ ЛЕТ КНИГЕ САВВЫ МРКАЛЯ „САЛО ДЕБЕЛОГА ЈЕРА ЛИБО АЗБУКОПРОТРЕС“ (1810–2010)

В настоящей работе автор обращает внимание читателей на реформу сербской кириллицы Саввы Мркаля, проведенной в 1810 году в книге, указанной выше в названии. Это первая всеохватывающая реформа сербской азбуки, которую Вук Караджич принял в 1814 г. и дважды ее дорабатывал (1814 и 1818 г. г.), доведя таким образом сербскую кириллицу до ее полного совершенства. Кроме того, автор данной работы отмечает, что Савва Мркаль в 1817 году не отказался от реформированной им в 1810 г. кириллицы, что ему в сербской науке XX века десятилетиями приписывалось неаргументированно и несправедливо. Савва Мркаль в 1817 году отчасти изменил свою позицию в отношении буквы ъ, но эта единичная деталь никак не может означать его отказ от его *полной* реформы кириллицы.

ЈАСМИНА НЕДЕЉКОВИЋ
Народна библиотека Србије
Археографско одељење

О НЕКИМ ЈЕЗИЧКИМ ОСОБИНАМА РУКОПИСНОГ ЗАКОНИКА ИЗ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XVI ВЕКА

У раду се износе графичке и језичке особине рукописне књиге *Законик* (XVI век) јеромонаха Генадија писане за манастир Благовештење. Наше испитивање неких језичких особина показало је да говор писара овог *Законика*, јеромонаха Генадија, има особине данашњег призренско-јужноморавског поддијалекта.

Кључне речи: *Законик*, рукописна књига, манастир Благовештење, јеромонах Генадије, призренско-јужноморавски поддијалекат.

1. У збирци манастира Високи Дечани под бројем 116 налази се рукописна књига *Законик*, која је настала у периоду од 1525. до 1535. године.¹

Према запису на л. 161а сазнајемо да је ову књигу писао јеромонах Генадије за манастир Благовештење:²

† Сію кнѣгъ писанъ јеромонах(ь) Генадіе. гл(а)го(ле)моу Законник и прѣложї ю храмъ Бл(а)говѣщенїю. и кто че є ѿниинти да ес(ть) проклѣт(ь). ѿ Г(оспод)а

¹ Писар *Законика*, јеромонах Генадије, у запису на л. 161а није оставио податак које године је тачно књига настала. Према воденим знацима ова рукописна књига писана је у периоду између 1525. и 1535. године (в. Гроздановић-Палић 1995: 41–42).

² Према тексту на листовима 49б (блговѣ), 50а (щѣнїе), 56б (въ под), 57а (крїліе), 60а (горн цврца), 65б (генадіе), 96б (блговѣщенїе) и 103б (щорцацъ), који је такође писан руком јеромонаха Генадија, претпостављамо да се ради о манастиру Благовештење испод Рудника (в. ближе о манастиру Петковић 1950: 29–31).

Б(ог)а н Прѣч(н)стїе его м(а)т(е)рє. н ѿ тїї с(вє)тнх(ь) ѡ(ть)ць:~ Н простите ѡ(ть)ци н в[р]атїѡ еше вєх 'моло[?] навчїѡ. Исправланте а не кляннт[є] Г(оспод)а рад(н).

2. Писмо писара Генадија је полууставно, уједначено. Карактерише га присуство већег броја брзописних елемената, лигатура и надредних слова. Са палеографског аспекта за датирање овог споменика издвајају се двојаке форме истог слова, што је, наравно, битна одлика писма с почетка XVI века.

Графија јеромонаха Генадија има особине које такође одговарају времену када он пише *Законик*. То се, између осталог, види у означавању сугласника *j* у групама *aja, aje, ija, ije, iju, oje, oji, oju* и *uje* (сг҃ла 2б, запрѣцакѣмъ 70а; сп҃сєнїа 2б, поучєнїа 9а; славженїе 3б, мѣденїе 4б; вїють 4б; своєго 56а; оустронть 65б; свою 2б; бесєдвѣть 82б) и у обележавању следећих група: а) *ља* и *ња* са *л, н + а, њ* (ѡбнавлати 5а, не поновлаєть 62а, нѣла 4а; блнжнагѡ 71а); б) *ље* са *л + љ, е* (в҃гѡбавленїе 4а, оудовленїа 5б); в) *ње* са *н + љ* (пѡнѣж(є) 71а); г) *њи* са *н + и* (ннцѣ 71а); д) и *-ль* са *-ль*: краљ 4б.

3. Низ примера вокализације полугласника у *a* који припадају српскословенском или српском народном језику или и једном и другом (пасъ 20а, тачїю 4б, такѡѡ 86а, тащѡ 86а, дашєрь 30а, маздаѡ 38б, ѡ васєдѣ 52а, ѿ васєгашнаго грѣха 137б, ѿ прѣказношенїа 157а, множаство 80а, богатаство 33б, мрѣтавьцєдѣ 92а, мрѣтавьтаскєю 92а, начєтакѣ 57б, нзєнтакѣ 60б, четврьтакѣ 152а, стараць 30а, конаць 35а, грѣнаць 61а, звѡнаць 69б, чрѣнѡрнзаць 75б, лнхѡнцѣ 102б, кєсѣмъ 138б, коталъ 60б, ка вѣсєдѣ 66а) – указују на то да и у оним случајевима где писар Генадије пише слова *ь* и *ѣ* (тѣїю 3а, тѣкѡ 3а, сѣбора 10а, ѡ вѣсєдѣ 52а, вѣськѣ 55б, сѣтворнше 4б, вѣхѡднтѣ 89а, вѣдєти 76а, кѣ славѡсѡвїю 5б, и сл.) треба, свакако, читати *a*.

У примерима *каждѡ 77а, кѡждѡ 75а* (уп. *кѣждѡ 75а*) наместо полугласника налазимо *a* или *o*, што нам показује да је у првом случају реч о српској вокализацији, а форма са *o* је можда дублетни облик ове заменице познат још у старословенским споменицима.

Облици неких придева имају *e > ѣ*: глѣдєнь 90б, непричєцєнь 23б.

консонанта. Ако је он био дентал, добивена је група *л* + вокал, а у осталим крајевима се чувало *л*. У пределима ближим штокавским иновационим центрима новонастали вокал био је *у*, а у спољашњем појасу *а*“ (Ивић 1991: 213).

И у данашњем говору Призрена рефлекс *лу* налазимо иза дентала *с* (РЕМЕТИЋ 1996: 374 – *слунце, слүза*) и у једном лексикализованом примеру иза *ж* (РЕМЕТИЋ 1996: 374 – *жл'уња*; уп. и ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ 1986: 142 – *жлвчъ*).

Из свега изложеног видимо да у досадашњој грађи из српских ћирилских рукописних књига рефлекс *лу* је забележен после сугласника *с*, *д* и *и*. И данас, у јужноморавском поддијалекту ситуација је идентична, а у призренском је сачувана само позиција дентал *с* + *лу*. Наш пример *клуниѝ(е)* забележен у запису из 1525–1535. г. писара Генадија наводи нас да претпоставимо следеће: да је рефлекс *лу* некада у призренско-јужноморавском поддијалекту долазио и у позицији иза сугласника *к*, а вероватно и неких других. Мишљења смо да је ова појава била експанзивнија, а да се временом сузила само на случајеве иза дентала *с*, *д*, и *ж*, а што је, свакако, било у вези и са ширењем рефлекса *у* уместо вокалног *л*. Данас, међутим, како нам показује грађа, видимо да у позицији иза дентала *д* „чување“ рефлекса *лу* није доследно (уп. БЕЛИЋ 1905: 115 – *длүжно* III Врање; 116 – *дүжан* III Н.). Једино је позиција дентал *с* + *лу* (БЕЛИЋ 1905: 115 – *слүба* III Вртог; РЕМЕТИЋ 1996: 374) остала непромењена, и то још од прве потврде забележене крајем XII века.

5. Поред облика *канѝ* (грч. *κάνών*) 56б писар Генадије употребљава и *канџа* 53б.

Према грчком *λεϊτουργία* долази *е* у примеру *ѝ летврџіе* 127а.

Предлог *ѝроѝив* има облик и са покретним *у*: *протнвоу* *снлѝ* 3б, поред *протнвѝ* *троѝ* 3б.

6. У тексту *Законика* присутни су облици у којима се сугласник *-л(-)* чува на крају речи и слога и они припадају или српкословенском језику или су можда и обележје писаревог народног језика: *паднвль* 27а, *прннсьль* 38б, *понеџ(е)лннкѝ* 111б, *коталь* 60б, *сољ* 88а.

Случајеви са рефлексом *-о(-)* уместо сугласника *-л(-)* обележје су народног говора јеромонаха Генадија: *навѝѝω* 161а (пример из записа), *вѝ п(о)нџ(е)лннкѝ* 67а.

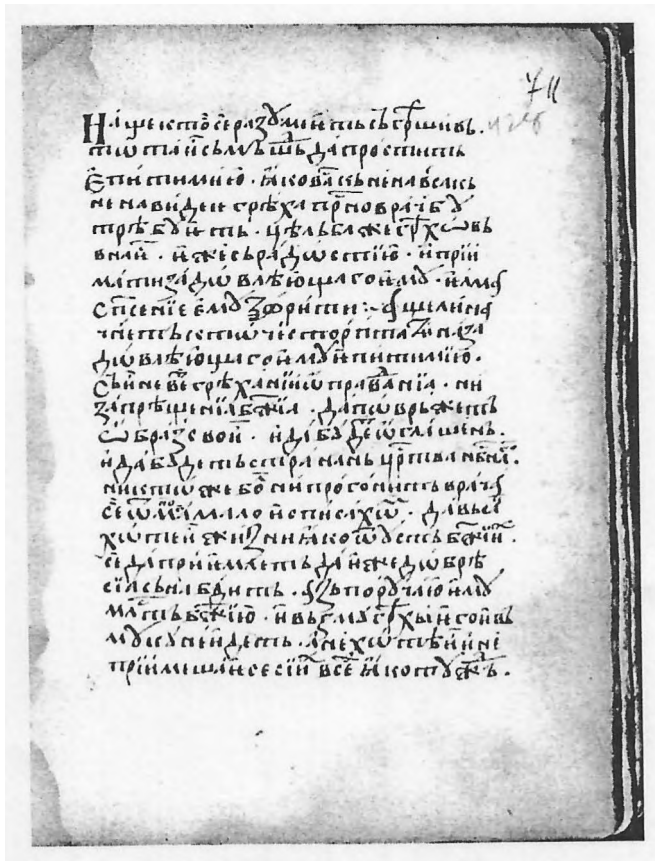
- Грицкат, Ирена. „Језик Шишатовачког преписа.“ *Законик цара Сџефана Душана*. Књ. 3, Београд 1997а: стр. 215–224.
- Грицкат, Ирена. „Језик Призренског преписа.“ *Законик цара Сџефана Душана*. Књ. 3, Београд, 1997б: стр. 161–169.
- Гроздановић-Палић, Мирослава и Радоман Станковић. *Рукописне књиге манасџира Високи Дечани. Водени знаци и датирање*. Књ. 2, Београд: Народна библиотека Србије, 1995.
- Ивић, Павле. *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и шћокавско нарече*. Нови Сад: Матица српска, 1956.
- Ивић, Павле. „О рефлексима слоговног л у призренско-тимочкој дијалекатској области.“ *Из српскохрватске дијалектологије. Изабрани огледи* III, Ниш, 1991: стр. 205–214.
- Куљбакин, Степан М. *Палеографска и језичка истраживања о Мирослављевом јеванђељу*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1925.
- Младеновић, Александар. „Белешке о графичи и језику у Житију Стефана Дечанског Григорија Цамблака.“ *Зборник за филологију и лингвистику* књ. XXIV/1, Нови Сад (1981): стр. 31–40.
- Младеновић, Александар. *Повеље и писма десџоџа Сџефана Лазаревића. Тексти. Коментари. Снимци*. Београд: Чигоја штампа, 2007.
- Недељковић, Јасмина. „О неким особинама народног језика преписа Законика цара Душана из Паштровића (XVIII век).“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* књ. L, Нови Сад (2007): стр. 615–619.
- Петковић, Р. Владимир. *Преглед црквених писменика кроз јовесницу српског народа*. Београд, 1950.
- Реметић, Слободан. „Срски призренски говор I (гласови и облици)“. *Српски дијалектолошки зборник* XLII, Београд (1996): стр. 319–614.
- Штављанин-Ђорђевић, Љубица. „Присуство групе лу у српским рукописима XIII века.“ *Научни састанак славистиа у Вукове дане* 14/1, Београд (1985): 101–108.
- Штављанин-Ђорђевић, Љубица. „Рефлекс вокалног л у Дечанској бележници из 1827. године.“ *Археографски прилози* књ. 8, Београд (1986): стр. 139–147.
- Штављанин-Ђорђевић, Љубица. „Прилог проучавању групе лу у говорима призренско-јужноморавског дијалекта.“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* књ. XXXIII, Нови Сад (1990): стр. 531–534.

Резюме

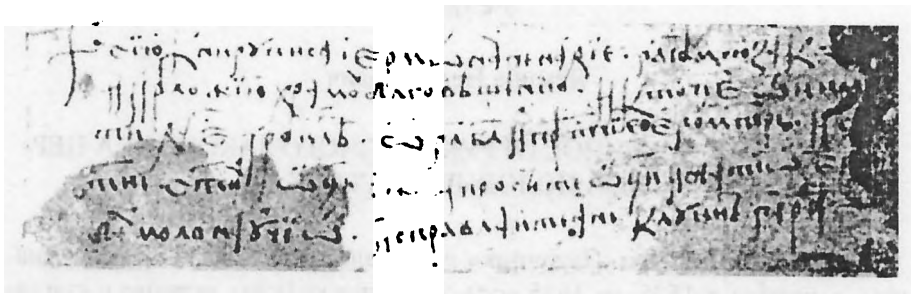
Ясмина Неделькович

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ РУКОПИСНОГО ЗАКОННИКА ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVI ВЕКА

Рукописная книга «Законник» создавалась, согласно водяным знакам, в период с 1525 до 1535 года. Ее написал (како указано в специальной записи) иеромонах Геннадий для монастыря Благовещение. Народный язык иеромонаха Геннадия, согласно ряду фонетических и морфологических признаков, принадлежит современному призренско-южно-моравскому поддиалекту.

Законник (1525–1535), стр. 74а

Законик (1525–1535), запис писара Генедија, стр. 161а

MOTOKI NOMAČI
Univerzitet na Hokaidu
Slavistički istraživački centar

O IZOSTAVLJANJU POMOĆNOG GLAGOLA „BITI“ U PROŠLOM VREMENU U LEHITSKIM JEZICIMA

U ovom prilogu razmatra se izostavljanje pomoćnog glagola „biti“ uz obrazovanje prošlog vremena u lehitskim slovenskim jezicima. Analiziravši sinhronijski i dijahronijski građu polapskog, kašupskog i slovinjskog jezika, autor je došao do zaključka da je izostavljanje pomoćnog glagola „biti“ rezultat gramatikalizacije kombinacije gramatičkog subjekta u nominativu sa glagolskim pridevom na *-l-*, u oblicima za prošlo vreme, i da je u slovinjskom jeziku stepen gramatikalizacije te pojave viši nego u kašupskom i polapskom.

Ključne reči: lehitski jezici, zapadnoslovenski jezici, gramatikalizacija, pomoćni glagol „biti“.

1. Uvod

Radovi akademika Irene Grickat u oblasti proučavanja srpskog jezika su obimni i obuhvataju mnogo materijala koji se odnosi na dijahronijsku dijalektologiju, morfologiju i sintaksu. Posebno je od velikog značaja monografija *O perfektu bez pomoćnog glagola i srodnim sintaksičkim pojavama u srpskohrvatskom jeziku* (GRICKAT 1954), koju je Grickat zasnovala na svojoj doktorskoj disertaciji i koja ima značaj klasičnog dela, koje se citira i dan-danas, 50 godina nakon objavljivanja. To delo Irene Grickat, gde je praktično primenivši teoriju svog učitelja A. Belića o indikativu i relativu glagola detaljno analizirala mnoge sta-

re tekstove na srpskohrvatskom jeziku, dijalekatske tekstove i primere iz savremenog jezika, ne samo da i danas ne gubi od svoje velike vrednosti, već predstavlja jedan model za proučavanje srodnih fenomena u okviru drugih slovenskih jezika.

Irena Grickat je u jednom poglavlju te monografije (1954: 154–167) dala pregled izostavljanja pomoćnog glagola „biti“ u perfektu u drugim slovenskim jezicima. Bilo je to ubrzo nakon Drugog svetskog rata i Irena Grickat je verovatno imala poteškoća sa prikupljanjem građe. Ne može se reći da su opisi i analize veoma iscrpni, ali se slobodno može reći da je zahvaljujući tom poglavlju skrenuta pažnja na specifičnost izostavljanja pomoćnog glagola „biti“ u srpskom jeziku na fonu drugih slovenskih jezika, i u isto vreme dat je značajan pogled na tipologiju slovenskih jezika koja će se od tog trenutka dalje razvijati.

2. O izostavljanju glagola „biti“ u lehitskim jezicima

U petom poglavlju navedene knjige, Irena Grickat je posvetila posebnu pažnju osobenosti ruskog jezika, koja važi i za druge istočnoslovenske jezike, u kojima je tipična pojava izostavljanja glagola „biti“. To je logično opredeljenje, ali treba naglasiti činjenicu da se izostavljanje glagola „biti“ u prošlom vremenu često sreće i u zapadnoslovenskim jezicima, posebno u takozvanim „lehitskim jezicima“¹. Ovom prilikom želeo bih da ispitam polapski i pomeranijske jezike (kašupski i slovinjski), koje Grickat u svom radu ne pominje.

2.1. Polapski jezik²

U polapskom jeziku koji je pripadao najzapadnijoj oblasti slovenskog govornog područja bila su ukupno 4 načina za iskazivanje gramatičkog prošlog vremena (aorist, imperfekat i dve vrste složenog preterituma), ali u 18. veku, kada je polapski jezik bio blizu izumiranja,

¹ Prema Evi Šatkovskoj (1992: 47), u grupu lehitskih jezika spadaju dijalekti polapskih i pomeranijskih Slovena i poljski jezik.

² Polapski primeri preuzeti su iz sledećih publikacija: Olesch, R. (1983–1987) *Thesaurus Linguae Dravaenopolabicae I–IV*, Polański, K., Sehnert J. (1967) *Polabian English Dictionary*.

primeri aorista i imperfekta su bili dosta retki, a prošlo vreme, koje se najviše upotrebljavalo, bio je složeni oblik koji je odgovarao perfektu sa glagolom „biti“ u srpskom jeziku.

Postoje dva oblika perfekta u polapskom jeziku, a poznato je da se jedan od njih sastojao od ličnog oblika glagola „biti“ i radnog glagolskog prideva na *-l-*. Da navedem primere (1) i (2). U primerima (1) i (2) „*gang*“ i „*jang*“ su oblici trećeg lica jednine pomoćnog glagola „biti“ (odgovaraju obliku „je“ u srpskom jeziku).

- (1) *gang* plokôl
'on je plakao'
- (2) wan *jang* wajeheidai
'on je izašao'

Međutim, kao što pokazuju Tadeuš Ler-Splavinjski (1929: 233) i Kazimjež Polanjski (1969: 82), u polapskom jeziku se često sreće izostavljanje glagola „biti“ (vidi (3)–(7)). To je posebno karakteristično za treće lice (vidi (9) i (10)). Štaviše, kada je jasan kontekst, izostavljaju se čak i zamenice (8). Pogledajmo sledeće primere.

- (3) Jus plokôl
'Plakao sam'
- (4) Täu Krodahl
'Krao si'
- (5) Wan smyôl sa
'Smejao se'
- (6) Winnéy Belléi ssa
'Tukli su se'
- (7) Moi t'autélai rádušt
'Mi smo napravili svadbu'
- (8) Je, ssapôl díbbre
'Da, spavao sam dobro'
- (9) Nimial glücó
'(on) nije imao sreće'
- (10) Pinngolayik (piñolai iëg)
'Mučili su ga'

Za razliku od odgovarajućih srpskih primera, u polapskom jeziku nema posebne razlike u značenju između primera u kojima se javlja prezent glagola „biti“ i primera u kojima se on izostavlja. Pošto je materijal na izumrlom polapskom jeziku oskudan, ne mogu se davati kategorične konstatacije, ali se može ukazati na to da se upotreba aorista i imperfekta u polapskom jeziku smanjila, a s tim u vezi počela je da se koristi kombinacija ličnih zamenica i glagolskog prideva na *-l-* za opšte izražavanje značenja prošlosti. Možda bi se moglo reći da je razlog tome u činjenici što je prvobitna rezultativnost bila izražena konstrukcijom glagol „biti“ + glagolski pridev na *-l-*, tj. prošla radnja čija se posledica oseća u sadašnjosti, izgubila to značenje, pa je ujedno i prezent glagola „biti“ dospelo u stanje izostavljanja u tom gramatičkom vremenu.

Zanimljivo je da u polapskom jeziku postoji konstrukcija s pomoćnim glagolom *mêt* (= imati) koja je rezultat kalkiranja nemačkog perfekta „*haben* + trpni glagolski pridev“ poput primera (11) i (12).

(11) *mo woyjaddon*

’on je pojeo’

(12) *Wan mo nodéna*

’on je našao’

Takve konstrukcije imaju značenje rezultativnosti, koja označava to da posledica prethodno izvršene radnje ostaje u trenutku iskazivanja. Prema Ler-Splavinjskom (1929: 233), u polapskim spomenicima se takva konstrukcija nije često upotrebljavala, ali se može pretpostaviti da samim tim što tip rečenica koji označava vezu sa sadašnjošću, kao što je pokazano u primerima (11) i (12), spada u polapski glagolski sistem, postoji mogućnost da je indirektno vezana i za pojavu izostavljanja pomoćnog glagola „biti“ iz konstrukcije tipa (1) i (2).

2.2. Pomeranijski jezici

Izostavljanje glagola „biti“ u prošlom vremenu se može relativno često videti i u savremenim dijalekatskim i istorijskim tekstovima³ na

³ Prema Janu Lošu (Łoś 1927: 299), u dijahronijskoj perspektivi poljskog jezika kada se u rečenici upotrebi zamenica, glagoli često nemaju lični nastavak. Na primer, *Ja nie brał, Ja przytem był* itd.

poljskom jeziku, a posebno se ističe i zahteva posebnu pažnju situacija u pomeranijskim jezicima (kašupski i slovinjski).

2.2.1. Kašupski jezik

U savremenom kašupskom jeziku oblik glagola „biti“ + radni glagolski pridev na *-l-*, koji vodi poreklo od praslovenskog perfekta, označava se sa nekoliko varijanata. Ovde dajem samo primere za prvo lice jednine muškog roda.⁴

- I. Lična zamenica + glagolski pridev na *-l-* : *jô bëł*
- II. Prezent glagola „biti“ + glagolski pridev na *-l-*: (*jô*) *jem bëł*
- III. Glagol „biti“ se u vidu enklitike dodaje drugim rečima: *Jakem bëł* (= kako sam bio)
- IV. Lični oblik glagola „biti“ se u vidu enklitike dodaje na *že* za naglašavanje: (*jô*) *žem bëł*

Od ovih varijanata III i IV upotrebljavaju se posebno u južnim dijalektima koji se graniče sa susednim poljskim dijalektima⁵. I i II su oblici karakteristični za celu kašupsku oblast i u kašupskom jeziku se paralelno javljaju čak kod jednog istog Kašuba, mada se oblik I upotrebljava češće u govornom jeziku, dok je oblik II karakterističan za lepu književnost. Poznato je da se u zavisnosti od slučaja oblici od I–IV paralelno upotrebljavaju, ali, za razliku od slučaja u srpskom jeziku, u svakom od tih slučajeva nema razlike u značenju⁶. Dolenavedeni primeri ilustruju isprepletanost oblika I i II, ali treba posebno istaći da je kod oblika I upotreba ličnih zamenica, naročito u prvom i drugom

⁴ Osim toga, postoji mogućnost upotrebe forme trećeg lica glagola „biti“ tipa „*jô jest*“, što se retko sreće.

⁵ Vidi: *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, zeszyt X, str. 117–165.

⁶ Vredno bi bilo napomenuti da u svojoj prvoj gramatici kašupskog jezika Florian Cejnova (CEYNOWA 2001: 98–99) piše da tip „*jo reszel, te reszel*“ jeste „*czas mjinjoni bezvzględni*“ (apsolutno prošlo vreme), a tip „*jo jem reszel, te jes reszel*“ smatra za „*czas mjinjoni niedokónani (nesvršeno prošlo vreme)*“. Ali sam Cejnova upotrebljavao je obe konstrukcije bez ikakve gramatičke razlike. Na primer, na jednim mestima piše „*jo jem provdę powiedział* (ja sam rekao istinu)“, „*vpôdl jem* (upao sam)“, ali na drugom „*jo Vqm pókozel* (pokazao sam Vam)“.

licu, skoro obavezna, dok je kod oblika II proizvoljna. Sledeći primeri su preuzeti iz knjige Stanislava Jankea „Łiskawice“ (1988–89).

- (13) Oblik I: *Tej jô sã ùrodzël drëdži rôz*
'Tada sam se rodio drugi put'
- (14) Oblik II: *Pózni widzól jem jak wëchôdałë z ôbrôzama....*
'Kasnije sam video kako su izlazile sa povredama'
- (15) Oblik II sa ličnom zamenicom: *Jô jem gôdôł'*
'Ja sam pričao'
- (16) Paralelna upotreba oblika I i II: *Jô chodzël po Lelekwie i zazéról jem we wsowé błotka*
'Išao sam po Ljeljekovu i gledao močvare u tom selu'
- (17) Dvostruka pojava oblika I: *Tej jô chùtkò klëknął i jał głosno czile razy ôdmôwiac*
'Tada sam brzo kleknuo i nekoliko puta naglas izgovorio molitvu'

U slučaju trećeg lica pošto se glagol „biti“ u osnovi izostavlja, a razlika između oblika I i II se neutrališe i konvergira u oblik I, dešava se da se lične zamenice izostavljaju kada je subjekat poznat.

Štaviše, Fridrih Lorenc (1962: 973) tvrdi da je oblik II redak u odnosu na oblik I, a prema anketi koju je krajem 19. veka sproveo Georg Venker (POPOWSKA-TABORSKA i RZETELSKA-FELESZKO 2009: 249) vidi se da je oblik II najčešće zastupljen u severnim dijalektima koji čuvaju najarhaičnije osobine. Stanje gde se arhaični II oblik i savremeniji I oblik paralelno javljaju jeste pojava koja se u teoriji gramatikalizacije naziva „layering“ i smatra se da je to prelazni period u procesu gramatikalizacije iz II u I oblik.

2.2.2. Slovinjski jezik

U poređenju sa stanjem navedenog polapskog i kašupskog jezika posebno bi vredelo obratiti pažnju na stanje u slovinjskom jeziku. Broj

⁷U tom pogledu vredno bi bilo uporediti situaciju u kašupskom sa situacijom u rusinskom (lemkovskom) jeziku u Poljskoj. Prema autoru gramatike lemkovskog jezika Miroslavi Homjak (lična korespondencija), može se reći *besiđувал ем* i *я besiđувал* „govorio sam“, ali nije dozvoljena istovremena upotreba lične zamenice i pomoćnog glagola *быти* „biti“ (**я ем besiđувал*). Vidi CHOMIAK i FONTAŃSKI 2004: 121–123.

tekstova na izumrlom slovinjskom je relativno mali, ali se kod Aleksandra Giljferdinga (1865), Franca Tecnera (1899), Fridriha Lorenca (1905), Nikole Rudnickog (1913) u osnovi javljaju samo oblici tipa I. Prikažimo neke primere iz Rudnickog (1913).

- (18) Ga jãu bël v Barliñe...
 'Kada sam bio u Berlinu'
 (19) tã gãdøl.
 'Pričao si'
 (20) mã luovjili.
 'lovili smo'

Ako se ovo posmatra kao promena stanja polapskog i kašupskog jezika ka obaveznosti izostavljanja glagola „biti“ i upotrebe ličnih zamenica umesto toga, tj. proces gramatikalizacije, onda se može reći da je stanje u slovinjskom jeziku išlo dalje i da se može govoriti o još višem nivou gramatikalizacije takvih pojava nego u polapskom i kašupskom. Ali i u slovinjskom kao izuzetak od te pojave nalazimo nekoliko izraza iz pesama.

- (21) Nalãuz *jem* ftãuška v liesã
 'Našao sam pticu u šumi'
 (22) Zaplakoul *jem* vjilã zdroup.
 'Isplakao sam puno suza'

Gorenavedeni primeri (21) i (22) pripadaju žanru usmene poezije i smatraju se ustaljenim arhaičnim izrazima koji su već bili počeli da izlaze iz upotrebe kada su dijalektolozi skupljali te tekstove. Sudeći po Giljferdingovim tekstovima, ta forma u najmanju ruku nije bila produktivna u gramatičkom sistemu slovinjskog jezika već sredinom 19. veka.

2.2.3. Tendencija ka izostavljanju glagola „biti“ u istoriji pomera-nijskih jezika

Postoje dve teorije o početku izostavljanja glagola „biti“ u pome-ranijskim jezicima. Prva teorija se odnosi na uticaj koji je došao iz nemačkog jezika i zasniva se na činjenici da se u nemačkom jeziku lične zamenice ne mogu izostaviti (GOGOLEWSKI 1967: 70). Druga teorija

govori da ovakva rečenična konstrukcija nije rezultat kontakta nemačkog i pomeranijskih jezika, već da uzrok treba tražiti u okviru unutrašnjeg razvoja jezika, za šta se daje primer ruskog jezika (BREZA i TREDER 1980: 133). Međutim, nijedan istraživač ne daje konkretne razloge kojim bi se ta teorija opravdala.

Najstariji očuvani tekstovi na izvornim pomeranijskim jezicima datiraju najranije iz sredine 19. veka. Kao što opravdano ukazuje Hana Popovska-Taborska (1987: 86), tekstovi koji potiču iz ranijeg perioda, naročito crkveni tekstovi koji su korišćeni u misionarske svrhe, u strogom se smislu ne mogu nazvati tekstovima na kašupskom ili slovinjskom jeziku, a takvi tekstovi se u nauci smatraju za poljske tekstove s elementima pomeranijskih govora. Samim tim, nemoguće je utvrditi tačnost ijedne od pomenutih teorija, ali se u ovim crkvenim tekstovima ipak mogu naći primeri koji ukazuju na stanje pomeranijskih jezika u tom periodu.

Na primer, u *Die schmolsiner Perikopen* (HINZE 1967), za koje se pretpostavlja da u sebi sadrži elemente slovinjskog jezika s početka 18. veka, može se uočiti, osim fonetičkih i leksičkih elemenata, izvesna morfološka i sintaksička struktura slovinjskog jezika, kao i izostavljanje glagola „biti“, o kome je reč u ovom radu.

Oblik I.

- (23) Synu moy, czemu *ty* to nam *uczynił*? (Euangelium Luc: 2 v. 41–52)
'Sine moj, zašto si nam to uradio?'
- (24) *Ja często wędrował* (Domin: Sexagesimae Epistola 2 Cor: 11 19 et 12–9)
'Često sam lutao'
- (25) *Ja więcej pracował* (Domin: Sexagesimae Epistola 2 Cor: 11 19 et 12–9)
'Radio sam više'
- (26) *Me mądrym powiescom niefolgowale* (Domin: VI Post epiphana 2. Petr 1. 16–20)
'Nismo sledili mudru priču'

Oblik II.

(27) z Egyptu *wyzwal jem* Zyna mojego (Euangelium Matth: 2. v. 13S)

'Izazvao sam svog sina iz Egipta'

Oblik III.

(28) *kedesme* z nym *bele* na ney swiątey gorze (Domin: VI Post epiphana 2. Petr 1. 16–20)

'kad smo bili s njim na toj svetoj planini'

(28) je rečenična struktura svojstvena poljskom jeziku, ali je očigledno da se javlja paralelno sa arhaičnim tipom II, koji je zastupljen u savremenom kašupskom, kao što se može videti u primeru (27), a zatim sa tipom I koji predstavlja perfekat bez glagola „biti“, kao što se može videti u primerima (23)–(26).⁸ Ako dalje uzmemo za primer *Altkaschubisches Gesangbuch* (HINZE 1967) pisano u periodu od 17. do 18. veka, vidimo da se oblici I i II zaista javljaju paralelno.

Oblik I.

(29) *ia* sam to *sprawdział*

'proverio sam to sam'

(30) W wielkim Strachu *my stojęły*

'stajali smo u velikom strahu'

(31) *ja* tego nie *baczyl*

'nisam to video.'

(32) *iak* to *ty* sam *obiecal* mnie

'kako si mi sam to obećao'

(33) *glebie ia* wnien *upadel*

'upao sam duboko u njega'

Oblik II.

(34) *Znosiel ies* Jesu swięty

'Trpeo si, sveti Isuse'

(35) *wybral ies* nas za Dziecy Sobie

'izabrao si nas za svoju decu'

(36) Raz *ies* mu *obiecal*

'jednom si mu obećao'

⁸ Vredi napomenuti da je glagol „biti“ uvek izostavljen kada je reč o trećem licu.

Oblik III.

- (37) *tys ie Serce Oswieciel*
'osvetlio si moje srce'

Takođe, vredno je napomenuti da se, prema Lorencu (1912: 157), u najstarijem tekstu koji ima neka obeležja slovinjskog jezika *Duchowne piesnie D. Marcina Luthera y ynßich naboznich meżow* Šimona Krofeja (kraj 16. veka) mogu naći sledeći primeri.

Oblik I.

- (40) *ya otworziel*
'otvorio sam'
(41) *ty przewalcziel*
'nadvladao si'
(42) *my zgrzeszily*
'zgrešili smo'

Oblik II.

- (43) *iem się porodziel*
'rodio sam se'
(44) *przyszet ies*
'došao si'
(45) *iesmy zgrzeszily*
'zgrešili smo'

Oblik III.

- (46) *zniebam przyszet*
'došao sam sa nebesa'
(47) *ales wydal*
'ali si izdao'
(48) *poczęlismy*
'otpočeli smo'

Mada su te duhovne pesme uglavnom napisane na poljskom jeziku, prevodilac je, čas namerno, čas nenamerno, uneo elemente tamošnjeg govora odnosno slovinjskog jezika. Izostavljanje glagola „biti“ u slovinjskom jeziku je najverovatnije jedno od takvih obeležja. Ovo u isto vreme svedoči o tome da glagol „biti“ nema značenje sadašnjosti koja je u vezi sa prošlošću, već samo u potpunosti vrši funkciju markera lica

u okviru prošlog vremena. S tim u vezi stoji i činjenica da pošto u slovinjskom jeziku 16. veka nisu bili očuvani imperfekat i aorist, nije bilo neophodno da glagol „biti“ vrši funkciju markera semantičke suprotnosti tih prošlih vremena. Ovo podseća na stanje u polapskom jeziku koje sam izneo u odeljku 2.1, i može se reći da je taj fenomen paralelan sa istočnim slovenskim jezicima, u kojima je nestao prezent glagola „biti“. Stoga se ta pojava može posmatrati kao tendencija koja se javila zajedno sa promenom glagolskog sistema u okviru unutrašnje strukture slovinjskog jezika i sa promenom sistema gramatičkog vremena pre nego kao uticaj nemačkog jezika.

Ono što je zanimljivo u vezi sa tim jeste da se u odgovarajućim tekstovima napisanim na nemačkom jeziku često koristi oblik perfekta *haben* + glagolski pridev trpni, ali se u navedenim tekstovima koji su delimično prevedeni s nemačkog, uopšte ne koristi oblik „pomoćni glagol *miec* + glagolski pridev trpni“, koji je nastao po modelu perfekta u nemačkom jeziku. Dobro je poznata činjenica da je u slovinjskoj oblasti sredinom 19. veka već bila na dosta visokom nivou gramatikalizacije konstrukcija „pomoćni glagol *miec* + glagolski pridev trpni“. Ako to uzmemo u obzir, može se pretpostaviti da krajem 18. veka počinje korišćenje oblika „pomoćni glagol *miec* + glagolski pridev trpni“, ali činjenica da se taj oblik u navedenim tekstovima nijednom ne javlja upućuje na to da je taj izraz bio namerno izostavljen.

Može se pretpostaviti da je razlog za izostavljanje oblika „pomoćni glagol *miec* + glagolski pridev trpni“ u činjenici da su originali i modeli za te religiozne tekstove bili poljski tekstovi, a pošto konstrukcija „pomoćni glagol *miec* + glagolski pridev trpni“ ne postoji u poljskom jeziku, onda ona nije korišćena ni u pomeranijskim religioznim tekstovima.

Ako bi ova pretpostavka bila tačna, onda bismo mogli da tvrdimo da je izostavljanje glagola „biti“ imalo oslonac u konstrukciji „pomoćni glagol *miec* + glagolski pridev trpni“ koja jasno izražava rezultativnost u slovinjskom jeziku za razliku od prošlog vremena sa glagolom „biti“.

Umesto zaključka

U ovom radu sam dao kratak pregled izostavljanja glagola „biti“ u okviru lehitskih jezika kao posledice promene glagolskog sistema u okviru unutrašnje strukture jezika. Pošto se većina podataka svodi na hipoteze, i pošto je dostupan materijal vrlo oskudan, neophodno je produbiti istraživanje u oblasti tipologije slovenskih jezika kako bi ti nedostaci bili otklonjeni.

Opšta tendencija promene glagolskog sistema u lehitskim jezicima ukazuje na specifičnost lužičkosrpskog jezika, koji ima potpuno drukčiji glagolski sistem u poređenju s lehitskim jezicima i koji je, kao i lehitski jezici, ostao pod snažnim uticajem nemačkog jezika. Naročito su u gornjolužičkosrpskom jeziku i danas sasvim žive kategorije aorist i imperfekat, a konstrukcija „prezent glagola 'biti' + glagolski pridev na -l-“ ima značenje perfekta i to se u osnovi čuva.⁹ Smatram da je ta činjenica povezana sa okolnošću da gornjolužičkosrpska konstrukcija koja predstavlja preuzetu verziju nemačke konstrukcije za izražavanje rezultativnosti – „haben ili sein + glagolski pridev trpni“ – nije uključena u glagolski sistem.

Citirana literatura

- BREZA, Edward, Treder, Jerzy. *Gramatyka kaszubska*. Gdańsk: Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie, 1981.
- CHOMIAK, Mirosława, Fontański, Henryk. *Граматыка лемківського языка*. Warszawa: Rutenika, 2004.
- GOGOLEWSKI, Stanisław. „Wpływy niemieckie na kaszubski system czasów przeszłych.“ *Rozprawy komisji językowej*, tom 9 (1963): str. 69–75.
- HINZE, Friedhelm. *Altkaschubisches Gesangbuch*. Berlin: Akademie-Verlag, 1967.
- HINZE, Friedhelm. *Die schmolsiner Perikopen*. Berlin: Akademie-Verlag, 1967.

⁹ Prema podacima Lava Ščerbe (ŠČERBA 1915: 131–132) o danas već izumrlom istočnom dijalektu lužičkosrpskog jezika, u ovom dijalektu više nije bilo prostog oblika prošlog vremena (aorist i imperfekt) za razliku od situacije u oba lužičkosrpska književna jezika.

- LEHR-SPLAWIŃSKI, Tadeusz. *Gramatyka polabska*. Lwów: Nakład i własność K. S. Jakubowskiego spółki z ogr. odp, 1929.
- LORENTZ, Friedrich. *Slovinzische Grammatik*. St. Petersburg: Издание второго отделения Императорской академии наук, 1903.
- LORENTZ, Friedrich. *Geschichte der pomoranischen Sprache*. Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1925.
- LORENTZ, Fryderyk. *Gramatyka pomorska III*. Wrocław: Wydawnictwo polskiej akademii nauk, 1962.
- ŁOŚ, Jan. *Gramatyka polska cz. III*. Lwów: Wydawnictwo zakładu narodowego imienia ossolińskich, 1927.
- OLESCH, Reinhold. *Thesaurus Linguae Dravaenopolabicae I–IV*. Köln: Böhlau Verlag, 1983–1987.
- POLAŃSKI, Kazmierz & Sehnert James Allen. *Polabian-English Dictionary*. The Hague: Mouton & Co., 1967.
- POPOWSKA-TABORSKA, Hanna (ed.). *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*. Zeszyt 10, Wrocław: Wydawnictwo polskiej akademii nauk, 1973.
- POPOWSKA-TABORSKA, Hanna. *Szkice z kaszubszczyzny. Dzieje. Zabytki. Słownictwo*. Wejherowo: Muzeum piśmiennictwa i muzyki kaszubsko-pomorskiej w Wejherowie, 1987.
- POPOWSKA-TABORSKA, Hanna, Rzetelska-Feleszko, Ewa. *Dialekty kaszubskie w świetle XIX-wiecznych materiałów archiwalnych*. Warszawa: Slawistyczny ośrodek wydawniczy, 2009.
- SCHLEICHER, August. *Laut- und Formenlehre der polabischen Sprache*. St. Petersburg: Commissionäre der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften im St. Petersburg, 1871.
- SIATKOWSKA, Ewa. *Rodzina języków zachodnio-słowiańskich*. Warszawa. Wydawnictwo naukowe PWN, 1992.
- TREDER, Jerzy, Popowska-Taborska, Hanna. (eds.) *Słownik kaszubski Floriana Ceynowy*. Wejherowo: Muzeum piśmiennictwa i muzyki kaszubsko-pomorskiej w Wejherowie, 2001.
- TREDER, Jerzy (ed.). *Język kaszubski. Poradnik encyklopedyczny*. Gdańsk: Wydawnictwo uniwersytetu gdańskiego, 2003.
- ГРИЦКАТ, Ирена. *О њерфектѹ без њомоћно̄ зла̄гола у срѣскохрвайском језику и сродним синѹаксичким њојавама*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1954.

- ЛОРЕНЦ, Фридрих. „Исчезнувший диалект поморский.“ *Известия отделения русского языка и словесности*, том 18. кн. 3–4. (1913): стр. 140–161.
- ЩЕРБА, Лев. *Восточнолужицкое наречие*. Петроград: Историко-филологический факультет Императорского петроградского университета, 1915.

Резюме

Мотоки Номати

ОПУЩЕНИЕ ВСПОМОГАТЕЛЬНОГО ГЛАГОЛА «БЫТЬ» В ПРОШЕДШЕМ ВРЕМЕНИ В ЛЕХИТСКИХ ЯЗЫКАХ

В данной статье рассматривается эллипсис вспомогательного глагола «быть» при образовании формы прошедшего времени в так называемых лехитских языках. Проанализировав синхронические и диахронические материалы полабского, кашубского и словинского языков, автор пришел к выводу, что эллипсис вспомогательного глагола «быть» является результатом грамматикализации местоимения как показателя лица прошедшего времени и в словинском языке степень грамматикализации данной конструкции выше, чем в кашубском и полабском языках.

ДРАГАНА НОВАКОВ
Народна библиотека Србије
Археографско одељење

НЕКИ ПРИМЕРИ СЛОВЕНСКИХ ОСНОВА
С НЕСЛОВЕНСКИМ СУФИКСИМА У ИМЕНИМА
*ПОМЕНИКА МАНАСТИРА КРУШЕДОЛА*¹
(XVI/XVII ВЕК)

У овоме раду изложени су резултати испитивања суфикса на материјалу једне српске рукописне књиге настале у другој половини XVI и првој половини XVII века. Рад има у основи такав приступ и циљ да покаже постојање разноврсности словенских основа и несловенских суфикса у односу на несловенске основе и словенске суфиксе у овоме споменику.

Кључне речи: словенске основе, несловенски суфикси, несловенске основе, словенски суфикси, *Поменик*, манастир Крушедол.

Словенске основе и несловенски суфикси

По угледу на словенски тип имена грађене су хибридне форме од једног словенског и другог несловенског елемента.

Сложена имена од словенских и несловенских основа потврђена су врло рано у многим средњовековним исправама. Тако је женско име *Марислава* (Јиречек 1962: 84, 181) – *Marisclava*, *Marislava*, *Marisava* забележено у XIII веку у Дубровнику и Спли-

¹ Рукописна књига под називом *Поменик манастира Крушедола* налази се у Музеју Српске православне цркве у Београду под сигнатуром МСПЦ 240.

ту, начињено можда од хришћанског имена *Марија* и словенског *-слава* по угледу на женска словенска имена *Драгослава*, *Радо-слава*, *Сћанислава* итд. Мада, није искључено да име може бити и од словенског корена *мариџи* (*brinuti se, hajati*, уп. RJAZU V: 477), слично као што постоји мишљење да антропоним *Томислав* нема везе са библијским именом *Тома*, него је то од словенског глагола *џомиџи* (*pritskivati, mičiti, kriti*, уп. RJAZU XVIII: 459) + *-слава*. Према Милици Грковић (1983: 95), у XIV веку код Призрена забележено је име *Бунислав*, саграђено од раширеног влашког имена *Бун* и познате словенске основе *-слав*. А сложено име *Балослав* (*Балославић*)² могло је постати од прве несловенске и друге словенске основе (Исто: 95).

Наиме, знатно је чешћа појава грађења имена од основе једног и наставка другог језика.

Многи сматрају да је наставак *-ул* постао од романског наставка *-olus, -ulus*. Помоћу њега су грађена многа романска имена као *Romulus, Ursulus* (Јиречек 1962: 80). Овај наставак је утицао на формирање нових облика личних имена са словенским кореном, на пример: *Радул, Владул, Драгул* и сл. Поред овога постоји мишљење да је наставак *-ул* словенског порекла. Није искључено да је на Балкану дошло до укрштања ових наставка.

Сложени романски суфикс *-ulinus, -olinus* био је саставни део многих романских имена као *Albulinus, Blanculinus, Marculinus, Petrolinus, Ursulinus, Mazolinus, Savolinus* (Јиречек 1962: 80). Није искључено да је утицао на стварање имена *Боџулин, Радулин, Драгулин*, мада су се ова имена могла градити и без романског посредства и утицаја.

Пореклом суфиксалних морфема *-ull/-ulo/-ula* први се позабавио Томо Маретић (1886: 127). Према његовим речима тога наставак нема ни у којем још другом словенском језику осим у бугарском (*Брајџул, Драџул, Живул, Марула* итд.). Зато је вероватно, да је тај наставак продро из румунског језика (Исто: 127).

² Овде је реч о образовању тог презимена од присвојног придева *Балославъ* (< *Балослав* + *јъ*, а за женски род *-ја*, и средњи род *-је*) којем је додато *-ић*. У групи *-славъ* није дошло до губљења сугласника *-в-* и консонанта *-л-*, као што је то случај у презимену *Драгославић*, у *Повељама кнеза Лазара*, уп. Младеновић 2003: 206.

Наиме, он сматра да је *-ul* у румунском наставак, тј. суфиксална морфема, међутим, *-ul* је постпозитивни члан у поменутом језику, и иде уз именице мушког рода. Овај наставак наизглед се слаже с коренском морфемом као наша лична имена *Аниџул*, *Дражул*, *Хранул*, *Крсиџул*, *Маркул*, *Марул*, *Радул*, *Сиџанул*, *Виџул* и др. Наиме, Маретић опрезно износи мишљење о пореклу суфиксалних морфема *-ul/-ulo/-ula* из румунског језика, за њега је то само „вјеројатно“ (Исто: 127). О суфиксалној морфеми *-ul* опширније пише Петар Скок у *Etimologijskome rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Наиме, он каже: *-ul*, представља врло чест суфикс лат. порекла (lat. *ŭlus* > tal. *-olo*) на Јадрану (Скок III 1973: 540). За Скока је дакле суфиксална морфема *-ul* двојног порекла: потиче из латинског и румунског језика. На западној страни је она из латинског језика, на источној – из румунског (Исто: 541). Мада, боље је рећи да је *-ul* из балканско-румунског (влашког), што се види по *-u-*. А и вероватније је да је у Србију овај умањенички суфикс дошао из Италије (нпр. у италијанском се још кратко *u*, латинско, мења у *o*, тј. преко романског затвореног *o*). На западној страни је она из латинског, има чакавски пример с *-ul* (КАРОВИЋ 2010, рад у штампи³) из далматскога, јер се у далматском *-ul* чува као у румунском.

Мате Шимундић такође се осврће на суфиксалне морфеме – *-ul/-ула*, које се према његовим речима сусрећу у изведеници *Rad + ул*, које су до данас остале спорне, боље рећи криво је протумачено њихово порекло (1973: 31). „Учинио је то Томо Маретић, не баш сигурном тврдњом, а други се касније једноставно повели за њим. Ево те тврдње: *ul, ulo, ula*“ (Исто: 31). Шимундић наводи разлоге због којих се не може прихватити мишљење да овога наставак нема ни у једном другом словенском језику, осим у бугарском (*Браџул*, *Драџул*, *Живул*, *Марула* итд.), и да је зато вероватно да је он продро из румунског језика. Прво, Маретић на истој страници наводи хрватска, српска и црногорска имена и презимена на *-ул*,

³ Умањенички суфикс *-ул* јавља се у романизмима у чакавском „*kõtula, kuotula, kutula*, 'pretinac u škrinji', *kutul* 'mali odjeljak s poklopcem u velikoj škrinji' koji ima naglasak na prvom slogu u hrvatskim govorima mogao bi upućivati na latinsku akcentuaciju, тј. латинско/романско посредништво (up. izvornu paroksitonu u грч.). Od romanskih jezika potvrđen je samo u sardskom (kampid. *gottulu*)“ уп. КАРОВИЋ 2010; VINJA 1998–2004, II; MEYER-LÜBKE 1935: 2290.

што говори да је дотична морфема веома плодна. Дакле, оваква су лична имена и презимена проширена по целом подручју српског или хрватског језика, па и на његовом најзападнијем делу, тј. у Истри. То није ништа чудно јер у Истри постоје тзв. Истрорумуни (Власи, тзв. Ћићи око планине Ћићарије). Што се тиче старости њихових антропонима, спадају такође међу стара имена. Тако их је доста забележено у Дечанским хрисовуљама (Исто: 31). Друго, лична имена на *-ул/-ула* бројна су у бугарском језику. Дакле, исте су морфеме веома плодне у бугарском језику, али их је свакако мање него у хрватском или српском језику, иако би се, каже Шимундић, очекивало обрнуто с обзиром на непосредније и веће додире бугарског језика с румунским. Такође се имена на *-ул/-ула* налазе и у македонском језику (Исто: 31). Треће, Маретић изричито тврди да ових морфема нема ни у једном другом словенском језику осим у хрватском, српском или бугарском. Нажалост, Маретић није располагао потпуним подацима о стању у осталим словенским језицима, не барем у њиховој антропономастици. Из свега произилази несумњив закључак да су суфиксалне морфеме *-ул, -ула* словенског порекла, и да су потврђене у свим јужнословенским језицима, па и у чешком и пољском (ŠIMUNDIĆ 1973: 31).

И. М. Железњак је забележила да је продуктивност овога суфикса за раздобље најстаријих српскохрватских споменика писмености сасвим незнатна. Присуство антропонима са суфиксом *-ул* у раноисторијском периоду у језицима двају скупина (јужне и западне) словенских језика говори о свесловенском карактеру датог начина образовања (ЖЕЛЕЗНЯК 1969: 76).

У *Поменику манасџира Крушедола* забележена су следећа имена овога типа: *Аниџул* 65⁴, *Вукулул* 93, *Дракул* 80⁷, *Икул* 76⁷, *Јанкул* 89⁷, *Првул* 5, *Радул* 5, *Теодул* 19⁷ итд.

⁴ Број поред имена, у даљем тексту, означава број листа у рукописној књизи *Поменик манасџира Крушедола* на којем се одређени пример налази.

Несловенске основе и словенски суфикси

Хипокористични облик на *-о* *Михо* од календарског имена које је у овом споменику забележено у формама *Михал* 24', *Михаљ* 77' настао је под утицајем словенских хипокористика типа *Драго*, *Мило*, *Славо*.

Хипокористични облици на *-е* нису забележени у овој рукописној књизи.

Највећи број хипокористичних облика од страних имена је на *-а*, што одговара стању које је запажено за хипокористике од словенских имена. По моделу словенских облика *Божја* 49', *Рада* 109', јављају се *Која* (< *Косѿадин*) 57', 58, *Маѿа* (< *Маѿеј*) 111, 64' итд. (уп. и Ivić 1990: 66).

Константин Јиречек је проучавао овакве хипокористичне облике у градовима Далмације током средњег века и дошао до закључка да су бројно претежни хипокористици на *-е*, а да су ређа мушка имена на *-а* (1962: 82). Резултати истраживања хипокористика у *Поменику манасѿира Крушедола* показују друкчије стање: највише је хипокористика на *-а*, а најмање на *-о*.

Милица Грковић је утврдила да је у Дечанском властелинству највише хипокористика на *-а*, међу земљорадницима: *Бера*, *Божја*, *Боја*, *Драја*, *Доља*, *Краса*, *Одоља*, *Прија*, *Тола*, *Храна* и сл., а мање на *-е*: *Бере*, *Бобе*, *Боре*, *Грубе*, *Дабје*, *Живе*, *Хране* и сл. (1983: 87, 96). Код Влаха су бројнији хипокористици на *-е* (Исто: 96).

Суфикс *-оје* врло је чест у именима словенског порекла као што су *Боѿоје*, *Драѿоје*, *Сѿаноје* и сл., а то се одразило и на грађење имена овога суфиксалног типа од несловенских основа, нпр. антропоним *Наѿоје* 5 итд. Овај суфикс припада групи најфреквентнијих средњовековних суфикса, а то исто је примећено и за грађење имена у Дечанском властелинству, што је запазила Милица Грковић (Исто: 86).

Суфикс *-ен* помоћу кога су грађена словенска имена типа *Раден*, *Милен*, *Добрен* служио је за грађење нових форми од основа страних имена као *Комнен* 16, *Маврен* 91' и сл.

Наставак *-ко* је у то време (друга половина XVI и прва XVII века) био веома жив, па је послужио и за извођење нових форми од

основа страних имена: *Ђурко* 83', *Јоцко* 114', *Пејко* 24, *Стејко* 66 и сл.

Према речима Милице Грковић „наставак *-ош* у имену типа *Милош* веома је био продуктиван на целом властелинству, па се лако везивао и за имена несловенског порекла“ (Исто: 96). У *Поменику манастира Крушедола* забележено је несловенско име *Јанош* 79' са овим наставком.

Према именима типа *Драган*, *Милан*, итд. суфикс *-ан* је послужио за грађење имена *Ђерман* 12.

Суфикс *-ша* забележен је у именима *Никша* 66', *Пејруша* 110' итд.

Суфикс *-ица* често се јавља у грађењу мушких и женских имена словенског порекла. Свакако је и у вези са несловенским именима имао деминутивну улогу: *Ђурица* 65', *Јелица* 110, *Јовица* 110, *Марица* 105, *Олица* 108'.

Стари словенски суфикс *-иња* кога нема у другим именима словенског порекла на овом терену сачувао се у хибридним формама: *Пруђиња* 105, *Фруђиња* 103'.

Наставак *-иш* је редак у именима словенског порекла и у антропониму *Иваниш* 4 једини пут се везује за страноме име.

Из свих ових примера за грађење нових форми личних имена од разнородних језичких елемената види се да су страни антропоними већ увелико у XVI веку били урасли у српски ономастикон, и да су од њих настајале нове форме по узору на словенска имена, а што потврђују примери забележени у *Поменику манастира Крушедола*.

Цијирана литератџура

VINJA, Vojmir. *Jadranske etimologije. Jadranske dopune Skokovu etimološkijskom rječniku* [I. A–H, 1998; II. I–Pa, 2003; III. Pe–Ž, 2004]. – Zagreb.

Грковић, Милица. *Имена у дечанским хрисовуљама*. – Нови Сад, 1983.

Ivić, Pavle. *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski. Istorija jezika. Narečja*. – Enciklopedija Jugoslavije, knj. 6, Zagreb, 1990: 66.

- ИЛЧЕВ, Стефан. *Речник на личните и фамилни имена у Българите*. – София, 1969.
- RJAZU 1898–1903, 1962. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. – Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, dio V, XVIII u Zagrebu.
- ЖИРЕЧЕК, Константин. „Романи у градовима Далмације током средњег века.“ – *Зборник Конџианџина Жиречека II*, Београд: Српска академија наука и уметности, 1962: 1–366.
- КАРОВИЋ, Mate. „Refleks grčkoga *v* u hrvatskim «dalmatskim grecizmima».“ – *Filolog*, 55, Zagreb (2010). /У штампи/
- МАРЕТИЋ, Томо. „О народним именима и презименима у Хрвата и Срба.“ – *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, u Zagrebu*, knjiga LXXXI (1885): 81–146; knjiga LXXXII (1886): 69–154.
- МЕЈЕР-ЛЉБКЕ, Wilhelm. *Romanisches etymologisches Wörterbuch* [3. vollständig neubearbeitete Auflage]. – Heidelberg, 1935.
- МИКЛОСИЧ, Fr., *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. – Vindobonae, 1862–1865.
- ЖЕЛЕЗНЯК, Ирина М. *Очерк сербохорватског антропонимическог словообразовања*. – Київ, 1969.
- МЛАДЕНОВИЋ, Александар. *Повеле кнеза Лазара. Тексти. Коментари. Снимци*. – Београд: Чигоја штампа, 2003.
- ПЕТРОВСКИЙ, А. Н. *Словарь русских личных имен*. – Москва: Советская энциклопедия, 1966.
- SVOVODA, Jan. *Staročeská osobní jména a naše příjmení*. – Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1964.
- СКОК, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. – Zagreb, I–IV: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974.
- Słownik prasłowiański*. – Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1995.
- ŠIMUNDIĆ, Mate. „Značenje najstarijih slovenskih osobnih imena.“ *Časopis za zgodovino in narodopisje*. – Nova vrsta 9, Maribor: Založba obzorja, XLIV, Prvi zvezek (1973): 14–46.

Резюме

Драгана Новаков

О НЕКОТОРЫХ ФОНОЛОГИЧЕСКИХ ВАРИАЦИЯХ И
ВАРИАНТАХ ИМЕН «ПОМЯННИКА МОНАСТЫРЯ
КРУШЕДОЛ» (XVI–XVII ВВ)

В данной работе проведено исследование суффиксов на материале «Помянника монастыря Крушедол» – сербской рукописной книги, которая создавалась со второй половины XVI до первой половины XVII века. Особое внимание в данном памятнике обращено на славянские основы с неславянскими суффиксами и наоборот.

СЛОБОДАН ПАВЛОВИЋ
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

РОМАНСКИ УТИЦАЈИ НА СТАРОСРПСКУ СИНТАКСУ*

У овом раду разматрају се контекстуални моменти који су доводили до романских утицаја на профилисање старосрпске говорне и писане синтаксе. На старосрпску говорну синтаксу могао је утицати говорни романитет влашког, далматског те италијанског типа. На конституисање старосрпске писане синтаксе – поред говорног романикета – ваља рачунати с утицајем латинског и италијанског језика с обзиром на то да је српски језик, тј. *lingua serviana* своју писменост изграђивао у контексту преплитања два културна круга, и то већинског круга *Pax Slavia Orthodoxa* и мањинског *Pax Romana Catholica*. Штокавци католици, без обзира на своју етничку свест, припадали су културном кругу *Pax Romana Catholica*, чије су језичке утицаје ширили кроз преписку са својим иноверним истојезичницима и на писменост православног Српства.

Кључне речи: старосрпски језик, латински језик, романски супстрат, диглосија, синтакса.

§ 1. Многе појаве у сфери старосрпске хипотаксе, донекле и у сфери синтаксе падежа, непознате словенском северу, у србистици су препознаване као последице балканских језичких интерфе-

* Овај рад настао је у оквиру пројекта *Историја српског језика*, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

ренција, а пре свега као резултат деловања романског супстрата и адстрата, и то понајвише захваљујући управо Ирени Грицкат, којој је овај број њеног и нашег *Јужнословенског филолога* и посвећен. Потпун инвентар ових појава није сачињен, што је и разумљиво будући да се старосрпска синтакса – мада утемељена бар у сфери падежне проблематике већ Даничићевом *Србском синтаксом* из 1858. године – почиње системски истраживати, па и сагледавати у словенском и(ли) несловенском контексту тек од друге половине XX века (М. Ивић 1954; Грицкат 1972, 1975). Без системског приступа, који би се ослонио бар на доследно примењен структурални и компаративни метод лингвистичких истраживања, генетски статус језичких појава напосто не може ни бити комплексно сагледан пошто многе појаве остају изван парцијално оријентисаних интересовања.

Док је инвентарисање потенцијалних романизама у старосрпској синтакси условљено системским описом старосрпске синтаксичке структуре као целине, сагледавање праваца деловања романских синтаксичких модела на старосрпску синтаксу представља мање-више проблем екстерне историје српског језика, то јест историје контекста у коме је (старо)српска синтакса стасавала. Овим радом ваљало би управо скренути пажњу на кључне контекстуалне моменте који су довели до романских утицаја у профилисању старосрпске синтаксе, те на типове синтаксичких појава који су настајали под романским утицајем.

§ 2. Граница између латинске и грчке говорне зоне, по налазима К. Лиречека и П. Скока – на које се позива И. Поповић (1960: 49) – протезала се од ушћа Дрима у Јадранско море, старом границом између античке Дарданије (тј. Горње Мезије) и Македоније, затим границом између Доње Мезије и Тракије (тј. планинским венцем Хемуса) до црноморског приморја, при чему је латинском језику принадао простор северно од ове линије, а грчком територија јужно од ње. Српски језички простор био је, у том смислу, практично цео у латинској, односно романској сфери утицаја.

У време пре појаве првих писаних споменика старосрпски језик могао је трпети говорне утицаје приморског балканског романиста, тј. јужнодалматских дијалеката, који се развијају из вулгате на бази илирског супстрата, и континенталног балканског рома-

нитета, тј. влашких дијалеката, који настају модификацијом вулгате под притиском трачког супстрата (уп. МУЉАЌИЋ 1962: 337–338). Појавом писмености старосрпски писани дискурс морао је доћи под утицај латинског језика и венецијанског дијалекта италијанског језика на којима се водила врло жива преписка у приморским градовима српске средњовековне државе као и у њеном непосредном суседству, пре свега у Дубровнику, који није припадао српској држави, али кроз који је – будући да је био окружен српском територијом и за њу везан трговачким интересима – „пролазио лавовски део спољне трговине Србије“ (П. ИВИЋ 2001: 279). То практично значи да су у старосрпску говорну синтаксу могли продирати синтаксички модели из влашке, односно далматске, а потом и из италијанске говорне синтаксе, док су у старосрпску писану синтаксу улазили пре свега синтаксички обрасци из латинске и италијанске синтаксе, а посредно преко српске говорне синтаксе и усвојени модели из романског (далматског, односно влашког) говорног супстрата. Домете романских утицаја на старосрпску писану синтаксу могуће је сагледавати само на основу писаних споменика, док се романски утицаји на старосрпску говорну синтаксу процењују на основу синтаксичких образаца у српским дијалектима.

§ 3. Говорни утицаји преносе се, у начелу, на два начина, и то преко примарних говорника суперстратског језика примаоца и преко секундарних говорника који напуштају донаторски, супстратски језик усвајајући нови језички идиом. Примарни говорник језика примаоца може реаговати на супстратске „синтаксичке притиске“, али будући да он поседује и кодну и комуникацијску компетенцију (уп. RADOVANOVIĆ 1997: 111), односно мање или више „густе нормативне језичке филтере“, овако уведена померања у језику примаоцу биће врло одмерена и поступна. Секундарни говорник у новоусвојени језик уноси, међутим, и површинске и дубинске структуре свог примарног, донаторског језика будући да тек изграђује нову кодну-комуникацијску компетенцију, што у језику примаоцу може оставити далекосежног трага. Управо језичко асимиловање инојезичника доноси најкрупнија померања у систему језика примаоца, тако да је и профил говорног утицаја много очигледнији када се структура датог језичког идиома, у овом случају старосрпског, посматра код секундарних носилаца, дакле, његових романских

говорника, који су тај идиом усвајали на бази одговарајућег романског супстрата као донаторског језика.¹

О модификацији ендогене словенске синтаксе у старосрпском говорном језику у контакту с балканским говорним романитетом тешко је рећи било шта поуздано што би излазило из домена претпоставке, а што би било новина у односу на досадашња балканолошки усмерена истраживања српског дијалекатског простора (уп., на пример, Соболев 1988, 1991а, 1991б; Милорадовић 2003), и то зато што низу егзогених језичких факата регистрованих у живим народним говорима напросто „није био дозвољен приступ у писању реч“ (Грицкат 1975: 39), а када су неки од тих факата и успевали пробити баријеру писаног дискурса, није сасвим јасно да ли су они импортовани из говорног језика или су у старосрпски текст унети директним калкирањем романске књишке конструкције. Екстремни примери старосрпских текстова који су настајали у случајевима када адресант, односно писар (као адресантски заступник) није поседовао кодну и(ли) комуникацијску компетенцију за креирање текста, те у том смислу ни кодно-комуникацијске филтере који би онемогућили продор евентуалних егзогених говорних конструкција у писану синтаксу изразито су ретки.

Домент модификације старосрпског језика у процесу његовог усвајања у романској говорној средини, те – у вези с тим – и механизам деловања романског говорног супстрата на старосрпски синтаксички систем може се наслутити на основу језичких грешака у старосрпским ћирилским текстовима које је средином XIII века написао дубровачки презвитер Паскал (уп. Ивић–Јерко-

¹ Смена два језичка идиома (супстратског суперстратским) представља дуг процес који подразумева вишегенерацијски контакт, а који се може кретати у распону од спорадичног лексичког посуђивања, преко посуђивања граматичких структура, те у вези с тим преко структуралних модификација и супстратског и суперстратског језика до смрти супстратског и ширења суперстратског идиома (уп. THOMASON–KAUFMAN 1988: 50). Интензитет модификација ендогене структуре суперстратског идиома условљен је, пре свега, снагом супстратског притиска који је на различитим подручјима могао бити различитог интензитета. Ваља, при том, имати у виду да се међујезички говорни контакти одржавају пре свега на дијалекатском, а знатно ређе на општејезичком плану, што је у случају србизације балканског романикета посебно битно (уп. JOSEPH 2001: 24).

вић 1981: 3–5, 11). Језичка ситуација у Дубровнику у време појаве поменутих списа на српском језику била је врло сложена. Наиме, као део културног круга *Pax Romana Catholica*, примарно романски Дубровник развија функционалну полиглосију коју уз латински језик, као језик свеопште писмености, те разговорни далматски језик у рагузејској дијалекатској варијанти, од почетка XIII века чини и млетачка варијанта италијанског језика. У време млетачке врховне власти од 1205. до 1358. године у Дубровнику се интензивно усваја и језик српског залеђа, а чини се да је управо венецијанска врховна власт убрзала језичку србизацију града, тако да је средином XV века рагузејску варијанту далматског језика говорила само властела и то на већима и на суду (Мулачић 1962: 346).²

Оно што се уочава као морфосинтаксичка доминанта у Паскаловим српским текстовима, а што је несумњив одраз романског говорног супстрата јесте анализација падежног система која се испољава кроз учесталу замену локатива, инструментала, те генитива именица у предлошко-падежним конструкцијама номинативно-акузативном изоформом, односно облицима акузатива или номинатива: да не чинѝ пристанице ѝ дѣбровѝникѝ (1249, № 18.9),³ доколе ѡни стоѝ подѝ столѝ · дѣбровѝникѝ (1247, № 18.24), да си нѣмаѝ понти краннанѝ пакостити некомаѝ венѝ ѡ|дѝ кнезѝтво дѣбровѝтко (1249, № 18.9), да ви стоѝ ... ѝ вѝсакѝ правѝдѝ (1240, № 13.12), придохѝ ѝ дѣбровѝникѝ · поставити вѣѝтѝни мирѝ ... сѝ своѝ ѡпѝкѝни дѣбровѝтка (1247, № 18.3),

² Ограничавајући дубровачку поморску трговину, Венеција несвесно интензивира копнену трговину Рагузејаца са српским залеђем, што подстиче двојезичност, те мешање становништва. И. Синдик (1926: 89–100) подвлачи да је управо жена била спона посредством које је дубровачко залеђе поступно језички асимиловало један примарно романски град, закључујући да је мешање словенског и романског елемента почело већ у X веку, да би крајем XIII века словенски елемент надвладао. Ради илустрације може се поменути да је дубровачки властелин Барбо Крусић (Barbius de Crossio) 1253. године склопио брак с Вукосавом, унуком „великославног кнеза Мирослава“, брата Немањина. Ове појаве биле су изгледа сасвим уобичајене током XIII века, што се сасвим јасно види из чињенице да је преко 60% женских имена забележених током овог века у Дубровнику словенског порекла (уп. Синдик 1926: 91).

³ Примери из старосрпских повеља и писама наводе се према монографијама о старосрпским падежним системима и старосрпској зависној реченици (Павловић 2006; 2009), у оквиру којих је дат и регистар извора, те разрешење регистарских сигнала.

ДЕ НИ ЗА НАШЕГА СВЕТА . НИ ЗА СВЕТА ѿ|д|ѣ ѿпъкънна градъска . владѣицнрь не пленоваа твою зѣ|л|ѣ (1238–1240, № 12.9).

Радило се, очигледно, о модификацији српског, односно словенског падежног система у процесу његовог усвајања у једној примарно романској говорној заједници са стабилизovanом аналитичком деклинацијом, каква се затиче у савременим романским језицима, али и у српским говорима призренско-тимочке дијалекатске зоне. Управо на основу примера аналитичности из Паскалових старосрпских списа – са југозапада српског језичког простора – може се наслутити механизам стабиловања аналитичке деклинације на српском југоистоку. И у једном и у другом случају аналитизација као морфосинтаксичка појава била је мотивисана романским говорним супстратом, и то на југозападу далматским, а на југоистоку превасходно влашким (уп. П. Ивић 2001: 27–32).⁴ Појава је у говорном романитету по свој прилици била иницирана синтаксичким пребацавањем перцептивно докучиве семантичке опозиције *индирективности* ~ *адлајивности* са падежа на предикат, што је захватило још познoлатинске текстове (уп. Skubic 1990: 127). Наиме, тамо где је предлог био динамички неутралан – будући комбинабилан и с падежом места и с падежом правца – идентификатор динамичности постаје глагол у позицији управног предиката, док падежни облик у том смислу постаје ирелевантна категорија. У надметању сада функционално неспецификованих форми акузатива, с једне стране, те инструментала и локатива, с друге стране, акузатив као виталнија форма објекта побеђује. Овакве промене у систему падежа за исказивање перцептивно докучивих просторних односа врло брзо су се процесом метафоризације преносиле и у друге перцептивно недокучиве детерминативне категорије времена, начина, узрока, намере, услова, допусности и сл. Крњење деклинационе парадигме уклапало се, очигледно, у опште развојне тенденције својствене индоевроп-

⁴ Развој аналитизма у бугарском и македонском језику, по А. Ј. Русакову (2007: 81), може бити последица „перехода части 'влахов' на болгарский язык“ од IX до XIV века, што је сасвим разумљиво ако се има у виду нагаз А. Б. Черњака (1998: 195), по коме је друга етапа етногенезе Бугара заправо „асимилиација ромсев, главним образом влахов, на територији диоцезов Фракија (до Страндџы) и Дакија“.

ском језичком простору, а реализацији ових тенденција посебно су погодовали миксоглотски процеси.⁵

Сталним притиском српског говорног залеђа првобитна, непревела аналитичност, која се и на истоку српског језичког простора може пратити у споменицима од XIV века,⁶ модификује се у рагузејској говорној средини, и то тако што се преко прелазног развојног стадијума кога одликује познавања свих седам српских падежа, али и непознавање синтаксичких правила о дистрибуцији падежа правца и падежа места, долази до конзервативног падежног система кога одликује формално разликовање семантичке опозиције *индирективности* ~ *адлативности*. Прелазни стадијум, који одликује и савремене српске говоре зетско-сјеничког и косовско-ресавског дијалекта, сасвим је евидентан у старосрпским списима који су настали у Дубровнику крајем XIV и током XV века: не пристон тѣхъ ѣ сѣторинѣ соль прода|в|тъ (1397, № 256.16), а ѡста ѣ нашъ коуѣнъ ѡ|д| реченога записа двне тисѣке и ѣ. сать (1438, № 613.18). Савремени дубровачки говор у погледу формалног разликовања семантичке опозиције *индирективности* ~ *адлативности* не разликује се од свог херцеговачког залеђа, који је и профилисао србизацију рагузејског говорног романитета.⁷ Старосрпски тексто-

⁵ Е. В. Перехвалска (1986: 175) сматра да интензивни језички контакти по правилу резултирају „прагматичким кодом“ кога, између осталог, карактерише управо одсуство флективне морфологије. Прагматички код уочава се код деце која усвајају матерњи језик, али и код особа које нису довољно овладале другим језиком, те у такозваним пиџинским језицима који функционишу „как совокупность 'лексических обломков', организованных самым примитивным из способов, при котором возможна передача сообщения, разумеется, при опоре на актуальную для говорящих ситуацию“.

⁶ Уп. сѣно да се не оузнаа лю|д|мь оу монастырь (Нем. 1313–1318, № 56.466), и да не|с| тази цркъвѣ въ ѡбласть сѣиѣ бѣѣ хилаан|дарьскиѣ (Нем. 1336, № 81.25), да га да|с| оутрѣ на ѡбѣдѣ (Душанов законик 1425–1450, № 121Б.219v), ере кѣ гнѣ кра|л| |ѣтрьски| пр|ѣ|минѣ|л| сеган света |ѣ прагы| (Бранк. 1457, № 676.17).

⁷ У погледу стања падежног система, процес усвајања српског језика у примарно романском Дубровнику иде, дакле, од непревредог аналитизма преко падежног система у коме су падеж правца и падеж места у конкурентском односу (синтагматски заменивих категорија) до конзервативног падежног система у коме су падеж правца и падеж места у комплементном односу (синтагматски незамењивих категорија), што је обрнути смер у односу на романску дијахронију. Наиме, романски падежни систем развија се од класичног

ви настајали у Дубровнику током средњег века откривају, дакле, фазе усвајања српског падежног система у романској говорној средини, али и притиске које је словенска синтаксичка структура старо-српског језика трпела у процесу апсорбовања балканског говорног романитета.

§ 4. Мада је говорни језик примарни генератор језичких структура, у оквиру писаног дискурса – који настаје пажљивим промишљањем реченичне структуре и редиговањем написаног – развијају се комплексни синтаксички модели, чији развој у говорној синтакси онемогућава динамика говорног процеса. Тиме се писана синтакса нужно усложњава и удаљава од спонтане говорне синтаксе (уп. Грицкат 1975: 65).

Развој старосрпске писане синтаксе тесно је везан за развој српске средњовековне државе и њених административних потреба, на шта недвосмислено упућује и чињеница да је старосрпски језик у домену писмености све до пада српских средњовековних држава под Турке био функционално ограничен управо на административни дискурс. Пошто језичке поруке настајале у овом сегменту јавне језичке комуникације „имају изузетно велику перлокуцијску моћ која је у складу с њиховом илокуцијском снагом“ (ŠKILJAN 1998: 89), писар оваквих порука морао је овладати одговарајућом функционалностилском компетенцијом, која му је омогућавала да сачини конзистентан, прагматички ваљан текст као гарант реализовања адресантске пословно-правне интенције, те одговарајуће пословно-правне реакције адресата. Оваква функција текста подразумева употребу шаблонских језичких образаца, који су индикатор веродостојности језичке поруке.

Везивањем пословно-правне поруке за шаблонски образац настају пословно-правни жанрови као гаранти успешне комуника-

латинског, кога карактерише разликовање акузатива и аблатива (аналогно разликовању акузатива, с једне стране, и предлошког инструментала и локатива, с друге стране, у северозападним српским говорима херцеговачко-крајишког и шумадијско-војвођанског типа), преко вулгарног латинског, који карактерише неразликовање акузатива и аблатива (аналогно неразликовању акузатива, с једне стране, и предлошког инструментала и локатива, с друге стране, у централним српским говорима зетско-сјеничког и косовско-ресавског типа), до савремених романских система које карактерише аналитизам (врло близак оном у југоисточним српским говорима призренско-тимочког типа).

ције, али и као носиоци имплицитне језичке норме који контролишу говорну стихију. Овакви језички одливци не могу настати у разговорном дискурсу, те друштва која се почињу државно обликовати морају формирати онај сегмент јавне језичке комуникације преко кога држава и(ли) њени експоненти комуницирају с појединцима и(ли) колективитетима у својој надлежности. У том поступку говорна заједница – државно организована под притиском надмоћнијих суседних култура – по правилу преузима већ стабилизоване и прагматички афирмисане језичке обрасце културно супериорније администрације. Уколико у креирању жанра, као мање-више шаблонизованог језичког обрасца, учествују и језички формулари као вербални експоненти одговарајућег културно-цивилизацијског круга – што је био случај са старосрпским пословно-правним актима, на пример – онда жанр иступа и као трансмисија страних језичких утицаја, што посебно долази до изражаја у оним сегментима језичког система који немају погодан развојни контекст у домену говорног дискурса.⁸

Ако се имају у виду чињенице да су међу првим писаним споменицима на српском језику управо ћирилички потписи српских владара (жупана Стефана и кнеза Мирослава) на латински писаним повељама Дубровнику (уп. Ивић–Јерковић 1981: 3), као и да је „оригинални текст старије српске повеље, то јест уговора од г. 1189. босанског бана Кулина с Дубровником писан латински у дубровачкој канцеларији“ (РЕШЕТАР 1936: 3), могао би се наслутити интензитет контаката које је српска писменост у зачетку морала имати с епистоларном традицијом Запада.⁹ У србистици

⁸ Познато је, на пример, да се старословенска хипотакса обликује под интензивним грчким утицајем (уп. ВАУЕР 1972: 52–54, Грковић–Мејџор 2007: 148–149), док су неки старочешки сложени реченични модели настајали управо по узору на одговарајуће латинске синтаксичке структуре (уп. ВАУЕР 1972: 60–64). Да утицај културно супериорнијег језика на сложене синтаксичке моделе оног инфериорнијег није словенска особеност недвосмислено потврђује турски језик чији су везници већином речи персијског и арапског порекла (Соколов 1977: 24–29).

⁹ У складу са средњовековним културним контекстом у којем су чак и владари могли бити неписмени, те у том смислу посредно укључивани у јавну језичку комуникацију, централни проблем средњовековне реторике постаје вештина језичког посредовања, вештина састављања писама, тј. *ars dictaminis*.

овај аспект језичког утицаја, нажалост, није осветљен. Наиме, сагледавање феномена средњовековне диглосије у српској култури мање-више је ограничавано на релацију *српски народни ~ српскословенски језички идиом*, док је релација *српски народни ~ латински (евенџуално италијански) језички идиом* заобилажена, пошто је била доминантна првенствено у писаној традицији штокаваца католика, мада су њени одједи кроз преписку иновernih истојезичника морали продирати и у (световну) писменост православног Српства. Штокавци – као носиоци српског језика, независно од тога да ли су имали српску етничку свест или не – припадали су напросто двама културним круговима, и то већински кругу *Pax Slavia Orthodoxa* и мањински кругу *Pax Romana Catholica*. Та су се два културна круга на српском језичком простору преплитала и у културном и у језичком смислу, и то управо зато што је штокавштина, тј. *lingua serviana* – како су Дубровчани називали свој новоусвојени српски језик (уп. П. Ивић 1991: 207–222) – функционисала као „језички мост“ између двеју култура, упијајући утицаје и једне и друге.

§ 5. Романски супстратски и адстратски „притисци“ на старосрпску писану синтаксу могли су бити врло разнолики, али би се – према степену егзогености – могла условно издвојити четири типа утицаја: 1) ширење синтаксичко-семантичког капацитета постојеће синтаксичке јединице, 2) одржавање синтаксичке структуре и(ли) синтаксичке функције која је могла постојати, али која је системски маргинализована или потпуно угашена у говорном језику, 3) стварање нових синтаксичких јединица од домаћих језичких елемената калкирањем егзогених структура и 4) потпуно преузимање егзогене синтаксичке јединице без обзира на то да ли у датом систему постоји или не постоји ендогени синтаксички еквивалент.

1. Ширење синтаксичко-семантичког капацитета српске синтаксичке јединице на бази наслеђеног словенског потенцијала

Након састављања првог трактата из ове области (*Breviarium de dictamine*) у другој половини XI века (Mурџу 1974: 207), интересовање за *ars dictaminis* посредством цркве врло брзо се шири по образовним институцијама западне Европе, па вештина писања официјелних писама постаје неиспуствиви део реторичког образовања на Западу.

може се илустровати профилом старосрпске падежне конструкције *за + ак*. Ова конструкција на словенском југу, па и у старосрпском језику, има много шири синтаксичко-семантички капацитет него на словенском северу пре свега у узрочном семантичком пољу: *и за егово оумоленіе приложисмо господиноу и оцоу нашемоу романоу село ве-жаниккѣ* (Бранк. 1365, Хил. 59.16), *тко ли би насъ инакко ѣчинналь или за ласкѣностъ или за страхъ ... да смѣо проклетн и забезданн живнець бѣѣмъ* (Павл. 1423, Дубр. 599.32). Овакво стање образлагано је управо балканским језичким интерференцијама или прецизније утицајем романског *per, propter* (SEDLÁČEK 1990). Мада су се различита значења старосрпског акузатива с предлогом *за* могла развити метафоризацијом одговарајућег протоспацијалног значења, романски супстратски утицаји вероватно су подстицајно деловали на артикулисање постојећег синтаксичког потенцијала ове словенске конструкције.¹⁰

2. Одржавање синтаксичке структуре и(ли) синтаксичке функције која је вероватно некада постојала, али која у датом моменту није имала подршку говорног језика, могла би се илустровати конструкцијама акузатива с инфинитивом, те акузатива с партиципом (односно герундом) регистрованим у старосрпским текстовима током XVII века: *Како угледа кошичић ѿлуїїаїїи оїакљен; угледа у њему дјейице ѿлачући* (ЗМАЈЕВИЋ 1996: 57). Ове конструкције – и уколико су биле живо синтаксичко средство на словенском језичком простору (уп. ГРИЦКАТ 1975: 175) – из старосрпске говорне синтаксе нестају ширењем допунских реченица с везником *да* (уп. ПАВЛОВИЋ 2009: 87–98), односно раскидањем конгруенције активних партиципа и одговарајуће именице, те је њихово присуство у старосрпском тексту из XVII века по свему судећи подржано латинским књишким утицајем.

3. Стварање нових синтаксичких јединица од домаћих језичких елемената калкирањем егзогених структура потврђује, на пример, примарно несловенска конструкција инфинитива с предлогом *за*. Ова се конструкција у значењу намере развија ве-

¹⁰ Овај тип супстратског и адстратског утицаја на старосрпску синтаксу је најекспанзивнији, али и најтеже ухватљив будући да се његове последице увек могу системски објашњавати.

роватно под утицајем говорног и писаног романитета будући да су најстарији старосрпски примери регистровани управо на српском југозападу: и ми за љгодити више реч|нѣмь такои љтинисмо (Дубр. 1407, № 399.15), а за съхранн|т| главе и остало . иианне како да не погннѣ вргоше љ море нѣки дѣль трѣга (Дубр. 1412, № 451.6), љзъпродавасмо оно зграде подѣ пѣтемь, и неранжѣ и остало воѣе што се тѣи наше називаше за одѣкѣпити млинѣ (Паштровске исправе 1604, № 39), *За имайши ње књиѣе, ѡслоаше у речено ње мјесѣю Римљани (како свједочи Фенесѣла) ѡѣшнесѣ ѡклицара* (ЗМАЈЕВИЋ 1996: 79). Ј. Седлачек (1990: 13) сматра да се предлог *за* у намерном значењу, дакле и у комбинацији с инфинитивом, с обзиром на опсег који има на јужнословенском простору у односу на северне словенске језике, шири по узору на поменуто романско *propter, per*. Поред спољног утицаја, међутим, у српском језику постојала је и унутрашња потреба за конструкцијом *за + инфинитив*. Како М. Ковачевић (1989: 73) истиче, „због пререстриктивних услова своје употребе – долази само уз глаголе кретања у предикату, а најчешће подразумијева и подударност с предикатом у погледу вршиоца радње – финални инфинитив није могао бити ни остати основна језичка јединица центра финалног поља“. У избору управо предлога *за* могла је послужити аналогија према протоспацијалном адлативном значењу падежне конструкције *за + ак.* која се намеће и као главни конкурент старом дативу намере.

4. Потпуно преузимање романских синтаксичких јединица није било својствено старосрпском језику, али не би требало сасвим искључивати ни овај, најекстремнији тип романског утицаја. Наиме, старосрпски везник *комь* – будући везан за старосрпска пословноправна акта настала у Дубровнику, а непознат осталим словенским језицима (уп. КОРЕЉНЎ–ЅАUR–POLÁK 1980) – могао је настати управо као супстратски романски амалгам латинског временског *сѣт*, начинског *quomodo*, те полисемантичког романског *соте*: *комь бѣде . љ цѣнградѣ неговѣ мѣ|с|ть да чини понскати за твоѣ неѣѣ* (Дубр. 1403, № 331.10), *комь би се твоѣ работа на насѣ љслонна . ми висмо љчинн|а| колнко за нашѣ дѣшѣ* (Дубр. 1397, № 254.16). Скоково (1972: II/112) објашњење да се ради о прилошком инструменталу средњег рода „синг. праслов. упитног придјева“ **кѣ*, с обзиром на територијалну дистрибуцију овог везника, не звучи убедљиво.

Цитирана лијература

- БОЖИЋ, Иван и Бранко Павићевић, Илија Синдик. *Пашићровске исправе XVI–XVIII вијека*. Цетиње: Државни архив НР Црне Горе, 1959.
- ГРИЦКАТ, Ирена. *Актуелни језички и флексиолошки проблеми у сјаарим српским ћирилским сјаоменицима*. Београд: Народна библиотека СР Србије, 1972.
- ГРКОВИЋ-МЕЉОР, Јасмина. *Сјаиси из историјске лингвистике*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књићарница Зорана Стојановића, 2007.
- ЗМАЈЕВИЋ, Андрија. *Љејојис црковни. Том I*. Приредио Мато Пићурица. Цетиње: Обод, 1996.
- ИВИЋ, Милка. *Значења српскохрватској инсјаурменјала и њихов развој. Синјааксичко-семантичка сјаудија*. Београд: САНУ, 1954.
- ИВИЋ, Павле и Вера Јерковић. *Правојис српскохрватских ћирилских јо-вела и јисама XII и XIII века*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, 1981.
- ИВИЋ, Павле. *Изабрани ојледи II. Из историје српскохрватској језика*. Ниш: Просвета, 1991.
- ИВИЋ, Павле. *Српски народ и његов језик. Целокујна дела V*. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књићарница Зорана Стојановића, 2001.
- КОВАЧЕВИЋ, Милош. „Из проблематике развоја синтаксичких категорија: финалне конструкције у Доситејевој језику.“ *Научни сасјаанак сла-вистја у Вукове дане* књ. 19, св. 2 (1989): стр. 69–79.
- МИЛОРАДОВИЋ, Софија. *Ујојреба јадезних облика у јовору Параћинској Поморавља. Балканистички и ејномијрациони асјектј*. Београд: Етнографски институт САНУ, 2003.
- ПАВЛОВИЋ, Слободан. *Дейтерминативни јадези у сјааросрпској јослов-нојравној јисменосјаи*. Нови Сад: Матица српска, 2006.
- ПАВЛОВИЋ, Слободан. *Сјааросрпска зависна реченица од XII до XV века*. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књићарница Зорана Стојановића, 2009.
- ПЕРЕХВАЛЬСКАЯ, Е. В. «Языковые контакты и ‘прагматический код’.» *Лин-гвистические исследования. Социальное и системное на различных уровнях языка*. Москва: Наука, 1986: с. 172–176.

- РЕШЕТАР, Милан. „Никша Звијездић, дубровачки српски канцелар XV вијека.“ *Глас СКА* књ. CLXIX (1936): стр. 167–209.
- РУСАКОВ, А. Ю. «Славянские языки на Балканах: Аспекты контактного взаимодействия.» *Арельное и генетическое в структуре славянских языков. Материалы круглого стола.* Ответственный редактор академик Вяч. Вс. Иванов. Москва: Российская академия наук – Институт славяноведения, 2007: с. 77–89.
- СИНДИК, Илија. „Дубровник и околина.“ *Српски етнографски зборник* књ. 38 (1926): стр. 1–249.
- СОБОЛЕВ, Андрей Н. „О некоторых инновационных процессах в сфере выражения пространственных значений в территориальных диалектах сербохорватского языка.“ *Зборник Майице српске за филологију и лингвистику* књ. XXXI, св. 1 (1988): стр. 46–77.
- СОБОЛЕВ, Андрей Н. „Категория падежа на периферии балканославянского ареала.“ *Зборник Майице српске за филологију и лингвистику* књ. XXXIV, св. 1 (1991а): стр. 93–139.
- СОБОЛЕВ, Андрей Н. «К истории утраты балканославянского склонения.» *Зборник Майице српске за филологију и лингвистику* књ. XXXIV, св. 2 (1991б): стр. 7–41.
- СОКОЛОВ, С. А. „Конъюнкционализация в турецком языке.“ *Советская тюркология* 2 (1977): с. 24–29.
- ЧЕРНЯК, А. Б. «Болгарски язык.» *Основы балканского языкознания. Языки балканского региона. Часть 2. Славянские языки.* Редакторы А. В. Деницкая, Н. И. Толстой. Санкт-Петербург: Наука, 1998: с. 189–206.

- BAUER, Jaroslav. *Syntactica slavica. Vybrané práce ze slovanské skaldby.* Brno: Universita J. E. Purkyně, 1972.
- КОРЕЧНÝ, František i Vladimír Šaur, Václav Polák. *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Svezek 2. Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia.* Praha: Československá akademie věd, 1980.
- MURPHY, James J. *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance.* Berkeley: University of California Press, 1974.
- MULJAČIĆ, Žarko. „Dalmatski elementi u mletački pisanim dubrovačkim dokumentima 14. st.“ *Rad JAZU* knj. 327 (1962): стр. 237–380.

- POPOVIĆ, Ivan. *Geschichte der serbokroatischen Sprache*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1960.
- RADOVANOVIĆ, Milorad. *Spisi iz kontekstualne lingvistike*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1997.
- SEDLÁČEK, Jan. „K vývoji větného vyjádření kauzálního vztahu v serbocharvátštině.“ *Slavia* roč. 59, seš. 1 (1990): str. 11–21.
- SKOK, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. I–IV*. Zagreb: JAZU, 1972.
- SKUBIC, Mitja. *Uvod u romansku lingvistiku. Udžbenik za predmet Istorija francuskog, španskog, italijanskog i rumunskog jezika*. Novi Sad: Institut za strane jezike, 1990.
- ŠKILJAN, Dubravko. *Javni jezik*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1998.
- THOMASON, Sarah Grey & Terrence Kaufman. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley: University of California Press, 1988.
- JOSEPH, Brian. “Is Balkan Comparative Syntax Possible?” *Comparative Syntax of Balkan Languages*. Editors María Luisa Rivero & Angela Ralli. Oxford: Oxford University Press, 2001: pp. 17–43.

Резюме

Слободан Павлович

РОМАНСКОЕ ВЛИЯНИЕ НА СТАРОСЕРБСКИЙ
СИНТАКСИС

В настоящей работе рассматриваются контекстуальные аспекты влияния романского *субстрата* и *адстрата* на старосербский синтаксис. На синтаксис старосербского разговорного языка могли влиять владские, далматинские и итальянские диалекты. На синтаксис старосербской письменности (кроме сербско-славянского языка и романского субстрата) оказали влияние латинский и итальянский языки, поскольку на территории распространения сербского языка пересекались две великие культуры: *Pax Slavia Orthodoxa* и *Pax Romana Catholica*. Синтаксическое влияние латинского и итальянского языков на старосербскую письменность осуществлялось *прежде всего* через западные образцы деловой переписки.

СНЕЖАНА ПЕТРОВИЋ
Институт за српски језик САНУ

ДАХИЈА И ДАИЈА – „НАСИЛНИК“ И „ЈУНАК“*

У раду се анализирају облици, значења и порекло речи *дахија* „јањичарски старешина; насилник“ и *даија* „јунак“. Осветљавају се културно-историјске и лингвистичке околности које су условиле да се ова турска реч у различитим значењима позајми у српски језик, као и разлози за појаву неетимолошког *x* у лексикографским изворима.

Кључне речи: српски језик, турцизми, дахија, етимологија, лексика.

0.1. Проучавање позајмљеница у неком језику често се ограничава на утврђивање њиховог порекла – идентификацију стране речи која је била непосредни етимолошки предложак. У етимолошким речницима, по правилу, наводе се и паралеле те позајмљенице у суседним или сродним језицима, а у исцрпнијим приручницима објашњавају се и евентуални фонетски и семантички проблеми. Међутим, лексикографски захтеви за лапидарним изражавањем не остављају простор да се подробније опишу особине појединачних позајмљених речи, њихови облици и значења, специфичност карактеристична за одређене дијалекте и разлика у употреби између народних говора и стандардног језика. А управо се у истраживању историјата речи, њиховог сме-

* Овај рад је резултат истраживања на пројекту 148004: „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*“, који у целини финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

штања у шири, културно-историјски контекст, крију занимљива лексиколошка открића која бацају ново светло на наизглед јасне и етимолошки непроблематичне лексеме.

0.2. При помену *дахија* сви вероватно одмах помисле на злогласне протагонисте народне песме *Почейџак буне йройив дахија*, седам јањичарских старешина, од којих су четири велике, а чији број и имена повремено задају муке ђацима, али и учесницима квизова и љубитељима укрштеница¹. Ретко коме је познато да је у нашим дијалектима посведочен и апелатив *даија* у изразито позитивном значењу „јунак, витез“. У овом раду ћемо размотрити фонетски лик и порекло ове речи у српском језику, уз поређење са другим балканским језицима, а анализом њених варијаната у лексикографским и другим писаним изворима настојаћемо да осветлимо и културно-историјске околности које су пратиле сам процес позајмљивања.

1.1. Први пут ову реч у речнику бележи Вук, у првом издању *Српског рјечника* у облику *даија* т. „претендент, ускок, побуњеник“: То гледају Турци Бијограци, И из града сви седам даија; као и деривате *даијнски*, *даијски* адј., *даилук* т. Он се нада добру даилуку (Вук 1818).

1.2. У другом издању *Рјечника* Вук ову групу речи наводи као *дахија* [даија], *дахијнски* [даијнски], *дахијски* [даијски], *дахилук* [даилук] понављајући примере без -х- из првог издања: То гледају Турци Биограци, И из града сви седам даија, односно: Он се нада добру даилуку (Вук).

1.3. Није необично то што се варијанте ових речи разликују у два издања *рјечника*. Вук је у издању из 1818. године, иначе заснованом на његовом матерњем, тршићком говору, глас х, који „прост народ не изговара“, доследно избегавао да бележи, осим у случају појединих страних речи, најчешће немачких (нпр. *цех*), али и оних из области црквене хијерархије (нпр. *архиђакон*) (Ивић 1966: 66). У другом издању *Рјечника* он је вршио корекције убацијући -х- тамо где је сматрао да треба и где му је етимолошки

¹ Да подсетимо на одломак из народне песме у коме се помињу дахије: То гледају Турци Биограци, И са града сви седам дахија: Аганлија и Кучук-Алија, И два брата, два Фочића млада; Мехмед-ага и шњиме Мус-ага, Мула Јусуф велики дахија, Дервиш-ага грацки таинција, Старац Фочо од стотине љета.

место (ор. cit. 110–111)². Међутим, у случају речи *дахија* ради се о хиперкоректном *x*, што није усамљена појава међу турцизмима код Вука. У другом издању *Рјечника*, на пример, поред речи *сеир*, *сеириџи*, забележио је и *сехир*, *сехириџи* са неетимолошким *x*³. Два фонетска лика ове речи наставиће да збуњују лексикографе. Пре него што пређемо на анализу самих извора из којих је то потекло, навешћемо у којим се још релевантним лексикографским изворима она јавља и на који је начин обрађена.

2. Код Његоша је забележена само именица: *дàхија*, *дàхија* „један од јаничарских старешина који су у београдском пашалуку, пред први српски устанак, држали власт“: Бјеху неколика силна Турчина, именован дахије Проза (РЊЈ).

3. У РЈА су и основна реч и деривати идентични Вуковима из другог издања *Рјечника*: *дàхија* „овако се сами прозову баше или јањичари кад се године 1801. врате у Србију, и убивши у Биограду везира стану сами владати“ арапски и турски *dā'î* „ко што присваја“⁴. Може бити да би и по етимологији боље било писати *даија*, како се испрва писало, и како се говори код онога дијела нашега народа који не изговара слово *x*: Скочи раја са четири краја, па узима Шабац од Турака, на срамоту Бегу и Мус-аги, и осталим турским даијама НП Вук, То гледају Турци Биограци и из града сви седам дахија НП Вук, Баше подрже неко вријеме пашу као сужња, па га онда погубе и огласе њиов башалук на ново; и њи четворица: Фочић и Мехмед-ага, Кучук Алија, Аганлија и Мула Јусуф, који су као поглавари те буне били, назову се даије, „послије је примљена иста ријеч (може бити као псовка) и за друге Турке, особито Османлије“: Ага пође, бег Рустан-бег дође, он не купи гроша ни харача, веће купи татарске дахије, невјернике и безобразнике НП Вук; *дàхијнскѝ*, *дàхијскѝ* adj.; *дахилук* m.

4.1. РСА даје следећи облик и примере: *дàхија* m. „један од јаничарских поглавица који су пред први српски устанак држали власт у београдском пашалуку; насилник, зулумћар“: На дукате по-

² Сличан статус имао је и глас *ф*, који је Вук постепено уводио у својим списима, док је *x* увео 1836. године, свесно и са образложењем (l.c.). О гласу *x* у Вуковим турцизмима в. и Пецо 1987: 201–207.

³ *Сеир* m. „посматрање; наслађивање у посматрању нечег лепог“ пореклом је од тур. *seyir* (ŠKALIĆ 555).

⁴ Ово тумачење преузето је, највероватније из Miklosich 280, s.v. *dai*.

купише војску, Њи четири велике дахије НП Вук, У сокола хајдук Маленице, Кад му пуца дуга прекоморка, Одлијежу жупе и планине, Познају је од Босне дахије НП, Босанска Вила, Ону ноћ, кад је везир ... дошао, сва четири дахије ... побегну Прота Матеја, Наредбе [су] царске учињене у смотрењу српског уздигнућа противу јаничаро-дахија, пренесено значење: Распиштољио се на столици ко дахија Матош, Кад се овако односе према нама људи школовани ... и понашају се као дахије, зар је онда чудо да су стражари ... сурови и цинични; неодомаћено „побуњеник, одметник“: [Дахије су] једна врста војника, као наши голи синови; после су се ови одметали од власти, и онда су и речи дали значење одметник⁵.

4.2. Деривати су бројнији него код Вука и у РЈА: *дахџајџи* *іпрф.* „понашати се као дахија, поступати насилнички, сурово“ Босна, *дахџлија* *т.* „момак у служби дахија“: Најамници крвопрлитници, Као ове дахијлије дерне, Нису кадри чинити јунаштва, Јер је башка јунаштво за благо Нови Сад, *дахџскџ*, *дахџнскџ* *адј.* „који се односи на дахију“ Вук, Прота Матеја, *дахџлук* *т.* „област којом је владао дахија, дахијски посед“: Није им могло испасти за руком да Србију између себе на дахилуке поделе; „суровост, насиље, зулум, тиранија“: Силецилук и дахилук војводе Шака ... прочуо се на далеко Павићевић, Чинило се као да цела кућа вришти, пјева, бјесни од веселја што се опростила бабина дахилука Ћоровић; „плен, добит“: Како погледа да јој покојник с јуначког дође пута, да је обрадује с добрим дахилуком (душманском главом, или робињом Туркињом, или са турском стоком); *дахџнац* *индив.* „момак у служби дахија“ Нови Сад.

4.3. Реч *да(х)ија* посведочена је и као други део сложенице *кабадаџија* *т.* „кнежев телохранитељ или припадник кнежевске гарде у доба кнеза Милоша“: Вучић е у младости кодъ Кнџа Милоша прво Сеизъ ... бџо, потомъ за Пандура аванџира, после буде Кабадаџа, или Гардистъ Кнџевъ, онда Кнџа добџе вољу на нџга и да му Капетанију, *кабадахија* „ниџи заступник дахијске власти који је управљао неким мањим делом дахијске територије, управник вароши или нахије постављен од дахије“: Кабадахије су се звале мање дахије, које су биле под овима великим. За кабадахијама су ишле бимбаше, за бимбашама буљубаше; „кнежев телохранитељ или припадник кнежевске

⁵ РСА наводи као етимон тур. *dayı* без значења.

гарде у доба кнеза Милоша“: Момци се збили по коњушницама и по кухињама, а у оној највећој одаји ... у самом господарском конаку седе и разговарају се чувени кнежеви телохранители – кабадахије Шапчанин; „старешина дворске страже у кнежевини Црној Гори“: Отпустио господар перјанике и мјесто њих довео никшићке пјешаке. Мишеља Видаков и даље остао кабадахија – старјешина дворске страже; „осион, груб човек, насилник, напасник, силеџија; онај ко насилнички, безобзирно влада у некој средини одн. у некој мањој управној јединици“, *кабада̀лук* „кабадахилук“ НПр, *кабадахилук* „кабадахијско поступање, насиље, тиранија, злостављање“, *кабада̀хиса̀йи* *imprf.* индив. „служити као / бити кабадахија“: Господару! да ти јоште кажем: ... „Да те чисто заволео нисам, ... Не бих ти ја кабадахисао, Ни стражио теби по конаку Нови Сад (РСА). Ова реч је пореклом од тур. *kabadayı* „онај који се приказује јунаком“ (ЅКАЛЉС 376).

5.1. У РЈА су у одредници *дахија* цитирани стихови из Вукове збирке народних песама: То гледају Турци Биограци и из града сви седам дахија. То су исти стихови које даје и Вук у својим *Рјечницима*, само што код њега гласе: То гледају Турци Биограци и из града сви седам даија. Дакле, реч *дахија* је у истом стиху у једном случају наведена са *x*, а у другом без.

5.2. Та, наизглед, забуна потекла је од неуједначеног писања ове лексеме у различитим издањима Вукових народних песама. У Вуковој *Народној србској њјеснарици* из 1815. године објављена је песма под насловом *О ѡчейѡку србске буне ѡройѡив Дахѡя 1804. лѡѡа*, где се у речи *дахија*, као и на другим местима, доследно јавља глас *-x-*. Исти је случај и у Вуковој четвртој књизи српских народних песама, издатој 1862. године, где ова песма носи наслов *Почейѡак буне ѡройѡив дахија*. Песма *Почейѡак буне ѡройѡив дахија* први пут је штампана у НП бр. 14, а други пут у НСП III, бр. 26. У том другом издању наслов гласи *Почейѡак буне ѡройѡив даија* и слово *-x-* се не појављује ни у једној речи у песми (Вук НП 532).

5.3. Због чега је дошло до тога да се ова реч бележи на два начина није сасвим јасно. То није морало бити последица Вукове интервенције, могуће је да је и он сам чуо како певачи изговарају *x* у овој речи – ради избегавања хијата у *даија*, али је до уметања неетимолошког *x* могло доћи и по аналогiji са сазвучним речима попут *нахија*, *сиахија* и сл.

5.4. Овој забуни додатно је допринело и цитирање некритичких издања књига, попут *Мемоара* Проте Матеје Ненадовића, у лексикографским изворима. Тако РСА доноси пример из ове књиге: Ону ноћ, кад је везир ... дошао, сва четири дахије ... побегну. Међутим, у критичком издању *Мемоара*, на овом али и на готово свим другим местима стоји *даија*, без *x* (НЕНАДОВИЋ 11, 17, 221). Само једном Ненадовић пише *дахије* и то када преноси разговор на руском језику (ор. cit. 71).

6.1. Поред тога и други писани извори старији од Вукових записа сведоче о томе да је ова реч крајем 18. и почетком 19. века чешће писана, а вероватно и изговарана, као *даија*.

6.2. У *Грађи за речник сѣраних речи у ѡредвуковском ѡериоду* на три места је забележена варијанта без *x*, а на једном са овим гласом: *даија* (1804) „јаничарски старешина“: Дајама казывать пође; мене послаше даје; четири даје именемъ Кучукъ-Алиа...; *даијски* (1804) „који припада или се односи на дахију“: Даіскій конакъ ѡбколише (Михалловић: I 132); *дахија* (1804) „id.“: Аганліа, и то е дахиа, али е онъ ѡт оне троице поштениі быо (ор. cit. 133).

7. У чланку Душана Пантелића (ПАНТЕЛИЋ 1921) наводи се извештај аустријског тумача у Београду, Тимонија, из 1785. године. Текст је преведен, вероватно са француског, и као назив за титуле јањичарских старешина Пантелић користи облик *дахија*, помињући у загради и начин на који је она бележена у оригиналу – Daï de Belgrade и Daïs. Писац извештаја је пренео титулу, по свему судећи, онако како је чуо да је изговарају сами Турци⁶, а свакако је вероватно да су је у том облику у то време употребљавали и Срби. Пошто је овај текст штампан у чланку из 1921. године, сматрамо да је корисно овде га поново пренети у целини, не само као посредни лексикографски извор него и као интересантно и живописно сведочанство о животу и догађајима у Београду крајем 18. века. Како наводи Пантелић, осамдесетих година 18. века у Београду су локалне јањичарске вође биле у сталним сукобима који су се често претварали и у уличне окршаје. У извештају Тимонија писаном 9. септембра 1785, стоји, поред осталог, да је

⁶ То није облик речи који је већ постојао у француском од истог турског етимона, в. § 10.2.

„...по доласку у Београд ..., отишао сутрадан код београдског паше Јеген-Мехмеда. Тек што се од њега вратио у стан, код београдског митрополита, чује узбуну у вароши и у граду, праћену силном пуцњавом. Он пошаље некога да види шта је, и сазна да је ствар у овоме. Кара-Хасан, дахија београдски (Daï de Belgrade), који је пре неког времена био прогнан због сплетака свога надмоћнијег противника Дели-Ахмеда, дошао је да овога изненади у његовој кући. Али Дели-Ахмед, у напред извештен о томе препаду, био се спремио да га дочека, потпомогнут уз то од свога заштитника Хусни-Јусуф-Ефендије, тадашњег тефтердара, који је бранио сав београдски олош и све друмске разбојнике. Кара-Хасан био је у напред јавио својим присталицама у Београду да ће, рачунајући на њихову помоћ, доћи преко ноћи. Он би без сумње, вели се у извештају, нашао одзива, да није учинио велику погрешку доводећи у Београд око стотину Арбанаса, голих и лакомих за новцем, а који су имали само оружје. Како су их Бошњаци мрзели, то никако нису хтели пристати уз њих, ма да се желело да се Кара-Хасану испод руке пружи помоћ. Кара-Хасан упадне ноћу у варош, опколи кућу Дели-Ахмедову и започне с њим борбу, која је трајала до зоре. После дугог колебања, београдски паша, који се био затворио у град, одлучи, по наговору тефтердарову, да стане на страну Дели-Ахмеда. Он нареди дакле неколиким ортама јањичарским да са топовима и муницијом пођу овоме у помоћ. Међутим је Кара-Хасан, лако рањен, био предао команду неком свом присталици Арбанасу и отишао само са два пратиоца да превије рану. Арбанаси буду сада одбијени и приморани да се оставе Дели-Ахмеда и утврде се у некој суседној кући. Кара-Хасан, извештен о поразу својих људи, похита њима у помоћ, али уз пут буде пресретнут од противника, па не могући да се спасе друкчије, скоче он и његова два пратиоца у подрум неке касарне и отпочну паљбу кроз отвор на који су ушли. Јањичар-ага заповеди да се уђе у подрум и да се они похватају, али нико не хтеде ући. На то буду наперени на ту зграду топови, који избаце дваестину метака, али без резултата, јер се Кара-Хасан заклонио за угао од зида и после сваког пуцња показивао се на отвору од подрума. Стога буде одлучено да га угуше сумпором и шалитром, које су запаљене бацили у подрум. Али како је тамо било нешто воде, није ни то средство ништа помогло, већ је само приморало Кара-Хасана да изврши два испада са пиштољем у руци и одбије све оне који су га опсађивали, па се опет врати у подрум. После те борбе између врло неједнаких снага, која је

трајала од јутра до мрака, али остала нерешена, одлуче опсађивачи да зазидају отвор; па кад су то учинили јаве јањичар-аги да је Кара-Хасан закопан у подруму и да ће ту извесно скапати. Ага поверује па окрене сву силу против Арбанаса, који, заплашени лажним гласом о пропасти свога вође, почну узмицати и најзад се даду у бегство. У тој борби било је с обе стране око 50 мртвих и толико исто рањених, а 27 Арбанаса били су заробљени и одведени у тамницу. Међутим је Кара-Хасан срећно умакао, користећи се помрчином. Сутрадан посечени су или позатварани сви Арбанаси који су били пронађени; 32 лица удављена су. – У оваквој ситуацији тефтердар је саветовао писцу овога извештаја да причека у Земуну док се мир не поврати. „Ја бих у осталом, вели писац на крају извештаја, једва могао и сам веровати у такву авантуру, да нисам био очевидац и када се не бих сећао да је, од како су Турци господари Београда, стално било сличних странака међу дахијама (Daïs), те се мир за неко време повраћао тек пошто се потпуно уништи једна или друга странка.“ Извештај тумача Тимонија (Timoni) о његовом бављењу у Београду до 22. септембра 1785., прилог уз извештај Хербертов од 10. октобра 1785 (ПАНТЕЛИЋ 1921: 17–18).

8.1. Из свих наведених лексикографских дефиниција јасно се види да је реч *да(х)ија* најпре коришћена као термин, војничка титула и да се често везивала за конкретне личности⁷. Због историјских збивања и насиља којима је народ био изложен од стране дахија ова реч је добила и шире, општије значење „насилник, зулумћар, одметник уопште“. Основна лексема, као и сви њени деривати имају недвосмислено негативну семантику. Међутим, у српским говорима са Косова и Метохије ова реч је потврђена као апелатив, без икакве везе са јањичарским титулама, и то у позитивном значењу: *даија* т. „јунак, витез“: За тога даију Перу Симића на далеко се знало. Даија човек беше бија, Бог да га прости, *даиски* адј. Отка побеже у Србију Ђурђе Сивгар, тај даиска Сивгарска кућа поче да слаби, *adv.* Даија беше, даиски и погина, *даилък* т. „јунаштво, витештво“: Онога Маниташкога даију Јована Фанду и његове даилџе дори и Арнаути појале у конге Призрен (ЧЕМЕРИКИЋ) и *даија* „јунак“: Даија је он (ЕЛЕЗОВИЋ 1: 120).

⁷ В. о томе Скок 1: 374–375.

8.2. Разлика у значењу ових речи навела је и самог Елезовића да у одредници напише следећи коментар: Објашњење ове речи које је дао Вук код *дахуја*, *даија* и које је усвојено у РЈА није тачно као што није тачна ни етимологија ове речи нити објашњење да значи „ко што присваја“; и да је ова реч: од тур. *daju* „ујак; старији човек који је био у бојевима и окршајима; капетан на броду, старешина“. У јаничарској организацији: *oğak-dajysi* било је једно официрско звање. [...] (l.c.).

8.3. Нажалост, ове дијалекатске потврде су промакле многим каснијим састављачима речника. Елезовићеву потврду и тумачење помиње Скок 1: 374–375, али је она, као и Чемерикићева, изостала из четвртог тома РСА, иако се обе јединице налазе на списку извора овог речника-тезауруса чија је концепција да донесе што целовитији лексички материјал из српско-хрватских народних говора⁸.

9.1. Порекло речи *дахуја* различито је тумачено у описним речницима РЈА и РСА, уп. § 3. и 4.1. Од етимолошких речника помињу је Скок и Шкаљић, дајући, у основи исто објашњење.

9.2. Скок 1: 374–375 за ову реч наводи само Вукове потврде из народних песама за које каже да немају значење апелатива, него представљају назив за „ред тако названих турских људи“. Као једину апелативну потврду бележи *даија* „јунак“ из Елезовићевог речника. Од њега, такође, преузима и тумачење порекла турске речи, од тур. *dayi* „ујак, старији човек који је био у боју, капетан, старешина јањичарске војске“. Као балканске паралеле наводи рум. *dahiu*, буг. *даија*, алб. *dai*.

9.3. ŠKALIĆ 204 бележи следеће варијанте: *дахуја*, *дахија*, *даија*, *даија* „силник који је недисциплинован у односу на власт и државне законе, а тиранин према народу; у том значењу су овим именом називане јањичарске старешине који су у Србији, почетком 19. века, приграбили власт у своје руке“. Тумачи их такође од тур. *dayi* „ујак, материн брат; ратни јунак, херој; старији угледнији човек; јањичарски старешина“. Он даје и непосредни турски етимон за *дахилук*, *даилук* „дахијска власт, дахијско звање; силништво“ – тур. *dayilik* „јунаштво, херојство“.

⁸ О изостављеним речима из Елезовићевог речника у РСА в. детаљније ПЕТРОВИЋ 1994.

9.4. КНЕЖЕВИЋ 96 речи *дахуја* и *дауја* „der Anrufende“ погрешно изводи од тур. *dai* „онај који присваја“, што је у основи тумачење које дају Миклосич и РЈА, в. § 3.

9.5.1. Скоковом и Шкаљићевом исправном етимолошком тумачењу могли би се додати само неки детаљи. Пре свих тур. *dayi*, поред горенаведених значења из стандардног турског језика има у дијалектима и значење „јунак, храбар“ (DS 1388), које у потпуности одговара семантици наших потврда са Косова и Метохије. Такође, турско *dayilik*, које без семантичке дефиниције наводи Шкаљић, поред уобичајеног „положај ујака; ујчевина; заштита, протекција“ (TSS) значи, као и у српском, „силецијство, мангуплук“ (GTS)⁹.

9.5.2. На основу утврђених особина западнорумелијских турских дијалеката могли би се основано реконструисати и следећи тур. дијал. облици: **dayi*, поред *dayi* и **dayilik*, поред *dayilik*.

9.6.1. Паралеле из других балканских језика, које наводи Скок, заслужују додатна објашњења. Најпре, за рум. *dahiu* „оштроуман, лукав“ није извесно да ли је уопште рефлекс истог турског етимона, с обзиром на то да се изводи од тур. *dahi* „изузетан човек, геније“ (Cioranescu 274). Ипак не треба сасвим одбацити могућност њеног заједничког порекла са срп. *дахуја*, пошто се семантички помак од „силник“ → „лукав“, „оштроуман“ може сматрати вероватним. Арапски етимон ове турске речи значи „лукав“. Могло би се, такође, претпоставити да је ова турска лексема имала утицаја на појаву -х- код српског *дахуја*, али пошто је овај турцизам посведочен само у румунском, то је мало вероватно. Тур. *dahi* је од ар. *dāhī* (Tietze 1: 547).

9.6.2. БЕР 1: 313 буг. *даја* дијал. застар. „необуздани јаничар“ изводи исто од тур. *dayi* „ујак, јунак, херој“, а пејоративно значење објашњава као последицу недела јаничара у турској империји. Од осталих балканских језика наводи једино српску паралелу.

9.6.3. Два речника албанских турцизама донекле различито тумаче порекло албанских речи. Један s.v. *dai* (2), *dahi*, pl. *dajllarë* „храбар, живахан, кршан младић“ етимологију ових речи оставља отвореном, објашњавајући је или од тур. *dāhī* „генијалан, изузетан

⁹ У тур. дијалектима посведочен је и глагол *dayılanmak* „насилно се понашати, разметати се“ (DS 1388).

човек“¹⁰ или од тур. *dayı* „ујак“ (BORETZKY 1976: 38)¹¹. А други у одредници *dai*, *-ja* наводи и албанске облике *dahi*, *daji*, *daija*, *daillare*, *daillëk*, *daillyk* углавном у значењу „храбар, снажан човек, јунак, витез“ и изводи их од тур. *dayı* (DIZDARI 186–187).

10. Тур. *dayı* се тумачи као општетурска реч, али са недовољно јасним пореклом у оквиру саме турске језичке групе. У османском турском језику се од 17. века јавља у значењу „бивши привилеговани владалац Алжира“, а такође су касније забележена и значења „другарски надимак старешина у војсци, који се посебно користио међу јаничарима, за заповеднике и више официре, паше; одатле и као титула бивших владалаца Алжира“ (ЭСТЯ 3: 127–129)¹². TIETZE 1: 570 за тур. *dayı* наводи да није етимолошки јасно, позивајући се на RÄSÄNEN 545.

11. Турска реч позајмљена је и у француски: *deu* „гувернер Алжира или Туниса, за време османске владавине“, где је потврђена од 18. века (DAF). Одатле је прешла и у енглески као *deu* „титула гувернера Алжира пре француског освајања 1830. године; титула која је понекад коришћена за владаре Туниса и Триполија у прошлости“ (RH).

12. На нивоу српског језика поставља се на крају питање како тумачити разлику у значењу и употреби речи *да(х)ија* „јањичарски старешина, силник, тиранин“ и *даија* „јунак, витез“. Највероватније је да се ради о појмовима са два различита културно-историјска простора, чији је центар ирадијације у првом случају био Београд и Београдски пашалук, а у другом област Косова и Метохије. У првом случају реч је најпре коришћена као термин, да би због насилничког понашања конкретних јањичарских старешина, дахија, попримила изразито негативне конотације и почела да се користи и као апелатив. У другом случају реч је позајмљена из турских народних говора као апелатив и није у српским говорима са Косова и Метохије повезивана са негативним контекстом *да(х)ија*

¹⁰ У ком случају би била истог порекла са рум. *dahi*.

¹¹ BORETZKY l.c. има и хомонимно *dai* (1), *dajë*, *dâj*, pl. *dajllar*, *dajllarë* „ујак“ од тур. *dayı*, *dayılar* „ујак“.

¹² Исти извор ову реч доводи у везу са тур. *teyze* „тетка, мајчина сестра“ (l.c.).

из Београдског пашалука. С обзиром на веома добро посведочене албанске потврде у значењу „јунак, витез“ не може се сасвим искључити ни могућност да је ова реч на Косову и Метохији позајмљена директно из албанског. За ову претпоставку аргументи се не могу тражити у чисто лингвистичким подацима – по свом облику потврде из Елезовићевог и Чемерицићевог речника, *даија*, могу се тумачити као непосредне позајмљенице и из турског и из албанског.

Цитирана литература

- БЕР – *Български етимологичен речник*, София 1971–.
- Вук НП – *Сабрана дела Вука Караџића VII, Српске народне њјесме IV*, Просвета, Београд 1986.
- ЭСТЯ – *Этимологический словарь тюркских языков*, Москва 1974–.
- Ивић 1966 – П. Ивић, О Вуковом Рјечнику из 1818. године, *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 2, Београд, 17–188.
- ПАНТЕЛИЋ 1921 – Д. Пантелић, Аустријски покушаји за освојење Београда 1787. и 1788. године, *Глас САНУ* 98, други разред, 57, Београд, 3–19.
- ПЕТРОВИЋ 1994 – С. Петровић, Значај дијалекатског материјала за проучавање турцизама у српском језику, *Говори њризренско-џимочке области и суседних дијалеката*, Ниш, 427–431.
- ПЕЦО 1987 – А. Пецо, *Турцизми у Вуковим рјечницима*, Београд.

- BOREZKY 1976 – N. Boretzky, *Der Türkische Einfluss auf das Albanische, Teil II: Wörterbuch der albanischen Turzismen*, Wiesbaden.
- CIORANESCU – A. Cioranescu, *Diccionario etimológico rumano*, Tenerife 1966.
- DAF – *Dictionnaires d'autrefois*. <http://artflx.uchicago.edu/cgi-bin/dicos/pubdico1look.pl?strippedhw=dey>
- DIZDARI – T. Dizdari, *Fjalor i orientalizmave në gjuhën shqipe*, Tiranë 2005.
- DS – *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü I–IX*, Ankara 1963–1977.

- GTS – Güncel Türkçe Sözlük. <http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=veritbn&kelimesec=85422>
- KNEŽEVIĆ – A. Knežević, *Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben*, Meisenheim am Glan 1962.
- MIKLOSICH – F. Miklosich, Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen, *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Philol.-hist. Cl. 34/1884, 239–326.
- RÄSÄNEN – M. Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen*, Helsinki 1969.
- RH – *The Random House Dictionary of the English Language*, New York, 1983⁹.
- SKOK – P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb 1971–1974.
- ŠKALJIĆ – A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1979⁴.
- TIETZE – A. Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati I, A–E*, İstanbul/Wien 2002.
- TSS – S. Đinđić, M. Teodosijević, D. Tanasković, *Türkçe-Sırpça Sözlük*, Ankara 1997.

Извори

- Вук – В. Стефановић Караџић, *Српски рјечник*, Београд 1898³.
- Вук 1818 – В. Стефановић Караџић, *Српски рјечник*, Беч.
- ЕЛЕЗОВИЋ I – Г. Елезовић, *Речник косовско-метохиског дијалекта, Српски дијалектолошки зборник 4*, Београд 1932.
- МИХАЈЛОВИЋ I–II – В. Михајловић, *Грађа за речник сѣвраних речи у њед-вуковском љериоду*, Нови Сад 1972–1974.
- НЕНАДОВИЋ – М. Ненадовић, *Целокућна дела, св. 1, Мемоари – рукопис*, приредио А. Младеновић, САНУ Критичка издања српских писаца IV, Београд 1988.
- РЊЈ – *Речник Њеђошева језика I–II*, Београд 1983.
- РСА – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, изд. Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд 1959–.
- ЧЕМЕРИКИЋ – Д. Чемериќић, *Збирка речи из Призрена (грађа РСА)*.

RJA – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* JAZU I–XXIII, Zagreb 1880–1976.

Summary

Snežana Petrović

DAHJA AND *DAJA* – „A TYRANT“ AND „A HERO“

The noun *dahija* „head of the janissary; tyrant“ is present in Serbian primarily as a title of the characters from the popular epic poetry and literature from the 19th century, although it is not frequently used in the standard language any more. A form *dajja* „hero, knight“, on the other hand, is attested only in two Serbian dialectal dictionaries from the region of Kosovo and Me-tohija. The paper analyzes forms, meanings and the etymology of those two words. Discussed are the reasons for the appearance of the non-etymological *h* in the widespread form *dahija*. Enlightened are historical, cultural and linguistic circumstances that lead to the borrowing of these two words in different, even opposite, meanings.

ПРЕДРАГ ПИПЕР
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику

О РЕЧЕНИЦАМА СА СПАЦИЈАЛНОМ КЛАУЗОМ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

Предмет рада су зависносложене реченице са клаузом места или правца. Разматра се семантички механизам таквих реченица, као локализација једних ситуативних структура у односу на друге, и разматрају се синтаксичке функције клауза у таквим зависносложеним реченицама, укључујући и семантички сродне случајеве као што су допунске реченице са клаузом која значи место или правац, реченице са презентативима и егзистенцијалним предикатима и употреба облика зависносложене реченице са спацијалном клаузом за означавање локализација у апстрактно схваћеном простору. Посебна пажња у раду посвећује се облицима и функцијама корелативних и везничких средстава, као и линеаризацији зависносложених реченица са спацијалном клаузом.

Кључне речи: српски језик, синтакса, хипотакса, спацијална клауза, значења места и правца.

1. За разлику од изражавања значења места и правца облицима просте реченице, који су богати и разноврсни, изражавању значења места или правца сложеним реченицама о синтакси српскога језика поклоњено је сразмерно мање пажње. Циљ овога рада је да

* У овом раду се износе резултати истраживања на пројекту „Опис и стандардизација савременог српског језика“ (148002), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

се питање облика и значења сложених реченица са спацијалном клаузом размотри у његовим важнијим аспектима.

2. Спацијалну локализацију која се изражава сложеном реченицом може носити само главни део такве реченице (нпр. *Писмо је било на сѝолу као шѝо је ѝреѝѝосѝављала*, или *Где ли је осѝавио кључ кад никако не може да га нађе?*), само зависни део сложене реченице (нпр. *Знам где је осѝавио кључ*) или у изражавању спацијалне локализације могу учествовати и главни и зависни део сложене реченице (нпр. *Кључ је на ѝолици, где га обично не осѝављамо*). У сложеним реченицама са спацијалном¹ клаузом, којој је изражавање просторне одредбе примарна функција, какве илуструје претходни пример, тежиште у изражавању просторног значења је на спацијалној клаузи, али цела информација о просторном односу садржана је и у главном и у зависном делу сложене реченице.

Семантички механизам сложене реченице са спацијалном клаузом заснива се на локализацији ситуације означене главним делом сложене реченице (ситуативни објекат локализације) у односу на ситуацију означену клаузом (ситуативни локализатор), нпр. *Радили су где год су били ѝоѝребни*.² Конкретан однос између објекта локализације и локализатора у ситуацији означеној сложеном реченицом са спацијалном клаузом додатно се спецификује избором заменичког прилошког везника, а често и корелатива, уп. *Радили су ѝамо где су били ѝоѝребни* и *Радили су где год су били ѝоѝребни*.

3. Клаузе са значењем места или правца могу у структури сложене реченице имати детерминативну (атрибутску или адвер-

¹ Иако термин спацијална клауза (према лат. *spatium* – простор) није у широј употреби у литератури о сложеној реченици у српском језику, он је погоднији од неких традиционалних термилолошких решења (месне реченице, реченице са значењем места и правца, реченице с локалним значењем и др.). Поред тога, он је у истом термилолошком реду с термилолошким изразом *сложена реченица са ѝемѝоралном клаузом* (Антонић 2004), а наслања се и на постојећи термилолошки израз *ѝредлози са сѝацијалним значењем* (Алпонић 2003). В. такође о предлозима са спацијалним значењем и о категорији спацијалности у простој реченици Ивић (ур.) 2005, а о спацијалности у вези са зависном реченицом у: Ружић 2006; Павловић 2009.

² О појмовима локализатор и објекат локализације у систему појмова теорије семантичких локализација, в. Пипер 2001.

бијалну) или комплементну (допунску) функцију. Спацијалне клаузе са атрибутском функцијом имају именички антецедент, а спацијални прилошки везник, релативизатор, у таквим клаузама може бити замењен релативизатором *који* у предлошкој или беспредлошкој конструкцији, нпр. *Ово је кућа \bar{z} d e је \bar{u} ри \bar{z} одине живео* – *Ово је кућа у којој је \bar{u} ри \bar{z} одине живео*; *Ово је \bar{u} и \bar{u} куд а су \bar{u} рошли* – *Ово је \bar{u} и \bar{u} којим су \bar{u} рошли*.

Спацијалне клаузе са адвербијалном функцијом одређују предикат главног дела сложене реченице по месту или правцу, било непосредно, нпр. *Ради \bar{z} d e је и раније радио*, било одређујући предикат главног дела преко прилошког корелатива у структури главног дела сложене реченице, нпр. *Ради \bar{u} амо \bar{z} d e је и раније радио*.

Спацијалне клаузе са допунском функцијом употребљавају се у сложеним реченицама са допунском клаузом, у којима је основно значење допунске клаузе значење места или правца, нпр. *Зна \bar{z} d e \bar{u} о може наћи, Пиша куд а да иде* и сл.

Спацијалне клаузе са предикатском функцијом имају функцију коју има прилог у саставу предиката просте реченице са копулативним елементом у предикату, нпр. *Кључ ће би \bar{u} и \bar{z} d e \bar{z} а увек ос \bar{u} ављам*. У таквим сложеним реченицама, чешћим у разговорном језику, увек је могуће употребити корелатив у саставу главног дела сложене реченице (нпр. *Кључ ће би \bar{u} и \bar{u} амо \bar{z} d e \bar{z} а увек ос \bar{u} ављам*), што је и обичније него његово изостављање.

Реченице са спацијалном клаузом у атрибутској функцији, као врста релативних реченица, доста исцрпно су описане у литератури о релативној реченици, најпотпуније у монографији KORDIĆ 1995.³ Реченице са спацијалном клаузом у допунској функцији најпотпуније су обухваћене истраживањима В. Ружић о допунској реченици у српском језику (Ружић 2006). Поред одељака о адвербијалним реченицама места и правца у старијим и новијим граматикама, више места су добиле реченице са релативизатором

³ С. Кордић у тој монографији пише о релативној реченици у хрватском језику, али с правом констатује да закључци до којих је дошла вреде за „читаво подручје новоштокавског стандарда“ (KORDIĆ 1995: 47). Питања реченица са спацијалном клаузом у атрибутској функцији дотичу се и у радовима ДМИТРИЈЕВ 1958, 1964; ГРИЦКАТ 1959–1960.

џде у поменутој монографији KORDIĆ 1995: 235–243. Зато се даље највећи део пажње овде посвећује реченицама са адвербијалном спацијалном клаузом.

4. Облици интегрисања адвербијалне спацијалне клаузе у структуру сложене реченице су разноврсни. Уп.

- (1) *Они су радили џде су их ѓримали.*
- (2) *Они су радили ѓамо џде су их ѓримали.*
- (3) *Они су радили ѓамо, џде су их ѓримали.*
- (4) *Они су радили џде џод су их ѓримали.*
- (5) *Они су радили свуда џде су их ѓримали.*
- (6) *Они нису радили ниџде џде не би било ѓосла за обојџу.*
- (7) *Они су радили свуда ѓамо џде су их ѓримали.*
- (8) *Они су ѓамо свуда радили, џде су их ѓримали.*
- (9) *Они су ѓамо свуџде радили, џде џод су их ѓримали.*

Пре свега, клауза може бити адвербијал у односу на главни део сложене реченице без додатног истицања корелативом синтаксичког статуса клаузе (1), (4).⁴ Уп. такође: *Ако суѓра не осване џде је за-којано било, одераћу ѓе...* (М. Глишић) – *Веѓар јауче кроз оџоло џрање и чисѓо сече џдедохваѓи ѓо џолој коџи.* (Р. Домановић) – *Она је овде џаздариџа, а он нека ѓлаћа џдезаноћи.* (Д. Ћосић)⁵

Поред тога, адвербијалну клаузу може најављивати прилошки корелатив у главном делу реченице, и тада се клауза понаша као одредба тог корелатива, а преко њега и као одредба предиката у главном делу (2), (5).

Поред показних корелатива (нпр. *ѓамо*), и општих корелатива (нпр. *свуда*), то су, ређе, и корелативни прилошки изрази типа *свуда ѓамо* (7).

Уп. такође: *Иди ѓамо џде ѓи се нареди!* (С. Јаковљевић) – *Тамо џде јој је коџу ѓокривао бикинаџ, сиџурно су биле беле ѓруџе.* (Г. Олујић) – *О ѓоѓе има ѓодаѓака и ѓодаѓака свуда џде су оѓисани народни обичаји и веровања, и на мноѓим месѓима у Речнику и Додаѓику...* (В. Чајкановић)

⁴ Такве случајеве Ирена Грицкат разматра као врсту синкретизма значења корелатива и значења прилошког везника (в. „Синкретизам значења у осталим речима са заменичким к-коренима“, у Грицкат 2004: 272).

⁵ Примери из дела српских писаца који се у овом раду наводе узети су из електронске библиотеке Антологија српске књижевности (www.ask.sr).

Клауза може имати статус интонацијски или интерпункцијски издвојене одредбе адвербијала у структури главног дела сложене реченице (3), а у том случају прилози *тшмо* или *онде* и сл. у саставу главног дела сложене реченице нису корелативи него су анафорски или егзофорски употребљене заменичке речи (са слободнијом линезаризацијом, уп. (3) и *Они су тш а м о радили, где су их йримали*). Употреба општних квантификатора типа *свугде* или *нигде* у сложеним реченицама такве структуре допушта ограничење сфере деловања опште квантификације (4)–(7) и зато би поред примера типа (5) био прихватљив и пример типа *Они су у тш о м крају радили с ву где где су их йримали* или сл. То ограничење опште квантификације у значењу прилошког корелатива може бити исказано и показним некорелативно употребљеним прилогом у главном делу сложене реченице (8) или прилошким везником типа *где год* у саставу клаузе (9).

5. Заменички прилог места или правца може бити употребљен у склопу прилошког везничког израза у саставу спацијалне клаузе у функцији интонацијски или интерпункцијски издвојеног зависног дела сложене реченице који се у матричну реченицу не укључује помоћу корелатива, нпр. *Из њихових исказа следовало је да се на исшочном небу хоризонтша, тш а м о где се небески свод и йовршина Јонског Мора међусобно додирују, из шгога мора дижу и йењу на небо без йресшанка нове звезде.* (М. Миланковић) – ... он не би силазио из воза, ишао би даље, свеједно куда, тш а м о где га нико не йознаје. (Д. Ћосић) – *Осшала је једва йонека њивица са јечмом на обрешцима и скровиштим йрошланцима, тш а м о где није дошрла вода или где је сшшаносш одврашшла разбојнике да не уврљају и изгазе усев.* (Д. Ненадић)

6. Спацијална клауза употребљена у адвербијалној функцији може одређивати предикат било (а) непосредно, нпр. *Сешћемо где буде слободно*, било (б) посредно, путем корелативног елемента *тшмо*, *тшуда*, *оданде* и сл., нпр. *Сешћемо тшмо где буде слободно, Сешћемо онде где буде слободно, Дошли су оданде одакле их нису очекивали, Пошао је тшмо камо му је било речено,*⁶ *Ишао је донде*

⁶ Везнички прилог *камо*, који се понекад неосновано квалификује као кратизам у српском језику, среће се не само код старијих српских писаца него и у

докле је могао; или путем некорелативног адвербијала у главном делу, на који се клауза односи.

У првом случају спацијална клауза у структури главног дела реченице заузима позицију адвербијала, који може бити исказан прилогом *Иди десно*, именским изразом *Иди у кућу*, фразеологизмом *Иди куда ће очи воде*, или клаузом *Иди куда си кренуо*. Непосредно укључивање адвербијалне спацијалне клаузе у реченицу може бити јединично (када је клауза једина одредба предиката главног дела, нпр. *Иди куда ти је рекао*) или паралелно: било да адвербијал у главном делу и клауза паралелно одређују исти предикат (нпр. *Иди десно, куда сам ти јуче показао*), било да предикат главног дела паралелно одређују две клаузе (а може их бити и више), нпр. *Иди куда сам ти рекао и куда смо јуче заједно ишли*.

У другом случају (посредно укључивање) таква клауза одређује адвербијал у структури главног дела сложене реченице, а преко њега и предикат главног дела (ланчана веза, нпр. *Он ћеца тамо где је дозвољено*). Корелативни елеменат има облик показног заменичког прилога за место или правац, али нема значење које такви прилози имају изван корелативне употребе у сложеној реченици (Пипер 1988: 16–44); нпр. у *Седи тамо* прилог *тамо* употребљен је егзофорски, упућује на део простора говорне ситуације релативно удаљен од говорног лица, а у реченици *Седи тамо где је слободно* исти прилог, сада као корелатив, употребљен је катафорски и упућује на део простора текста који следи. Катафорски употребљени заменички прилог места или правца у великој мери је десемантизован, односно његова употреба је граматикализована функцијом коју има у корелативно-везничком изразу за место или правац, нпр. *тамо где*, који повезује главни део сложене реченице са спацијалном клаузом, истичући садржај зависне везе јаче него што је он видљив када је корелатив изостављен – *Седи (тамо) где је слободно*.

савременом српском језику, в. Дмитриев 1964; уп. такође *Ученици разрогачише очи и уирише их онамо камо им је учишељ зледао, према западу*. (М. Миланковић), *Пошао је мирно онамо камо су му рекли, не ишпајајући нишпа, не ипшавајући се, одговарајући само кад је ишпан*. (Д. Ненадић)

Ако је показни заменички прилог за место или правац у главном делу сложене реченице употребљен егзофорски, а не корелативно, онда се спацијална клауза у таквој реченици осећа као додатни коментар главном делу реченице какав је карактеристичан за апозицијске одредбе, уп. *Села је тамо где је било слободно* и *Села је тамо, где је било слободно*. У овом другом случају главни део реченице је интонацијски или интерпункцијски издвојен од зависног дела, а и информацијски је релативно аутономан, па таква реченица, иако по облику зависносложена, семантички тежи независнослуженој реченици: *Села је тамо, где је било слободно* 'села је тамо, а тамо је било слободно'.

Избор непосредног или посредног начина интегрисања спацијалне клаузе у структуру сложене реченице није сасвим слободан. У зависности, пре свега, од значења предиката у главном делу сложене реченице непосредно или посредно одређивање предиката главног дела спацијалном клаузом може бити мање прихватљиво или сасвим искључено. На пример, ако је једини глаголски елемент у структури предиката копулативно употребљени глагол *бићи*, укључивање спацијалне клаузе у реченицу не може бити непосредно, уп. *Књига је тамо где си је оставила*, али **Књига је где си је оставила*. Ако је у предикату неки семикопулативни глагол егзистенцијалног значења, који се у простој реченици не употребљава без прилога или именске групе у саставу предиката, тада је непосредно укључивање спацијалне клаузе могуће, али се не може рећи да је уобичајено у добром књижевном језику, нпр. *Књига се налази тамо где си је оставила*, али ?*књига се налази где си је оставила*.

7. Прилошки корелатив је једно од средстава укључивања спацијалне клаузе у сентенцијални комплекс (нпр. *Села је тамо где је седела јуче*), поред именске групе (именица или именичка синтагма) у главном делу реченице, нпр. *Села је на оно место где је седела јуче*. У овом другом случају спацијална клауза има атрибутивну функцију у односу на именицу коју одређује, што се понекад може доказати преобликовањем спацијалне клаузе у атрибутој функцији у придевски атрибут, уп. *Живе у делу града где је релативно мирно* и *Живе у релативно мирном делу града*.

Спацијални корелатив заједно са прилошким везником места или правца део је структуре спацијалног корелативно-везничког

израза. Спацијални корелативно-везнички изрази могу бити (а) у контактном положају, било на граници главног дела сложене реченице и спацијалне клаузе (*Сѣаза ѿочиње ѿ а мо љде се завршава ѿуѿ*), било на почетку сложене реченице (нпр. *Т а м о љде се завршава ѿуѿ, ѿочиње сѣаза*), или (б) у неконтактном, дистантном положају (*Где се завршава ѿуѿ, ѿ а мо ѿочиње сѣаза*). У сложеним реченицама чији главни део без адвербијала не би био комуникативно самосталан у облику просте реченице и где је адвербијал неиспустив јер има функцију лексичког језгра предиката (*Књиља је ѿ а мо љде си је осѣавио*), корелатив чвршће припада структури главног дела сложене реченице, а у другим сложеним реченицама спацијални корелатив није тако чврсто уграђен у структуру главног дела сложене реченице као у случајевима претходног типа, уп. *Они су сели ѿ а мо љде су нашли слободна месѣа* (што се разликује од некорелативне употребе *ѿамо* у примерима типа *Они су сели ѿ а мо, љде су нашли слободна месѣа*) или *Они су сели ѿзади, ѿ а мо љде су нашли слободна месѣа*. Што је веза корелатива са структуром главног дела сложене реченице слабија, он више тежи томе да припада структури спацијалне клаузе и везничког дела у њој. Степен укључености корелатива у структуру главног дела сложене реченице формално се испољава у могућностима линеаризације реченице с корелативом: што су те могућности уже, с тенденцијом преовлађивања контактне позиције на граници главног дела и клаузе (нпр. *Књиља је ѿ а мо љде си је осѣавио*), корелатив чвршће припада структури главног дела сложене реченице, а што су те могућности шире, поготову кад је уобичајена и употреба корелативно-везничког израза на почетку сложене реченице (нпр. *Т а м о љде се завршава ѿуѿ ѿочиње сѣаза*), укљученост корелатива у структуру главног дела сложене реченице је слабија, а његово гравитирање структури клаузе је јаче. Уп. такође: *Т а м о љде ноћас њему ѿреба да се роди унук, жуѿа је мрља у ѿама*. (Д. Ћосић)

Спацијални корелативи имају у својим семантичким структурама иста категоријална значења места и правца која имају прилошки везници (в. т. 10), с којима корелативи могу бити (а) у семантички конгруентном односу, нпр. *онде љде, оданде одакле, донде докле* и сл. (*Они су онде љде сѣе их осѣавили*); (б)

у семантички неконгруентном односу, нпр. *онамо где (Оишили су онамо где сѝе се јуче срели – онамо значи смер, а где место), или (в) у односу семантичке супротности, што је подврста семантички неконгруентног односа, нпр. оданде докле (Враћајући се и сѝим љуѝем, дошао је донде одакле је ѝоѝ јуѝра био кре-нуо). Уп. такође: Ја сам увек слушао да јеѝуља има само ѝамо одакле моѝу ѝи чак у нарочѝа мора ради ѝлођења. (М. Петровић) – Поѝинуло је неколико наших, али су и најдачи били оѝис-нуѝи ѝамо одакле су и дошли. (Д. Ненадић) – Пуѝ води ѝамо одакле је јуѝрос изишао кад му је она оѝела ибрик. (Д. Ћосић) – Месеѝ је јео сенке и журио да се усѝне ѝамо одакле се све види. (Д. Ћосић) – Он је ѝрисѝизао о ѝуд а где се један живоѝ завршио. Овде је друѝи ѝочињао. (С. Краков)*

У оквиру три дата степена семантичке конгруентности или неконгруентности, случајеви типа (а) су најчешћи, а случајеви типа (в) су најређи, понекад архаични и обично су на граници прихватљивости или су неприхватљиви, када их језичко осећање одбацује због тога што нису препознати као изрази који се срећу у употреби. Семантичка конгруентност спацијалног корелатива и спацијалног прилошког везника није обавезна, осим на најопштијем плану, у оквиру семантичке категорије спацијалности, којом су семантички повезани, док се осталим елементима својих семантичких структура спацијални корелатив и прилошки везник не морају понављати него се могу допуњавати.⁷

8. Начелно, у спацијалном корелативно-везничком изразу може се наћи сваки спацијални корелатив и сваки спацијални прилошки везник. Ако се имају у виду спацијални корелативи (укључујући и оне ређе и стилски маркиране) *ѝамо, ѝу, ѝуда, оѝуда, онде, онамо, онуда, одонуда, донде, оданде, доѝле, одаѝле*, и спацијални прилошки везници су *где, куда, камо, одакле, оѝкуда, докле, до-*

⁷ Могућност да корелатив и везнички прилог буду у семантички конгруентном или неконгруентном односу у основи је слична особини променљивих односних заменичких везника (*који, какав, чији*), који могу бити у формално-граматичком, падежном конгруентном односу са оном именицом у главном делу сложене реченице на коју се односе (*Срео се са сѝарим ѝрија ѝеље м с којим је ишао у иѝи разред*), или у падежном неконгруентном односу (*Срео се са сѝарим ѝрија ѝеље м које ѝ тје одавно видео*).

куда, то чини укупно 84 могућих корелативно-везничких израза са значењем места и правца, од којих су неки врло чести (нпр. *ѿамо ѓде*), а неки врло ретки, ако не и сасвим неуобичајени па и неприхватљиви у савременом српском књижевном језику (нпр. **оданде докуд*). Када се томе дода чињеница да неки од корелатива и прилошких везника имају факултативне варијанте, не само изговорне, екавско-ијекавске (*ѓде – ѓђе*), него и са финалним самогласником или без њега (*оѿкуд – оѿкуда*), као и акценатске (*о̀нуда – он̀уда*), број могућих облика спацијалних корелативно-везничких израза се знатно увећава. Томе треба додати чињеницу да постоји и серија прилошких везничких израза на *ѓод* (*ѓде ѓод* и сл.), са почетним *било* (*било ѓде* итд.), *ма* (*ма ѓде* итд.), као и изрази типа *свуѓде ѓде*, *ниѓде ѓде*, *свуѓде ѿамо ѓде* итд., што све води закључку да су могућности корелативно-везничког изражавања односа између главног дела сложене реченице и њене спацијалне клаузе веома широке.

9. Веза спацијалне клаузе са главним делом сложене реченице може се остваривати и преко прилога који није корелатив, нпр. *Седи неѓде ѿозади, ѓде је слободно*. Пошто један адвербијал може бити одређен другим адвербијалом, нпр. прилог прилогом, као у *неѓде ѿозади, ѿамо неѓде ѿозади* и сл., намеће се закључак да у случајевима какве илуструје претходни пример спацијална клауза одређује спацијални прилог у адвербијалној функцији у структури главног дела сложене реченице, а преко њега и предикат главног дела.

Алтернативно решење је у допуштењу да адвербијалну одредбу могу имати само предикати или читаве реченице, као синтаксичке структуре са предикатом у свом саставу, а да су друге одредбе непредикатских делова реченице – атрибушке (укључујући апозицијске и апозитивне одредбе као издвојене атрибушке одредбе). У том случају појам атрибута се проширује на одредбу прилога прилогом (*Сеићемо неѓде ѿозади*) или прилога адвербијалом (*Сеићемо неѓде ѿозади ѓде је слободно*), а однос између главног дела реченице и њене спацијалне клаузе се своди на однос (I) непосредне интегрисаности, *Сеићемо ѓде је слободно*, (II) интегрисаности путем корелативне везе, нпр. *Сеићемо ѿамо ѓде је слободно*, (III) интегрисаности употребом спацијалне клаузе у атрибушкој

функцији, било да се клаузом атрибутски одређује именска група, нпр. *Сеићемо на неко место где је слободно*, било прилог који није корелативно употребљен, нпр. *Сеићемо негде њозади где је слободно*, било да је спацијална клауза употребљена као додатна предикатска јединица на граници између атрибутске одредбе и аутономне предикатске јединице у структури сложене реченице, нпр. *Сеићемо негде њозади, где је слободно*, тј. 'сеићемо негде позади, позади је слободно'.

10. Конститутивни елемент спацијалне клаузе је прилог *к* и *в* *з* *н* *и* *к* за место или правац у иницијалној позицији у клаузи. Систем односних прилога за место или правац обухвата два паралелна подсистема. Један чине прилози за који не истичу количинску страну просторне одредбе (*где, куд(а), камо, оикуда(а), одакле, докле*), а други подсистем чине прилози у чијем је садржају просторно значење у спрези са општом квантификацијом (*где год, куд(а) год, камо год, оикуда год, одакле год, докле год*), којима су синонимични прилошки везници са елементом *било* у свом саставу (*где било, куд(а) било, камо било, оикуда било, одакле било, докле год*) или елементом *ма* (*ма где, ма куд(а), ма камо, ма оикуда, ма одакле, ма докле*), што укупно чини 24 односна прилога са значењем места или правца. Прилози са елементом *било* или *ма* употребљавају се знатно ређе од својих синонима на *год*, а неки постоје само као начелне могућности у језичком систему. Трећи подсистем чине прилози са значењем неодређене квантификације, *негде где, некуда куда* и сл., нпр. *Сакрио се негде где га нећеш наћи; Оићићи ће некуда куда још нико није оишишао*.

Значењску разлику између реченица са основним прилошким везницима типа *где* и прилошких везника типа *где год* јасно показују примери, уп. *Живи где хоћеш* и *Живи где год хоћеш*. За разлику од првих, други наглашавају неограниченост избора места или правца о којем је реч. Уп. такође *Радиће где може* 'радиће на оним местима на којима може радити' и *Радиће где год може* 'радиће на свим оним местима на којима може радити'.

Прилошки везнички изрази на *год* допуштају употребу енклитике између првог и другог дела израза, нпр. *Где смо год били, леио су нас њримали* (разг.)

Прилошки везнички изрази типа *џде џод, ма џде, џде било* допуштају да буду употребљени у конструкцији са елементом *да*, нпр. *џде џод да, ма џде да* итд. Такве конструкције, у поређењу са онима без *да*, имају извесно додатно концесивно значење, које је приметније ако је у предикату главног дела негација, нпр. *Где џод да је био, није се лоше ѿказао*, тј. 'иако је био на различитим местима, ни на једном од тих места није се лоше показао', *Где било да свраїиши, бићеш леїо ѿримљен* 'без обзира на то где ћеш свратити, свуда ћеш бити лепо примљен' итд.

11. У оквиру сваке од наведених серија прилошких везника са значењем места и правца односи су уређени према семантичким принципима разграничавања места (локативност, индирективност, нпр. *џде*) и правца (директивност), а у овом другом случају на основу разликовања смера (аблативност, нпр. *одакле / адлативност*, нпр. *докле*) или линије кретања (перлативност, нпр. *куд(а)*), уп. *Живи џде хоће, Узео је одакле је хїео, Иде докле хоће, Пролази куда хоће*, в. више о томе у ПИПЕР 1983; 2001. Друга семантичка разлика унутар система односних прилошких везника са значењем места и правца тиче се значења лимитативности, које једни прилози имају (*одакле / докле*), нпр. *Полази одакле хоће, Иде докле хоће*, а други прилошки везници немају.

Те начелне семантичке дистинкције се у неким случајевима на синтагматском плану неутрализују. Најслабија је опозиција између прилошких везника са локативним и адлативним значењем. Искључиво адлативно значење без лимитативности има прилошки везник *камо*, који се у савременом српском језику ретко употребљава (в. напомену 5). Адлативност се најчешће изражава прилошким везником *куда*, који служи и за означавање перлативности (нпр. *Прошли су онуда куда се могло ѿроћи*), а поред тога адлативност се изражава и прилошким везником *џде* (нпр. *Иди џде желши*), што се понекад оцењује као нарушавање савремене српске књижевнојезичке норме, иако је присутно не само у разговорном стилу него и у лепој књижевности, нпр. *Иди ѿамо џде ѿи се нареди! – вели на једном за сїанку каїеїан Јован. (С. Јаковљевић), На ѿуїу за Бујановац џде сам ѿошао у џосїе. (Д. Васић – према: СТЕВАНОВИЋ 1969: 846)*

Прилошки везници са аблативним значењем разликују се према томе да ли имају лимитативно значење (*одакле*), или га немају

(*ошкуд/а/*), уп. *Не зна ошкуда су дошли* и *Не зна одакле су пошли*. Ипак, та значењска дистинкција често није комуникативно релевантна, због чега се оба везничка прилога често срећу у истим контекстима без веће разлике или без икакве разлике у значењу.

12. **Л и н е а р и з а ц и ј а** предикативних делова сложене реченице са спацијалном клаузом може бити (а) слободна, када се спацијална клауза може налазити или иза главног дела (нпр. *Тамо ће га наћи где га је осшавио*), или испред њега (нпр. *Где га је осшавио, шамо ће га наћи*), или може бити (б) везана, када се спацијална клауза мора налазити иза главног дела сложене реченице, нпр. *Књига је зоре, где си је осшавио*, али не **Где си је осшавио, књига је зоре*.

Ако главни део сложене реченице има предикат с пунозначним глаголом, померање спацијалне клаузе на почетак сложене реченице је могућно без обзира на то да ли у главном делу постоји корелатив (*Више не ради шамо где је некад радио – Тамо где је некад радио, више не ради*), или у главном делу нема корелатива (*Више не ради где је некад радио – Где је некад радио, више не ради*). Уп. такође: – *Бийка се на овоме делу водила на друму, и где је који шао, шу и осшао*. (С. Јаковљевић) – *Где је некада била ледина, диже се ново насеље*. (Станољчић–Поповић 2008: 321)

Ако је у главном делу сложене реченице са спацијалном клаузом корелатив, а једини глаголски елеменат у предикату је помоћни глагол, линеаризација такве сложене реченице је слободна, тј. клауза се може налазити или иза главног дела сложене реченице (*Он је увек шамо где је ошасно*), или испред њега (*Где је ошасно, шамо га нема*), али под одређеним условима. Наиме, када је спацијална клауза у препозицији, могућна је дистантна позиција везника и заменичког прилога (нпр. *Где је ошасно, шу њега нема*), али и у том случају мора бити задржана контактна позиција спацијалне клаузе и заменичког прилога (дакле, не би било прихватљиво **Где је ошасно њега нема шу*, мада би било прихватљиво и *Где је ошасно, њега шу нема*, дакле, са заменичким прилогом који гравитира контактної позицији са спацијалном клаузом иако такву контактну позицију не остварује).

Ако предикат главне реченице има структуру „копула + именска група“, употреба спацијалне клаузе испред главног дела није могућа, нпр. *Он је у крају где је релативно мирно*, али не и **Где је релативно мирно, он је у крају*.

Када је реч о линеаризацији делова сентенцијалних форми у сложеној реченици са спацијалном клаузом, посебну пажњу заслужује позиција корелатива. У случајевима када главни део сложене реченице претходи клаузи, корелатив је по правилу на крају главног дела (нпр. *Он ње је чекао њамо где сње се договорили*), мада није ни искључена позиција ближе почетку реченице када је корелатив рематизован (нпр. *Он ње је њамо чекао где сње се договорили*), па ни место на почетку реченице када је корелатив рематизован (нпр. *Тамо ње је чекао где сње се договорили*), а и цео рематизовани корелативно-везнички израз места или правца може се наћи на почетку реченице (нпр. *Тамо где сње се договорили, он ње је чекао*).

Иако су корелативи *њамо* и *онде* често синонимични, у двочланим корелативима *свуда* је чешће у споју са *њамо*, а *свугде* са *онде*, тј. *свуда њамо, свугде онде* мада такви спојеви нису једино могући, уп.: – А новинари су *свуда њамо* где је критично ... (forum.vidovdan.org/viewtopic.php?f=4&t=3650...) – Prolazne tunele је могуће пројектовати *свуда тамо*, где недостaje у отвореном терену једноставна и брза закривена траса за транспортни превоз или за особе. (www.sppkj.cz/achenbach.html) – Али чињеница је да у суђенјима има много субјективизма као и *свуда онде* где одлучује људски фактор. (www.balkankinology.net > ...).

Општа квантификација која се изражава двочланим корелативима (нпр. *свуда њамо*) може бити изражена и двочланим општим прилошким везником (нпр. *где год*), уп. *Они су свуда њамо где је ојасно* и *Где год је ојасно, они су њамо*. Комбиновање оба та средства за изражавање опште квантификације мање је уобичајено, па и мање прихватљиво, осим ако се општа квантификација жели таквим двојаким начином изражавања посебно нагласити, нпр. *?Они су свуда њамо где год је ојасно*.

13. У структури сложене реченице значење места или правца може бити исказано и комплементном клаузом (нпр. *Зна где су ојилили*), где је спацијално значење клаузе подређено њеној допунској функцији. То су комплементне клаузе адвербијалног типа (Ружић 2006). У таквим сложеним реченицама клауза не означава ситуативни локализатор за неки ситуативни објекат локализације који није означен том клаузом него таква клауза означава ситуаци-

цију која обухвата и локализатор и објекат локализације (в. т. 2). На локализатор категоријално упућује везнички прилог, а остали део такве допунске клаузе се односи на објекат локализације, тј. *Зна љде су оџишли* 'отишли су на место које зна', *Видим куда иду* 'иду у правцу који видим' и сл. У допунским реченицама је искључена употреба корелатива са значењем места или правца. Уп. такође: *За њих се не зна љде су.* (Р. Домановић) – *Али оџеи као у љрикојаси: железна кола јуре љреко оџеване равнице, а ја и не љодиджући очи осећам љде сам* – на Паун-Пољу, љокрај Бресја или исџод Враџо-лије... (Г. Божовић) – *Она зна љде је он.* (Д. Ћосић) – *Рашида није хџела да уђе, објашњавајући да је боса и да не види љде бисмо осџавили Греџу.* (Г. Олујић)

Уз јачи ослонац на контекст допунска клауза са спацијалним значењем може бити сведена на везнички прилог, нпр. *Рођен сам 9. јануара 1811. љодине. Нећу да кажем љде.* (Д. Ћосић), тј. 'нећу да кажем где сам рођен'.

14. Другачији тип реченица са допунском спацијалном клаузом представљају реченице са глаголима *имати* или *немати* у главном делу и егзистенцијалним-потенцијалним значењем места или правца ('не/ могу/можеш... јер /не/ постоји место/правац'...) на којем или у којем се нешто може или не може остварити, нпр. *Имам љде да се расџијам,* *Има куда да оде* и сл. Такве сложене реченице често имају елидирану клаузу, сведену на прилошки везник, нпр. *Немамо куд даље,* *Нема се љде,* *Има се љде,* при чему се таква елипса не ретко комбинује са имперсоналношћу главног дела сложене реченице, нпр. *Нема љде да се седне,* *Нема се куда* и сл. Реченице тога типа, а са прилошким везницима *куд(а), оџкуд(а), одакле* или *камо* су ретке, поготову у спацијалном значењу, а нешто чешће у транспоновој употреби, нпр. када *нема куд(а)* значи безизлазност неке ситуације (такође *нема куд камо*), а *нема оџкуд(а)* или *нема одакле* значе немогућност да се нешто набави, најчешће новац. Такве реченице садрже у свом значењу допуну категоријалне семантике ('место', 'правац', 'смер'), која се обавезно изоставља у лексичко-граматичком уобличавању реченице, тј. *Нема љде да сџава* ('не постоји место где би могао да спава'), *Нема одакле да џи дува* ('не постоји смер одакле би могло да ти дува'). Другим речима, иако су према својој формалној,

граматичкој структури то сложене реченице са допунском клаузом, оне су према својој семантичкој структури сложене реченице са спацијалном клаузом. Уп.: *Ја велим, људи – рече чича Мирко – да ми ѓрадимо нама друѓу воденицу. Хвала боѓу, љољока досља – и м а - м о ѓ д е.* (М. Глишић) – *Удари зло време, н е м а и ш се ѓ д е скло- ниљи* (М. Глишић) – *Неѓо Кошуљица је ионако већ оѓолела, ља се н е м а ѓ д е ни зverka склониљи.* (М. Глишић); *Пећина је љескоб- на, влажна, вода кайље одозѓо са заобљеноѓ свода, у дубини ври ѓрољло љодземне реке, очи се љешко љривикавају на љтаму, н е м а ѓ д е да се седи или лежи, човек љу мора љресљајати на једној нози, као чайља.* (Д. Ненадић) – *Ту смо на врху, даље се н е м а к у д. Сем у Дунав.* (С. Јаковљевић)

15. Посебан случај допунских реченица са допунском спа- цијалном клаузом представљају реченице са презентативима у главном делу, типа *Ево ѓде се он налази.* Иако презентативи *ево, ељо, ено, ѓле* немају граматичке категорије глагола, они могу бити употребљени као самостални искази (нпр. *Ево!*), или у конструк- тивној функцији која је карактеристична за синтаксичке једини- це сентенцијалног типа, тј. као основа за синтаксичку деривацију сложених, двопрдикатских или полипрдикатских реченица (нпр. *Гле, ѓде се сакрио; Ељо ѓде се он налази и ѓде се све време крио*). Сложене реченице са презентативима су у семантичком погледу врло сличне реченицама са глаголима перцептивне семантике у првом делу типа *Види ѓде се он налази, Поѓледај ѓде се он нала- зи, Слушај ѓде се он налази* и сл., уосталом, један од презентатива (*ѓле*) је и пореклом од глагола одговарајућег значења (*ѓледаљи*).⁸ Уп. такође: *Ево, ѓ д е је окрњи црно деље на броду више Пељрова вира!...* (М. Глишић) – *Ељо ѓ д е сљоји, а љољеѓне озѓо ћерамида, ћок у ѓлаву, ља уби на месљо!* (Р. Домановић) – *Ено, видиље, о н д е ѓ д е љлива она зелена ѓранчица, људа би, ољљрилике, љролазила.* (М. Миланковић)

16. Поред сложених реченица са спацијалном клаузом по- стоје и реченице у којима се иста граматичка средства користе за означавање а п с т р а к т н о с х в а ћ е н о г п р о с т о р а, односно догађаја у односу на који се нешто локализује са механизмом који

⁸ О презентативима в. ТОРОЉИЊСКА 1980; КОРДИЋ 2002.

је у основи исти као када је реч о правом конкретно-просторном значењу, нпр. *Живи у њрошлосџи (џамо), ѓде је све њодсећа на оно џио је волела; Враџимо се на њрви њриме, о дакле је ова анализа њочела; Вежбали су до њеноѓ доласка, докле су се били доѓоворили.*

Локализација спацијалном клаузом има право конкретно-просторно значење само ако и сама клауза и адвербијал у главном делу који она одређује (ако није реч о непосредном одређивању предиката) имају конкретно-просторно значење, тј. не само да клауза мора имати спацијално значење, уп. нпр. *Књиѓа је на њолици ѓде си је заборавила* према каузалном *Књиѓа је на њолици, јер си је заборавила*, него и оно што она одређује мора имати конкретно-просторно значење, уп. *Живи у џом сџану, ѓде ѓа све њодсећа на њу* према *Живи у њрошлосџи, ѓде ѓа све њодсећа на њу*. Основни услов за употребу спацијалне клаузе у значењу апстрактно схваћеног простора јесте да адвербијал у главном делу сложене реченице, на који се спацијална клауза односи нема конкретно-просторно значење. Такав адвербијал најчешће има облик именске групе, мада може бити и просторни прилог, ако је из контекста јасно да он није употребљен у конкретно-просторном значењу, нпр. *Живи џамо ѓде ѓа све њодсећа на њу* (ако је из контекста видљиво да *џамо* значи 'у успоменама', 'у прошлости' и сл.). Локализација спацијалном клаузом у значењу апстрактно схваћеног простора обично се не ослања на употребу корелатива, уп. *Живи у њрошлосџи, ѓде ѓа све њодсећа на њу*, али ?*Живи у њрошлосџи џамо, ѓде ѓа све њодсећа на њу*.

Као што и иначе, и у српском и у другим језицима, изрази са просторним значењем имају велики транспозицијски потенцијал, због чега се често срећу и у исказима у којима имају неко друго значење (Пипер 2001), тако и клаузе које су по облику, а пре свега по избору прилошког везника у њима – спацијалне, могу у зависности од значења главног дела сложене реченице учествовати у изражавању неког категоријалног значења које није просторно (в. Стевановић 1988: 196), нпр. наспрам сложене реченице са спацијалном клаузом *У одсџуџању је дошао до месџа ѓде је морао засџаџи* постоји и реченица са темпоралном клаузом истог облика и лексичког састава *У излаѓању је дошао до месџа*

z̄ d e j e m o r a o z a s t i j a i i (*z̄ d e* – 'када') и сл. Просторне метафоре у сложеним реченицама са клаузама непросторног значења представљају предмет који заслужује посебно испитивање.

Циџирана лиџераџура

- Антонић, Ивана. „Спацијална идентификација локационог типа номиналном формом у генитиву.“, *Свеске Маџице срџске, Грађа и џрилози за кулџурну и друшџивену историју*, бр. 40, *Серија књижевности и језика*, св. 11, 2003: стр. 78–85.
- Антонић, Ивана. „Темпорална клауза стандардног српског језика у дијахроној перспективи.“, *Живоџ и дело академика Павла Ивића*, Зборник радова са трећег међународног научног скупа „Живот и дело академика Павла Ивића“ (Српска академија наука и уметности, Београд, Матица српска и Филозофски факултет, Нови Сад, Градска библиотека, Суботица, Институт за српски језик Српске академије наука и уметности, Београд – Нови Сад – Суботица, 17–19. септембра 2001), Суботица – Нови Сад – Београд, 2004: стр. 413–420.
- Грицкат, Ирена. „П. А. Дмитриев: Особенности построения сложного предложения с определительным придаточным в сербохорватском языке: Ученые записки № 250, серия филологических наук вып. 44. Славянское языкознание, Ленинград 1958, стр. 56–114.“ *Јужнословенски филолог XXIV (1959–1960)*: стр. 363–374.
- Грицкат, Ирена. *Сџудије из историје срџскохрваџског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.
- Дмитриев, Петр. „Особенности построения сложного предложения с определительным придаточным в сербохорватском языке.“ *Ученые записки*, № 250, серия филологических наук вып. 44. Славянское языкознание, Ленинград, 1958: стр. 56–114.
- Дмитриев, Петр. „Атрибутивные придаточные с союзами 'где', 'како да' в сербохорватском языке.“ *Славянская филология* (Ленинград), 1964: стр. 61–70.
- Дмитриев, Петр. „Сербохорватские относительные 'где', 'камо', 'куда'.“ *Славянская филология* (Ленинград), 1969: стр. 102–106.
- Ивић, Милка (ур.). Пипер, П., И. Антонић, В. Ружић, Људ. Поповић, С. Танасић, Б. Тошовић, *Прилози џрамаџици срџског језика: Синџак-*

са савременога српског језика. *Простиа реченица*. У редакцији академика М. Ивић, Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, 2005.

ПАВЛОВИЋ, Слободан. *Српосрпска зависна реченица: од XII до XV века*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.

ПИПЕР, Предраг, „Обележавање просторних односа предлошко-падежним конструкцијама у савременом руском и савременом српскохрватском књижевном језику.“ *Прилози проучавању језика* 13–14, 1977–1978: стр. 1–51.

ПИПЕР, Предраг, *Заменички прилози у руском, њољском и српском језику: Семантичка студија*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1988.

РУЖИЋ, Владислава. *Дојунске клаузе у савременом српском језику*. Нови Сад: Матица српска, 2006.

СТАНОЧИЋ, Живојин, Љубомир Поповић. *Грамајика српског језика: за гимназије и средње школе*. Једанаесто, прерађено издање. Београд: Завод за уџбенике, 2008.

СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Савремени српскохрватски језик (Грамајички сисџеми и књижевнојезичка норма)*. II. Београд: Научна књига, 1969.

СТЕВАНОВИЋ, Михаило. „Напоредна употреба односне заменице који и односних везника да, где, како, џе и шјо.“ *Студије и расправе о језику*. Никшић: Универзитетска ријеч, 1988: стр. 185–190.

*

KORDIĆ, Snježana. *Relativna rečenica*, Zagreb: Matica hrvatska (Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva 25), 1995.

KORDIĆ, Snježana. *Riječi na granici punoznačnosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002.

PIPER, Predrag. *Zamenički prilozi: (gramatički status i semantički tipovi)*. Novi Sad: Institut za strane jezike i književnosti, 1983 (Radovi Instituta za strane jezike i književnosti. A. Jezičke studije; sv. 5).

PIPER, Predrag. *Jezik i prostor*. – 2. dopunjeno izd. Zemun: Biblioteka XX vek – Beograd: Čigoja štampa, 2001 (Biblioteka XX vek; 91).

TOPOLIŃSKA, Zuzanna. „Deiktyczny predykat lokalizujący w językach słowiańskich.“ *Зборник за филологију и лингвистику*, XXIII/1, 1980: стр. 7–17.

Резюме

Предраг Пипер

О СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ С ПРИДАТОЧНЫМИ МЕСТА
ИЛИ НАПРАВЛЕНИЯ В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ

В настоящей статье рассматриваются сложные предложения с придаточными места или направления в современном сербском литературном языке. В первой части статьи анализируются механизмы выражения значения места или направления формой сложноподчиненного предложения, в основу которых заложена локализация одних ситуативных структур по отношению к другим, а также рассматриваются первичные и вторичные синтаксические функции придаточной части в таких сложноподчиненных предложениях. Во второй части статьи особое внимание уделяется формам и функциям коррелятивов и порядку слов в придаточных предложениях места или направления. В целом исследование показывает, что, несмотря на относительно скромное место, которое в научной литературе получили сложные предложения с придаточными места или направления в сербском языке, такие предложения отличаются большим формальным, семантическим и функциональным разнообразием.

МИЛОРАД РАДОВАНОВИЋ
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

О ПОЈМОВНИКУ И ТЕРМИНОЛОГИЈИ ФАЗИ ЛОГИКЕ У ЛИНГВИСТИЦИ*

Подстакнут радовима Ирене Грицкат о антонимији и антонимима, аутор у овом прилогу резимира суштину приступа природном људском језику са становишта „меке“, то јест „фази“ логике (насупротив могућном алтернативном приступу са становишта „тврде“, „аристотеловске“ логике). Укратко се даје неколико огледних лингвистички релевантних примера у том правцу размишљања и рада: антоними, класе и њихове класификације, појмовник и терминологија (скала и скаларност, појам нуле, транскатегоризација, гранулација), и др.

Кључне речи: антонимија, лингвистика скала и скаларности, лингвистика нуле, транскатегоризација, гранулација, когнитивна лингвистика, фази лингвистика, фази логика, математичка логика.

У радовима Ирене Грицкат о *антонимији* (ГРИЦКАТ 1961–1962, ГРИЦКАТ 1989) опажамо како у расправи о том лингвистичком појму ауторка, између осталог, наилази и на она места која се данас сматрају огледним у расправама из когнитивне семантике и у онима из фази лингвистике (РАДОВАНОВИЋ 2009а: §§ 12–14; РАДОВАНОВИЋ 2009б). То нас је и навело да се у овом

* Овај прилог представља део рада у оквиру пројекта „Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања“ (148010), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

прилогу што га посвећујемо успомени на Ирену Грицкат позабавимо управо неким појмовима и терминима из фази логике примењеним у лингвистици. Ауторка, наиме (ГРИЦКАТ 1961–1962), у општој расправи о теми, полази од постојања двеју врста лексичких антонима: потпуни (*лево / десно, сиваран / несиваран, синхронија / дијакронија*) и непотпуни антоними (*дан / ноћ, небо / земља, свећлосћ / ѿама*). Уз дискусију да је у питању или „непостојање, немогућност трећег“, или су у питању „две крајности на истој линији, два опозитума“. Следи и закључак да „дисјункцију не треба мешати са антонимијом“ (мисли на случајеве типа *биљка / животиња*, јер се ту не ради о контрасту; уз све, „дисјункција може имати и више од два члана“). И затим, много година касније (ГРИЦКАТ 1989), ауторка, у сада унеколико специфичнијој расправи о теми, покреће питања једнако занимљива за становишта данашње когнитивне семантике и фази лингвистике: „Антонимија би по својој основној суштини требало да представља бинарни феномен, али језичко искуство показује нешто друго“ (*слабо / добро* или *јак*, *јуче / данас – данас / сућра, јуче / сућра*). Издваја и случајеве „степеновања између два супротна пола (*бео – беличасћ – [сивкастћ –] сив – црнкастћ – црн*), па говори о „разним степенима класификационе хијерархије“ када су у питању „антоними конверзиви“ (*Пећар је виши од Павла / Павле је нижи од Пећара*). Све до освртања на „прилоге димензионалних значења“, „интензитетско-особинске“, који увек имплицирају и „средњу димензију“ или чак ранг што се исказује деминуцијом, аугментацијом, еуфемизацијом (*средње висок*, и сл.; *омањи, омален, ѿвелик, великачак*). Са закључком о „замршености антонимских односа“. Поготово кад се у расправу уведу (што ауторка у наставку и чини) и граматичко-семантички феномени детерминације, компарације и сродни. Све су то, дакле, добре илустрације језичких питања и лингвистичких појмова што спадају у домен којим се данас бави примена фази логике у (фази) лингвистици (њено подробно представљање налази се у књизи: РАДОВАНОВИЋ 2009а; преглед развоја тога и сродних домена у филозофији, логици, математици, психологији, антропологији, когнитивним знаностима, лингвистици, и другде, као и мноштво језичких примера, налазимо у: AARTS et al. 2004, AARTS 2007).

Фази логику замишљамо као сазнајни алат који стоји насупрот *аристотеловској* логици. Као меку логику насупрот *тврдој* логици. Као логику *нијансирања* према логици *пресуђивања*. Логику *неискључивања* *прећења* према логици *искључивања* *прећења*. *Двовредносу* (двовалентну) према *тјровредносној*, *вишевредносној* (тровалентној, поливалентној) логици. Ону што поштује *начело не-тјројивуречносћи* ($p \wedge \neg p$) према оној што поштује *начело тјројивуречносћи* ($p \vee \neg p$). Логику *скала* и *конјункције* ($x \leq 1 \dots x \geq 0$; $\top \wedge \perp$; $1 \wedge 0$; $1 \dots 0$) према бинарној логици *ојозиција* и *дисјункције* ($\top \vee \perp$; $1 \vee 0$). За ово се могу узети многи примери. При чему стоји и општа напомена да са становишта фази логике, и фази лингвистике, многе наше класификације (у лингвистици, али и у другим области знања) другачије изгледају, на пример, оне којима се типолошки разврставају језици света (а они су пре прелази него чисти типови), систематизације по којима се модални искази и средства супротстављају онима немодалнима (граница међу њима је најчешће нејасна, флуидна, порозна), или, рецимо, постављање балканског према европском језичком савезу (а они се прожимају), или попис балканизама према попису европеизама уопште, разграничење филологије према лингвистици (хронолошки, рецимо, деветнаестом према двадесетом веку, а ради се о процесу неовисном о нашим арбитрарним хронолошким границама, методолошки преферирањем метафора односно модела, а и једног и другог има и ту и тамо), разврставање граматичног од неграматичног у језику, и тако даље. Или, другачије речено, фазична је и релација међу класама појава (интеркатегоријална градуелност), и релација међу члановима у оквиру класе (интракатегоријална градуелност). Из тога разлога мека логика, следствено томе и *фази лингвистика* (*фази тјрамајика*, или како слично именовано), и рачунају с појмовима *тјранице*, *маргине*, *сиве зоне*, *нејасносћи*, односно *тјериферије* и *центра*, а когнитивна лингвистика с појмовима *тјројојичности* односно *тјројојичности* и *нетјројојичности* у манифестацији језичких феномена (рецимо, у разграничавању правилног од неправилног у језику, затим граматичких категорија и класа речи, семантичких поља у таксономијама разних врста, рецимо када су у питању термини за боје, и др.) (РАДОВАНОВИЋ 2008, РАДОВАНОВИЋ 2009а, РАДОВАНОВИЋ 2009б, РАДОВАНОВИЋ 2009в). Толико о основном појмовнику.

С реченим у вези – сада, реч-две о неким *специфичнијим појмовима и терминима* који би могли наћи своје место и у фази лингвистици. Један од темељних аутора у области когнитивне лингвистике, са сличним „мекшим“ погледима када су теорија и анализа језика у питању, јесте синтаксичар, семантичар и когнитивиста, Реј Цекендоф. У његовој важној и утицајној књизи *Темељи језика* (JACKENDOFF 2002), када гради основни појмовник и терминологију, готово редовно полази од неке врсте просторних (по пореклу често информатичких, кибернетичких, математичких, физичких, рачунарских, метанаучних, и других) метафора. Најчешће, и најочигледније када су у питању прикази на разне начине фокусираних односа између фонолошких структура, синтаксичких структура и концептуалних структура, са интерфејсима међу њима, са једне стране, као и са интерфејсима према спољашњем „свету“, објектима перцепције и сазнања, слушању, говорењу, тумачењу, мишљењу, памћењу, моторици, уму, и сл., са друге стране (разуме се, уз укључивање лексикона, значења и семантике међу њих): *интерфејс, радна меморија, инџи, ауџи, процесирање, редунданца, класџер, архџекџура, конџрукџија, џраница, модул, ред, оквир, наџрава, џроизводња, изџрадња, уџрављање, везивање, хиџерархија, инкаџсулација*, и др. Било би залудно сада о свему томе расправљати, нека то буде само илустрација тежњи у грађењу метајезика лингвистичке науке (од времена појаве Ноама Чомског и његовог непрестаног посезања за математиком, особито топологијом, теоријом тополошких трансформација, теоријом стабла и графова, формалном логиком и другим општим алатима научнога објашњења). Овде ћемо, разуме се, осмотрити само неколико примера сродних, када је примена фази логике у (фази) лингвистици у питању. Узесмо малопре Реја Цекендофа као огледни пример, јер правци утицања фундаменталних наука на лингвистику јесу, мање-више исти.

Лингвистичка је наука, а нарочито њена когнитивнолингвистичка грана, појмове *скале, скаларносџи* (=скалираносџи?), *сџејена, сџејеновања*, те из њих извођену квалификацију *скаларан* (=скалиран?), почела поприлично често употребљавати, паралелно са *џрадуелношћу*, у разним доменима кад су објашњење и описивање језичког феномена у питању. За ову нашу прилику,

ваљало би издвојити третман антонимије у том погледу, када аутори, лексиколози и семантичари, неретко антониме разврставају (уз разне друге класе, по различитим другим мерилима) на оне скаларне (=скалиране?), *сѝейеноване*, *ѓрадабилне* и оне нескаларне (=нескалиране?), *несѝейеноване*, *неѓрадабилне* (неки веле „комплементарне“, и уопште, ради се о дискусији, а не о коначно учвршћеном појмовнику и терминологији) (PALMER 1976: § 4.5, LYONS 1977: § 9.1, CROFT and CRUSE 2004: §§ 7.2, 7.3, Драгићевић 2007: § 11.1.2.11, PRĆIĆ 2008: § 7.3, KOSTIĆ 2008: § 1.1, РАДОВАНОВИЋ 2009а: §§ 12–15). Као у примерима типа: (сразмерно лако подлежу градирању) *хладан ... врућ, добар ... лош, брз ... сѝор, велики ... мали, висок ... низак, краѝак ... дуѓ, сѝар ... млад, љубазан ... нељубазан* – према: (тешко или никако не подлежу градирању) *исѝининѝи / лажан, ѝачан / неѝачан, жив / мрѝав, мушки / женски, крив / ѝрав, ожењен / неожењен, унуѝрашњи / сѝољашњи*, и др. Но, ту нам је гласовити математичар новосадски, академик Војислав Марић, скренуо пажњу да у српском научном, особито математичком појмовнику (па и у појмовнику физике) ствари са термином *скаларан* указују на проблем који би можда ваљало разрешити његовом алтернацијом *скалиран*, да не би било неспоразума. Наиме, у српској математичкој и физичкој терминологији (не обазиремо се сада на астрономску или рачунарску), *скаларан* се односи на *скалар* (неоријентисана математичка односно физичка величина потпуно одређена једним мерним бројем – супротно дакле векторској вредности која се, осим бројном вредношћу [или вредностима], управо дефинише смером, правцем; строго узевши, скалар је дакле реалан број [по етимологији, „ред бројева“, у крајњем, „низ вредности“, „скала“, „лествица“, „мердевине“, „степенице“; типично се односи на температуру, масу, време, енергију, и сл.]). У енглеском језику као да се тај проблем не помаља: тако да ће аутори (типичан такав пример имамо у: CROFT and CRUSE 2004: §§ 7.2, 7.3) лако употребљавати термине типа „скаларан“ (‘scalar system’), чак „моноскаларан“ (‘monoscalar systems’) (0 ... *краѝак* ... *дуѓ* ...), „бискаларан“ (‘biscalar systems’) (... *хладан* ... 0 ... *врућ* ...), и сличне, што нама овде, као део метајезичког апарата фази лингвистике – управо одговара. Са доиста могућном модификацијом „скаларан“ у „скалиран“? Међу-

тим, уколико би се узела у обзир рачунарска терминологија (да сада у њу подробно не улазимо), онда би и решење „скалиран“ увело додатну пометњу (можда би у том смислу било боље „скалабилан“, но сигурно мање „у духу“ српскога језика?). Дилема, дакле, термилошка у овом погледу остаје.

С претходним у вези, *ѿојам нуле* (на материјалу из руског и енглеског језика једно добро такво новије истраживање имамо у: TRIBUSHNINA 2009) односи се на питање „граничне“ вредности што је *нул*ом зовемо, како у математици, метанаучном појмовнику, тако и у лингвистици, на (овде већ проблематизованим) *скалама* које се, рецимо, тичу „димензионалних“ квалитета / квантитета што се односе на асиметрију типа неких *антионимских* релација које се исказују придевима нарочито (помињани примери типа: ... *хладан* ... 0 ... *врућ* ...; 0 ... *крајњак* ... *дуг* ...; ... *дубок* ... *иљинѿак* ... 0; и многи други, сложенији). И уопште, у разним доменима кад су објашњење и описивање језичког феномена у питању – па те скале, по некима, могу бити од разних врста управо у погледу размештаја нуле у њима, те су, тако, онда те скале симетричне, несиметричне, потпуно или делимично преклапајуће, паралелне, непаралелне, с прекидом и без њега, и др., а вредности с обзиром на њих у суб-, супра- и међу- подручју. Дакле, по правилу се ради управо о распоређивању „скалираних“ појединости у односу на нулу (РАДОВАНОВИЋ 2009а: § 14, CROFT and CRUSE 2004: § 7.3.1.1). То, наравно, поставља и за фази лингвистику темељно питање *границе* (РАДОВАНОВИЋ 2009а, РАДОВАНОВИЋ 2006, ПИПЕР 2008), која је, разуме се, „нејасна“, фазична, те арбитарно дефинише или пресеца, отпочиње или завршава „сиву зону“, „маргину“, „периферију“ језичким варијаблама именованих појава. Један нарочит случај нејасности којим се лингвистика бави јесте разграничавање између граматичног и неграматичног (правилног и неправилног, у крајњем, прихватљивог и неприхватљивог) у језику, са „сивом зоном“ колебања у том погледу. Па се и ту с разлогом говори о степенима, или чак скалама граматичности односно неграматичности (са становишта експлицитне или имплицитне норме, тј. писаног или неписаног језичког узуса). При чему је основно питање „препознавања“ границе међу тим вредностима: *нејправилно* ... 0 ... *јправилно* (РАДОВАНОВИЋ 2009: §§ 33–34).

Следи једна општа метанаучна појмовнотерминолошка могућност (JEŽEK and RAMAT 2009), позната као *транскатигоризација* (и синхронијски и дијахронијски посматрано; и када су граматичке категорије и класе речи у питању, па и граматичке и лексичке метафоре). И она, разуме се, спада у могући појмовнотерминолошки апарат фази лингвистике, будући да се тиче појава на граници међу класама. Јасно, појава је сродна с другачије именованим феноменима, типа „прекатегоризација“, „декатегоризација“, „конверзија“, „категоријална полисемија“, и сл. Реч је, дакле, о следећим типовима случајева: када нека лексичка јединица у различитим синтаксичким, семантичким и прагматичким окружењима може да презуме различите улоге, а да јој фонолошко-морфолошка структура остане неизмењена. Рецимо, у случају „поименичавања“ придева: *Плави су њобедили*, или *Говори српски да ње цео свети разуме*; у случају „мешаних / прелазних категорија“ попут енглескога герунда, са селекционим одликама глагола, а дистрибуционим одликама именице (MALOUF 2000), као и у случају српских именичких девербатива (РАДОВАНОВИЋ 2007); у случајевима попут енглескога *near* као „хибридне“ форме између придева, прилога и препозиције (AARTS 2007); и уопште код „отворених класа“, рецимо, на релацијама клауза – глагол – прилог / придев – именица; и др. Све се то, наравно, може разматрати и у дијахроној равни, кад се проучавају агенси и процеси језичке еволуције – у лексици и граматици једнако. Тако, рецимо, по Јасмини Грковић-Мејџор (Грковић-Мејџор 2007: 71) индоевропски оптатив у прасловенском постаје императив, а ову категоријалну промену омогућила је припадност два језичка средства истом концептуалном домену. У сличном смислу (Грковић-Мејџор 2007: 71) није случајно ни „што је, рецимо, управо *да* + презент у делу словенских језика могло да замени допунски инфинитив (окамењени Д или Л јд.) или добије функцију 3. л. императива“ (о појму транскатигоријалности видети и у: РАДОВАНОВИЋ 2009а, §§ 37–38, РАДОВАНОВИЋ 2009в).

Гранулација (BERTHOLD 2007) јесте један од важних појмова фази лингвистике, онај што се когнитивносемантички узима као процес разлагања, декомпозиције целине у делове. Рецимо, арбитрарна декомпозиција психолошког времена на миленијуме, епохе, векове, деценије, године, месеце, и тако даље, континуума

спектра боја на „боје“ и њихове „нијансе“, људског века на добне и узрасне периоде, простора на километре, метре, сантиметре, милиметре, и тога реда мерне величине (по дужини, висини, ширини, дубини), масе на тоне, килограме, граме, итд., материје на молекуле, атоме, и даље, и на много других начина и у небројено другачијих домена још. Како оних „конкретних“ тако и оних „апстрактних“ (у области, рецимо, „лепог“ и „ружног“, „доброг“ и „лошег“, „праведног“ и „неправедног“, „среће“ и „несреће“, „богатства“ и „сиромаштва“, у народним и научним таксономијама, и другде). Па чак и у области логичког категорисања типа „тачно“ / „нетачно“, „истинито“ / „лажно“ (расуђивањем о степенима тачности односно нетачности, истинитости односно лажности), „правилно“ / „неправилно“ (расуђивањем о степенима правилности односно неправилности), и тако даље. А лингвистичке вредности су ту основни алати за препознавање и именоване „гранула“ у сазнајном гранулирању света, то јест – за „уређивање“ датог обрасца гранулирања датог сегмента његовог. А већ по себи су оне, те „лингвистичке вредности“, језичке варијабле, дакле, фазичне *per definitionem* (целу књигу о томе имамо у: РАДОВАНОВИЋ 2009а). Чак се може узети да је (вероватно готово) све људско мишљење што се језиком формулише и исказује, у основи фазично, сходно томе и поприлично арбитрарно. Појам *гранулације* се, уосталом, и узима као „последница груписања објеката у непрецизне скупове фази *гранула*, при чему се ти објекти групишу у те грануле по начелу сличности“ (BERTHOLD 2007: 324). У том погледу мишљено, остаје, међутим, трајно питање: Да ли је то свет сâм фазичан, па су / или су такви наше опажање и тумачење света, мишљење о њему, па и сâм говор о њима? (РАДОВАНОВИЋ 2009а: 145).

Закључне напомене: Пошавши од студија Ирене Грицкат о *анџонимима* и *анџонимији*, разрадили смо неке делове тематски сродног подручја фази лингвистике – у неколико њених појмовнотерминолошких чворишта: *скале* и *скаларносѝ*, појам *нуле*, *ѿранскаѿеѿоризација*, *ѿранулација*. Показали смо при том да ни из далека ствари у тој области наших знања о језику у научном апарату за његово темељно проучавање нису до краја рашчишћене.

Литература

- Грицкат, Ирена. „О антонимији.“ *Зборник [Мајинце српске] за филологију и лингвистику* 4–5 (1961–1962): стр. 87–90.
- Грицкат, Ирена. „Прилошке речи посматране кроз феномен антонимије.“ *Јужнословенски филолоџ* 45 (1989): стр. 1–26.
- Грковић-Мелџор, Јасмина. *Сјиси из историјске лингвистике*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007.
- Драгићевећ, Рајна. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Пипер, Предраг. „Граматика границе.“ *Јужнословенски филолоџ* 64 (2008): стр. 307–322.
- Радовановић, Милорад. *Сјари и нови сјиси. Огледи о језику и уму*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007.
- Радовановић, Милорад. „Фази логика у лингвистици: Темелни појмовник и систематизација.“ *Семантичка проучавања српског језика*. Ур. Милорад Радовановић и Предраг Пипер. Београд: САНУ (Одељење језика и књижевности – Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, 2), 2008: стр. 11–44.
- Радовановић, Милорад. *Увод у фази лингвистику*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009а.
- Радовановић, Милорад. „О ’нејасним’ категоријама и сродним појавама.“ *Глас СДХИИ* (Одељење језика и књижевности, 25). Београд: САНУ, 2009в: стр. 91–105.

- AARTS, Bas, David DENISON, Evelien KEIZER and Gergana POPOVA (eds.). *Fuzzy Grammar. A Reader*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- AARTS, Bas *Syntactic Gradience. The Nature of Grammatical Indeterminacy*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- BERTHOLD, Michael R. „Fuzzy Logic.“ *Intelligent Data Analysis. An Introduction*. 2nd revised and extended edition. Eds. Michael Berthold and David J. Hand. Berlin – Heidelberg – New York: Springer, 2007: стр. 321–350.
- CROFT, William and D. Alan CRUSE. *Cognitive Linguistics*. Cambridge – New York: Cambridge University Press, 2004.

- JACKENDOFF, Ray. *Foundations of Language. Brain, Meaning, Grammar, Evolution*. Oxford – New York: Oxford University Press, 2002.
- JEŽEK, Elisabetta and Paolo RAMAT. „On parts-of-speech transcategorization.“ *Folia Linguistica* 43/2 (2009): стр. 391–416.
- KOŠTIĆ, Nataša. „Antonimija kao sintagmatska relacija: Istraživanje na korpusu savremenog srpskog jezika.“ *Зборник Мајмце српске за филологију и лингвистику* 51/1–2 (2008): стр. 99–117.
- LYONS, John. *Semantics*. Vol. I. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- MALOUF, Robert P. *Mixed Categories in the Hierarchical Lexicon*, Stanford, CA: Center for the Study of Language and Information, 2000.
- PALMER, F. R. *Semantics. A New Outline*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- PRČIĆ, Tvrtko. *Semantika i pragmatika reči. Drugo, dopunjeno izdanje*. Novi Sad: Zmaj, 2008.
- RADOVANOVIĆ, Milorad. „Metafora 'granice' iz ugla fazi logike.“ *Višjejezični svet Melanije Mikeš*. Ur. Plemenka Vlahović, Ranko Bugarski i Vera Vasić. Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu – Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije, 2009b: стр. 151–158.
- TRIBUSHININA, Elena. „The linguistics of zero: A cognitive reference point or a phantom?“ *Folia Linguistica* 43/2 (2009): стр. 417–461.

Summary

Milorad Radovanović

FUZZY LOGIC IN LINGUISTICS: ITS BASIC CONCEPTS AND TERMINOLOGY

In this article the implementation of fuzzy logic in linguistics is concerned, with special reference to so-called ‘fuzzy linguistics’ and ‘cognitive linguistics’. In this respect, some basic concepts and terms are discussed: antonymy (including both gradable and non-gradable antonyms), scales (scalar systems, monoscalar systems, biscalar systems, overlapping scalar systems), qualitative / quantitative scalar adjustment, zero value / point

(including subterm, supratern, mid-zone), granularity, transcategorization, conversion, open categories, fuzzy boundaries, prototypes, centre and periphery, vagueness, an so on.

ВЛАДИСЛАВА РУЖИЋ
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику

ЗАВИСНЕ РЕЧЕНИЦЕ СА ЗНАЧЕЊЕМ ЦИЉА*

Описане су зависне реченице које се углавном уврштавају у одредбене намерне (*Устџао је рано да би на време ситиџао на посао*), али им се приписује и улога допуна управног предиката (нпр. *Иде да сјава*). Ове клаузе са значењем циља одликује: везник *да* + презент у потврдној форми, могућност замене инфинитивом и(ли) падежном конструкцијом, основни глаголи кретања у управном делу, специфична синтаксичко-семантичка обележја и интерпункцијска неиздвојеност.

Кључне речи: стандардни српски језик, синтакса, намерна реченица.

1. Тежиште овог рада стављено је на зависне клаузе које се на основу структурно-функционалног критерија могу тумачити као циљне допуне управних предиката. У складу с тим ексцерпирани су из књижевних текстова савременог српског језика¹ клау-

* Рад је део пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка исјераживања* (2006–2010), финансираног од Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Корпус чине савремена књижевна дела: Д. Киш (1982) *Баша, ђејео*. Београд: Нолит; Д. Киш (1990) *Мансарда*. Изабрана дела Данила Киша. Београд: БИГЗ; И. Секулић (1968) *Кроника ђаланачког ѓробља*. Београд: Београдски графички завод; А. Тишма (1994) *Ујојреба човека*. Београд: Књига комерц; М. Црњански (1987) *Дневник о Чарнојевићу*. Београд: Нолит; З. Ђирић (2002) *Хобо*.

зе (уз моционе глаголе) с везником *да* и презентом, будући да су оне, како тврди И. Грицкат, „каснији заменици инфинитива“ (Грицкат 2004: 80–84), а то се може објаснити тиме што се допунски однос развија непосредно између управне речи и падежног додатка или инфинитива, нпр., *сигнал за долазак, жели доћи ...*

Према учењу А. Белића „допунске (падежне) синтагме само по облику, могу бити по значењу одредбене“ (Белић 1998: 472)². Исто важи и за допунске клаузе. Са семантичког аспекта оне су обавезне, будући да је њихова појава мотивисана значењем управних речи, док су реченице које се додају главној клаузи, по правилу, факултативне.³ Реченицом као допуном реферише се о непредметном, апстрактном садржају различитих предикатских израза, док се реченичним додатком дају информације о условима, начинима реализације или смештања радње у одређену ситуацију означену главном предикацијом, а то може бити и *намера* (као субјективна одлука)⁴ ради које се предузима каква свесна акција.

За Стевановића намерне реченице по синтаксичкој функцији јесу допуне (Стевановић 1974: 845). У *Граматици српског језика*, међутим, оне се сврставају у *одредбе циља*, којима се проширује информација више реченице, а неке могу бити „*дојуне за циљ*, уз глаголе свесно предузетог кретања“, када се „постојање намере при предузимању кретања већ подразумева [...] Овакве реченице су увек потврдне, не могу стајати испред главне, типичан облик им је *да* + презент, а субјекат им је једнак субјекту непрелазног, односно објекту прелазног глагола кретања“. Тако аутори истичу битна обележја тих клауза као циљних допуна (Станојчић и Поповић 1992: 316–317).

Београд: Народна књига, Алфа; Д. Ћосић (1997) *Корени*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства. Код примера наводила сам следеће скраћенице: Д.К. БП; Д.К. М; И.С. К; А.Т. УЧ; М.Ц. ДЧ; З.Ћ. Х; Д.Ћ. К.

² А. Белић је утемељио учење о синтагми као јединици која чини јединство представе, тј. значења или функције (1998: 128).

³ Поделу зависних реченица на допуне као обавезне и додатке као факултативне синтаксичке јединице заступа немачки лингвиста Енгел, чији је модел представљен у *Граматици* (Мразовић 1999: 500). Тај принцип примењујем у студији Ружић 2006: 172–174.

⁴ Тако је *намера* дефинисана као психолошки појам (Крстић 1996).

Разматрајући сложену категорију циља (тј. теличности) унутар „категоријалног комплекса каузалности“, П. Пипер истиче да су са финалним значењем комбиноване категорије: аниматност, узрок, услов, агентивност, време и модалност (Пипер и др. 2005: 803–812). Описујући *циљна значења* предлошког акузатива, Н. Арсенијевић уочава интерференцију циља са просторном, социјативном, објекатском и наменском категоријом, уз дистинктивни критериј директност/индиректност циља (Арсенијевић 2003: 239–256). Ауторка објашњава природу датих синтаксичких конструкција и с обзиром на лексичку семантику именица.

2. Пошто су у центру овог рада циљне реченичне предикације које могу бити номинализоване предлошким акузативом са значењем циља, овде је у обрнутом смислу вршена анализа. Зависним клаузама, уведеним везником *да* и немобилним презентом,⁵ управљају основни глаголи кретања. За разлику од *рашчлањених*⁶ намерних реченица, допунске клаузе с истим значењем карактерише *нерашчлањеност* (уп.: *Испружио је руке /са намером/ да дохвати лоптицу* и *Иде да вечера*).

Семантичкој категорији финалности блиске су категорије *иницијалности*, *циљности*, *намена*, *сврха*, па их је тешко диференцирати.⁷ Овде полазимо од тога да се зависним предикацијама могу изразити радње које су мотивисане пре свега потребама, нагонима или тежњама човека као свесног бића да то чему тежи оствари сам, у заједници са ким или пак да неко други буде извршилац његовог наума (*Сео је да руча; Звао га је да попије кафу; Одвео их је да спавају*). При томе, акценат је стављен на лексичка

⁵ Према М. Ивић (1970), за исказивање намере употребљавамо презент немобилног карактера, који је могуће заменити инфинитивом под одређеним условима.

⁶ Видети поделу зависних реченица према структурном критерију *рашчлањености* /*нерашчлањености* у Академијиној граматици руског језика (*Русская грамматика* II. Москва, Наука, 1980: 467–615).

⁷ У психологији појмови као што су намера („свесна или несвесна усмереност понашања“), интенција („смерање, намера, усмереност ка неком циљу“), циљ („оно чиме се завршава нека делатност, оно што је сврха одређене делатности“) слично су детерминисани. Тврди се да је личност „у сталном интенционалном односу“, а интенционалност важи и за животиње (Крстић 1996).

значења управних и зависних предикација, као и на специфичност њиховог структурно-функционалног повезивања.

2.1. Клаузе као циљне допуне. Ако су две предикације (с истим агенсима) семантички и синтаксички повезане тако да чине својеврсно функционално-значењско јединство (нпр. *Сео је да руча, Иде да сјава, Ойишао је да шражи помоћ*), тада се друга може сматрати допуном циљног типа уз глаголе којима се реферише о свесно предузетом, усмереном кретању чији је исход, односно крајњи *циљ*,⁸ означен зависним делом па инкорпориран у јединствену целину.

Реч је о фреквентним структурама с основним глаголима кретања (*ићи, њоћи, ойићи, доћи, изаћи, сићи*),⁹ с глаголима типа *сесји, лећи* и сл., када су промене места или положаја тела у простору замишљене као постизање каквог циља.

Клаузе са значењем циља реферишу о радњи као о достигнутом циљу (без обзира на аспектуалност управне предикације) смештеном у просторне релације: *Иде да легне* (у кревет), *Легао је* (у кревет) *да сјава, Сео је* (за сто) *да руча*. Уз глаголе *лећи* и *сесји* допунске предикације означавају оне радње које је могуће обавити у лежећем или седећем положају: *лећи* – спавати/одмарати се, *сесји* – јести, писати итд.¹⁰

Оваквим исказима пресупонирана је готовост какве циљне радње, за коју, иначе, постоји спремност агенса да је оствари.¹¹ У њима глагол кретања сигнификује саму покретачку снагу агенса да чини што:

⁸ Арсенијевић дефинише *циљ* као „нереализовани производ жеља или тења живог агенса“ (2003: 239).

⁹ Битно обележје тих глагола у односу на друге (*ходаји, шрачји*) јесте компонента циљности, а уз то они реферишу о напуштању или освајању неког простора. Глаголи *шрачји, јурији, врајији се* (доћи поново на исто место) ређе се употребљавају јер су другачије семантизовани.

¹⁰ Уз исте глаголе други део у презенту не може бити номинализован, будући да се њима означава заузимање одређеног положаја тела у простору, док су другачијег типа радње *сјаваји, сунчаји се, ручаји*.

¹¹ Таквој интерпретацији примера погодује појава управног глагола од перфективног вида, а употребом глагол *ићи* у датом контексту постсупонирана је извршеност радње, која потиче од решености носиоца да се то деси, нпр.: *Идем ја!*

Око десет сати, кад су већ пошли да легну, чуло се одједаред ... да се на друму зауставила кола (И.С. К, 55); ... кажи лепо господину Бранку лаку ноћ, па да нас двојица идемо да вечерамо и да спавамо (И.С. К, 186); ... а кад сиђе да обедује ... (А.Т. УЧ, 148); Једаред, ушао да руча ... (И.С. К, 24); Пред зору ... легао сам, да спавам (М.Ц. ДЧ, 42);¹² Вера је изнела светло суро ћебе ... и легла да се сунча (А.Т. УЧ, 102); Ја бих тада, ... одлазио, тобоже случајно, да се пружим на отоману (Д.К. БП, 40); Старији би ... раширили ћебе и сели да се картају (А.Т. УЧ, 136); ... моли Средоја за оловку и седа да напише неколико речи (А.Т. УЧ, 260).¹³

Зависни предикати овде првенствено сигнализирају заузимање места где треба да буде финализована дата радња (*лећи* негде). У сам чин кретања који не мора бити ни започет (*Иде да легне*) инкорпорирана је јединствена представа о циљном кретању: мењање положаја тела агенса у простору – из усправног у водоравни. Кад су у питању стања (*сјавати*) или активности (*ручати*), опет имамо јединствену представу о кретању и циљу као задовољењу психофизиолошких потреба (за сном, за храном и др.) или активности својствених човеку: *Иде да сјава / да руча / да се сунча / да учи / да ради*. У основи таквог усмереног кретања стоји заправо вољни напор, тзв. енергетски потенцијал (нагон), па је ту имплицирана деонтичка компонента потребе, нужности („треба, мора“ *да руча / да учи*).¹⁴

На семантичком плану те структуре карактерише концепт циља интегрисаног у кретање, агентивност, непосредна лоцираност, имплицирана лексичком семантиком предиката. На синтаксичком плану то су нерашчлањене структуре, чији је други део

¹² Необична је појава зареза пред конструкцијом са *да* и презентом, али то је индивидуално стилско обележје писца, који на тај начин врши експресивно рашчлањавање своје реченице.

¹³ Војновић (2002: 52) налази потврду за инфинитив у позицији финалне допуне, „али без потенцијалне нијансе“ уз глагол *седаћи* у језику Ј. С. Поповића: *ко у гостинионици са другима седа јесћи*. У примерима из мог корпуса с глаголом *сесћи* обавезна је конструкција *да* + презент.

¹⁴ Ако импулс за те радње потекне од неког наредбодавца (*иди да једеш*), то не подразумева спремност или потребу потенцијалног извршиоца да чини оно што му је задато.

замењив инфинитивом при идентичним агенсима, евентуално, предлошким акузативом (*иде да руча / ручайѝи / на ручак*).

Поједине примере можемо интерпретирати као перифрастичне предикате с моционим глаголом којим се реферише о започињању, односно завршетку усмереног кретања, а другим глаголом именована је радња (нпр. шетња, посета) која започиње од неког локализатора или се завршава негде: *оѝишао је да шейѝа* (= одшетао је), *доћи ће да ме ѝосеѝи* (= доћи ће у посету, посетиће ме). Нпр.:

Увече, изађе да прошета ... (И.С. К, 234); Он полази да испрати Веру... (А.Т. УЧ, 138); Прота дошао да је посети ... (И.С. К, 97); Ишла је госпа Нола да обиђе удовицу (И.С. К, 103); ... а млађи отишао да служи војску (И.С. К, 270); ... а човек пред прозором у по речи окрете се да бежи (И.С. К, 55).¹⁵

У функцији зависног предиката којим управља такође глагол кретања може бити и прелазни глагол са обично предметним објектом (аниматност – / +) типа *циља* (нпр. *иде да куѝи храну*→ ПО ХРАНУ, *дошли су да ме зову*→ ПО МЕНЕ),¹⁶ а присутно обележје нужности понекад је експлицирано модалним глаголом *морайѝи* у главној клаузи:

Вера се облачи, излази да купи хране (А.Т. УЧ, 154); ... која је, упркос наговорима мужа, коме није веровала, кренула сама да потражи помоћ за сина ... (А.Т. УЧ, 108);¹⁷ Отишао је да прими новац (И.С. К, 267); ... морао је поћи да негде потражи стан (А.Т. УЧ, 257); Дошли су да ме зову, јер ме је прота тражио (М.Ц. ДЧ, 63); У једном таквом моменту госпа Нола устаде да донесе послужење (И.С. К, 62); Мора одмах поћи да потражи неку власт (А.Т. УЧ, 116).

Кад је у питању предикат типа *ѝражѝиѝи*, циљ тог усмереног кретања (*ићи у ѝоѝраѝу*, трагати за чим) јесте проналажење

¹⁵ У синонимичном односу са претходном конструкцијом стоји идиом *оѝићи у војску*, а овај пример може бити интерпретиран фазним глаголом и инфинитивом: *ѝоче бежайѝи*.

¹⁶ Овакве примере са конструкцијом ПО + именица у акузативу Арсенијевић тумачи као индиректно испољавање циља (2003: 246).

¹⁷ Апстрактни појам *ѝомоћ* претпоставља постојање аблативног агенса (онога од кога треба да стигне помоћ).

објекта: *Адвокаџи их је оставио у колима, а сам дошао пешце да њих изражи конак* (А.Т. УЧ, 158). Тако конципирана акција кретања треба да резултира налажењем објекта потраге.

Крајњим циљем кретања може бити и финализација различитих послова (в. примере доле). Радње као што су уговарање посла, куповање, држање предавања и др. подразумевају такође агенсе с активном улогом контролора тих акција (у психолошком смислу кретање је некад усмерено на другог са којим агенс настоји да успостави различите врсте комуникативно-социјативних односа), нпр.:

Чим је Барон отишао да доврши посао због ког је дошао ... (З.Ћ. X, 69); Дошао си да уговориш нову тезгу ... (З.Ћ. X, 28); Могли бисте једном поћи са мном, кад идем да поднесем извештај (А.Т. УЧ, 104); А ми нисмо дошли да му нудимо нове ледомате и клима-уређаје, већ нешто много врелије. (З.Ћ. X, 189); ... нисмо дошли да пазаримо ... (З.Ћ. X, 169); ... долазио је да провоцира моју радозналост (Д.К. БП, 151); У туђини она непозната дошла је да ме утеши, јер сам плакао над вешалима (М.Ц. ДЧ, 78); Ја сам дошао да одржим у вашем граду предавање поводом комеморације (Д.К. БП, 150).

Ако се зависним предикацијама уз глагол кретања реферише о визуелном обухватању каквог објекта из датог перцептуалног поља, онда је то крајњи циљ започетог или завршеног кретања конципираног као јединство представе моционе и визуелне радње: *Жена која је долазила да погледа кућу, почела је да њој краде домаћина* (И.С. К, 31).

Треба истаћи да, изузев глагола *ићи*, *долазити*, *одлазити*,¹⁸ у осталим примерима оба глагола су обично свршеног или пак различитог вида, као нпр.: поћи – *лећи*, ући – *ручајти*, доћи – *посејити*, *кујити*, *видети*, *појити*; сести – *ручајти*; лећи – *сјавати*; долазити – *видети*, *провоцирати* итд. Баш таква морфосемантичка обележја сигнализују готовост радњи постављених као циљ.

Крајњи циљ *кретања* на шта су човека нагнале извесне околности, може бити и „оздрављење“, премда се тешко може утица-

¹⁸ Ова два итеративна глагола означавају радње које су се извршиле више пута у прошлости.

ти на то снагом воље.¹⁹ Упркос томе, овај пример открива да код носиоца кретања постоји велико очекивање да сам „одлазак“, тј. промена места, доноси оздрављење: *Збогом, идем да оздравим* (М.Ц. ДЧ, 82).

Примери у којима носилац кретања није свесно биће могу се објаснити тиме што се интенционалност везује и за подсвест, сан и може се пренети на нежива бића и животиње. Нпр: ... *нисам усїео да ухваїтим їај їренуїак када анђео сна, їај велики ноћни лейїир, дође да ми својим крилима заклоїи очи* (Д.К. БП, 25); *Приїајићу се, їа када медвед-смрїї дође да ме оњуши, да їоверује да сам мрїав* (Д.К. БП, 28).

2.2. Предикатски изрази с компонентом интенционалност у лексичком садржају (нпр. *биїи сїреман* за што, *їежїиїи, сїремїиїи* ка чему, *борїиїи се* за што итд.)²⁰ управљају допунама којима се непосредно изриче радња постављена као циљ коме се тежи: *Он зайањено усїукне и гоїшово се сїрема да зайвори їред њом враїа...* (А.Т. УЧ, 138); *Сїремам се да їосейїим г̀радић свеїоџ Андреје ...* (М.Ц. ДЧ, 117); ... *и она би се ускоро їојавила на каїији, сїремна да с њим сиће у їодрум* (А.Т. УЧ, 68); ... *сїавио је їрсїї на усїа, сїремао се да заг̀ризе* (З.Ћ. Х, 148); *Бори се да їоїале и їобију све* (Д.Ћ. К, 109). Ове допунске клаузе често могу бити номинализоване акузативом с предлозима: *на, за*.²¹

2.3. Клаузе као циљне одредбе. У многим примерима, међутим, управни глаголи кретања детерминисани су месном одредбом директивног типа, којом се заправо конкретизује место као крајњи циљ кретања, где ће бити финализована циљна радња

¹⁹У својој студији Ј. Мелвингер тврди да таква стања није могуће планирати, па отуд није могућа ни употреба инфинитива.

²⁰М. Стевановић (1974: 846) с разлогом истиче да су намерне реченице „најсродније с реченицама за жељу, готовост и спремност. Али су оне различне и од ових“.

²¹Анализирајући номинализоване структуре где је интенционално значење кондензовано акузативом с предлогом *за*, М. Радовановић (1978: 88) тврди следеће: „У оваквим примерима ... тешко је разграничити *инїенционално значење* од значења *семанїичке доїуне*, па се, отуда, ... намеће у овом погледу неутрална, недистинктивна семанїичка интерпретација без облика потенцијала (Да + V)“.

о којој реферише зависна предикација (*одлази у мензу да руча*, тј. одлази у мензу, где ће ручати), уз обавезно идентичне агенсе:

Одлази ... у мензу да руча и вечера (А.Т. УЧ, 125); Сутрадан, младићи дошли у гимназију да покупе што им је још од ствари тамо остало, и да се од наставника дефинитивно опросте (И.С. К, 140); Отишао је у град да потражи неко возило ... (А.Т. УЧ, 157); Онда ... идем у кухињу да помажем мајци и да покупим кашичицом слој надева са дна шерпице (Д.К. БП, 24); Па јури у град ... да купи то некакво топло а ипак нежно парче одеће (А.Т. УЧ, 15); Отићи ће у разред да одржи последњи час (Д.Ћ. К, 241); Долазио је кући само да се обрије (Д.К. БП, 111); Стаде уз багрем да је сачека (Д.Ћ. К, 129).²²

Овако структуриране клаузе представљају одредбе месног појма, којима се дато место спецификује и према замишљеној радњи која треба да се ту догоди.

Елиминисањем одредбе циља мења се функционално-структурни тип клаузе и семантички однос између моционе и зависне предикације, и успоставља чвршћа веза, таква да друга клауза преузима улогу непосредне циљне допуне (уп. *Идем у кухињу да /шамо/ једем* и *Идем да једем*). У том случају податак о месту реализовања замишљене радње потиснут је у други план, а у жижи је циљ конципиран као јединствена, недељива целина с усмереним кретањем.

Ако се у позицији циљног адвербијала нађу лица, зависном предикацијом реферише се о акцији у коју је укључено на одређени начин и то лице (као објекат, адресат, коагенс), тако да омогући остварење циља:

Никола ... пође ка гласу у помрачини, да га задави и баци напоље (Д.Ћ. К, 61); Једно преподне дошао је до госпа Ноле председник српске црквене општине да замоли неки већи прилог (И.С. К, 66); Дошао је код оца да се опрости (М.Ц. ДЧ, 112); ... и кренула према мени да ме помилује по коси (Д.К. БП, 203).

²² Има примера са потенцијалом уз везник *да* којима управљају глаголи кретања: ... *ћрчи на њијацу да би најмила носача* (А.Т. УЧ, 119), који откривају претежнију компоненту финалности.

Понекад је зависном предикацијом означено оно што не може зависити од нечије воље, но ту је пресупонирано очекивање да промена места може да утиче на промену начина живота или да донесе смрт, чиме се истиче неминовност крајњег исхода свесног кретања усмереног на неки локализатор:²³ *Сасѿао се само са женом ... и ойишао некуд да йоново нађе живоѿи* (И.С. К, 30); *Нано, да идем на салаш да живим* (И.С. К, 93); *Ойѿушѿен сам из војске и ѿуѿоваћу у мој завичај да умрем, мада ми лечник рече, да ћу жи-вейѿи још ѿридесетѿ година* (М.Ц. ДЧ, 119).

2.4. Фактитивно-циљне клаузе. Уз прелазне предикате типа *звайѿи* или *слаѿи*, *даѿи*, *йонудѿи* и др. (*Оѿац ѓа звао да дође на вечеру*, Д.Ћ. К, 89; ... *йозвао сам Бокана да ѿриђе*, З.Ћ. Х, 14; *Кад ... шаље калфу да види шѿа ѿо раде деца*, И.С. К, 219; ... *да ме йошаљу у Беч да учим*, МЦ, ДЧ, 48; *Обишао је неке йозна-нике ѿравнике који су ... били йослаѿи да раде у Новом Саду*, А.Т. УЧ, 107) семантички објекат или адресат главног предиката постаје субјекат у зависној клаузи, а агенс управног глагола има улогу иницијатора радње.²⁴ Циљ радњи типа *давања*, *слања*, *йозива* може се саопштити предлошким акузативом (на пробу, на учење, на рад). И овде се обе радње, премда имају различите агенсе, могу сматрати јединственом целином, будући да је планирани циљ предузете акције интегрисан у активност циљно усмерену на потенцијалног извршиоца.

Да управни предикат може бити „каузативни глагол којим се означава узроковање кретања какве особе, односно узроковање њеног премештања у простору ...“ утврдила је Ј. Мелвингер (1986: 28). Нпр.: *Кад ме бледоѿ и йоѿуреноѿ одведоше у собу да сѿавам, дуго су ме љубиле и смејале се...* (М.Ц. ДЧ, 66); *Водио је девојчице да ѓледају Тисин водени цвейѿи* (И.С. К, 126). У примеру: ... *ѿакође су йочели да му доводе своје збуњене дечаке и девојчице да их йоду-чава* (А.Т. УЧ, 258) агенс каузира радњу планирану над пацијенсом коју треба да обави неко други.

²³ Према тумачењу психолога, *финално* је оно што се односи на завршне исходе (сам живот).

²⁴ У текстовима из 19. века примећено је да се у таквим хетеросубјекатским ситуацијама уз исти тип глагола употребљава као интенционална допуна инфинитив (Петровић, Војновић 2005: 81).

3. Намерне клаузе као рашчлањене структуре. Ако се првом предикацијом реферише о било каквим активностима агенса које треба да омогуће остварење планиране радње, о чему информише друга предикација, то су намерне клаузе рашчлањене структуре.²⁵ Између те две предикације повезане финалним семантичким односом може се развити узрочна клауза с лексемама типа *циљ*, *жеља*, *намера* и сл. У већини примера из корпуса неидентични су субјекти и њима управљају различити глаголски предикати, што је карактеристично за намерне клаузе у ужем смислу.²⁶

Потенцијалом уз везник *да* истиче се интенционалност, поред финалности, док је за конструкцију са немобилним презентом карактеристична пре свега циљност (М. Ивић: 1970). Уп.: *Излази да кући хране и циђарейте ...* (А.Т. УЧ, 121); и *Гонили су нас друмом у њрк да бисмо шићо њре сјићли* (А.Т. УЧ, 185).

У старосрпској пословно-правној писмености, према истраживању С. Павловића (2009: 281–288), доминира везник *да* у намерним клаузама,²⁷ које су обично постпоноване. Ауторова запажања везана за тај дискурс важе и за данашњи књижевни језик, нпр.:

Даћу ти дукат да кажеш капетану да ме одмах позове у канцеларију (Д.Ђ. К, 222); ... најавили смо се тако што смо банули да нам не утекне (З.Ђ. Х, 188); Да скратим досаду, почех да вежба мчу-цицу (Д.К. М, 81); Не би ли и они прихватили, он запева сам, из свег гласа (Д.Ђ. К, 86);²⁸ Испрсих се како бих могао да удахнем ваздух (З.Ђ. Х, 137);²⁹... пева само зато да би понизио сеоске лармације (Д.К. БП,

²⁵ Значење намере „има елеменат планираног остварења циља“ (Пипер и др. 2005: 809).

²⁶ И уз глагол типа *чекајти* с експлицираним објектом остварена је финална клауза када је то чекање замишљено тако да посредством другог партиципанта (тј. његовог доласка) дође до реализације планиране радње: *Наредних дана чека Бернистер/а, да се с њим дођовори ...* (А.Т. УЧ, 137), тј. чека /да дође Бернистер/...

²⁷ О томе како је текао развој реченица са *да* + *инд. ѡрезент* у ширим балканским релацијама говори Ј. Седлачек (1970: 63), закључивши да је „*да* у српско-хрватском језику сачувало карактер лексичког средства реченичне модалности, док је у споредним реченицама код њега преовладала везничка функција“.

²⁸ Оваква конструкциона решења веома су ретка јер су стилски обележена.

²⁹ Будући да везник *како* наглашава „инструменталски карактер финалне реализације“, у таквим случајевима „финално значење има нијансу консеквентног“ (Ковачевић 1998: 100).

107); ... и прижељкују да су милионери, или инспектори полиције, али зато да би себи уредили баснословну јавну кућу ... (А.Т. УЧ, 26).³⁰

4. **З а к љ у ч ц и.** Истакнуте су специфичности конструкција *да* + *и́резенѝ* уз типичне глаголе кретања у чији је семантички потенцијал уграђена компонента циљности, што може бити експлицирано и одредбама директивног типа. Будући да су то реченичне предикације, њима се реферише о радњи као циљу (*Идем да сѝавам*), а не као тачки у простору која треба да буде достигнута кретањем (*Идем у собу*), па је та циљна радња заједно са моционом чврсто повезана у целину или ту везу остварује посредно, преко конкретизованог циља кретања (*Идем у собу да и́амо сѝавам*). У питању су предвидљиве, уобичајене активности (психофизиолошке, физичке, социјативне, перцептивне и др.) које могу бити планиране и контролисане од истог актера, као носиоца, иницијатора, каузатора. Оне су конципиране на једној страни као јединствена представа о циљном кретању, а на другој страни, то је кретање којим треба да се прво освоји какво место, а затим да се ту оствари циљ.

То су клаузе којима се изражава намера у ширем смислу,³¹ блокиране презентом уз везник *да*, чије предикације реферишу: 1) о крајњем циљу кретања инкорпорираним непосредно у само кретање (*иде да сѝава*), 2) о циљу какве тежње, стремљења, залагања, спремности итд. агенса да чини што (*сѝрема се да сѝава*), 3) о циљној акцији укљученој посредно, преко локализатора, у акцију кретања (*иде у кухињу да руча*), 4) о иницираној, каузираној циљној радњи коју треба да спроведе други актер (*зове ѓа да дође*).

А ако се ради о намери као свесној одлуци човека, узрокованој или условљеној његовом жељом, ради које он предузима било какву активност, онда се то изражава финалним клаузама, у ужем смислу (*заусѝавио је ауѝо да и́рође и́ворка људи / да / како би прошла ...*), немаркираним у погледу везника, употребе презента, идентичности агенса, дистрибуције. Тим реченицама

³⁰ Као што видимо, испред везника *да* и потенцијала налазимо понекад прилог *зайѝо* сам или у комбинацији са рестриктивним прилогом *само*.

³¹ Подтип су намерних клауза, јер је намера појам вишег степена апстрактности него што је циљ, она се искључиво приписује човеку као свесном бићу и може се везати за његове различите активности.

рашчлањене структуре експлициран је, у ствари, садржај жеље, вољног мотива, односно планиране акције, која је омогућена било којом радњом која јој претходи. Стога се оне могу сматрати експликативним предикацијама, чији супституент не може бити инфинитив, док циљне клаузе имају нерашчлањену структуру и њима се само допуњује или накнадно одређује оно што је већ инкорпорирано у семантичку структуру управних предикација.

Циљирана литератѹра

- АРСЕНИЈЕВИЋ, Нада. „Акузативне синтагме с предлозима у савременом српском језику (I, II).“ *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* XLVI/1 (2003): 107–263, XLVII/2 (2003): 53–216.
- БЕЛИЋ, Александар. *Ојшћа лингвистика. О језичкој љрироди и језичком развѹику*, I, II. Београд: Завод за уѹбенике и наставна средства, 1998.
- ВОЈНОВИЋ, Јелена. „Синтаксичке допуне и одредбе у језику Јована Стерије Поповића.“ *Прилози љроучавању језика* 33 (2002): 41–58.
- ГРИЦКАТ, Ирена. *Сћудије из исћорије српског језика*. Београд: Завод за уѹбенике и наставна средства, 2004.
- ИВИЋ, Милка. „О употреби глаголских времена у зависној реченици: презент у реченици са везником да.“ *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* XIII/1 (2004): 43–54.
- КОВАЧЕВИЋ, Милош. *Синћакса сложене реченице у српском језику*. Београд: Друштво „Рашка школа“, 1998.
- КРСТИЋ, Драган. *Психолошки речник* (треће, допуњено издање). Београд: Савремена администрација, 1996.
- МЕЛВИНГЕР, Јасна. „Инфинитивна кондензација финалне зависне реченице у савременом хрватском или српском језику.“ *Научни сасћанак славистиа у Вукове дане* 15/1 (1986): 123–131.
- МРАЗОВИЋ, Павица, Зора Вукадиновић. *Грамаћика српскохрватског језика за сћранце*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића – Сремски Карловци: Добра вест, 1999.
- ПАВЛОВИЋ, Слободан. *Сћаросрпска зависна реченица од XII до XV века*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.

- ПИПЕР, Предраг и др. *Прилози грамајици српскога језика. Синтакса савременога српског језика. Простра реченица*. Београд: Београдска књига, Институт за српски језик САНУ – Нови Сад: Матица српска, 2005.
- ПЕТРОВИЋ, Владислава, Јелена Војновић. „Употреба инфинитива у текстовима са почетка 19. века.“ *Научни састајанак славистиа у Вукове дане* 34/1 (2005): 71–88.
- РАДОВАНОВИЋ, Милорад. „Именица у функцији кондензатора.“ *Зборник за филологију и лингвистику* XX/2 (1977): 83–91.
- РУЖИЋ, Владислава. „Допунске реченице у савременом српском језику I.“ *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* XLIX/1 (2006): 123–219.
- SEDLÁČEK, Jan. „Српскохрватске потврде о развиту реченица са да у јужним словенским језицима.“ *Зборник за филологију и лингвистику* XIII/2 (1970): 59–70.
- СТАНОЛЧИЋ, Живојин, Љубомир Поповић. *Грамајика српскога језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Нови Сад: Завод за издавање уџбеника, 1992.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. *Савремени српскохрватски језик II. Грамајички системи и књижевноејезичка норма. II. Синтакса*. Београд: Научна књига, 1974.

Резюме

Владислава Ружич

ЗАВИСИМЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ ЦЕЛИ

В работе рассмотрены зависимые предложения со значением цели в современном сербском языке, которые непосредственно или посредством обстоятельства места связаны с основными глаголами движения (напр., *Иде да сјава, Отишао је у ресторан да руча*). Установлено, что структурирование таких конструкций с союзом *да* и глаголом в форме настоящего времени обусловлено прежде всего значением главных слов (глаголов движения), семантический потенциал которых содержит целевой компонент. Согласно структурно-функциональному

критерию, данные предложения относятся к нераспространенным придаточным. Они могут быть заменены инфинитивом при идентичных агенсах. В грамматиках сербского (и хорватского) языков данные предложения относятся к «финальным клаузам».

ЖИВОЈИН СТАНОЈЧИЋ
Београд

О МОРФОСИНТАКСИЧКИМ И СЕМАНТИЧКИМ
УСЛОВИМА СИНТАКСИЧКИХ
ТРАНСФОРМАЦИЈА ВЕЗНИКА (*ГДЕ, КАКО, КАД*)

Аутор дискутује начине на које српски везници *где, како, кад* пролазе кроз синтаксичко-семантичке трансформације. Главна ауторова идеја је да у томе значајну улогу игра морфосинтаксичка структура, која чини да се ова три везника могу употребљавати са истом синтаксичком вредношћу.

Кључне речи: српски језик, синтаксичко-семантичка трансформација, везници, зависна реченица.

1. Битан елеменат „упијања“ семантике и њене трансформације које налазимо у везницима јесте иманентна слобода коју та класа речи има у везивању за контекст (Грицкат 1975: 213–218, 223). Додаћу да је то на првом месту микроконтекст, а то значи и – морфосинтаксичка структура реченице као основне јединице комуникације. Показаћу овај елеменат, чију је основу тако сажето а прецизно и тачно овом својом констатацијом утврдила Ирена Грицкат, на једном примеру клаузе у саставу зависносложене реченице, то јест

– на примеру:

Аргонаути *видеше* у даљини стадо оваца *џ д е њасе*, што у њих изазва неодољиву жељу за печеном овчетином (Р. Гревс, Златно руно – роман, превели Боривоје Недић и Живојин Симић, Београд 1966, 571),

који се може трансформисати заменом оригиналног везника *зде* везницима *како* и *да*, по схеми:

(а)

Видеше у даљини стадо оваца *зде* *е* *пасе*...

Видеше у даљини стадо оваца *како* *пасе*... = **Видеше* у даљини стадо [оваца] „пасуће“/
које / што *пасе*

Видеше у даљини стадо оваца *да* *пасе*...

2. С обзиром на чињеницу да је зависна клауза у њој везана за именску реч са службом (директног) објекта у предикату главне реченице, а не непосредно за глагол „опажања“ у томе предикату, по својој *сйрукѿури*, наравно, ова реченица није у категорији онога типа клаузе какав у својој великој граматици Савремени српскохрватски језик, II. Синтакса (Београд 1986), говорећи о семантичко-синтаксичкој вредности везника *зде*, уз остало, М. Стевановић описује констатацијом да су овакве „зависне реченице без корелатива у управној реченици одредбе... места радње те реченице“, али да су „уколико су у предикату управних реченица глаголи опажања или говорења, зависне реченице... њихови објекти, допунско-изричне, дакле, реченице, колико и месне“ (Стевановић 1986: 883).

Претходно, од таквих глагола наводи реченицу са реализацијом глагола *чуши*:

Замислио се тако Имбра па није ни *чуо* *г* *д* *ј* *е* *га* *мати* *опомиње* (882),

уз констатовање да су такви примери употребе „из старијих писаца, али их има и код нових“, при чему се „они ипак ређе срећу код најновијих писаца и у данашњем свакодневном језику“ (882).

Ипак, по њеној *садржини* ову реченицу је тешко издвојити управо из овога типа клаузе, што није тешко утврдити и трансформацијом која се види у схеми:

(6)

*Видеше у даљини где стадо оваца пасе...**Видеше у даљини како стадо оваца пасе... = * Видеше у даљини стадо [оваца] „пáсти“ / „да пасе“...**Видеше у даљини да стадо оваца пасе...*

Из обе дате схеме, наине, упадљиво је да их са типом „Замислио се тако Имбра па није ни чуо г д ј е га мати опомиње“ повезује заједнички доминантни *глаголски елементи*, с тим што је он у (а) карактера атрибутске квалификације, везане за именску реч, па према томе (синтаксички) представља *одредбу*, док је у (б) карактера експликације, па (синтаксички) представља онакву *дојуну* главној реченици која се формално најчешће означава инфинитивом или презентом с везником *да*, уобичајену у српском језику (в. Станољчић 1967: 168–188).

3. У таквоме контексту, занимљив је и пример – из језика једног другог преводиоца из средине XX века, који гласи:

Оставио је жену где седи на софи у салону, с рукама прекрштеним у крилу, у очекивању да он изађе (Ц. Голсворти, Сага о Форсајтима, Превео с енглеског Михаило Ђорђевић, Просвета, Београд 1952, 82),

а у којем је употребљен везник (прилог са функцијом везника) *где* као морфосинтаксичка ознака зависне реченице са синтаксичком функцијом *одредбе* уз именицу која је објекат у предикату управне реченице, оне с којом чини зависносложену реченицу. А у предикату те управне реченице – не налази се глагол „опажања или говорења“ него глагол физичке акције *оставио*.

Занимљивост овога примера је у томе што би се везник *где* сигурно могао заменити везницима *како* и *да*, а да реченица остане у оној семантичко-синтаксичкој сфери коју је М. Стевановић дефинисао као *објекат*, чиме је и та зависносложена реченица, баш као и она коју наводи М. Стевановић када дефинише њену двоструку природу, заправо – допунско-изрична. Примери са поменути два везника, наине, несумњиво би гласили:

Осїавио је жену *како* седи на софи у салону, с рукама прекрштеним у крилу... и
Осїавио је жену *да* седи на софи у салону, с рукама прекрштеним у крилу...

Али – несумњиво је и то да то није иста она конструкција која се налази у примеру:

Замислио се тако Имбра па није ни *чуо ње* га мати опомиње (882).

Ако би то биле, уз услов да је уместо глагола *осїавиџи* употребљен глагол „опажања“ *видџи*, реченице би морале гласити:

(1) *Видео је ње* жена седи на софи у салону, с рукама прекрштеним у крилу, у очекивању да он изађе

[*Чуо је ње* жена говори ...]

(2) *Видео је како* жена седи на софи у салону, с рукама прекрштеним у крилу, у очекивању да он изађе

[*Чуо је како* жена говори...]

(3) *Видео је да* жена седи на софи у салону, с рукама прекрштеним у крилу, у очекивању да он изађе

[*Чуо је да* жена говори ...]

4. При томе, информација коју говорник (писац) даје своје слушаоцу (читаоцу) стварно би остала иста: „он је чуо/видео чињеницу вршења радње од стране жене“.

Наиме, несумњиво је да би у ситуацији употребљеног глагола *видџи*, као одговарајућег „опажајног“ за сензацију чула вида у односу на „опажајни“ глагол чула слуха *чуџи*, везници *џе*, *како* и *да* били – апсолутни синоними. Управо како су то и у реченицама добијеним на основу оне у примеру од којег смо пошли, а у којем не налазимо „опажајни“ глагол (типа *видџи*, *чуџи*, *схваџиџи*, *назреџи* и сл.), него глагол физичке акције (*осїавиџи* – у овом случају).

Уосталом, и сам тај пример могао би се заменити конструкцијом у којој је именица из субјекта зависне реченице – објекат у главној, а зависна реченица у њој употребљена као њена одредба:

(1) Замислио се тако Имбра па није ни *чуо матер ње* га опомиње ...,

(2) Замислио се тако Имбра па није ни *чуо матер како* га опомиње

...

(3) Замислио се тако Имбра па није ни чуо матер *д а* га опомиње ...,

– сва три везника, наравно, заменљива су везником односне реченице *који, -а, -е*:

Замислио се тако Имбра па није ни чуо матер *к о ј а* га опомиње ...,

али и везницима временских реченица за напредност *кад, док*:

Замислио се тако Имбра па није ни чуо матер *док (када)* га опомиње ...

С друге стране, такође је несумњиво да се пример „Оставио је жену *ѓде* седи на софи у салону, с рукама прекрштеним у крилу...” у случају са везницима *ѓде* и *како* никако не би могао трансформисати по управо датом моделу јер би таква трансформација дала неграматичне за српски језик реченице типа:

**Оѓставио је ѓ д е* жена седи на софи у салону, с рукама прекрштеним у крилу...,

**Оѓставио је к а к о* жена седи на софи у салону, с рукама прекрштеним у крилу...,

– с тим што би реализација са везником *да* била могућна, дакле, граматична:

Оѓставио је д а жена седи на софи у салону, с рукама прекрштеним у крилу...,

али са синтаксичком функцијом зависне изричне реченице, апсолутно синонимна са реченицом у којој би именица *жена* била објекат управне реченице и, дакле, гласила:

Оставио је жену *да* седи на софи у салону, с рукама прекрштеним у крилу...

Тиме би, свакако, био затворен круг могућних трансформа.

5. Теоријски, језичке законитости у развоју семантике везника тумачене су у нашој науци о језику већ средином XX века, са гледишта синхроније (в. Стевановић 1969–1970: 75–105). У контексту тих тумачења, али са елементима дијахронијске семантике,

налази се и напред цитирана дефиниција И. Грицкат (в. т. 1), као лингвисте који је један од најзапаженијих твораца и наше савремене лексикографије. У прагматици, велики Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, управо на основама таквих теоријских закључака, у свакој од одредница које дефинишу функције и значења ова три везника, као типичне примере њихове изричне („исказне“, како се тамо именује) функције наводи.

(1) за везник *зде* – као изрични везник (с вредношћу *да*):

Ал' му књига доста грдно каже, | Књига каже, *ђе* га куне мајка (НП Вук 2, 265). – А кад се пробуди, осети *зде* му је лакше (Том. Ј. 2, 30);

односно изрично-начински/временски везник (с вредношћу *док, кад, да*):

У твојој башти ја те видјех јуче, | *Гдје* береш крупне распукле гра-
нате (Шант. 3, 29);

(2) за везник *како* – као изрични везник (с вредношћу *да*):

Очевидно је *како* устанак српски не би имао прилике да плане, да суревњивост Аустрије и Русије и Француска револуција нису нагнале Аустрију и Русију да напусте освајања (Нов. 14, 20) и

(3) за везник *да* – као изрични везник (с вредношћу *да*):

Ми јој кажемо *да* идемо у Дубровник по со (НПр Вук, 7). – Никоме не пада на ум *да* негира вриједности (Матвејевић П., Реп. 1959, 4–5/39). – Постоје и други органи који су власни *да* правни поредак промене (Јов. С. 5, 129).

6. Ово су све чињенице (језичког) *стања* и (језичких) *могућности*. Лингвистици остаје да дефинише *језички сисџем* који је основа датих чињеница стања и могућности. При томе, навикнути да објашњење појаве неког језичког феномена у домену синтаксичких система тражимо најчешће у вези тих система са семантиком, прве идеје налазимо у поставкама о лексичком значењу прилога који су у функцији везника датих зависних реченица.

Тако ће правац наше анализе односа:

Видео је \bar{z} δ е жена седи на софи... = Видео је δ а жена седи на софи...

вероватно ићи на тумачење да $\bar{z}\delta$ имплицира *месно* значење, те да се дубинска значењска структура ове реченице може свести заправо на исказ који би гласио:

Видео је [место] \bar{z} δ е жена седи на софи...

Ипак, овако сложене чињенице могу нас подстаћи и на идеју да у семантичким односима тражимо и утицај *језичког средстава* којим се значење преноси. А то значи и повлачење аналогije са формирањем односа у другим језичким нивоима.

(1) Рецимо, А. Белић у својој Општој лингвистици, тумачећи на гласовним системима језика *промене у језику уошшше*, указује на то да језичка јединица „при својем остваривању има слободно кретање у извесним границама, тако да оно и даје“ варијанте те јединице (Белић 1998: 316). У томе контексту, он наводи и (тада) „нова тумачења, основана на микроскопској анализи гласова“ у студијама финског лингвисте Арва Сотавалте (Arvo Sotavalta, *Über die Struktur der Laute, Annales Academiae Scientiarum Fennicae, S. V. XLIII, Helsinki, 1940, 1–212; Zur Theorie der Lautveränderungen, Ibidem, 1–178*), која у историјским променама датих језичких јединица (конкретно – гласова) констатују четири групе промена „којима се гласови подвргавају: 1) губљења гласова (‘апотезе’), 2) прелаз једног гласа у други (‘алотезе’), 3) премештања гласа (‘метатезе’) и 4) постанка гласа (‘епитезе’)“.

(2) Отуда – сигурно је могућно одређена језичка правила наћи и у основи промена у синтаксичким системима. И то управо због тога што је, стварно, увек реч о *морфосинтаксичким системима*, дакле – о *облику* језичких средстава на нивоу реченице и њиховој вези са значењем. Другим речима – има ли икакве сметње да се слична језичка правила, нпр., правила замене, премештања, аналогije и сл., констатују у основи промена у тим системима? – Рекао бих да нема.

Цитирана литература

- БЕЛИЋ, Александар. *Избрана дела, Први том: Ошћа линџвистика – О језичкој природи и језичком развоју*. Београд: Завод за издавање уџбеника, 1998.
- ГРИЦКАТ, Ирена. *Студије из историје српскохрватског језика*. – Београд, 1975.
- СТАНОЈЧИЋ, Živojin S. *Jezik i stil Iva Andrića*. Beograd, 1967.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. „Карактер значења везника као спољних знакова унутарње везе међу реченицама.“ *Јужнословенски филолог* књ. XXVIII/1–2 (1969–1970): 75–105.
- СТЕВАНОВИЋ 1986: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик. II. Синтакса*, Београд: Научна књига, 1986.

Summary

Živojin Stanojčić

ON MORPHOSYNTACTIC AND SEMANTIC CONDITIONS OF
CONJUNCTION SYNTACTIC TRANSFORMATIONS (*GDE, KAKO, DA*)

Author is discussing the ways in which semantic transformations of three Serbian dependent clause conjunctions (*gde, kako, kad*) occur. The main author's idea is that the morpho-syntactic structure has a significant role in conditions that make possible the use of these three conjunctions with the same syntactic value.

ЈЕЛИЦА СТОЈАНОВИЋ
Универзитет Црне Горе
Филозофски факултет у Никшићу
Катедра за српски језик

СУДБИНА СУГЛАСНИКА *x* У ПАШТРОВСКИМ ИСПРАВАМА (16–19. ВИЈЕКА)

У овом раду се бавимо судбином сугласника *x* у *Паштровским исправама* (16–19. вијека). Представили смо стање у вези са сугласником *x* у нашем корпусу с обзиром на различите позиције у ријечи: иницијалну, медијалну и финалну, тј. примјере чувања, губљења или замјене другим гласовним вриједностима и извршили поређење са ситуацијом на дијалекатском и историјскојезичком плану. На основу скецерпираног материјала дошли смо до закључка да се сугласник *x* доминантно пише у свим позицијама у ријечи, али и да у свим позицијама имамо појединачне случајеве како губљења тако и супституције другим гласовним вриједностима: *z*, *φ*, *κ*, или надомјештање хијата сугласником *v*.

Кључне ријечи: *Паштровске исправе*, говор Паштровића, сугласник *x*, супституције *x*, губљење *x*, чување *x*, историја српског језика, фонетски процеси, морфонолошки процеси.

1. *Паштровске исправе* пружају изузетно занимљив материјал за језичка истраживања, представљају значајну карику за употпуњавање историјске и територијалне слике српског језика, те развоја и распрострањања одређених језичких изоглоса. Подручје Паштровића је приморска област, која се простире између Будве и Спича. На том подручју настао је у прошлости велики број докумената која данас представљају драгоцену рукописну грађу

за бројна лингвистичка проучавања. У двије књиге (*Пашићровске исјраве*, Књига 2 и Књига 3)¹ сабрано је и издато преко 200 докумената, најстарије су из тридесетих година 16. вијека, најмлађе из средине 19. вијека. Настале су на подручју језички занимљивом, подручју које је било доста одвојено од околних простора, историјски под управом или утицајем различитих држава: Млетачке републике (најдуже, од 1423. до 1797. године), Аустрије, Француске, Русије. И текстови *Исјрава* свједоче о бурној прошлости паштровских племена. У исправама се најчешће говори о разним међусобним споровима, организацији судства, упадима Турака и сл. Највише докумената писано је и чувано у познатим паштровским манастирима (Прасквица, Режевићи, Градиште и Дуљево), али је доста тога сачувано и у породичним збиркама (*Пашићровске* 1990). У овом раду ограничићемо се на судбину сугласника *x* у *Пашићровским исјравама*. Истовремено ћемо вршити поређење са ситуацијом у паштровском говору и у сусједним говорима, као и у писаној грађи која је интересантна за поређење.

2. Сугласник *x* српски језик је наслиједио из прасловенског, али се, осим тога, тај глас могао добити и примањем ријечи из страних језика: грчког, латинског, касније, путем многобројних позајмљеница, нарочито из турског језика.²

За сугласник *x* карактеристично је губљење (или замјена другим гласовним вриједностима) у већини штокавских говора. Сугласник *x* се од краја 16. вијека, а понегдје и нешто касније, до средине 18. вијека, губио у свим крајевима у којима је дошло до губљења. Како налазимо код Јована Вуковића, „нисмо утврдили кад је у јакој мјери почео у источнијем дијелу територије процес слабљења и ишчезавања тог гласа, али нам је познато да га на почетку XVII вијека већ није било у једном дијелу централних штокавских говора (Дивковићев језик у источној Босни, и др.)“ (Вуковић 1974: 189). У чакавском дијалекту сугласник *x* је задржан; најисточнији дио Далмације, од Дубровника на западу, затим

¹ *Пашићровске исјраве*, Књига 2, Будва 1990; *Пашићровске исјраве*, Књига 3, Петровац на Мору 1999.

² Јован Вуковић, *Исјорија српскохрватског језика*, Научна књига, Београд 1974, 189.

најстарији дио Црне Горе – њена источна половина – углавном знају за употребу сугласника *x*. Овај сугласник, како се налази у дијалектолошкој грађи, везано за подручје које је интересантније за наш корпус, чувају претежно говори у западној Црној Гори (зона око Цетиња и Ријеке Црнојевића, низ мјеста на обали), док је на истоку изговор *x* обичан углавном код муслимана (плавско-гусињска и сјеничко-новопазарска област).³

Губљење тог гласа, како се сматра, условљено је посебном артикулацијом и специфичном акустичком природом тог гласа. Међутим, „нема ниједног црногорског говора који данас у свим фонетским позицијама и у свим речима чува овај глас. 'Он се чује слабо ђе здраво, постојано и на сваком мјесту у ријечи', рекао је још Вук (Пословице XIV). Затим, исто тако недоследност показују и говори у којима на месту старијег *x* стоји данас који други глас. И треће, они говори који по правилу губе овај глас, губе га углавном у свим позицијама... Одавде се види и основна разлика у самој хронологији појава: док други наши говори у том погледу показују данас само резултате раније тенденције, црногорски, напротив, узети у својој целокупности, или непосредно чувају и све прелазне ступњеве од фрикативног *x* до његових обичних заменика или самом системом ових дају јаснији појам о целокупном развоју овог гласа“ (Бошкових 1978: 7). Углавном средњоштокавски и готово сви новоштокавски говори не знају за употребу овог гласа.⁴

Имао је неједнаку судбину у различитим говорима: чува се, замјењује другим гласовима (углавном са *k*, *ǰ*) или губи у зави-

³ Видјети: Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод у штокавско наречје*, Матнца српска, Нови Сад 1985, 161; Радосав Бошкових, *О природи, развоју и замјеницима гласа x у говорима Црне Горе*, Одабрани чланци и расправе, ЦАНУ, Титоград 1978, 7–21; Михаило Стеванових, *Источнoцрногорски дијалекти*, Јужнословенски филолог XIII, 1933–1934, 47; Митар Пешкан, *Сјаноцрногорски, средњокајунски и њешански говори*, СДЗб, књ. XV, Београд 1965, 171; Бранко Милетић, *Црмнички говор*, СДЗб IX, Београд 1940, 297; Данило Вушових, *Диалекти источне Херцеговине*, СДЗб III, 1927, 26; Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, Јужнословенски филолог XVII, 1938–1939, 27; Радоје Симић, *Левачки говор*, СДЗб XIX, Београд 1972, 114–115; Мирослав Николић, *Говори србијанског Полиња*, СДЗб XXXVII, Београд 1991, 279.

⁴ Александар Белић, *Историја српског језика*, Изабрана дела 4, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1999, 96.

ности од положаја у ријечи (иницијалног, медијалног или финалног), сусједних гласова или морфолошких утицаја. Овдје, као занимљиву, износимо и претпоставку Бернштејна да се узрок за губљење сугласника *x* у српском, македонском и бугарском треба тражити у констелацији словенских и несловенских језичких структура на Балкану.⁵ Али, додали бисмо, и не само њих, јер је процес везан за нестабилност у изговору овог сугласника везан и за шири простор словенских језика (в. фусноту 9).

Познато је да се тај глас углавном чува у говору муслимана, али је питање његове артикулације у тим говорима такође од посебног значаја. Што се тиче питања чувања сугласника *x* у говору муслимана јављају се, углавном, два мишљења: прво, да је то последица утицаја турског језика⁶, и друго, да је то утицај изолованости тог дијела популације након турских освајања и конзервације старијег стања, а не у прихватању страног фонолошког елемента.⁷ У корист другог виђења веома илустративно налазимо код Александра Белића, који каже: „да баш то да *x* у српском,

⁵ С. Б. Бернштейн, *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*, Москва 1961.

⁶ Професор Асим Пецо узроке појаве муслиманског (грленог) *h*, дакле, помјереног изговора, образлаже подржавањем арапским обредним формулама и утицају њихове фонетике на домаћи изговор: „Молитве и све друго што је пратило исламизацију, имале су у овом видног значаја..., дакле на присуство фонеме *x* у ријечима страног поријекла, које су долазиле заједно са новом религијом, и уопште новим начином живљења“, Асим Пецо, *Ижавскошћакавски говори западне Босне*, БиХД36 I, Сарајево 1975, 240.

⁷ О овоме аргументовано налазимо код проф. Р. Симића: „...у турском језику не 'постоји одговарајућа фонема *h* – него управо *x*' (супротно арапском са више гутуралних фонема). На то упућује Бангуаглуов опис, по којем је ово 'шумни, прострујни, безвучни грлени (или непчани) сугласник'. Узмемо ли сада у разматрање словенске гласове овог реда, имаћемо сасвим друкчију слику него у турском: словенски језици познају више гласовних вриједности из овог домена, а најмање две: *x* и *h*. Овај други глас није никако редак: 'Налазимо га – пише Р. Бошковић – у читавом низу словенских језика и дијалеката: у белоруском и украјинском језику на истоку, у чешком, словачком и горњолужичком на западу, у дијалектима словеначког југозапада и у чакавском дијалекту српскохрватског језика на југу““, Радоје Симић, *Морфонолошки процеси у српскохрватском језику*, Научно друштво за проучавање и неговање српског језика, Јасен, Београд 2002, 45–46.

мада у већини дијалеката сасвим нестаје, у неким, на пример у прчањском дијалекту у Боци, у свим положајима прелази у \bar{z} : *до̄годӣӣӣ*, *џре̄џо̄ӣӣа*, место *доходӣӣӣ*, *џрехо̄ӣӣа*, ... *x* је постало експлозивним гласом, изговорено је са смањеним спирантским елементом, као што се то понекад догађа у другим дијалектима (нпр. код Мухамеданаца у Босни, и сл.). Такво *x* личило је више на експлозивне гласове него на фрикативне гласове, и то не због тога што је изговорено спирантски него зато што је трење код њега постало слабије⁸. У прилог овом тумачењу иду и многи други говори који чувају сугласник *x*, а то су углавном периферни говори, говори незахваћени, или мање захваћени, додирима са говорима који представљају центар и исходиште процеса везано за губљење (односно замјену) тог сугласника. То ћемо сагледати и на основу нашег корпуса са подручја Паштровића (како у дијелу дијалекатских истраживања, тако и у дијелу историјскојезичких процеса представљених према стању у Пашићровским исцравама). Осим тога, различите фонетске модификације и прелазни ступњеви у изговору (како зависно од фонетске позиције, тако и идући од говора до говора) показује и стање у дијалектима. Према Р. Бошковићу, црногорски говори, узети у цјелини, или непосредно чувају и све прелазне ступњеве од фрикативног *x* до његових обичних данашњих замјена или, што је веома важно за разумијевање те проблематике, самим системом замјена дају јаснији појам о цјелокупном развоју тог гласа (па и оног који је карактеристичан за говоре муслимана)⁹.

⁸ Александар Белић, *О дијалектима*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2001, 115.

⁹ За говоре Црне Горе, Р. Бошковић каже: „Нашли смо да наше три основне групе овако стоје у погледу судбине гласа *x*: 1. група – \bar{g} , γ , \bar{x} , \emptyset (подручје околине Цетиња); 2. група – \bar{z} , v , k , \emptyset (говори непосредне околине Бара); 3. група – \emptyset , (\bar{x}) (Брда); \bar{x} , h , k , \emptyset (Црмница)... Јасно је да обе прве групе претстављају у ствари један исти тип; разлика је само у степену развоја; прва претставља почетни, а друга завршни моменат једног истог фонетског процеса“. Даље, Бошковић сматра да овај процес у обје групе прати промјена звучности, а то значи да се гласови \bar{z} и v у систему замјене не могу разумјети без овог момента. Такође и однос $x > \gamma : x > \bar{x}$, као основни постулат, значи исто што и система замјеника и потпун губитак овога гласа.... да је тенденција у свим тим говорима била да се *x* не изгуби, показује и редовна промјена $\bar{x} > k$... Промјеном $x > \gamma$ гласовни

Како налазимо код проф. Симића, изговор тог гласа у муслиманским говорима „добро илуструје почетне фазе губљења тог гласа (у томе се слаже са одговарајућим црногорским идиомима на југу, те са граничним штокавским говорима на северозападу итд.). Зато је исправно закључити да њихова етничка и верска изолација од главнине условљава чување затеченог стања не само у развоју гласа *x* већ и у другим детаљима“ (Симић 2002: 356). Мислимо да и *Пашћировске исјраве*, с обзиром на то да су настале у једном у знатној мјери изолованом простору, могу у великој мјери показати како је текао процес измјене у вези са тим сугласником.

Паштровићи припадају оним говорима који чувају *x*. О томе нам говоре дијалектолошка истраживања о говору Паштровића Миодрага Јовановића¹⁰, која ће нам бити значајна за поређење са историјскојезичким тенденцијама и стањем у писаној грађи *Пашћировских исјрава*. Међутим, сви говори, који чувају *x*, имају једну заједничку црту, у свима је тај сугласник претрпио знатне фонетске модификације, и то у свима у истом правцу (Бошковић 1978: 8). У вези са сугласником *x* М. Јовановић констатује: „Када смо кренули са истраживањем Паштровића, знали смо – у вези са сугласником *x* – за двије помало супротне констатације: прва, – овом дијалекту сугласник *x* је непознат – (Р. Алексић, *Извјештај о говору Пашћировића*), и друга, да се *x* чује чак до Бара и Скадра (*Српске народне њословице*), коју је изрекао В. С. Карацић након што је обишао Боку, Паштровиће, Црмницу, Ријечку и Катунску нахију“. М. Јовановић, даље, према прикупљеном материјалу са терена, представљајући затечено стање у вези са *x* у разним положајима у ријечи у говору Паштровића долази до следећих закључака: „Не може се нашим

систем ових говора добио је и један нов, дотле непознат глас. И било је сасвим природно да га у положајима гдје је он остао слабе фрикативности систем уклони. Ондје гдје је од њега добијено *ǰ* (које се од *ǰ̃* разликовало само по томе што је било фрикативан глас, оно није могло постати ништа друго осим *ǰ̃*...). Што се треће групе говора тиче у њој се може претпоставити следећи развитак *x* : *x* > *χ* > *h* > *∅* – у случају слабљења артикулације; а у случајевима гдје се артикулација појачавала: *χ* > *κ*. Почетни моменат представља слабљење артикулације (што је значило помјерање артикулације уназад), тј. добијање свуда *x* које тек у извјесним условима даје *κ*“ (Бошковић 1978: 7).

¹⁰ Миодраг Јовановић, *Говор Пашћировића*, Универзитет Црне Горе 2005.

приказом сугласника *x* потврдити Алексићева теза да је овом дијалекту глас *x* непознат; додуше, грађа не сугерише ни неку његову изражајнију постојаност. Ипак, колико год глас *x* понекад био више везан за поједине ријечи и облике, а мање за одређене позиције (у свима се најчешће губи), сматрамо да постоји артикулациона база за његов изговор и да је у паштровском говору кроз историју постојао извјестан континуитет његове употребе. Тешко је, међутим, увијек разликовати такво старо *x* од новог – насталог под утицајем школе, административног језика, средстава јавног информисања“ (Јовановић 2005: 174).

3. Анализираћемо стање у Пашићровским испржавама и истовремено вршити поређење са говором Паштровића, стањем на ширем дијалекатском простору, као и са историјским процесима уопште. Представићемо стање у вези са сугласником *x* у нашем корпусу с обзиром на различите позиције у ријечи: иницијалну, медијалну и финалну; тј. примјере чувања, губљења или замјене другим гласовним вриједностима. Према Бошковићу, у говорима Црне Горе замјеници сугласника *x* – *z*, *v* и *k* се разликују према томе у којем се положају у ријечи јављају (Јовановић 2005: 24–25). Упоредићемо стање у тим говорима са стањем у Пашићровским испржавама. Паштровићи су насељени из различитих подручја (Стара Србија, Брда, Брегалничка област, Херцеговина, источна Србија, Зета, Стара Црна Гора, Босна, Далмација...), нека братства су се доселила у Паштровиће прије 15. вијека, а нека у времену од 15. до 18. вијека (Јовановић 2005: 24–25). Када је дато име писара у некој од исправа, и када се зна поријекло те паштровске породице, и тај податак ћемо узети у обзир, уколико нам може бити значајан за тумачење и појашњење везано за судбину сугласника *x*.

3.1. Што се иницијалне позиције тиче, нема много примјера везано за лексеме различитог типа у којима се могло јавити иницијално *x*.

3.1.1. Примјери са чувањем сугласника *x* су следећи:

Христї (облици са том основом су доследно са *x* и у 1. и у 2. књизи *Испржава*), *Харвоевићемъ* (3/1598,45), *Харвоевићем* (3/1601,49), *хоише*, *Хервоевићи*, *Хекуре* (3/1605,54), *хоићећи* (3,1638,80), *хришанъсїива* (3/1640,81), *ходећи* (3/1644,85), *хоћу* (3/1644,85), *хитїаръ* (3,1644,85), *христїиани...* (3/1714,103), *хоће* (3/1739), *харач* (371754,114), *ходило* (3/1774,138), *оћаше да хлѹ е враїи* (3/1774,138), *хоће* (3/1783,149),

хоћу (2/1784,58), хадеџима (2/1787,59), хиџиру (3/1785,160), ходи, хилу, хиладу, хизмеџъ (3/1786,161, исправа Махмут-паше), хиладу, хилу (3/1786,162, Махмут-паша), хоџеџи, хиџо (2/1800,90), хоће (2/1802,95), хоџџемо, хоџџиџи (2/1833,145), халине, халаџџъ (2/18...,204), храму (3/1837,186), хоћемо (3/1840,191), хоћемо (3/1848,199).

Као што се види, највећи број примјера везан је за глагол *хоџеџи* (14 примјера), три за *ходџиџи*, један за *хиџар*, даље, са *х*-се јавља и презиме *Хервојевић*, остало су углавном примјери несловенског поријекла (грчки, турски, највише је примјера у двама писмима Махмут-паше).

3.1.2. Неетимолошко *х*- налазимо на почетку ријечи у неколико примјера:

бкше *храно* (2х) *Андриа...* у ноџу (2/1754,39), да *хоно ресџо* (2/1807,108), ако (је) *иџо ваше хоџенџъ* (2/1846,192), *Ђуро Андриџ Хеџиџа Никова* (3/1782,145), *хиџъ* (недатиран 2/205).¹¹

3.1.3. Сугласник *х*- није писан у следећим примјерима:

види *оће* *ли биџџъ* (у истој повељи се у другим случајевима пише *х*, чак и за исту лексему, 2/1775,51, писар Радо Цуца), *ођу џродаџџъ* (2/1823,119), *оћемо ноџаџџъ* (2/1797,69), *оће* (и *бих*, *џисах*, *сџиранех...*; *биџџъ*, 3/1738,107, писар Нико Марков Греговић), *оћаше* 2х (остали примјери су са *х*, 3/1774, писар Вуко Давидовић), *ођу* (*каџеџах*, *рукавах*, *кошулах...*; али и без *х*, са секундарним *х*, 3/1843,193), *оћаше* (3/1774,138, Вуко Давидовић), *Ерџеџвоџић* (3/1712,102, у потпису: поп Ђуро Белац), *оће* (3/1785,154).

У скоро свим примјерима (9) одсуство *х*- везано је за коријен *хоџ*-, и још је без иницијалног *х*- једино *Ерџеџовић*. Најстарији примјер је из 1774. Већина исправа без *х*- је написана од Вука Давидовића и Ника Греговића. Обје породице су досељене у Паштровиће прије 15. вијека из Брегалничке области (Јовановић 2005: 25).

Претежношћу чувања сугласника *х*- у иницијалној позицији *Пашџровске исџраве* се не слажу са стањем у паштровском говору, у којем су знатно присутнији примјери без *х*-, гдје примјери са *х*- не „потврђују његову стабилност у овој позицији“, али „свједоче о постојању артикулационе базе за његов изговор“ (Јовановић 2005: 162–163). То може бити утицај писаног језика, али је и

¹¹ Примјере, иако не честе, али невезане за почетак ријечи срећамо код још неких писаца са простора Црне Горе (видјети: Бранислав Остојић, *Језик Пеџира I Пеџировића*, ЦАНУ, Титоград 1976, 104; Данило Вушовић, *О Њеџошевом језику*, Октоих, Подгорица 2004, 108).

показатељ континуиране и, у знатној мјери, стабилне употребе сугласнике *х* у Паштровићима.

3.1.4. Група *хѣ-* (углавном испред *је* од *краѣикоѣ јѣѣа*) различито је писана.

а) У далеко највећем броју примјера пише се *кћ-*:

кћесмо (3/1638,80), *кћехъ* (3/1703,97), *кћеше* (2/1716,29), *кћеше* (2/1758,42), *кћехъ* (2/1776,55), *кћио* (2/1801,94), *кћекъ* (2/1834,165), *кћесмо* (2/1840,177), *кће* (2/1826,134), *кћехъ* (2/1844,190), *кће* (2/1852,196), *кћехъ* (3/1782,147), *кћеше* (3/1748,111), *кће* (3/1753,113), *кћеше* (3/1756,116), *кћеше* (3/1762,120), *кћеше* (3/1778,140), *кће* (3/1778,143), *кћехъ* (3/1782,147), *кћесмо* (3/1783,150), *кћех* (3/1783,151), *кћеше* (3/1794,166), *кћехъ* 83/1802,169), *кћеше* (3/1807,171), *кћех* (3/1812,172), *кћесмо* (3/1823,177), *кћеше* (3/1807,171), *кћели* (3/1827,179), *кћехъ* (3/1837,186), *кће* (3/1840,189), *кће* (3/1847,198), *кћехъ* (3/1850,202), итд.

Овим се, такође, разликује стање у *Исцравама* од стања у говору, гдје су ријетке форме са *кћ-*, а преовлађују форме са *ћ-* (Јовановић 2005: 163).

б) У *Исцравама* су са *ћ-* само појединачни случајеви:

ћесмо (2/1822,114), *ћехъ* 2х (3/1782,147, писар Нико Митров), *кои ћесмо*, *ћесмо ѣродѣѣ* (3/1764, писар Лука Љубиша), *ћесмо* (3/1764,122), *ћеше* (3/1774, писар Вуко Давидовић), *ћемо* (3/1785,157), *ћехъ* 2х (3/1782,147, писар Нико Митров).

в) Два су примјера са *кѣ-*:

кѣѣћи (3/1638,80, у истој исправи и *кћесмо*), *кѣехъ* (2/1866,202).

г) Само је један примјер са почетним *хѣ-*: *хѣио* (3/1591,41), дакле, у примјеру гдје иза *хѣ-* није било *је* од кратког *јѣѣа*. Ово је најранији примјер присутан у *Исцравама*, крај 16. вијека, и он је са написаним *х-*. У свим осталим примјерима, а најстарији је из тридесетих година 17. вијека, већ имамо на почетку *к-* (једном *кћ-*, једном *кѣ-*). Далек је највећи број примјера је са *кћ-*, неколика су са *ћ-*, а само два са *кѣ-*.

Дакле, *Исцраве* показују процес супституције *х* са *к* у позицији испред сугласника. О томе налазимо у исцрпној расправи код Радосава Бошковића (Бошковић 1978: 5–21). Међутим, за разлику од говора Црне Горе¹², а и шире¹³, а донекле и за разлику од језика

¹² Стевановић 1933–1934: 47; Пешикан 1965: 171.

¹³ Видјети: Николић 2001. Најобичнија замјена са *шћ-* је и у говору Потарја (Драга Бојовић, *О сугласнику х у говору Потарја*, Зборник Института за српски језик САНУ I. Посвећено Драгу Ћупићу, Београд 2008, 97).

писаца са тог подручја (Остојић 1976: 105), у *Пашићровским исцравама* не налазимо примјере са *шћ-* и *сћ-*. Овим се *Исцраве* углавном слажу са говором Паштровића, гдје су примјери са *шћ-* само појединачни, а са *сћ-* је забиљежен само један примјер (Јовановић 2005: 164). Примјере са *шћ-* у говору србијанског Полимља, Мирослав Николић наводи као потврду „да је губљење *x* у говору Срба млађе од јекавског јотовања“ (Николић 1991: 297). Међутим, примјери из *Исцрава* ишли би у прилог томе да је процес замјене *x>k* (па и *x>∅*) вршен истовремено (или да је чак старији) од јекавског јотовања. Осим тога, примјери са *кћ-* су старији од примјера са *ћ-*. У источноцрногорским говорима, као и према језику Петра I (ако се ставе у однос примјери једног и другог типа, присуство: *кћ-*, *шћ-*, *кћ-*, *сћ-*), може се претпоставити да су се замјена *x* са *k* и јекавско јотовање вршили истовремено.¹⁴

3.1.5. Сугласник *x* у групи (-)хв-. Наспрам те комбинације, како на почетку ријечи, тако и после префикса, редовно је у *Исцравама ф* (и са основом *хвал-*, и са основом *хвајћ-*):

уфайћи (3/1584,34), *ћко йрејери* и *фали* (3/1589,38), *ћофале*, *ћофалиће*, *ћофалисмо* (3/1711,99), *ћофалиће* (3/1712,102), *фала* (3/1734,106), *ћрифайћисмо* (3/1739,109), *ћофалисмо* (3/1739,109), *ћофалени* (3/1743,110), *ћрифайћисмо* (2/1745,41), *ћофалисмо* (3/1756,123), *ћрифайћо* (3/1774,138), *уфаћени* (2/1780), *ћофалисмо* (2/1787,59), *ћофалио* (2/1800,93), *ћофалисмо* (недатиран 2/205), *ћофалисмо* (3/1771,99), *ћофалисмо*, *ћрифайћисмо* (3/1739), *ћофалисмо* (3/1778,144), *ћофалисмо...* (3/1778,144), *ћофалисмо* (3/1782,146).

Слично је стање и у паштровском говору.

Примјери су и из најстаријих исправа, почев од 1584. Код Петра I „алтернација *хв*, *хф* и *ф*... показује да је гласовни процес у групи *хв* у току. Једино није присутна промјена *хв>в*, што се објашњава чувањем гласа *x*, његовом природом и посебним положајем. Примарна група *хв* се дјелимично чува. Секундарно *хф*, настало преношењем фрикативне артикулације на глас *в*, такође је често. Још увијек, дакле, није наступио процес дисимилације у правцу фонеме *ф* већ се најчешће чува његов прелазни ступањ“.¹⁵ Како

¹⁴ Стевановић 1933–1934: 47; Пешикан 1965: 171; Остојић 1976: 105.

¹⁵ И даље: „Нема ниједног црногорског говора који је сачувао сугласник *x* у овом положају. Мјесто *хв* у њима је најчешће сугласник *ф*, ...а уколико тај глас није заступљен онда имамо *в*“, Остојић 1976: 106 (в. и: Стевановић 1933–1934:

видимо из изнесених примјера, у Пашићровским исцравама је овај процес доследно спроведен почев од краја 16. вијека, од када су најраније Исцраве обухваћене нашом анализом.

Само је једном написано *x* и то без *v* (односно *φ*), у примјеру *пoхaлшe* у исправи из 1827. године (3/179, канцелар Андрија Љубиша).

3.2. Медијална позиција.

3.2.1. У медијалној позицији *x* је најчешће писано. Овим се Пашићровске исцраве, као и у иницијалној позицији, такође, разликују од паштровског говора, гдје се „иначе глас *-x* у медијалној позицији – и у међувокалској и поред консонанта – најчешће, не чује: или а) нестаје без трага; б) замјењује се неким другим гласом“ (Јовановић 2005: 167). Често се понављају исте лексеме: највећи број примјера са *x* је у имперфекту, у 3. лицу множине, јер се тај облик често користи у Исцравама (зато наводимо један дио примјера); један је у 1. л. ј. аориста. Често се понављају исте лексичке јединице, што је условљено сличношћу садржаја Исцрава.

искаху (3/1558,35), *имаху* (3/1598,45), *биеху* (3/1601,51), *цџвараху* (3/1640,81), *џовораху*, *имаху* (3/1644,84), *имаху* (3/1655,90), *йисаху* (3/1756,123), *имаху* (3/1774,138), *имаху* (3/1778,140), *беху* (2/1780,57), *биеху* (2/1758,42), *беху 2x* (3/1785,155), *бјеху* (3/1785,157), *бјеху* (3/1785,160), *бџху* (2/1825, 130)...

Чести су, затим, примјери од присвојне замјенице *њихов*, *-а*, *-о...*:

нихове (2/1606,15), *ихове* (3/1774,138), *нихова* (2/1825,117), *нихове* (2/1838,132), *нихове* (2/1842,187), *за нихове* (2/1845,191), *нихови* (2/1841,1819), *нихове* (3/1776,139), *нихови* (83/1802,169), *нихово* (3/1829,180), *нихов* (3/1834,182), *нихове* (3/1840,189), *нихову* (3/1841,192)...

У већем броју примјера заступљени су облици сложени са префиксом од коријена *ход-* (што се, на неки начин, може рачунати и као почетак ријечи):

находи (3/1660,91), *находи* (3/1672,92), *доходио* (3/1785,152), *находећи* (2/1798,70), *находећи* (2/1800,93), *находим* (2/1801,94), *доходи* (3/1767,136), *находи* (2/1834,164), *находинь* (2/1850,193), *находи*

48; Вушовић 1938–1939: 20; Вуковић 1927: 34; Пецо 1975: 73; Милетић 1940: 295; Вуловић 1969: 172; Пешикан 1965: 123).

(3/1829,180), *находим* 2х (3/1734,106), *находим* (3/1734,106), *находећи* (3/1834,182)...

затим од *врх-*, у различитим падежима (више од 15 примјера):
врха, *сверха* (2/1606,16), *йреврѣховеноџа* (3/1644,85), *врха* (2/1766,43),
врху 2х (3/1778,142), *врху* (3/1778,143), *верѣха* (3/1789,163), *вер-*
ху 2х (2/1798,70), *врха* (2/1807,104), *верху*, *верха* (2/1823,119), *верху*
(2/1826,134), *верха* (2/1827,135), *верха* (2/1828,141), *верху* (2/1834,
164), *верху* 2х, (2/1836,167), *врху* (2/1841,180), *по врху до врха* (2/1850,
193), *врѣху* (83/1802,169), *поверху* (3/1840,189).

Сугласник *х* је писан и у многим другим примјерма различитог типа:

нахија (2/1841,1819), *йехар*, *рухо* (3/1631,65), *ваханои* (3/1640,81),
духовну, *ахризаконѣ* (3/1644,85), *арханџелу* (3/1734,106), *арханџе-*
лу (3/1734,106), *сухоми* (3/1734,106), *сухо* (3/1764,122), *сахраниоћи*
(3/1766,126), *йохару*, *йохаро* (3/1774,138), *архимандриѣ* (3/1782,147),
Михашлу (2/1784,58), *сахранимо* (3/1783,149), *нехарни* (3/1785,153),
суху (3/1785,151), *нахиѣх* (3/1785,152), *Махмуѣ* (3/1786,161,1962),
Глухи до (2/1801,94), *духу* (2/1846,192), *Ваха Никова Медина* (2/1850,
193), *йохаро*, *йохару*.

3.2.2. Има и примјера, иако знатно мање, у којима наспрам *х* стоји неки други сугласник:

а) Примјере са *-ф-* умјесто *-х-* налазимо од самог почетка 17. вијека. Примјери су следећи:

нифовима (2/1606,16, писар Бошко Главина, иста исправа и са *х*), *ни-*
фова, *йрейенџафу нека добра* (2/1842,128, Иаковѣ Висковнѣ кмет, и
са *х* у *Исѣрави* само 1 примјер).

б) Наспрам *х* имамо *в* само у једном примјеру, дакле иза *у*, гдје би се као надомјештање хијату и очекивало: *чуво* (= *чуо*) (2/1780,57, Канцелиер Лука Љубиша – породица Љубиша досељена је из Херцеговине прије 15. вијека).

в) Замјену са *џ* имамо у следећим примјерима:

ниџова залоџа, *ниџове куйовине* (2/1826, Никола Вукотић – породица доселила из Брда, прије 15. вијека; у истој исправи има и примјера са *х*), *и све ниџове куће* (остали примјери су са *х*, 3/1778,144, Давид Вукца Раданова), *биџу* (3/1785,157, писао канцелар Иво Кажанегра, породица је прије 15. вијека досељена из Брда).

У говору Паштровића једино се умјесто *-х-* (у медијалној позицији) као замјеник јавља сугласник *-џ-* и једино је фреквентан управо код те замјенице. Због тога, као могуће објашњење тог про-

цеса, код М. Јовановића се наводе морфонолошки процеси, тј. утицај облика *њеџов*, *-а*, *-о* (Јовановић 2005: 167). Међутим, као што видимо из корпуса, у Пашићровским исправама се јављају (сличне учесталости) и примјери са *-ф-*, и то један доста стар примјер (1606. године), што се не може објаснити овом врстом утицаја. А и један примјер са *-џ-* (*биџу*) изван је ове категорије.

г) Замјену са *k* имамо у ријечима страног поријекла, у два примјера:

їонишасїџе арџкизакина (3/1644,85), *їарокомь* (3/1785,157, Канцлиер Иво Кажанегра, Брда – прије 15. вијека).¹⁶

3.2.3. Примјера у којима наспрам *x* немамо других гласовних вриједности нема много. Различитог су типа:

Ђаїац Перазїћ Пуало (2/1780,57), *ниакаква шїова* *на од суда* (2/1814,109), *наодимо* (2/1842,128, замјене и са *ф* у истој исправи; Иаковъ Висковїћ – кмет, само је један примјер са *x*), *наоди* (остали примјери са *x*, 2/1844,190), *наодећи* (2/1876,203), *вере їрїврџовїоц* (3/1644,85).

Примјери без *x* су (осим једног са *ф*) сви из 18. и 19. вијека.

3.2.4. У *Исправама* има и примјера гдје је *x* писано у неетимолошким позицијама:

оваховїх (3/1640,81), *їродадохѣ* (2/1823,119 – гдје може бити у питању изостављање палатализације, односно аналогја према 1. л. ј. аориста), *од їдїхїџе кнїџе* (3/1785,153).

Са *x* су у неким исправама написана лична имена *Алекса* и *Теодосије*: *Алехсомь* (3/1623,59, поп Сћепан), *Теходосије* (3/1762,121, 3/1765,125; 3/1778,142, на свим мјестима потписан – поп *Теходосије*).¹⁷

3.2.5. Интересантно је писање мјеста и презимена *Маїна*, презимена *Маїнић*, и личног имена *Мијайї*, који се сретају и са и без *x*, иако су знатно чешћи примјери без *x*.

¹⁶ Код Мата Пижурїце (*Језик Андрије Змајевића*, ЦАНУ, Титоград 1989, 223), везано за језик Андрије Змајевића, налазимо: „Замена *x* гласом *k* открива посредовање западне традиције, приморско-далматинске, ограничене иначе на туђице“. У Паштровићима је такође могућ овај утицај с обзиром да су најдуже били под млетачком влашћу.

¹⁷ Примјера са секундарним *x* код властитих именица налазимо и код Петра I (Остоїћ 1976: 105).

а) *Маина, Маинић* – са х:

Андрии Махине, Махинъхъ (2/1726,30), *Михаїи Андрие Махина* (2/1754,39), *Михаїиъ Андрие Махина* (2/1745,40), *Михаїи Андрие Махине* (2/1745,41), *Михаїиа Андрие Махине, Махинићъ, Махинића...* (2/1758,42), *Сїанко Михаїиа Махине* (2/1766,43); *шїио имамо и Махинама и Црногорцима* (3/1785,153), *їири кнеза од Махинах Браїићх 2х, из Махинах, иуния* (3/1785,160).

Писање без х је чешће:

Сїанко Маинић (2/1780), *Сїанко Маинићъ* (2/1787,59), *Миаїи Сїанков Маинић* (2/1798,71), *кћи їоконоџа Маине* (2/1815,110), *Миаїиу Маинићу* (2/1820,113), *Миаїиу Сїанкову Маинићу, Илиј Маинићъ* (2/1823,119), *Радо Миаїиовъ Маинићъ* (2/1834,163), *Раду Миаїиову Маинићу* (2/1840), *Миаїи Маинић* (2/1842,187), *Миаїиу Маинићу* (2/1844,190), *Миаїиа Маинића Миаїиъ* (2/1807,106), *Маинићех* (2/1823,121), *Миаїиъ Маинићъ* (2/1825,132), *Миаїиа Маинића* (2/1825,133), *Раду Маинићу* (2/1836,166), *Миаїиъ Маинићъ* (2/1838,175), *Миаїиу Маинићу* (2/1841,180), *Миаїиа Маинића* (2/1841,1819), *Раду Миаїиову Маинићу* (2/1842,184), *Радо Миаїиъ* (2/1842,185), *Миаїиъ Маинићъ* (2/1842,186), *Михаїиа Маине* (2/1846,192), *Раду Миаїиову Маинићу* (2/1850,193), *Радо Миаїиов Маинић* (2/1852,194), *Рада Михаїиова Маинића* (недатиран, 2/205).

б) Имена која се односе и на исто лице (чак и од истих писара) писана су и са х и без х, некад и у истој исправи.

Са х:

Михаїиъ синъ їоконоџа Сїанка Миаїиова и мој браћа оћемо ноїиаїиъ (2/1797,69), *Миаїиъ Сїанковъ...*, *да е Миаїиу, ... Пеїирићевићи да їлаїие Михаїиу* (2/1799,76), *Михаїиу* (2/1799,77), *Михаїиа, Михаїиу Сїанкову Марковићу* (2/1807,104), *Раду Михаїиа Маине, Рада Миаїиова* (2/1833,145), *Михаїиа Маине* (2/1846,192), *Рада Михаїиова Маинића* (недатиран, 2/205).

Један је примјер са -хј-:

Михаїиъ синъ їоконоџа Сїанка Миаїиова (2/1797,69).

Чешћи су примјери без х (дајемо дио корпуса):

Миаїиу Марковичу (Бошко Главина, иста и са х 2/1606,16), *син Сїанка Миаїиова* (2/1716,29), *Сїанку Миаїиову* (2/1775,51), *Миаїиъ Сїанковъ* (2/1800,81), *Миаїиу Сїанкову* (2/1800,91), *Миаїиа Марковића* (2/1814,109), *Миаїи* (2/1827,135), *Миаїиъ* (2/1829,142), *Раду Миаїиову* (2/1876,203), *Миаїиа, Миаїиу...* (2/1800,90), *Миаїи Сїанковъ Марковићъ* (2/1807,103), *Миаїиу, Миаїиа Маинића Миаїиъ, Миаїиъ Сїанковъ Марковић* (2/1807,106), *Миаїиъ Сїанковъ* (2/1807,108), *Миаїиа Сїанкова* (2/1823,121), *Миаїиъ Маинићъ* (2/1825,132), *Миаїиа Ма*

инића (2/1825,133), *Миаѿу Сѿанкову Марковићу* (2/1828,141), *Раду Маинићу* (2/1836,166), *Миаѿѿ Маинић* (2/1838,175), *Миаѿу Маинићу* (2/1841,180), *Миаѿѿа Маинића* (2/1841,1819), *Раду Миаѿѿову Маинићу* (2/1842,184), *Радо Минић* (2/1842,185), *Миаѿѿѿ Маинић* (2/1842,186), *Раду Миаѿѿову Маинићу* (2/1850,193), *Радо Миаѿѿов Маинић* (2/1852,194).

Дакле, *-x-* у медијалној позицији се углавном пише. Примјери губљења и замјене су ријетки, ређи него у иницијалној позицији, што би говорило да је *-x-* стабилније у медијалној него у иницијалној позицији. Осим тога, неупоредиво се чешће чува него у паштровском говору, а у случају замјењивања присутно је више различитих реализација него у говору.

3.3. Финална позиција.

Што се финалне позиције тиче, неупоредиво је већи број примјера са написаним *x* од оних без *x* (било изостављених, било са замјеном неком другом гласовном вриједношћу).

3.3.1. Највећи број примјера са сачуваним сугласником *-x* везан је за одређене морфолошке категорије: аорист и имперфекат (преко 400 примјера, нарочито је фреквентан, скоро у свакој исправи од глагола *ѿисаѿѿи*); генитив (локатив) множине именица (преко 200 примјера), генитив множине придјевско-замјеничке деklinације (око 100 примјера), именица *врх* (петнаестак примјера). Дајемо само дио корпуса.

а) Примјери за аорист и имперфекат:

ѿисах (3/1523,30), *ѿисахъ*, *ѿоѿодихъ* (3/1534,31), *ѿродахъ*, *ѿисахъ* (3/1586,37), *ѿродахъ*, *бихъ* (3/1591,40), *имахъ*, *бехъ*, *ѿризвахъ*, *изниехъ*, *ѿисахъ* и *ѿоѿѿисахъ* (2/1606,15), *даровахъ* (2/1726,30), *имах* и *ѿримих*, *ѿодѿисахъ*, *бихъ* (2/1745,40), *бих*, *кѿѿехъ* (2/1767,44), *кѿѿехъ*, *ѿродахъ*, *бихъ* (2/1776,55), *учинехъ* (2/1807,107), *кѿехъ*, *ѿродадохъ* (2/1815,110), *ѿодѿѿисахъ*, *ѿисахѿѿ* (2/1825,130), *казахъ*, *видиехъ* (2/1845,191), *даровахъ* (3/1629,62), *узех*, *ѿисахъ* (3/1631,65), *ѿоѿѿавихъ* (3/1644,85), *ѿридохъ*, *обрѿѿѿохъ* (3/1714,103), *дахъ*, *бих* (3/1756,116), *имахъ*, *ѿримихъ*, *ѿисахъ* (3/1792,164)...

б) Веома је чест генитив множине (ређе локатив) са *-x* на крају. (Овом ћемо проблему, као и разграничењу та два падежа, посветити више пажње при опису морфолошких и морфонолошких процеса у Пашићровским исправама. Сада дајемо мали дио екскерпираног корпуса:

нифъ 2х (2/1842,187, остали примјери су са -х).

3.3.6. Неетимолошко -х се јавља у следећим случајевима: а *ввох* *Вонићи*, кои *Сѣпанкох* *Вонић одговори*, *Излеже* *Мийцарх* *Вонић* (2/1780,57, канцелар Лука Љубиша), *ланих* (и: *кацѣйах*, *рукавах*, *кошулах*, 3/1843,193).

3.3.7. Занимљиви су примјери Гмн. гдје се факултативно (и најчешће) срастају облици са -х (што је наставак по поријеклу од Лмн., настао под утицајем двојинско-множинских укрштања), са -а (што може бити генитивни наставак -а, али може бити и фонетски процес губљења -х), са -е (што може бити континуант за стари полугласник и изгубљен сугласник -х), и примјери без икаквог наставка (одсуство или писање старог наставка: -b). Овдје ћемо навести само дио корпуса, а о овоме ће бити више ријечи када се будемо бавили морфолошким и морфонолошким проблемима у *Исправама*:

ѣ (9) *йерйер* (3/1523,29), њ (50) *йерйер* (3/1523,30), вї (12) *власїелах* (3/1584,34), *оїи шїейах* (исто), *йейсаїїй йерйерь*, *двистїо йерйерахь*, *девестїо йерйерьхь* (3/1585,35), *иде у Главинахь*, *неџовиехь синоваць* (3/1585,36), *мї асїрихь* (3/1586,37), *за шїроие љодах*, *за речено шїроие љоведь*, *чейїрнаесїїй шїоларахь сребрениехь*, *оїи обора йедесейїй йерйерахь*, *кѣ* (45) *йерйерь*, *чейїрнаесїїй шїоларь*, *у мандаїїнехь* (3/1589,38), *оїи обора речениехь Юнковића* (3/1591,40), *вї* (12) *шїоларахь* (3/1591,41), *ї* (8) *йерйер*, *йедесейїй йерйерь*, *речениехь карвихь* (3/1598,45), *кѣ* (25) *шїоларехь* (3/1632,66), *ї* (13) *џрошахь*, *ї либрахь* (3/1638,80), *ѣ риалахь*, *їо ричи власїелах* (3/1644,84), *више речение власїель* (3/1754,114), *ѕ* (8) *џрошь* (3/1652,88), *оїи пїарьїїй* (3/1655,90), *динара зї* (17) (3/1771,98), *кїї* (28) *цекинах*, *и ѣ* (5) *либрах* (3/1764,122), *ї цекинах* и *в* (3) *либре* (3/1778,43), *шесїї либрахь* (3/1782,147) *її* (18) *цекина*, *кїї* (23) *цекина* (3/1782,145).

Проф. Р. Симић процесе губљења, односно чувања сугласника *х* доводи у везу са морфонолошким процесима, са ширењем Гмн. са -х на крају, односно губљењем сугласника -х: „Ако бисмо се подухватили структурне локализације жаришта из којих креће процес, на располагању су нам исти примери из споменика (Исп. спорадично -ах/-а у Босни XVI. века..., и исто такво -ах/-а у ГЛмн. и -их/-и у Г мн. забиљежено на крајњем западу)“ (Симић 2002: 350). У *Пашїировским исправама* доминантан је генитив множине са -х на крају, а и чување *х* у свим позицијама

знатно претеже над случајевима губљења или замјене другим гласовним вриједностима.

Дакле, што се финалне позиције тиче можемо констатовати да се најчешће чува сугласник *-x*. Осим тога, јављају се и примјери са *-k* на крају као и примјери са изгубљеним *-x*. Иако ријетки, јављају се и примјери са *-z̄* и *-f̄*, као и примјери са секундарним *-x*. *Пашћировске исправе* неупоредиво чешће чувају *-x* у односу на говор Паштровића данас.

4. И да резимирамо. У *Пашћировским исправама* са великом учесталашћу доминира писање сугласника *x* у свим позицијама у ријечи. Губљење, односно замјена, знатно су ређи. Често су везани за повеље истих писара (често оних који су поријеклом са подручја која имају и другачије континуанте за сугласник *x*), али се сретају (углавном у појединачним примјерима) и у различитим исправама (било да се именује или не писар). Различитих писара у овим двома књигама има око 100, тако да се у тој разноликости морао рефлектовати и утицај говорног идиома, те су језичке црте морале бити у великој мјери и одраз језичких прилика у Паштровићима. Питање је колико је поријекло породице писара могло утицати на његово писање и изговор сугласника *x* (с обзиром да су породице углавном боравиле у Паштровићима већ неколике генерације), а колико писано наслеђе. У сваком случају, и о овом моменту треба водити рачуна и узети у обзир све могуће утицаје. Ипак је непобитно, судећи према *Исправама*, да су сви писари доминантно носили у свом писаном (а засигурно у великој мјери и у говорном) језичком осјећању сугласник *x* и знали да пренесу правилно (са неким изузецима) овај глас. Највећи број примјера са изгубљеним или замијењеним сугласником *x* је од истих писара, или писара из истих породица: Греговић (Нико Марков Греговић, Иво Греговић, Јосиф Греговић) и Давидовић (Вуко Давидовић), двије породице које су се прије 15. вијека доселиле у Паштровиће из Брегалничке области, затим породице Љубиша (досељена из Херцеговине такође прије 15. вијека); даље, колебање имамо и у исправама које су писали Никола Вуковић и Иво Кажанegra из Брда (породице досељене опет прије 15. вијека), у једној исправи коју је писао Никола Вукотић (породица Вукотић досељена прије 15. вијека из Старе Црне Горе), даље, у исправама које су писали

Бошко Главина, Радо Цуца, поп Вук, и неке појединачне исправе гдје се име писара не наводи.

Наш корпус нам говори да је употреба сугласника *x* у *Паштровским исцравама* доминантна, што значи да је и изговор тог сугласника познат писарима, али и говорницима тог подручја, с обзиром да је веома велики број различитих писара, који су везани за веома различите породице, које су, уз то, често поријеклом из различитих подручја, али дуго времена настањени у Паштровићима. На употребу сугласника *x* је, донекле, могао утицати и писани језик, али, ипак, не доминантно. У прилог томе да је сугласник *x* био макар до половине 19. вијека у употреби (и жив) у овом подручју, говори и то да нема ниједне исправе у којој сугласник *x* није ниједном употријебљен, што значи да ниједном писару није био непознат. Могуће је да је, почев од тог периода, тај сугласник почео више да нестаје из употребе. Употреба сугласника *x* је много фреквентнија у *Паштровским исцравама* у односу на говор Паштровића. На то је, како смо већ рекли, могла утицати писана традиције, али је, према нашем мишљењу, највећи утицај имала и његова употреба и постојање у говорној подлози.

Цицирана лииераиура

- Белић, Александар. *Исцорија срцског језика*, Изабрана дела 4. Београд: Завод за уцбенике и наставна средства, 1999.
- БЕРНШТЕЙН, Самуил Б. *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*. Москва, 1961.
- Боловић, Драга. „О сугласнику *x* у говору Потарја.“ *Зборник Инсципциуица за срцски језик САНУ* I. Посвећено Драгу Тупићу, Београд, 2008: 89–99.
- Бошковић, Радосав, „О природи, развитуку и замјеницима гласа *x* у говори-ма Црне Горе.“ *Одабрани чланци и расцраве*. Титоград: ЦАНУ, 1978.
- Вуковић, Јован. *Исцорија срцскохрвајског језика*. Београд: Научна књи-га, 1974.
- Вуковић, Јован. „Говор Пиве и Дробњака.“ *Јужнословенски филолог XVII (1938–1939)*: 1–113.
- Вушовић, Данило. *Дијалекаиц исцочне Херцеговине*, СДЗБ III (1927): 1–70.

- Вушовић, Данило. *О Њеђошевом језику*. Подгорица: Октоих, 2004.
- Ивић, Павле. *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод у шиокавско наречје*. Нови Сад: Матица српска, 1985.
- Јовановић, Миодраг. *Говор Пашићровића*, Подгорица: Универзитет Црне Горе, 2005.
- Николић, Мирослав. *Говори србијанског Полимља*, СДЗБ XXXVII, 1991.
- Милетић, Бранко. *Црмнички говор*, СДЗБ IX (1940): 209–663.
- Остојић, Бранислав. *Језик Пејтра I Пејровића*. Титоград: ЦАНУ, 1976.
- ПАШТРОВСКЕ 2: *Пашићровске исправе*, Књига 2, Будва, 1990.
- ПАШТРОВСКЕ 3: *Пашићровске исправе*, Књига 3, Петровац на Мору, 1999.
- Пешикан, Митар. *Сјароцрногорски, средњокајунски и љешански говори*, СДЗБ XV, 1965.
- Пецо, Асим. *Икавскошћакавски говори западне Босне*, БиХДЗБ I, Сарајево 1975.
- Пижурица, Мато. *Језик Андрије Змајевића*, Титоград: ЦАНУ, 1989.
- Симић, Радоје. *Левачки говор*, СДЗБ XIX 1972.
- Симић, Радоје. *Морфолошки процеси у српскохрватском језику*. Београд: Научно друштво за проучавање и неговање српског језика, Јасен, 2002.
- СТЕВАНОВИЋ, Михаило. „Источноцрногорски дијалекат.“ *Јужнословенски филолог XIII (1933–1934)*: 1–129.

Резюме

Елица Стојановић

СУДБНА СОГЛАСНОГО *x* В ДОКУМЕНТЕ ПАШТРОВСКЕ ИСПРАВЕ (XVI–XIX вв.)

В настоящей работе представлено исследование судьбы согласного *x* в документе *Пашићровске исправе* (XVI–XIX вв.). Рассматриваются разные позиции согласного *x* в слове: инициальная, медиальная и финальная, т. е. примеры сохранения согласного, его утраты или замены другими согласными.

Автор предпринял попытку осветить данный вопрос в сопоставительном диалектном и диахроническом аспектах. На основе изученного материала было выявлено, что согласный *x* в основном сохраняется во всех позициях в слове, но в то же время во всех позициях встречаются и единичные случаи утраты *x* или замены его другими согласными: *z*, *ϕ*, *k*; в некоторых случаях зияние компенсируется согласным *v*.

СРЕТО ТАНАСИЋ
Институт за српски језик САНУ

ПРЕДСТАВЉАЊЕ СУБЈЕКТА И ОБЈЕКТА ПРИ НОМИНАЛИЗАЦИЈИ*

У овом раду се говори о судбини синтаксичког субјекта и објекта (правог) при номинализацији реченичног исказа. У савременом српском језику при таквом процесу ови реченични чланови се исказују на исти начин – посесивним генитивом или присвојним придјевом односно замјеницом уз девербативну именицу. Већ је у основи утврђено како ова средства сигнализују податке о синтаксичком субјекту и објекту ненормализованог исказа. Овдје ће се на грађи из различитих функционалних стилова показати неки детаљи у вези са дистрибуцијом ових јединица.

Кључне ријечи: српски језик, реченица, номинализација, субјекат, објекат, агенс, посесивни генитив, посесивни придјеви и замјенице.

Српски језик данас се карактерише врло продуктивном појавом номинализације, тј. замјене реченичних конструкција нереченичним у којим се умјесто предиката појављују девербативне именице. Овдје ће се говорити о номинализационим процесима у којим се умјесто глаголских лексема јављају праве глаголске именице (*nomina actionis*). Ова појава је посебно карактеристична за

* Овај рад је настао у оквиру пројекта 148002 – Опис и стандардизација савременог српског језика, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије. Краћа варијанта првог дела рада, закључно са [5] прочитана је на 17. конгресу српских слависта у Сокобањи септембра 2009.

специјалне функционалне стилове јер се у таквим конструкцијама исказ неутралише у погледу лица, времена, објекта. Када се умјесто предиката у реченици употријеби девербативна именица, подаци о субјекту и објекту (уколико се ради о прелазном глаголу) ипак се чувају. Они се исказују ријечима које сад стоје уз девербативну именицу, па се при номинализацији мијења синтаксичка слика конструкције. О синтаксичком субјекту и објекту ненормализоване конструкције у нормализованој најчешће се саопштава беспредлошким посесивним генитивом или посесивним придјевом или замјеницом. И посесивни генитив и посесивни придјев (/замјеница) могу уз девербативну именицу указивати и на субјекат и на објекат радње. Ово може да доводи до хомонимије, тј. посесивни генитив уз девербативну именицу може потицати од субјекта или ближег објекта глагола од кога је девербативна именица. Међутим, то је тако само теоретски, док се у језичкој пракси хомонимија најчешће разрешава у оквиру лингвистичког и ванлингвистичког контекста. Милорад Радовановић је показао како се у најтипичнијим случајевима одређује значење посесивног генитива (Радовановић 1982¹). Он је у истом раду у фусноти указао и на чињеницу да се и посесивни придјев односно замјеница могу јавити у обје функције – субјекатској или објекатској (*Петрово убиство* : Петар је убио // Петра су убили, Радовановић 1982: 95). Међутим, посебније се тим није бавио јер му је првенствено био циљ да покаже како се понаша генитив у тој позицији.

Кад је посриједи посесивни генитив уз девербативне именице, М. Радовановић је утврдио следеће битне чињенице у вези са стањем у савременом српском језику. Генитивна именичка „посесивна форма“ у посматраним номиналним исказима није дистинктивна у погледу могућности да саопшти податак о субјекту односно објекту ненормализоване конструкције. Као показатељи значења „посесивне форме“ ту се појављују језички и нејезички, прагматички контекст (Радовановић 2007: 94). Даље је аутор показао како се у случајевима кад је девербативна именица од правог прелазног глагола прелазност може неутралисати па генитив исказује субјекатско значење. Кад су посриједи деверба-

¹ Овдје се наводи према Радовановић 2007.

тивне именице од факултативно прелазних глагола, од семантичке вриједности именице у форми посесивног генитива зависи да ли је њиме исказано субјекатско или објекатско значење: Узбуђује ме пјевање *славуја* : Узбуђује ме пјевање *шансона* (Радовановић 2007: 95). А како се понашају ове конструкције кад постоји потреба да се исказе и субјекатско и објекатско значење? У вези с тим М. Радовановић указује на чињеницу да се у српском језику не могу наћи двије узастопне генитивне посесивне форме. Тада се по правилу субјекатско значење исказује посесивним придјевом или замјеницом, а генитивом се исказује објекатско значење: Чувено је Андрићево (његово) познавање историје (Радовановић 2007: 95–96).

Ово су углавном чињенице које је наша језичка наука утврдила. Нису, међутим, у овој области номинализације још детаљно описане на већем корпусу. У овом прилогу покушаћу да дам извјестан допринос томе. Указаћу и на неке случајеве понашања конструкција с девербативним именицама који се у језичкој пракси појављују, а на које није скретана пажња или су мање истицане у нашој литератури.

У литератури је познато да се у савременом српском језику јављају глаголске именице од непрелазних глагола. И у вези с тим констатовано је да се у таквим конструкцијама генитивом може указивати само на субјекат глагола од кога потиче глаголска именица. Тако је у примјерима:

[1]

1. Долазак *царско-краљевског генералног конзула* у Травник прошао је слично ... (Андрић: 96).
2. Нови конзул испраћен је кроз улице *псовкама* и *претњама жена и деце* (Андрић: 96).
3. Одједном се уз лупу *мандала* и *трчање мамака* расклопише оба крила (Андрић: 29).
4. ... Травничани изводе свакојаке закључке из тог дугог и дугог разговора *чиновника* *двјеу хришћанских сила* (Андрић: 114).
5. Сем тога одлазак *људи* из Источне Немачке се наставља ... (НИН, 5. 2. 2009: 58).

Међутим, и уз овакве именице јавља се и посесивни придјев односно замјеница за обиљежавање субјекатског значења:

[2]

1. Па и кад би га ... пробудила ... *дечја* трка ... Давилу је требало времена ... (Андрић: 23).
2. Капицибаша је ... причао о *својим* негдашњим ратовањима против Руса ... (Андрић: 46).
3. Непосредно пре *свога* одласка у Травник ... требало је да капицибаша извади тај други ферман ... (Андрић: 48).
4. Долазак царско-краљевског генералног конзула у Травник прошао је слично као и долазак *Давилов* (Андрић: 96).
5. Бечки теолог С. Хајне изјављује да је *џајино* држање изазвало „огорчење“ (НИН, 1. 4. 2010: 65).
6. ... тиме [је] завршен *његов* успон ... (Андрић: 117).

Наведени примјери свједоче да се ове двије посесивне форме јављају у истој функцији – у функцији указивања на субјекат непрелазног глагола од ког потиче девербативна именица у српском језику, и да ниједна нема предност. То је важно знати да би се потпуније сагледала њихова функција уз глаголске именице од прелазних глагола. У овој групи четврти примјер је интересантан и зато што се у истој реченици јављају оба средства за указивање на субјекат, и то уз исту девербативну именицу – *долазак*: посесивна генитивна форма и присвојни придјев. У првом случају није могућ присвојни придјев због тога што се уз девербативну именицу налази сложена „субјекатска“ синтагма². Некад се према посесивној генитивној форми не може јавити присвојни придјев и кад није посриједи синтагма и кад је именицом означен стварни агенс. Такав случај је са овдје наведеним примјерима три и пет у групи [1]. Наиме, присвојни придјевови овдје не би исказивали значење синонимично са значењем које се исказује посесивним генитивом. Треба имати у виду и такве ситуације.

Кад су посриједи прелазни глаголи, већ су познати основни модели ових конструкција. Указано је на улогу значења именице у генитиву уз глаголску именицу. Именице које значе нешто неживо од којих се не може образовати присвојни придјев јављају се у генитиву кад значе објекат радње.

² То је у нашој литератури запажено, а то истиче и Радовановић 2007: 95, фуснота 8.

[3]

1. Давил је проводио вријеме ... у издавању *наредоба* и примању *обавештења* (Андрић: 22).
2. Тако се још за дуго времена дешавало да, у извршењу такве застареле *наредбе*, одједном освану у Травнику двојица или тројица француских официра (Андрић: 43).
3. Одмах по доласку, госпођа фон Митерер се бацила свом снагом на уређење *куће* и *башије* (Андрић: 109).
4. Снабдевање угљем *термоелектрана* у овој години било је доста добро (НИН, 1. 4. 2010: 73).

Разумије се да се умјесто тих именица у одговарајућим околностима јављају присвојне замјенице. У оваквим случајевима остаје да се субјекатско значење исказе присвојним придјевом или замјеницом³.

У језичкој пракси јављају се све комбинације у погледу употребе посесивног генитива и посесивног придјева односно замјенице и кад један од актаната (субјекатски или објекатски) у некој ситуацији није исказан⁴. О ком актанту се у датом моменту реферише, одлучују фактори које је навео М. Радовановић. Овдје ћу навести неколико таквих примјера, међу којим има и таквих гдје је у самој реченици мало теже препознати да ли је у питању објекатски или субјекатски генитив односно посесивни придјев:

[4]

1. Капицибаша је уистину донео смртну осуду *везиру* (Андрић: 49).
2. Већ сутрадан по *Ахмед-беџовом* хапшењу, обешен је један Циганин ... (Андрић: 208).
3. ... престале су наредбе за упућивање *официра* у Турску (Андрић: 43).
4. Пријем код везира био је ... нешто краћи него пријем *француског конзула* (Андрић: 96).

³ У ствари, ради се о случајевима о којим говори М. Радовановић у цитираном раду, стр. 95.

⁴ М. Стевановић (1991: 181) наводи да се при указивању на објекат радње не јавља присвојни придјев. Прва два примјера из групе [4] говоре другачије. Мада се Радовановић није посебније бавио придјевима у овој функцији, он је изнио мишљење да се и они јављају напореда са посесивним генитивом и у исказивању објекатског значења (стр. 95).

5. *Вујошевићева* критика је донела резултат; на данашњој утакмици играчи су се много више ангажовали.
6. *Осуда Албанаца* (ВН, 15. 07. 2009: 5).
7. После сваке победе *Првог конзула ...* изгледало је да се указује чврст и сталан, спасоносан средњи пут ... (Андрић: 66).
8. Тек потом треба погледати попис дела. Повећати могућност избора *и ђака и насџавника*, мада изборности већ има ... (НИН, 28. 01. 2010: 57).

У првом примјеру само из познавања ширег контекста и прагматичких података може се утврдити да је осуђен везир, а да није он осудио. У другом примјеру у оквиру реченице се лакше препознаје да се исказује објекат радње. У трећем и четвртом примјеру посесивни генитив исказује објекат радње. У следећа четири примјера уз девербативну именицу је исказан субјекат радње. У петом примјеру је употријебљен присвојни придјев, у осталим је посесивни генитив. И увијек у већој или мањој мјери и шири контекст учествује у идентификацији субјекатског значења тих форми. У шестом примјеру из тако сроченог наслова већина читалаца *Вечерњих новостии* би схватила да је генитивом указано на објекат. Међутим, на самом почетку текста јавља се реченица: *Лидери политичких странака Албанаца на југу Србије осудили су подметање експлозије у стамбеној згради – из које је јасно да се посесивним генитивом исказује субјекатско значење.*

У граматичкој литератури се углавном не коментарише питање посесивног генитива личних замјеница уз глаголске именице. А у српском језику готово да и нема таквих примјера употребе личних замјеница, мада се оне нормално јављају уз прелазне глаголе у позицији ближег објекта. Ево неколико таквих примјера:

[5]

1. Одлазак у Сурдулицу *мене као министра ...* (ТВБГ 2, 9. 06. 2009, 21.20).
2. Питање провјере *њега као личностии* трајаће дуго ... (ТВБН 22. 07. 2009, 19.55).
- 3... Давил је све упорније ... „радио на поезији“ и не постављајући себи више то питање које младост, у свом поштеном и храбром посматрању и просуђивању самог *себе* тако често себи поставља (Андрић: 81).

4. ... да се све ставља у функцију одбране, *себе, народа* ... (РТЦГ 21. 07. 2009, 21.55; саговорник).

5. Чување *себе* ... други људи раде да би сачували себе (Исто, други саговорник).

Треба се овом приликом подсетити да је још Ђура Даничић у својој *Синџакси* скренуо пажњу на то да се у овој позицији не налази генитив личних замјеница. У ствари, он је експлицитно навео да се личне замјенице самостално не јављају у генитиву уз именице, нпр. отац *њеџа* (Даничић 1858: 36)⁵. Ово потврђује обимна грађа и кад су посриједи глаголске именице (Даничић 1858: 49, 50)⁶. Генитив личних замјеница не сусреће се ни у савременом српском стандардном језику. Овдје наведена два примјера су из разговорног језика, гдје се једино, по мом мишљењу, и може срести овакав генитив, у другим језичким стиливима ријетко се сусреће. Што се тиче личне замјенице за свако лице, она се у тој позицији јавља у српском стандардном језику.

Насупрот овим замјеницама, присвојне замјенице се јављају сасвим регуларно у савременом српском стандардном језику уз девербативне именице.

[6]

1. Може се чак слободно рећи, данас, да је захваљујући и том *мом* бављењу феноменом номинализација ... у то време српски језик био веома исцрпно, можда и најподробније представљен како у словенском, тако и у ширем лингвистичком свету уопште (Радовановић 2007: 8).

2. Оно хладно и мучно стезање у утроби које је ... увек пратило *њеџове* посете конаку ... пресекло га је сада снажно ... (Андрић: 151).

3. И већина медија у Словачкој оцењује да реакција Будимпеште и *њихова* подршка захтевима лидера мађарске мањине представља подстицање сепаратистичких тежњи мађарских ултранационалиста ... (НИН, 20. 08. 2009: 60).

4. Спорно је *њеџово* понашање као победника. а подложно је критици и његово вођење рата (НИН, 5. 02. 2010: 84).

⁵ На ово Даничићево запажање скренула је већ пажњу Милка Ивић – Ивић 1997: 106.

⁶ Истина, ту се јавља један примјер са генитивом личне замјенице *он*, примјер који потиче из извора који и не представља баш најбоље српски језик.

5. Уложили су жалбу на *његово* постављење (ТВБН 27. 06. 2009, 19.45).
6. Много обећање није видело никад *свога* остварења (Андрић: 43).
7. За оно неколико месеци које је провео у Паризу, пре *свог* наименовања за конзула у Травнику, Давил је ... могао да види тај исти страх ... (Андрић: 66).

У првом примјеру девербативна именица није од прелазног глагола, исто тако прва именица у четвртном примјеру. У прва четири примјера присвојна замјеница указује на субјекат, у последња три примјера на објекат глагола од ког потиче глаголска именица. Треба скренути пажњу на четврти примјер. Овдје се због изостанка личне замјенице у генитиву јавља неуобичајена конструкција у српском језику: *као њобедника* се јавља у споју с присвојном замјеницом *његово*, умјесто са личном замјеницом у генитиву – *понашање њега као њобедника*. У српском језику именица иза ријечи *као* увијек је у падежу у којем је именица или замјеница лијево од те ријечи.

Већ је у нашој литератури указано на чињеницу да се уз девербативне именице не јављају узастопно два посесивна генитива – за исказивање субјекта и објекта неноминализоване реченице. Уколико има потребе да се у реченици именују и субјекат и објекат радње коју представља девербативна именица, најчешће се на субјекат указује присвојним придјевом односно замјеницом, а на објекат посесивним генитивом (Радовановић 2007: 95–96). Иако се у новије вријеме може чути мишљење да је употреба два посесивна генитива уз глаголску именицу својствена савременом српском језику⁷, то језичка стварност не потврђује. Та појава може се прихватити само као врло ријетка, случајна, без снаге да представља српску стандарднојезичку ситуацију. Мисли се на примјере какав је следећи, једини на који сам наишао.

[7]

1. Ми који смо онда слушали анализе *професора Костића Симићевих њесама* ... данас увиђамо не само да су те анализе биле тачне већ и пророчки делотворне (НИН, 8. 01. 2009: 59).

⁷ У једном реферату на 17. конгресу српских слависта у Сокобањи септембра 2009. године.

Међутим, постоји у савременом српском стандардном језику могућност да се уз девербативну именицу и на објекат и на субјекат указује обликом генитива, али не на поменути начин. Наиме, уз овакве именице субјекат неминализоване реченице, кад је он истовремено и агенс, може именовати посебна конструкција – то је генитив са предлогом *од*⁸:

[8]

1. Али дочек *од сїрране домаћеї їурскої свеїа* није био ни бољи ни гори (Андрић: 96).
2. Раднику мирују права и обавезе ... ако одсутвује са рада ... због упућивања на рад у иностранство *од сїрране їредузећа (...)*.
3. ... међународни субјективитет Абхазије и Осетије наступа од тренутка њиховог признања *од сїрране макар једної субјектїа међународних односа* (НИН, 10. 09. 2009: 17).
4. Ипак, то је *злоупїореба хїеруметїничкої морала, честїїїосїїи уметїника, њихове љубави їрема їозорїїїїу и їублици, од сїрране оних* који нас финансирају (НИН, 1. 10. 2009: 45).
5. Проблеми овог пројекта почињу наметањем *од Поїова Ивана Неї-ришорца ...* за председника уређивачког одбора ... (НИН, 14. 01. 2010: 56).

У првом примјеру запажамо интересантну ситуацију – овдје се не појављује ни именичка ни придјевска ријеч којом би се указивало на објекат радње. Уз то, у овом случају није било синтаксичких сметњи за употребу генитива без предлога (не и за придјев), али би било доведено у питање његово значење – без ослањања на нешто шире реченично окружење не би било јасно да ли се њиме указује на објекат или субјекат глагола од ког потиче глаголска именица. У друга два примјера није таква ситуација – други начин не постоји да се укаже на агенс; не постоји могућност обра-

⁸ Ријеч је о конструкцији којом се данас, послїје повлачења инструментала из те позиције, исказује агенс у пасивним реченицама са трпним придјевом. О овој конструкцији уз девербативне именице писао сам и раније – Танасић 1996. Она се одавно јавља у српском језику (в. Ивић 1954), ова конструкција се помиње у граматичкој литератури о пасивним конструкцијама, у тој функцији је помиње и Даничић (1858: 226, 227) и М. Стевановић (1991: 221), а и Станолчић–Поповић 2005 региструју је, на стр. 253, а уз девербативне именице о њој се не говори. Стевановић 1991 не наводи ову конструкцију као конкурентну двјема посесивним формама кад о њима говори (на стр. 179–181).

зовања посесивног придјева, а посесивна замјеница не може доћи у обзир. Уз то, и у другом примјеру на објекат радње није указано посебним средством, али би посесивни генитив ипак уносио проблем разумијевању реченичног садржаја. У трећем примјеру је на објекат указано присвојном замјеницом. Кад постоји потреба да се исказује и субјекатско и објекатско значење, уобичајено је да се субјекатско значење исказује присвојним придјевом односно замјеницом, а објекатско посесивним генитивом (Радовановић 2007: 95–96). Овдје опет (у примјеру три) имамо одступање од уобичајених подјела функција, а, узгред, није у питању ни уланчавање посесивних генитива, већ се присвојном замјеницом исказује објекатско значење зато што се не јавља генитив личних замјеница, а у 4. и 5. примјеру не може се образовати присвојни придјев од вишечлане групе. Постоје, дакле, случајеви када посесивни генитив и присвојни придјев односно замјеница заједно нису у могућности да изразе субјекатско односно објекатско значење па се укључује и конструкција *од (с)иране* + *џенитив*, којом се у савременом српском језику и исказује агенс у пасивним реченицама са трпним придјевом. Такве случајеве илуструју и последња два примјера међу наведеним. Овдје нећу наводити примјере који свједоче да се ова предлошко-падежна конструкција јавља уз глаголске именице и када се умјесто ње могао употријебити присвојни придјев, што је у језичкој пракси такође присутно⁹.

Међу девербативним именицама могу се запазити и оне које потичу од декомпоновања глагола. Такве су у следећим примјерима:

[9]

1. Оно хладно и мучно стезање у утроби које је ... увек пратило његове посете *конаку* ... пресекло га је сада снажно ... (Андрић: 151).
2. И већина медија у Словачкој оцењује да реакција Будимпеште и њихова *подршка* захтевима лидера мађарске мањине представља подстицање сепаратистичких тежњи мађарских ултранационалиста (НИН, 20. 08. 2009: 60).
3. Посету Тадића *Кини* с разлогом сви поздрављају (НИН, 10. 09. 2009: 17).
4. ... па је и посета турског амбасадора *Новом Пазару* окарактерисана као „историјска“ (НИН, 10. 09. 2009: 17).

⁹ О томе свједоче неки примјери у групи [2] у раду Танасић 1996.

5. Изузетно је присутна на годишњим светским догађајима у знак победе над *фашизмом* (НИН, 10. 09. 2009: 20).

6. Економист, иначе, пише да је француска подршка *Грчкој*, коју је управо најавио председник Саркози, условљена обавезом Атине да купи нове француске фрегате (НИН, 11. 03. 2010: 71).

Кад се не би радило о девербативним именицама насталим у процесу декомпоновања глагола, онда би свуда уз њих био употријебљен посесивни генитив за указивање на објекат радње. Овако је у сваком појединачном случају именица у падежу у коме се јавља управо при декомпоновању глагола. То говори да у овом случају номинализација има други закон: на објекат радње се не указује на начин како је случај кад није посриједи декомпоновање. У оваквим случајевима, нема проблема да се уз глаголску именицу појави субјекатски генитив јер се не уланчавају два посесивна генитива. Ипак, у примјеру шест умјесто таквог генитива употријебљен је посесивни придјев, без обзира на то што није било формалних сметњи за посесивни генитив, док је у примјеру три употријебљен генитив. Дакле, користе се обје могућности.

Анализа грађе показује да се при номинализацијама не потискују само подаци о лицу, времену, него се не исказују ни подаци о дијатези – на исти начин реализују се номинализације реченица са активном и пасивном или активном и рефлексивном дијатезом¹⁰. (Нема исказивања дијатезе без глагола.) Наиме, генитивом и присвојним придјевом или замјеницом указује се на то да је ријеч о објекту радње, али се не може утврдити да ли је реченица имала активну или пасивну дијатезу.

[10]

1. Јер везир добро зна како изгледа по турским варошима тај дан кад стигне улак са царским ферманом о смењивању *дошдаишеџ* и постављању *новоџ везира* (Андрић: 149).

2. Капицибаша је уистину донео смртну осуду *везирову* (Андрић: 49).

3. За оно неколико месеци које је провео у Паризу, пре *своџа* наименовања за конзула у Травнику, Давил је ... могао да види тај исти страх (Андрић: 66).

¹⁰ М. Радовановић је показао како се у истој именици укрштају прелазни и повратни глагол (Радовановић 2007: 95).

Овако изгледа реченица било да води поријекло од реченице: ... с ферманом да су сменили *дошдадашњеџ* и поставили *новоџ везира*, гдје би генитив уз глаголску именицу имао објекатско значење, или реченица: ... с ферманом да је смијењен *сџари* и постављен *нови везир* – гдје би се посесивним генитивом који би дошао после номинализације указивало на субјекат реченице. Исто је тако и у другим примјерима. Израз „води поријекло“ је условно употријебљен: под њим се мисли да је и у овом погледу номинална конструкција мање информативна од вербалне. Дио информација које носи реченица са неноминализованим глаголом у реченици са глаголском именицом добија се из ширег контекста, што је већ истицано, а важи и у овом случају. У другом примјеру је употријебљен присвојни придјев да исказе објекат радње. Да је комуникативни циљ захтијевао да се исказе и агенс, онда би постојале двије могућности: у првом случају умјесто овог посесивног придјева дошао би посесивни генитив, а на агенс би се указивало посесивним придјевом (овдје би то био *сулџанов*); у другом случају на агенс би се могло указати конструкцијом *од + џениџив*, док би се објекатско значење могло исказати било посесивним генитивом било присвојним придјевом.

Кад се узме и све што је раније речено и посебно ово уз примјере [10], онда се показује да су прихватљивији изрази „субјекатско значење“ и „објекатско значење“ него „субјекат“ и „објекат“. У суштини, у питању је исказивање агенса и пацијенса овим синтаксичким јединицама, па би бар у неким случајевим било zgodније и употребљавати те изразе.

У нашој литератури није забиљежена још једна карактеристика везана за номинализације и појаву објекатског посесивног генитива уз глаголску именицу. Наиме, познато је да се у српском језику и данас, а раније и нешто више, ближи објекат исказује у одређеним приликама и генитивом без предлога. Ако се словенски генитив и може смјестити у стилску резерву, мада он то не мора увијек бити, кад је посриједи партитивни генитив, није у питању само стилска варијација. Међутим, при номинализацији реченице губи се податак о томе је ли ближи објекат исказан акузативом или генитивом без предлога.

[11]

1. Због куповине *соли* морали су ићи у приморје.
2. Лекари препоручују пиће *вина* после ручка.

Могло би се и овдје рећи да се хомонимија најчешће разрешава у језичкој пракси на основу неког контекста, што важи уопште кад је посриједи хомонимичност језичких средстава. Ипак, не би требало искључити и могућност остајања хомонимичности у неким оваквим случајевима.

На крају се може закључити да се уз девербативне именице за исказивање субјекатског и објекатског значења јављају три језичке јединице: а) посесивни генитив, б) присвојни придјев или замјеница и в) конструкција *од + џениџив*. За исказивање објекатског значења користе се прве двије, а за исказивање субјекатског значења користе се све три наведене синтаксичке јединице. Конструкција *од (сџране) + џениџив* је једино могуће средство за директно исказивање агенса у пасивним реченицама са трпним придјевом. Уз девербативне именице ова конструкција се не јавља као једино средство, него у *џојединим синџаксичко-семанџичким условима* као једино могуће средство за ту функцију. Она се, међутим, јавља и у ситуацијама када то није једино могуће рјешење. Ова конструкција се увијек јавља десно од девербативне именице, као и посесивни субјекатски генитив кад се у тој функцији нађе, док се присвојни придјев и присвојна замјеница по правилу јављају лијево од девербативне именице, али могу доћи и с десне стране.

Сама чињеница да се и уз именице од непрелазних глагола јављају обје врсте посесивних форми – генитивна и присвојни придјев/замјеница – говори да њихова појава и дистрибуција уз именице од прелазних глагола нису условљени само потребом да се једна резервише за указивање на субјекат, а друга на објекат радње. Њихова дистрибуција је сложенија, што је потврдила и анализирана грађа. На исти закључак упућује и податак да се у функцији исказивања субјекатског значења уз девербативне именице које су прошле и кроз процес декомпоновања јављају оба средства и кад то није условљено синтаксичким околностима (примјери 3 и 6 у групи [9]). Номинализоване конструкције, за разлику од ненационализованих реченичних конструкција, ускраћују и податке о

типу дијатезе, као и о томе да ли је на дјелу словенски генитив или не, те да ли је ријеч о партитивности или није. Из анализе односа девербативних именица и поменутих синтаксичких јединица може се закључити да би било оправдано говорити да се њима исказује агенс и пацијенс, чему у прилог говори и чињеница да се поред ове двије синтаксичке јединице јавља и конструкција *од (сйране) + ѓенитив* кад је посриједи тзв. субјекатско значење.

Извори

- Андрић: Иво Андрић, *Травничка хроника*, Нолит, Београд 1981.
 ВН: *Вечерње новости*, дневни лист, Београд.
 НИН: *НИН – Недељне информативне новине*, Београд.
 РТЦГ: Радио телевизија Црне Горе.
 ТВБГ: Телевизија Београд.
 ТВБН: Телевизија Бијељина.

Цитирана литература

- Даничић, Ђура. *Србска синтакса*, Београд, 1858.
 Ивић, Милка. *Значења српскохрватског инсјруменшала и њихов развој*, Београд, 1954.
 Ивић, Милка. „Даничић синтаксичар – у свом времену и данас.“ У књ.: *О Вуковом и вуковском језику*, друго издање, Београд, 1997: 95–109.
 Радовановић, Милорад. „Лексичка семантика и граматичка интерпретација номинализованих исказа.“ *Зборник за филологију и лингвистику* 25/2 (1982): 99–102.
 Радовановић, Милорад. *Сјари и нови сјиси*, Сремски Карловци – Нови Сад, 2007.
 Станолчић Живојин и Љубомир Поповић. *Граматишка српскога језика*, десето издање, Београд, 2005.
 Стевановић, Михаило. *Савремени српскохрватски језик II, Синтакса*, пето издање, Београд, 1991.

ТАНАСИЋ, Срето. „Исказивање агенса уз девербативне именице.“ *Јужно-словенски филолоџ* LII (1996): 79–87.

Резюме

Срето Танасич

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ СУБЪЕКТА И ОБЪЕКТА ПРИ НОМИНАЛИЗАЦИИ

В работе говорится о судьбе субъекта и объекта при номинализации предиката в современном сербском литературном языке. Когда в предложении сказуемое заменяется отглагольным существительным, сведения о субъекте и объекте предложения с глагольным предикатом могут сохраниться, но при этом они выражаются синтаксемами, которые напрямую зависят уже не от глагола, а от существительного. Чаще всего на субъект и объект указывает форма родительного падежа с посессивным значением и притяжательное прилагательное. Обе данные формы используются и для выражения значения субъекта при номинализации непереходных глаголов. При номинализации высказываний с переходным глаголом, когда необходимо эксплицитно выразить и субъектное, и объектное значение, данные две единицы распределяются по следующему принципу: на субъект указывается притяжательным прилагательным (или местоимением), а на объект – формой родительного падежа с посессивным значением. Посессивный родительный падеж личных местоимений не используется. Если же в номинализованном высказывании один из этих элементов не выражен, тогда данное правило не действует. Анализ показал, что обе синтаксические единицы употребляются для указания на субъектное и объектное значение. Существуют различные факторы, которые влияют на выбор данных средств. Появление формы родительного падежа при наличии отглагольного существительного не дает сведений о том, выражает ли объект действия часть целого или целое. Анализ также показал, что в процессе номинализации используется и глагольное декомпонирование. При наличии отглагольных существительных тогда может быть другое решение для указания на объектное значение.

В работе подтверждается мнение, что формы родительного падежа для указания и на субъект, и на объект действия не всегда стоят по-

сле отглагољних существителних. Однако показательно, что субъект действия, когда он одновременно является и прямым агенсом, выражается конструкцией *од (сйране) + родийельный йадеж*, которая в современном сербском языке используется для выражения агенса пассивных предложений со страдательным причастием. Данная конструкция употребляется и в тех случаях, когда две другие могут выполнить указанную функцию, но иногда она является единственным возможным средством для выражения данной функции. Конструкция всегда стоит справа от отглагольного существительного.

ГАЛИНА Г. ТЈАПКО

Универзитет за међународне односе у Москви (МГИМО)

Катедра за језике Централне и Југоисточне Европе

КОНЦЕПЦИЈА СУПЛЕТИВИЗМА У РУСКОЈ ГРАМАТИЧКОЈ ТРАДИЦИЈИ (НА СРПСКОМ И РУСКОМ МАТЕРИЈАЛУ)

Идеја за овај чланак настала је кад сам припремала рад о функционисању суплетивних именичких облика у савременом српском језику с гледишта норме и узуса. Требало је дати оптималну дефиницију суплетивизма као универзалног језичког феномена, што би било полазиште у излагању материјала. Управо тај задатак испао је најтежи, али и најзанимљивији, јер лингвистичка теорија, посебно руска, током последњих неколико деценија битно се обогатила информацијама о суплетивизму и новим критеријумима његове идентификације. Може се рећи да су нова мерила променила устаљене представе о границама суплетивизма и његовој реалној специфичној тежини у језичком систему, што отвара нови простор за истраживање језичке збиље и оптимизацију лексикографског поступка. Блискост словенских језика олакшава адаптацију доказне базе руских научника, који су знатно допринели обнављању концепције суплетивних односа и из корена променили поглед на тај феномен као уску, архаичну и статичну појаву. То нас је и подстакло да се позабавимо развојним правцима у проучавању суплетивизма.

Кључне речи: суплетивизам, суплетивн, творба мимо правила, додатна расподела, (не)нормална разлика.

Термин „суплетивизам“ појавио се крајем XIX века. Увео га је немачки језикословац младограматичар Х. Остхоф, који је први објавио посебан рад о суплетивизму (Остхофф 1899). Његови

претходници (Ј. Грим, Л. Тоблер) говорећи о сличним појавама користили су друге термине – „аномалије“, „дефектни облици“, „непотпуне форме“ (ГОРБАЧЕВСКИЙ 1971: 5). Та чињеница је битна, јер кад је Вук писао своју прву „Српску граматику“ и ону другу уз „Српски рјечник“ (1818), суплетивизам још није био дефинисан.

Истраживање суплетивизма као посебног језичког феномена у совјетској и руској лингвистици одвијало се у два правца – компаративно-историјском (дијахронијском) и функционалном (синхронијском). Та два правца се разликују пре свега по типологији грађе, дефиницијама суплетивизма, критеријумима утврђивања суплетивних односа, научним поступцима и проценама заступљености ове појаве у језичком систему. Временом границе између њих постају мање изражене.

Иако су се декларативно дистанцирали од младограматичара, совјетски аутори првих радова о суплетивизму третирали су га искључиво као историјски феномен, који потиче из индоевропске заједнице. Полазило се од тога да је суплетивизам последица преплитања (спајања) граматичких облика с различитим коренским морфемама у једном парадигматском низу (*један – њрви, ја – мене, биџи – јесам, ићи – ходати, човек – људи*). Истраживачи су се ослањали на грађу из индоевропских језика и етимологизацију језичких паралела. Узимао се обично „суплетивни низ“, састављен од етимолошки различитих граматичких облика исте речи, и упоређивао се с етимолошки хомогеним низовима исте речи у другим језицима. Постојање регуларних морфолошких низова омогућавало је налажење онога што се супротстављало правилу. Тако се утврђивала сама чињеница суплетивизма. Суплетивност неке језичке јединице могла је доћи до изражаја у више језика или је могла бити изолована појава у једном од њих.

Расправљало се обично о неколико питања: шта је суплетивизам, како настаје, какви су развојни правци суплетивизма. По мишљењу једног од представника дијахронијског правца Т. Д. Чочуа (1962), који широко користи и материјал грузијског језика, природа суплетивизма се огледа у томе што се „различити облици једног граматичког низа граде од различитих коренова: њихово лексичко значење при томе се не мења, а различитост коренова врши граматичку функцију – разликовања граматичких облика“ (Чочуа 1962: 3).

Попис и анализа суплетива вршила се строго по врстама речи: суплетивизам код именица, посебно код придева, код личних заменица, бројева и глагола. Лингвисте је у то доба, а и касније, занимало питање узрока постојаности суплетивних низова. Мишљења су била подељена. Једни су сматрали (Н. Крушевски и др.) да је узрок томе висока учесталост суплетива у језику и њихова семантичка актуелност (Новиков 1968: 11–12). Други (као В. М. Жирмунски и Т. Д. Чочуа) објашњавали су језичке аномалије менталним особинама ранијих популација, склоних примитивнијим, конкретнијим облицима мишљења и већој диференцијацији артефаката (Чочуа 1962: 13–15). Сматрало се да је усавршавањем мишљења, или једноставно временом, дошло до логичког уопштавања различитих језичких јединица, што је и проузроковало стварање суплетивних низова (Горбачевский 1971: 8).

Временом је поимање суплетивизма постајало све комплексније. Показало се да постојање облика исте речи који немају исти корен само по себи није довољан разлог да би се констатовао суплетивни однос. Важно је да ти облици чине посебан „уметак“ у одговарајућем систему обликовања. Другим речима, потребан је „фон“, на којем би се тај аномални уметак издвајао. Према томе „суплетивни односи између речи које немају исти корен настају под условом да је њихова значења могућно изразити у језику и на други начин – граматичким средствима или творбом“ (Горбачевский 1971: 5–6), уп. правилно граматичко обликовање и суплетивно код компаратива: *марљив* – *марљивији*, *сїар* – *сїарији*, *нов* – *новији*, али *добар* – *бољи*; творбени низ и суплетивни однос: *вук* – *вучица*, *мачак* – *мачка*, али *коњ* – *кобила*.

А. А. Реформатски је унео важну допуну у дефиницију суплетива, показавши да се суплетивизам не односи само на речи које немају исти корен, већ и на речи које немају исту основу, у којима се, без обзира на различитост основе, лексичко значење не мења, а „разлика у основи“ јесте само граматички начин диференцијације граматичке семантике (Реформатский 1960: 394–395; 1999: 310). Шире поимање суплетивности водило је увећању броја суплетивних појава.

Постепено је тежиште истраживања пренето на савремени језик, па су се појавиле нове тешкоће око утврђивања суплетив-

них односа. Према дефиницији дијахроничара, појам „различити коренови“ односио се превасходно на суплетивне облике исте речи који су историјски припадали различитим речима. Међутим, са становишта данашњих говорника такви су и облици који историјски настају из истог корена, али се фонетске разлике између њих, с гледишта данашњег језика, не могу објаснити постојећим редовним фонетским променама, јер нема паралелних случајева истога фонетскога низа.

Дошло се до закључка да облици који немају исти корен нису само они који историјски настају из различитих коренова, него и облици који сежу до истог корена. Разлику у тим облицима данас није могућно објаснити због тога што су се изгубиле поједине карике у ланцу њихових историјских трансформација, а то је изазвало нарушавање увида у њихов континуирани развој, уп. *би-ти* ≠ *буд-ем*, *сес-ти* ≠ *седн-ем*, *илес-ти* ≠ *илей-ем*, *кла-ти* ≠ *кољ-ем*, *кле-ти* (се) ≠ *кун-ем* (се), *ира-ти* ≠ *йер-ем*, *сла-ти* ≠ *шаљ-ем*, *узе-ти* ≠ *узм-ем*, *бра-ти* ≠ *бер-ем*, *ле-ћи* ≠ *легн-ем*.

С гледишта данашњег српског језика саставнице *би-* и *буд-*, *сес-* и *седн-*, *илес-* и *илей-*, *кла-* и *кољ-*, *сла-* и *шаљ-*, *кле-* и *кун-*, *ира-* и *йер-*, *узе-* и *узм-*, *бра-* и *бер-* нису аломорфне. То су различите морфеме, а разлику међу њима могуће је објаснити само помоћу историјске анализе. И оне су биле уврштене у састав суплетивизама.

Међутим, у том случају се поставља питање: како разликовати фонетске варијанте истог корена од коренова који нису исти, али су етимолошки сродни. Ово питање је тешко разрешиво технички, јер немамо потпун списак продуктивних и непродуктивних алтернација у српскоме језику. Немамо их ни у другим словенским језицима (Горбачевский 1971). Ово питање је тешко решити и на теоријском плану, јер за неке речи немамо поузданих етимологија. Понекад парове истих речи речници етимологизирају различито. На пример, облике срп. *коњ* – *кобила*, рус. *два* – *второй* једни речници сврставају у један архетип, док их други разврставају у различите архетипове (Горбачевский 1971: 6).

Треба имати на уму још једну ствар. Речи типа *би-ти* – *буд-ем*, *бра-ти* – *бер-ем* за говорника нису различите речи, него су аломорфи истога корена. Одређивање њиховог статуса јесте и психолошки проблем.

В. Коњецка је предложила да се сматра да се етимолошки сродни облици третирају као облици који немају исти корен под условом да фонетска алтернација у савременом језику не врши неку граматичку функцију (КОНЕЦКАЯ 1968: 21). У случају када тај критеријум не функционише, предложила је да се уведе други – степен продуктивности алтернација (1968: 21). На пример, ако је иста алтернација уочена бар код две речи, онда суплетивног односа нема (рус. *пи-ть – пои-ть, гни-ть – гнои-ть* нису суплетиви, срп. *ши-ти – шва-ља, њра-ти – њра-ља, муз-ти – музи-ља* нису суплетиви). На тај начин функционална диференцијација фонетских варијаната речи у савременом језику омогућује разликовање фонетских суплетива од оних који то нису.

Расправљајући о суплетивизму глагола Горбачевски није миоишао руске каузативе типа *сидеть – сажать, есть – кормить, пить – поить* и сл. (ГОРБАЧЕВСКИЙ 1971: 15). У том погледу било би занимљиво размотрити и српски глагол *шеїаїи* (*шеїам градом* и *шеїам њса*).

Лингвистички инжењеринг у сфери компјутерске обраде и машинског превођења седамдесетих година окупио је велике научне тимове који су се бавили „машинским“ описом природних језика. Из тих кругова изашло је много гласовитих језикословаца, који су и сада препознатљиви и по концизним, словним обележавањима својих језичких дефиниција. Решавајући задатке преалгоритмичке припреме текста, тражећи најкраће путеве његовог морфолошко-синтаксичког преноса, решавајући питање полисемије, максимално формализујући семантичке представе наилазили су на мноштво „препрека“, условљених бескрајном разноврсношћу природног језика. Мноштво духовитих идеја и свежих погледа на језичку стварност налазимо у радовима И. Мељчука, Ј. Апресјана и других научника те генерације. Спомињем управо ову двојицу јер су се успешно бавили и проблемом суплетивизма.

Мељчук је објавио више чланака који директно или индиректно расветљавају природу и границе тог феномена. Препознатљив је по увођењу словног означавања и максималној сажетости својих дефиниција, што, без знања о његовим претходним радовима, кат-кад отежава поимање његове концепције. У једном

од својих ранијих чланака, у којем покушава да одговори на питање „Шта је творба“, навео је формулу суплетивне творбе:

$$\Phi(B) \neq \Phi(A) + \Phi(x)$$

$$C(B) = C(A) + C(x),$$

где А – „основинска реч“, В – „изведеница“, Φ – „форма“, С – „сми-сао“, тј. В је изведено од А по смислу, али по форми нема с А ништа заједничког (А и В немају заједнички морф, суплетиви су) (Мельчук 1967: 355). Навео је „нормалне“ и суплетивне низове, који значе „радња – вршилац радње“: рус. *строить* – *строитель*, *плить* – *пильщик*, *плыть* – *пловец*, *охотиться* – *охотник*, но (!) *стирать* – *прачка*, *шить* – *портной*. Два последња пара су суплетиви јер су у односу комплементарне дистрибуције, која се коси с већином сталних (правилних) парова. Управо такве уникате имао је на уму, кад је написао: „суплетивизам је крајњи случај алтернације (предельный случай чередования)“.

Дајемо српске примере уз ово правило („вршилац радње – радња“): *радник* – *ради*, *зидар* – *зида*, *ложач* – *лож*, *орач* – *оре*, *лекар* – *лечи*, *кројач* – *кроји*, *йекар* – *йече*, *возач* – *вози*, *косач* – *коси*, али *йраља* – *йере*, *жешелац* – *жање*, *дадиља* – *неђује* (*йуђу децу*), *водоинсйалайшер* – поправља делове водоводне и канализационе мреже, *космонауи* – пилотира космичком летилицом, *кондукйер* – прати јавно превозно средство, продаје или прегледа возне карте, *новинар* – пише или уређује текстове за новине, *сйикер* – објављује програм и говори вести пред микрофоном на радију или телевизији (РМС 2007), *конобар* – услужује пићем и јелом госте угоститељских радњи (РСАНУ).

У последњим примерима није довољно употребити само глагол, него треба прецизирати радњу додатном информацијом (за „значањски прираштај“ изведенице Мельчук користи словни симбол x). Према њему, све што се не изводи аутоматски спада у суплетивизам, или „комплементарну дистрибуцију“. Али с гледишта смисла (С) саставнице суплетивног низа, без обзира на формалну неједнакост, апсолутно су „нормалне“, правилне. Тамо, где нема одговарајуће посебне речи, номинативну улогу преузима аналитичко тумачење (уп. Апресян 2009: 18) – као у наведеним примерима код означавања глаголске радње.

Две деценије касније Мељчук је допунио своју дефиницију новим симболима (Мељчук 1995: 348). Увео је појмове *копрезентација* (рус. сопредставимость) и *граматичка копрезентација* (рус. грамматическая сопредставимость). Још више је формализовао дефиницију суплетивизма. По њему, две језичке јединице – једна с кореном А, а друга с кореном Б – чиниће суплетивни низ, ако буду испуњени одређени језички услови.

Прво, *формална* разлика између А и Б мора бити *ненормална* (изван норме), што значи да означивачи (десигнатори) А и Б *не могу* бити изведени један од другог на основу општих правила фонолошких или морфонолошких промена која постоје у језику (уп.: зец ↔ зечица, вук ↔ вучица, тигар ↔ тигрица, али јелен ≠ кошута).

Друго, *семантичка* разлика између А и Б мора бити *нормална*, што се у језику манифестује помоћу обликовања: *зец* 'мужјак зеца' – [зец- + -ица] 'женка зеца', *вук* 'мужјак вука' – [вук- + -ица] 'женка вука', *тигар* 'мужјак тигра' – [тигр- + -ица] 'женка тигра', *јелен* 'мужјак јелена' – *кошута* 'женка јелена'.

Треће, А и Б налазе се у „комплементарној дистрибуцији“ према некој смисаоној (значањској) разлици. Комплементарност се очитује у међусобној неизводивости (непредиктабилности) корелатива.

Мељчукова нова дефиниција суплетивизма чини се крајње формализованом:

Минимални сегментни знакови X и Y одређеног језика јесу у суплетивном саодносy (=) под условима:

1. Десигнати (означающие) знакова X и Y нису копрезентативни.
2. Денотати (означаемые) X и Y знакова X и Y јесу копрезентативни, при томе:
 - (а) денотати 'X' и 'Y' су истоветни (једнаки), а X и Y су аломорфи исте морфеме (*ирасе* – *ирасићи*);
 - (б) денотати 'X' и 'Y' нису истоветни (једнаки), али јесу копрезентативни граматички (рус. *студент* – *студенты*) (Мељчук 1995: 349).

У овом раду скренуо је пажњу на „веома занимљив међусобни однос“ између суплетивизма и идиоматике (Мељчук 1995: 347–

357). Спремајући образложење за утврђивање суплетивности бројне парадигме руског фразеологизма *сукин сын* 'кујин син, хуља, ђубре' (РС 1998) извео је испут неколико закључака.

Уочио је колебање гендерне семантике код руских именица мушкога рода у множини. Дошао је до закључка да губитак семантичке компоненте 'мушки род' у множини јесте стална појава код руских именица, чија једнина означава припаднике мушкога пола. Показао је то на неутралним речима типа:

студент 'студент, мушко' – *студенты* 'студенти [оба пола]'

студентка 'студент, женско' – *студентки* 'студенти женскога пола'.

Из тога следи да парадигма броја која се односи на припаднике мушкога пола јесте суплетивна (у односу на остале именице мушкога рода у руском језику, нпр: *ключ* – *ключи*).

Размотрио је и облик множине – *сукин сын* \approx *сукини дети*, који је узео из речника Ушакова. Неприродност алтернације *сын* \approx *дет-(и)* у руском језику дала му је основ да третира те облике као суплетивну појаву.

Многи истраживачи, претходници Мељчука, аутори веома вредних и оригиналних дела, образлажући предмет свог интересовања неретко као да су се извињавали, говорећи о важности, али и ускости, слабој заступљености те појаве у језику (Жонцекаја 1958; Чочуа 1962; Новиков 1964; Горбачевский 1967).

Сасвим други тон налазимо у радовима Мељчука. „Суплетивизам – пише он – нипошто није маргиналан појам, који је, како се понекад мисли, од секундарног значаја, и то само у доста уској посебној области – флективној морфологији. Савремена истраживања говоре о централној улози тог појма у општој теоријској морфологији. Управо с њим су најуже повезани тако важни појмови као што су морфа и морфема.... Суплетивизам је најпре један од централних појмова лингвистике“ (Мељчук 1995: 347).

На Мељчукове погледе и критеријуме утврђивања суплетивизма ослања се у свом раду и Ј. Апрессјан (Апрессјан 1974: 168–175; 1995: 168–175). Суплетивизму је посветио посебно поглавље у познатој књизи *Лексическая семантика*. Мељчук је пак узео као мото (епиграф 2) једног од својих радова о суплетивизму примере суплетивности из монографије свог колеге (Мељчук 1995: 347).

Апресјан је опробао концепцију Мељчука најпре у лексикографском поступку и умногоме га је унапредио. Поставио је много нових питања од важности за поимање системских веза у семантици и разраду метајезика у лексикографији. По нашем мишљењу, чита се лакше. Занимљиво је како позивајући се на Мељчука, не наводи његову крајње формализовану дефиницију суплетивизма. Оставља је „изван кадра“.

Континуираност приступа огледа се у Апресјановом тумачењу комплементарне дистрибуције, која води суплетивизму. О критеријумима утврђивања суплетивних односа размишља на следећи начин. На пример, имамо пар *језикословље* и *линџвисџа* и треба да одлучимо јесу ли или нису у комплементарној дистрибуцији према смисаоној разлици 'наука о ...' – 'специјалиста за науку о ...'. Полазимо од тога да поред речи *језикословље* имамо и *језикословац*, а поред речи *линџвисџа* имамо реч *линџвисџика*. Дакле, основе *језик-* и *линџв-* нису у допунској дистрибуцији према значењској разлици 'наука о ...' – 'специјалиста за науку о ...'. Према томе именице *језикословље* и *линџвисџа* нису суплетиви (Апресјан 1974: 169). Исто тако нису суплетиви *зубар* – *сџомайџолоџија*, јер имамо *зубар* – *зубарсџиво*, *сџомайџолоџија* – *сџомайџолоџ*. На другој страни, имамо пар *вена* – *флеболоџија*, где *вена* има само једно значење 'крвни суд', а *флеболоџија* значи 'део медицине који се бави венама'. Значи, то су суплетивни корелативи. Исто тако, у комплементарној дистрибуцији су парови *сџаросџ* – *џеронџолоџија*, *срце* – *кардиолоџија*, *месец* – *селенолоџија*, *земља* – *џеолоџија*, *реч* – *филолоџија*.

Такво поимање суплетивних односа дало је нови замах у разврставању језичких чињеница. Апресјан је „нашао“ још један, раније неопажени слој суплетива. Образложио је суплетивни однос између самосталних речи с различитим кореном, које припадају различитим врстама речи, тј. разликују се по формалном критеријуму (ненормална разлика), али задовољавају први критеријум – имају нормалну значењску разлику. Значењску блискост између различитих врста речи утврђује помоћу семантичких трансформација, које упућују на међукатегоријалну повезаност тих речи.

Није се ограничио самосталним речима, него је отворио питање „синтаксичког“ суплетивизма. Користећи речи различитих

врста (глагол – речца, глагол – предлог, глагол – везник, заменица – придев, заменица – прилог, везник – именица, придев – речца), показао је функционалну сраслост низова, које чине несамосталне и самосталне речи, њихову припадност истој „дубинској“ врсти речи.

Међутим Апресјаново образложење значењске једнакости у случају синтаксичких корелатива није увек неоспорно. Примери, који немају његов коментар („дешифровање“), траже од читалаца доста маштовитости у изналажењу одговарајућег контекста, што би открило семантичку блискост речи различитих врста. Имамо на уму пре свега примере типа рус. *добавлять – еше* (глагол – речца), *следовать – потом* (глагол – предлог) итд. Један од проблема је полисемија тих речи. Тако у пару „*следовать – потом*“ глагол *следовать* има у руском језику више значења: 1) пратити, следити кога, шта; ићи за ким, чим, 2) пратити погледом, 3) бирати животни пут, 4) подражавати некога, опонашати, имитирати, 5) налазити се, 6) следити иза чега, ређати се, 7) поводити се за ким, равнати се, управљати се према коме, чему, 8) руководити се чиме, 9) ићи, настављати пут, 10) произилазити, следовати, следити (из тога следи закључак), 11) о новцу (колико треба платити), 12) *безл.* треба, потребно је (СРЈ 4).

Није јасно које од тих значења је у суплетивном суодносу с предлогом *потом*. Значи, треба одгонетнути и контекст у којем би дошло до изражаја семантичко јединство речи различитих врста – самосталних и несамосталних.

Према Апресјану, сви ти парови су суплетиви. Образлажући своје гледиште полази од семантичке и морфолошке блискости речца, предлога и везника самосталним речима – прилозима (речца = прилог, предлог = прилог, везник = прилог), а заменица типа *сам* – именицама. Претходно је утврдио да између глагола и прилога, именица и придева, придева и прилога, шта више, прилога и именице разлике су нормалне. Из тога изводи закључак како и између несамосталних и самосталних речи може настати суплетивни однос. Признајући да има и оних који сматрају ризикантим поистовећивање речца, предлога и везника с прилозима, а заменица с именицама, Апресјан одговара својим опонентима: парови типа „предлог – везник“, „предлог – прилог“ могу се

сматрати лексичким синонимима (мишљење опонената), не суплетивима (његово гледиште), али под условом (ако се сложимо) да не морају припадати истој врсти речи (а ми знамо да лексички синоними управо морају да припадају истој врсти речи) (1974: 173).

Апресјан је запазио једну занимљиву појаву у данашњем руском језику – избегавање говорника да користе изведенице и давање предности речима са другом основом („суплетивима“). На пример, употребљава се: *ваять – скульптор* (ум. *ваять – ваятель*), *действовать – эффект* (ум. *действовать – действие*), *единственный – только* (ум. *единственный – единственно*), *посещать – визит* (ум. *посещать – посещение*), *предупреждать – профилактика* (ум. *предупреждать – предупреждение*) и сл. Тобожњи суплетивизам (тако смо условно назвали ову појаву) среће се и у српском свакодневном говору: *шииши – кројач* (ум. *шииши – шивач*), *куйоваиши – њојирошач* (уз *куйоваиши – куйац*), *красиши – лојов* (ум. *красиши – крадљивац*) и сл.

Што се руског језика тиче, неке погрешке могу се објаснити неупућеношћу говорника. Тако, речи *цена* и *стоимость* стварно се мешају у колоквијалном говору. Међутим у другим примерима управо изведенице чине се данас актуалније него „суплетиви“. Данашњи руски говорник сигурно неће дати предност „суплетивима“ *стачка, залог, выговор* (мишљење Апресјана), него ће изабрати изведенице: *бастовать – забастовка, гарантировать – гарантия, произносить – произношение, приветствовать – приветствие, уметь – умение*, али допуштено је и *уметь – способности*. У последњем случају исправно је и једно, и друго јер то није исто. На часу страног језика „ставят *произношение*, а не *выговор*“, али може се рећи „*вологодский выговор*“; *приветствовать – приветствие* (код Апресјана, *здороваться – приветствие*), уп. свакодневни поздрав „*Приветствую Вас! приветствуем вас!*“. Неактуалност појединих примера објашњава се тиме да одсликавају језичку ситуацију далеких 70-их. У друго издање (1995) укључени су без ревизије.

Чини се спорном и Апресјанова преоцба о погрешкама у стварању руског глаголског вида, које, наводно, потичу из „комплементарне дистрибуције“ основа у колоквијалном говору: префиксални свршени глагол узима се често као парњак беспрефиксалног несвршеног глагола, што је погрешно. Он сматра да је то

оправдано једино ако језик нема префиксални несвршени глагол, на пример: *играти* – *сыграти*, јер у руском језику немамо несвршени облик „сыгривати“. Сасвим је други случај *паковать* – *запаковать*. Према мишљењу Апресјана, то није прави видски пар (1974: 174–175). Прави видски пар је *запакывать* – *запаковать*. Уз помоћ префиксације граде се обадва вида. Оспорава исправност и парова *ести* – *съести* (ум. *съест* – *съедать*), *пити* – *выпити* (ум. *выпит* – *выпивать*), полемишући у томе не само с колоквијалним говорницима, него и нормативним речницима (СРЈ 4; ОиШ 2003).

И Апресјан, и Мелчук, расправљајући о неком новом питању, нису се прибојавали да укључе који пут и спорну грађу, образлажући то тиме, да вишак увек је лако одсећи и како је боље више, него мање (Апресјан 1974: 170). Ишли су лако на компромисе у ситним стварима. Чак су предлагали на избор алтернативна решења својим евентуалним опонентима, које су били спремни сместа уважити (Мелчук 1967: 362). Истовремено чврсто су се држали онога што су сматрали главним. Знали су водити жустре полемике. Заслугом Апресјана наглашена је системска и типолошка бит суплетивизма. Утврдио је да потенција суплетивне творбе зависи од семантике творбеног типа и од лексичког система у целини: чим је већи „семантички прираштај“ изведенице у односу на основинску реч, тим је већа могућност суплетивизма. Суплетивизам је ређи код чисто синтаксичких изведеница (као што су имена радњи, имена особина, описни прилози). На другој страни, чим је конкретније значење основинске речи и изведенице, тим су већи изгледи за суплетивизам. Значи, чим је мање мотивисан речник, чим је језик „лексикологичнији“ (што зависи од обима посуђеница, од виталности творбених афикса, од полисемије), тим више погодује творбеном суплетивизму.

Говорећи строго, дефиниције суплетивизма код „дијахроничара“ и „функционалиста“ начелно нису толико различити. Свуда је реч о различитој „форми“ и једном „смислу“ суплетивних саставница (и то на „фону“ сталних низова, направљених „по правилу“). Разлика је у полазишту функционалиста да суплетивни аломорфи могу бити не само речи исте врсте, не само самосталне речи, и уопште, не само речи, него и речи различитих врста, самосталне

и несамосталне у једном низу, најзад, допуштена је комбинација „реч – аналитички израз“, који се употребљава у функцији речи.

И. Мељчук и Ј. Апресјан нису одговорили на сва питања, али је њихова заслуга да су их поставили и покренули радикалну ревизију у односима „форма“ – „смисао“. Раније маргиналном питању суплетивизма дали су изузетно високи статус у језичком систему, чиме су знатно унапредили лингвистичку теорију и примењене гране.

Сводећи све податке и гледишта можемо извести закључак да суплетивизам јесте жива појава која одсликава дубинске, квалитативне процесе у језичкој хијерархији као целини. Концентрација или слаба заступљеност суплетивних низова служи као одраз тренутне (синхроне) динамике лексичког, творбеног, и шире, језичког система у целини. Уз раније споменуте факторе настанка суплетивних односа до изражаја долазе и мање уочљиви процеси, који их стимулишу или коче. Суплетивизам подстичу: нагомилавање позајмица из несродних језика, оказионална творба, неправилна употреба речи, делимичне аномалије основа једнокоренских речи, фреквентност употребе новонасталог суплетивног низа, међуоднос стандардног језика и дијалеката, стандардног језика и жаргона, најзад, језички укус и мода. Супротни процес – распад суплетивизма – условљен је углавном истискивањем застарелих или тобожњих суплетивних низова уз помоћ редовних низова, а могућно је и умереном пуристичком политиком.

Увођење српског материјала у комплетно проучавање суплетивних односа сигурно ће обогатити садржај суплетивизма и отворити нове димензије у поимању српске језичке збиље.

Цитирани извори и литература

- Апресјан, Юрий Д. *Лексическая семантика (синонимические средства языка)*. – М.: Издательство «Наука», 1974.
- Апресјан, Юрий Д. *Избранные труды*: том I. Лексическая семантика. 2–е изд., испр. и доп. – М.: Школа «Языки русской культуры», Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995.

- АПРЕСЯН, Юрий Д. *Исследования по семантике и лексикографии*. Т. I: Парадигматика. – М.: Языки славянских культур, 2009.
- ГОРБАЧЕВСКИЙ, А. А. *К вопросу о путях возникновения супплетивных форм в славянских языках*. – Душанбе: ТГУ, 1967.
- ГОРБАЧЕВСКИЙ, А. А. *Супплетивизм в русском языке (в сопоставлении с другими славянскими языками)*. – АКД. – Душанбе: ТГУ, 1971.
- КОНЕЦКАЯ, Венера П. „К вопросу о супплетивности в языке.“ *Ученые записки МГПИИ им. В. И. Ленина* том СХХVI (1958): стр. 71–90.
- КОНЕЦКАЯ, Венера П. „О понятии супплетивизма и его соотношении с гетеронимией.“ *Вопросы языкознания* № 2 (1968): стр. 20–27.
- КОНЕЦКАЯ, Венера П. *Супплетивизм в германских языках*. – М.: Изд-во „Наука“, 1973.
- КОНЕЦКАЯ, Венера П. *Супплетивизм в германских языках*. – АДД. – М.: Институт языкознания АН СССР, 1974.
- МЕЛЬЧУК, Игорь А. „К понятию словообразования.“ *Известия АН СССР, сер. литературы и языка* том XXVI, вып. 4 (1967): стр. 352–362.
- МЕЛЬЧУК, Игорь А. „О супплетивизме.“ *Проблемы структурной лингвистики 1971*. М., 1972: стр. 396–438.
- МЕЛЬЧУК, Игорь А. „Опыт разработки фрагмента системы понятий и терминов для морфологии (к формализации языка лингвистики).“ *Семантика и информатика* вып. 6. Грамматические и семантические проблемы. – М.: ВИНТИ, 1975: стр. 5–50; 199–200.
- МЕЛЬЧУК, Игорь А. *Русский язык в модели < смысл ↔ текст >*. – Москва–Вена, 1995.
- НОВИКОВ, Лев А. „Образование и употребление супплетивных форм имен существительных.“ *Русский язык в школе* № 5 (1964): стр. 11–16.
- РЕФОРМАТСКИЙ, А. А. „Число и грамматика.“ *Сборник статей к 75-летию академика И. И. Мещанинова*, М.–Л. (1960): стр. 394–395.
- РЕФОРМАТСКИЙ, А. А. *Введение в языковедение*. Под ред. В. А. Виноградова. М.: Аспект Пресс, 1999.
- ЧОЧУА, Т. Д. *Супплетивы и их место в словарном составе языка*. – АКД. – Тбилиси: Изд-во ТбГУ, 1962.
- OSTHOFF, H. *Das Suppletivwesen der indogermanischen Sprachen*. Heidelberg: 1899.

Скраћенице

- ОиШ 2003 – ОЖЕГОВ, Сергей И. и Шведова, Н. Ю. *Толковый словарь русского языка*. М.: Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН, 2003.
- РМС 2007 – *Речник српскога језика* [израдили Милица Вујанић и др.; редакцио и уредио Мирослав Николић]. – Нови Сад: Матица српска, 2007.
- РСАНУ – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика књ. Х*, Београд, САНУ, 1978.
- РС 1998 – *Русско–сербский словарь* под ред. Б. Станковича; 2-е изд., испр. и доп. – Москва – Нови Сад: Рус. яз., Будућност, 1998.
- СРЯ 4 – *Словарь русского языка*; в 4-х т./ Ин-т рус. яз. АН СССР; 2-е изд., испр. и доп. – М.: Рус. яз., 1981–1984.

Резюме

Галина Г. Тяпко

КОНЦЕПЦИЯ СУППЛЕТИВИЗМА В РОССИЙСКОЙ
ГРАММАТИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ
(НА СЕРБСКОМ МАТЕРИАЛЕ)

С введения в научный оборот термина «супплетивизм» прошло более двух столетий, но до сих пор это одно из самых неопределенных понятий. Это связано с тем, что в исследованиях супплетивизма сошлись два направления – сравнительно–историческое (диахроническое) и «функциональное» (синхронное). Оба направления исследуют единицы языка, образованные «не по правилу», относящиеся к «дополнительной дистрибуции». Однако отбор единиц осуществляется ими по разным критериям и из разных континуумов.

Значительный вклад в разработку проблематики супплетивных отношений внесли российские ученые, изменившие представление о супплетивизме как об узком, пережиточном и застывшем явлении. Они показали прикладную ценность учета супплетивных отношений – при разработке языка лексикографических дефиниций, в совершенствовании программ машинного перевода, в аспекте культуры речи, в преподавании языка. Это и определило тему статьи, в которой дан критический анализ

разных подходов к определению супплетивизма, сформировавшихся в отечественной науке.

В статье показана постепенная трансформация чисто исторического взгляда на супплетивизм и переход к его функциональной интерпретации – с опорой на системные связи современного языка. Представлена аргументация сторонников включения в состав супплетивов разноуровневых единиц, а также пар из однословных и аналитических составляющих. Подтверждается зависимость супплетивизма от типологических особенностей языка, определяются факторы, регулирующие степень его прозрачности.

ИВАН А. ЧАРОТА

Белорусский государственный университет
Кафедра славянских литератур

ПЕРЕВОДЫ СВЯЩЕННОГО ПИСАНИЯ НА БЕЛОРУССКИЙ ЯЗЫК*

В статье дается обзор истории перевода Священного Писания на исторической территории Беларуси, проводится общий анализ выполненных в XX веке собственно белорусскоязычных переводов, освещается деятельность Белорусской Библейской Комиссии, которая вот уже более двух десятилетий переводит Новый Завет и богослужебные тексты на современный белорусский язык, обозначаются разного рода проблемы, с этим связанные.

Ключевые слова: Священное Писание, Новый Завет, Евангелие, белорусский язык, перевод, Белорусская Библейская Комиссия, богослужебные тексты, Православная Церковь.

История переводов Священного Писания в Беларуси имеет ряд существенных особенностей, которые нельзя не учитывать.

Во-первых, это весьма значительное число подвизавшихся на белорусских землях «книгописцев», так или иначе адаптировавших переводы кирилло-мефодиевской традиции к особенностям локального варианта книжного языка. Из сохранившихся такого рода текстов следует указать, например, *Евангелия* – Туровское (XI в.), Полоцкое (XII в.), Оршанское (XII–XIII в.), Лавришевское,

* Автор является заведующим кафедрой славянских литератур Белорусского государственного университета (г. Минск) и ученым секретарем Белорусской Библейской Комиссии

Пинское, Мстижское (XIV в.), Друцкое, Волковысское, Кобринское, Лемешевичское и Слуцкое (XVI в.), Жуховицкое (XVII в.) и *Псалтири* – Мстиславская/Смоленская (1395), Витебская (1492), Пинская (1543). Немаловажно и то, что существовал названный позднее «белорусским» свод *Библии*, который составил Матфей Иоаннович Десятый («*Десятоглав*» – Вильно/Супрасль, 1502–1507). Кроме того, в XVI в. на территории Великого Княжества Литовского осуществлен – кем, не установлено – перевод *11 книг Ветхого Завета*. Имеются также сведения, что примерно в то же время на «простой язык» переводил Священное Писание архимандрит Супрасльского монастыря Сергей Кимварь.

Во-вторых, с Белой/Литовской/Западной Русью связаны происхождением и непосредственно деятельностью восточнославянские первопечатники – Франциск (Георгий) Скорина, Иван Федоров и Петр Мстиславец. Так, Ф. Скорина, основавший сначала типографию в Праге и там издавший – со своими 50 предисловиями и 62 послесловиями – *Псалтирь* и *22 книги Библии* (1517–1519), затем перебрался в Вильно, где напечатал «*Малую подорожную книжицу*», включавшую *Псалтирь* (1522) и «*Апостол*» (1525). Кстати, о результатах его труда белорусские филологи говорят, в основном, как о переводе. А стараниями Ивана Федорова и Петра Мстиславца в этих краях печатались *Евангелие Учительное* (Заблудов, 1568/9), *Псалтирь с Часословцем* (Заблудов, 1569), *Псалтирь* (Вильно, 1575), *Псалтирь и Новый Завет* (Острог, 1580).

Вообще, в XVI–XVII вв. на белорусских землях известно более десятка типографий и, к примеру, кроме указанного выше, *Псалтирь* издавалась в Вильно (1576, 1586, 1592, 1594/5, 1596, 1632), в Буйничях/Могилеве (1637/38), в Кутейно (1642). Неоценимо, конечно же, значение изданной в 1581 году в Остроге – бывшем тогда в пределах единой государственной и церковно-канонической территории – полного славянского текста *Библии*, которая представляла собой не просто некую малозначительно усовершенствованную редакцию Геннадиевского свода, а включала ряд исправлений по греческому тексту (*Паралипоменон*, *1 и 2 Ездры*, *Неемии*, *Премудрости Соломона*), равно как и новые переводы (*Песни Песней*, *Эсфири*, *1 и 2 Маккавеев*).

Конкретные установки и адресации, формулировавшиеся тогда в связи с рядом осуществленных изданий (например: «людem посполитым к доброму научению» – *Библия* Скорины; «ради простых людей преложити на простую мову» – *Евангелие Учительное*, Заблудов) говорят сами за себя. Хотя, конечно же, подходы к языку рассматриваемых библейских текстов должны быть максимально корректными, исключая любое использование определений «язык белорусский» или «язык украинский», равно как и «язык русский», в тех случаях, когда речь идет о памятниках древности и средневековья. Как бы то ни было, а по отношению к языку книжности на белорусских землях вплоть до XVIII в. единственно правомерным остается термин «западно-русская редакция старославянского/церковнославянского языка», который в соответствующих контекстах может заменяться понятием «язык старо(бело)русский». В связи с этим, ставя вопрос о белорусских переводах Св.Писания, следует разграничивать:

- а) тексты, которые допустимо считать белорусскими, поскольку они переведены или изданы этническими (пра)белорусами либо на территории современной Беларуси;
- б) тексты, которые уместно называть белорусскими, т.к. они на языке исторически принадлежащего белорусскому народу фонда культуры и письменности;
- в) тексты на языке собственно белорусском, т. е. кодифицированном в новейшее время, в XX веке.

Напомним, что в полилингвистичной и поликонфессиональной ситуации Великого Княжества Литовского после унии с Польшей сложились условия, стимулировавшие переводы Св. Писания на старопольский язык, а также издание их. Заметным фактом является финансировавшееся протектором кальвинизма на белорусских землях Николаем Радзивилом Черным польскоязычное издание *Библии* (Брест, 1563), которое послужило основой для более поздних переводов Симона Будного, Лаврена Кришковского, Мартина Чеховича, а также для издания *Библии* (Гданьск, 1632), шире известной в Польше. Собственно, для тех условий характерна активизация протестантизма – причем как явления переходного в плане вероисповедном и этно-языковом. Так, С. Будный издал «для простых людей языка русского» в своем переводе *Kame-*

хизис Мартина Лютера и собственный трактат «*Об оправдании грешнаго человека пред Богом*» (Несвиж, 1562), а затем *Библию* перевел и издал на польском языке (Несвиж, 1570; Несвиж, Заславль, 1570–1572), в его же переводе польскоязычный *Новый Завет* выходил отдельно (Лоск, 1574, 1589). Из протестантов на старо(бело)русский язык *Новый Завет* частично перевел (около 1580 г.) Василий Тяпинский.

С середины XVII и вплоть до начала века XX в., когда сложились предпосылки для национально-государственного самоопределения белорусов и оформления самостоятельного белорусского языка, значимых фактов, связанных с переводом Священного Писания, нет.

А вот результаты позднейшего времени, на первый взгляд, впечатляющи. Как-никак, сейчас белорусы на родном языке имеют переводов Священного Писания больше, чем многие народы мира. Понятно, язык церковнославянский для белорусов также вовсе не чужой. Но речь идет о современном белорусском языке, а конкретно – о 13 выполненных и более или менее полно изданных переводах Нового Завета, 2 переводах Библии полностью и еще 1 почти полностью (См.: *Источники*). Причем некоторые из них выходили довольно большими тиражами: Евангелие от Матфея в переводе Библейской Комиссии – 50 тысяч экземпляров; в переводе В. Сёмухи Новый Завет – 5,7 тысяч и Библия полностью – 10 тысяч; Четвероевангелие в переводе кс. Гадлевского имело два издания (1938 и 1998 гг.). Кроме этого на белорусском языке имеется «*Детская Библия*» в анонимном переводе, а также своеобразные пересказы Идельфонса Бобича, Сергия Павловича, Винцента Гадлевского, владыки Афанасия Мартоса, Язеп Германовича, Владимира Липского, Максима Климовича и Мирослава Шайбака, о. Павла Боянкова и Леонида Качанко... Существует еще и фрагмент перевода на западно-полесский диалект, выполненный Федором Климчуком.

Упомянутое может подталкивать к выводу, что как для культуры, так и для просвещения белорусами сделано все, что нужно. Но так ли это? Нет.

Дело в том, что все функции белорусскоязычных переводов Священного Писания ограничены, а значит и неполноценны; к тому же они отделяются, обособляются и разводятся, хотя по при-

роде своей неразрывны и неотделимы. В любом случае, то, что мы отметили, касается сопряжения функции миссийной с богослужбной: не предназначенный для использования в Храме Божьем перевод Слова Божьего нельзя считать полноценным в миссийном отношении. Иначе говоря, в идеале язык перевода Благовествования должен быть языком богослужения.

Между тем, наша ситуация такова, что белорусский язык ни для одной конфессии в полном смысле языком Церкви – т. е. единственным, незаменимым, прочно закрепленным в богослужбной практике и надлежаще разработанным – до сих пор никогда не был и теперь не является. А отсутствие либо ограниченное присутствие белорусских переводов Священного Писания в богослужбном употреблении соответственно влияет на утверждение их как полноценных явлений национальной культуры. Ведь Новый Завет никак не может приравниваться, скажем, к хроникам, романам, драмам либо поэмам, которые – как тексты – имеют если не самодостаточность, то автономность. Так что и просветительская функция переводов Священного Писания напрямую зависит от распространенности, использования в сфере собственно религиозной, в церковно-богослужбной практике. У нас же, вследствие массовой атеизации, просвещение осуществляется без признания Божественной природы того, что есть Свет, что истинно просвещает. Филологическую функцию белорусских переводов Священного Писания тоже нельзя оценить однозначно. Уже потому, что они не сыграли фактически никакой роли при кодификации языка, не имели должного значения в его развитии позднейшего периода, не повлияли на формирование стилей и даже сейчас не способствуют созданию соответствующей единой терминологии.

И здесь мы возвращаемся к проблеме культурно-исторического контекста, в частности – объективной востребованности переводов народом и конкретным временем.

Увы, приходится констатировать, что до последнего времени на белорусском языке не было текста Священного Писания не только общепринятого, для всей нации, но и приемлемого для использования в богослужбной практике отдельных конфессий. Даже если судить по титулам имеющихся изданий переводов, трудно признать, что они на одном языке того же времени – столь суще-

ственно отличаются и по принципам отношения к «первотексту», и по графике (кириллица – латиница), и по орфографии... Особенно же привлекают к себе внимание расхождения в основной богословской терминологии.

Как это ни досадно, оказывается, что белорусы еще не нашли даже общеприемлемого названия Священного Писания, ибо на титулах изданий читаем: *Свяшчэннае – Святое, Пісанне – Пісьмо, Завет – Запавет – Закон, Біблія – Бівлія – Бібля*. Недопустимо многовариантным белорусские переводчики сделали само название Благой Вести: *Евагельле – Евангелле – Евангеле – Эвангеле – Эвангелле – Эванэлія*.

То же самое наблюдается по отношению к имени Бога нашего: *Ісус – Исус – Езус, Хрыстос – Хрыстус*; аналогично с именами евангелистов, пророков, апостолов, святых: *Матфей – Мацфей – Мацьфей – Мацьвей – Мацей – Матауш – Матэуш, Марк – Марка – Марак, Лука – Лукаш, Іаан – Іоанн – Іоан – Яан – Ян, Грыгорый – Рыгор, Данііл – Даніл – Данель, Захарыя – Захары – Захара – Захар, Іакаў – Якаў – Якуб, Ілія – Ілля – Ілья – Іліяш – Гальяш, Іерамія – Іерэмія – Ярэма, Іосіф – Язэп, Ірад – Гірад – Герад – Герод, Маісей – Майсей – Масей – Маізей, Пётр – Пётар – Пятро, Фама – Хама – Тамаш, Яфрэм – Ахрэм...*

Не имеют никакой согласованности опорные понятия христианского вероучения: *Гасподзь – Госпад – Госпадзь – Пан – Гаспадар – Усеспадар – Спадар – Уладар – Уладыка, Спас – Спасіцель – Ратаўнік – Збавіцель – Збаўца, Блажавешчанне – Багавешчанне – Дабравесце – Добрая Вестка – Добрая Навіна – Зьвеставаньне, Ражджаство – Ражаство – Ражство – Раство – Божэе нараджэнне – Каляды, Праабражэнне – Перамяненне – Пераўвасабленне, Уваскрасенне – Уваскрэсенне – Уваскрэсьенне – Уваскрысьенне – Ускрэсьенне – Згробуўстанне – З мёртвых устаньне – Устанне з мёртвых, Суцяшыцель – Суцешнік – Пацяшыцель, Узнясенне – Узнясьенне – Узнясьенне – Унебаўшэсьце, ангел – анёл – анел – ангіл – анял...*

Основными причинами, обусловившими это, являются принадлежность переводчиков к разным конфессиям, а также отделенность большинства из них от метрополии – это граждане Западной Белоруссии (т. е. Речи Посполитой периода 1921–1939 гг.)

и эмигранты. Во многих случаях, кроме того, цели и задачи перевода носили исходно «внецерковный» характер.

Первая попытка перевести Евангелие на формирующийся белорусский литературный язык была предпринята священником-католиком Идельфонсом Бобичем в 1912–1921 гг., но признания она не получила. Перевод *Нового Завета* и *Псалмов*, замеченный и тиражируемый Зарубежными Библейскими обществами до сих пор, выполнил в 1926–1931 гг. по заказу баптистского пастора Луки Декуть-Малея при поддержке Британского Библейского общества деятель белорусского национального возрождения Антон Луцкевич. Названному переводу свойственно следующее: возник он тогда, когда белорусский язык не имел еще должной разработанности для такой функции; это результат специфических устремлений миссионерских вкупе с народническими; текст перевода исходно предназначался для малочисленной, и на то время маргинальной в Белоруссии, протестантской среды, которая, к тому же, со Священным Писанием обходилась достаточно вольно. Посему закономерно, что переводчик ставил себе задачу сделать Священный Текст как можно доступнее для восприятия «простого человека», упрощая и приземляя как содержание, так и языковое оформление его. В 1939 году появились *Четыре Евангелия и Деяния Апостольские* в переводе католического священника Винцента Гадлевского, который использовал свойственную сугубо польскому языку богословскую терминологию да и словарный фонд религиозной сферы вообще, лишь в некоторых случаях «обелорусив» их. Выполненный в Риме католическим священником Петром Татариновичем перевод *Нового Завета и Деяний Апостольских* (1954) отличает явная преэминентность по отношению к Винценту Гадлевскому с одновременным использованием опыта белорусских протестантов, что привело к эклектике. Не менее заметно указанное в переводах отдельных книг *Ветхого и Нового Завета*, выполненных Яном Петровским, проживающим в США протестантом-методистом. На цели, задачи, и результаты труда его в различных отношениях влияла эмиграция, отчужденная как от церковнославянской и (обще)русской, так и от живой среды современного белорусского языка. То же влияние дает о себе знать и в переводе *Напрестольного Евангелия*, появившегося к 1000-летию Христианства на Руси. При всех благих намерениях

переводчик – Николай (Мацукевич), глава так называемой Белорусской Автокефальной Православной Церкви – явно злоупотреблял не свойственными современному белорусскому литературному языку средствами.

Изо всех индивидуальных наработок высоким уровнем отличается – хотя и не введен пока в широкое обращение, т. к. издан лишь частично, к тому же в испорченном редакторами виде – опыт Михася Мицкевича (родного брата Якуба Коласа, классика белорусской литературы), тоже эмигранта, который перевел весь *Новый Завет*, а также *Литургию св. Иоанна Златоуста*, *Часословец*.

Полностью *Библию* на белорусский язык первым перевел в 1973 г. неординарный, но весьма запутанный в своих теоретических взглядах, а еще больше в практических языкотворческих и лексикографических делах, филолог Янка Станкевич (с помощью Моисея Гитлина). Этому переводу присуща точность передачи синтаксических конструкций и одновременно – невероятная вольность в передаче лексики, особенно же – не выдерживающее критики собственное словотворчество. Полный перевод *Библии* выполнен, хотя издан не весь, также католическим священником Владиславом Чернявским. По сравнению с другими переводами белорусов-католиков, он менее зависим от польско-католической традиции, включает больше свойственных природе белорусского языка понятий, определений, конструкций...

Особое внимание привлекли к себе уже в период «перестройки» публиковавшиеся переводы, которые осуществлены профессиональными писателями – Анатодем Клышкой и Василем Сёмухой. Однако о большой значимости этих переводов говорить не приходится. Первый из них, опирающийся на «критические издания», имеющий в качестве образца русский перевод епископа Кассиана Безобразова, в языковом плане фольклоризован, едва ли не сведен к «просторечению». А второй выполнен с текста русской «синодальной» *Библии* (хотя указывается, что с церковнославянского языка), причем со множеством серьезных ошибок, обусловленных установкой на «литературность» и пренебрежением к сакральности текстов Писания.

Учитывая все отмеченное выше, в 1989 году была создана Белорусская Библейская Комиссия (ББК) Русской Православной

Церкви – по инициативе Его Высокопреосвященства Митрополита Филарета, Патриаршего Экзарха всея Беларуси, впоследствии возглавившего Комиссию, в постоянный состав которой входят также кандидат богословия митрофорный протоиерей Георгий Латушко (заместитель председателя), кандидат богословия доцент Минской Духовной Семинарии и Академии митрофорный протоиерей Сергей Гордун, иерей Александр Почепко, иерей Георгий Соколов, кандидат богословия доцент МДСиА Александр Король, доцент Минского педагогического университета Владимир Василевич, Татьяна Матрунчик и автор этой публикации (ученый секретарь).

Основная задача Комиссии заключается в том, чтобы «... осуществить церковный перевод, который должен быть благословлен Церковью для использования за богослужением» – так, отвечая на требования времени и среды, сформулировал ее Высокопреосвященный Митрополит Филарет в предисловии к первому результату работы ББК – переводу Евангелия от Матфея. А цель – выработать такой вариант церковно-белорусского языка, который бы не разрушал древней славянской традиции, соответствуя при этом национальной языковой системе.

За пятнадцать лет работы Комиссия имеет определенные результаты непосредственно по переводу Священного Писания Нового Завета. Кроме того, выполнен ряд переводов богослужебных текстов, составлен белорусский именовослов (*Звод імёнаў святых*. Мн.: Свята-Петра-Паўлаўскі сабор, Беларускае Праваслаўнае Брацтва Трех Віленскіх Мучанікаў, 1995) и подготовлен терминологический словарь (*Царкоўнаславянска-беларускі слоўнік рэлігійных і багаслоўскіх тэрмінаў // Царкоўнае слова*. 2004. № 11 – 2005. № 4); уже шестнадцать выпусков имеет белорусский православный календарь книжного формата – *Беларускі Праваслаўны календар* (Мн.: Свята-Петра-Паўлаўскі сабор, Беларускае Праваслаўнае Брацтва Трех Віленскіх Мучанікаў, 1994 – 2010 гг.). Практика актива ББК включает, помимо этого, подготовку переводных и собственных материалов религиозной тематики для периодических изданий Православной Церкви – например, «*Праваслаўе*», «*Ортапрэс*», «*Веснік Беларускага Экзархата*», «*Царкоўнае слова*».

Нередко в адрес Белорусской Библейской Комиссии раздаются упреки, в том числе и уничижительные, что работа идет слишком медленно. Да так кажется тем, кто судит «со стороны», причем «издалека». Не в оправдание, а для того, чтобы должным образом была осознана сложность и ответственность такого дела, автор этих строк, для сравнения, часто указывает на опыт сербов, а именно: что современный сербский (синодальный) перевод Нового Завета выполнялся 21 год, и это при том, что Комиссия СПЦ имела в своем составе исключительно авторитетных богословов, а к тому же она, в отличие от ББК, собиралась не один, а два раза в неделю...

В любом случае, для Белорусской Библейской Комиссии основное – не темп, скорость исполнения задачи, а качество. Это, кстати, и наша исходная установка, и вывод из обретенного опыта, на основе которого выявляется значительный круг вопросов, требующих ответственного подхода или хотя бы серьезного обсуждения – не такого, какое время от времени заводят в наших СМИ «радители», занятые столь же горячими, сколь и бесплодными, прениями о «дискриминации родного языка» в Православной Церкви, которая на самом деле неизменно стремится учитывать интересы реально нуждающегося в Слове Божьем народа.

А вообще-то все мы, хотим – не хотим, должны считаться с осуществлением, материализацией вечности, т.е. с традицией, которая охватывает и богослужение, и культуру, и просвещение как в их истории, так и в современном состоянии.

Источники

А) Переводы Священного Писания

Novy Zapavet. Apostalskija dzei. – Wilnia, 1912 (Пераклад кс. Идэльфонса Бобіча).

Niadzielnyia Ewangelii i nawuki. – Wilnia, 1921–1922 (Пераклад кс. Идэльфонса Бобіча, пад рэд. Кс. Ад. Станкевіча).

Паводле МАЦЬВЕА сьв. Эвангелье. – Лодзь: Компас, 1927 (Пераклад Ант. Луцкевіча).

- Паводле МАРКА сьв. Эвангелье.* – Лодзь: Компас, 1928 (Пераклад Ант. Луцкевіча).
- Паводле ІОАНА сьв. Эвангелье.* – Лодзь: Компас, б. д. (Пераклад Ант. Луцкевіча).
- Паводле МАРКА сьв. Эвангелье.* – Гэльсінкі, б. д. (Пераклад Ант. Луцкевіча).
- НОВЫ ЗАПАВЕТ Госпада нашага Ісуса Хрыста і ПСАЛЬМЫ.* – Гельсінкфорс: Брытанскае і Замежнае Біблейскае Таварыства, 1931 (Пераклад Ант. Луцкевіча).
- Lekeyi i Evanelii na nadziei i sviaty.* Na bieŭaruskuju movu pieraŭtaŭy ks. dr. Ad. Stankievič. – Lvoŭ – Vilnia, 1938.
- НОВЫ ЗАПАВЕТ Госпада нашага Ісуса Хрыста і ПСАЛЬМЫ / Другое выданьне без зьмен.* – Лёндан, 1948 (Пераклад Ант. Луцкевіча).
- Čatyry Evangelii i Apostalskija Dzei / Peralazyu i padau wujasnienni ks. mhr Vincent Hadleuski.* – Vilnia, 1939.
- Чатыры Эвангеліі і Апостальскія Дзеі / Пералажыў і падаў выясьненні кс. Вінцэнт Гадлеўскі.* – Вільня, 1939.
- Нядзельныя Эвангеліі.* Другое выданьне без зьмен. – Лёндан, 1948.
- Śviataja Evanelija i Apostalskija Dzei / Peraklaŭ i padaŭ wujasnenni ks. dr. P. Tatarynovič.* – Rym: Znič, 1954.
- Śviataja Evanelija i Apostalskija Dzei / Peraklaŭ i padaŭ wujasnenni ks. dr. P. Tatarynovič.* – Rym: Znič, 1959.
- Śviataja Evanelija i Apostalskija Dzei / Peraklaŭ i padaŭ wujasnenni ks. dr. P. Tatarynovič.* – Rym: Znič, 1974.
- Listy sviatych apostalaŭ Dzei / Peraklaŭ i padaŭ wujasnenni Mns. dr. P. Tatarynovič.* – Rym: Znič, 1974.
- Святое Пісьмо. КНІГІ СТАРОГА ЗАПАВЕТУ.* Кніжыца I. Кніга Руты, Кніга прарока Еэля, Кніга прарока Ёны. – Нью-Ёрк, 1959 (Пераклад Я. Пятроўскага).
- НОВЫ ЗАКОН Снадара а Спаса нашага Ісуса Хрыста.* – Нью-Ёрк, 1959 (Пераклад з грэцкай Я. Станкевіча).
- НОВЫ ЗАКОН Снадара а Спаса нашага Ісуса Хрыста / З мовы грэцкае на вялікалітоўскую (беларускую) нанавя перакладзены.* – Нью-Ёрк: Вялікалітоўскае (Беларускае) Навуковае Таварыства Пранціша Скарыны, 1970 (Пераклад Я. Станкевіча).

- Сьвятая Бібля: Кнігі сьвятога пісьма Старога й Новага закону / З мовы габрэйскае а грэцкае. – Нью Ёрк, 1973 (Пераклад Я. Станкевіча і М. Гітліна).*
- Новы Запавет і псалмы. – Таронта, 1985.*
- Напрастольнае сьвятое Евангелье – Новы Запавет Госпада й Збаўцы нашага Ісуса Хрыста. – Таронта, 1988.*
- Новы Запавет Госпада нашага Ісуса Хрыста // Спадчына, 1989–1992 (Пераклад А. Клышкі).*
- Новы Запавет і псалмы. – [Б. указ. места издания]: Біблейскія грамадства, 1991.*
- Евангеліе Госпада нашага Ісуса Хрыста (от Матфея) на чатырех языках эллинском, славянском, російском и беларусском с параллельными местами. – Мінск: Беларускі Экзархат, 1991 (Пераклад Беларускай Біблійнай Камісіі).*
- Паводля сьв. Яна Эвангеле Госпада нашага Ісуса Хрыста / На беларускую мову з грэцкага тэксту пераклаў Ян Пятроўскі. – Менск – Лёндан – Нью Ёрк, 1991.*
- Дзіцячая Біблія / Другое выданне. – Стакгольм: Інстытут перакладу Бібліі, 1992 (Пераклад з рускай мовы ананімны).*
- Дзіцячая Біблія / Трэцяе выданне. – Стакгольм, 1993 (Пераклад з рускай мовы ананімны).*
- Новы Запавет. Псалтыр. – Мінск: Бацькаўшчына, 1995 (Пераклад В. Сёмухі).*
- Біблія: Быццё. Эклезіяст / Для дзяцей пераказалі М. Клімковіч і М. Шайбак / Пад рэдакцыяй кандыдата багаслоўя працаіерэя Сьргія Гардуна. – Мінск: Юнацтва, 1995.*
- Чатыры Эвангеліі / Пераклаў кс. Вінцэнт Гадлеўскі Магістр Тэалогіі. – Гродна: Гродзенская Рымска-Каталіцкая Дыяцэзія, 1998.*
- Евангелье паволе Мацьвеея й Марка / Пераклад: Міхася М. Міцкевіча / Рэдагаваньне, склад і друк Міколы Прускага. – Grand Rapids, Michigan, USA, 1998.*
- Евангелле ад Лукі / Пераклад М. Міцкевіча (Рукопісь. Находзіцца в Беларускай Біблейскай Камісіі).*
- Сьвятое Пісанне. Новы Запавет [Для чытаньня з дзецьмі] / Пераказ Леаніда Качанкі // Раніца, 1999–2000.*
- Новы Запавет / Пераклад айца Уладзіслава Чарняўскага. Менск, 1999.*

- Новы Запавет Госпада нашага Ісуса Хрыста. Святое Евангелле паводле Марка.* На чатырох мовах: грэчаскай, славянскай, рускай і беларускай / Пераклад на беларускую мову Біблейнай Камісіі Беларускай Праваслаўнай Царквы. – Мн.: Беларускае Праваслаўнае Царква, Біблейнае Таварыства Рэспублікі Беларусь, 1999.
- Біблія. Кнігі Сьвятога Пісаньня Старога і Новага Запавету.* Кананічныя. У беларускім перакладзе / Пераклад В. Сёмухі. – World Wide Printing Duncanville, USA, 2002.
- Біблія. Пяцікніжжа.* Пераклад кс. Уладзіслава Чарняўскага. Мн.: Юніпак, 2002.
- Новы Запавет Госпада нашага Ісуса Хрыста. Святое Евангелле паводле Лукі.* На чатырох мовах: грэчаскай, славянскай, рускай і беларускай. З паралельнымі месцамі / Пераклад на беларускую мову Біблейнай Камісіі Беларускай Праваслаўнай Царквы. – Мн.: Беларускае Праваслаўнае Царква, Біблейнае Таварыства Рэспублікі Беларусь, 2003.
- Новы Запавет / Пераклаў на беларускую мову з Новай Вульгаты Уладзіслава Чарняўскі.* Навуковае рэдагаванне Жаны Некрашэвіч-Кароткай. Літаратурная апрацоўка тэкста Антонія Бокуна. – Мн.: Біблейскае таварыства ў РБ, 2003.
- Новы Запавет Госпада нашага Ісуса Хрыста. Святое Евангелле паводле Іаана.* На чатырох мовах: грэчаскай, славянскай, рускай і беларускай. З паралельнымі месцамі / Пераклад на беларускую мову Біблейнай Камісіі Беларускай Праваслаўнай Царквы. – Мн.: Беларускае Праваслаўнае Царква, Біблейнае Таварыства ў Рэспубліцы Беларусь, 2005.
- Святое Пісанне для дзяцей / Перакл. Л. М. Качанка.* – Мн. Народная асвета, 2005.
- Свяшчэннае Евангелле / Пераклад на беларускую мову Біблейнай Камісіі Беларускай Праваслаўнай Царквы.* – Мн.: Беларускае Праваслаўнае Царква, Біблейнае Таварыства ў Рэспубліцы Беларусь, 2007.
- Свяшчэннае Евангелле / Пераклад на беларускую мову Біблейнай Камісіі Беларускай Праваслаўнай Царквы.* – Гайнаўка: Братчык, 2008.
- Святое Пісанне для дзяцей / Перакл. Л. М. Качанка Л. М. Качанка.* – Гайнаўка: Братчык, 2009.
- Дзеянні святых Апосталаў.* На чатырох мовах: грэчаскай, славянскай, рускай і беларускай. З паралельнымі месцамі / Пераклад на беларускую мову Біблейнай Камісіі Беларускай Праваслаўнай Царквы. – Мн.: Мінская фабрыка каляровага друку, 2010.

*Б) Богослужбене текстове во преводима
последног времена*

- Праваслаўны малітоўнік*. – Беласток, 1990.
- Беларускі Праваслаўны малітоўнік*. Другое издање. – Таронта, 1990.
- Беларускі Праваслаўны малітоўнік*. Трѣце издање. – Таронта, 1994.
– 137 с.
- Скарочаны малітваслоў*. Мн.: Свята-Петра-Паўлаўскі сабор, Беларускае
Праваслаўнае Брацтва Трох Віленскіх Мучанікаў, 1998.
- Малебен за беларускі народ з акафістам святым мучанікам Віленскім
Антонію, Іаану і Яўстафію*. – Мн.: Свята-Петра-Паўлаўскі сабор,
Праваслаўнае Брацтва Трох Віленскіх Мучанікаў, 1998.
- Малебен з малым водаасвячэннем і асвячэннем іконы*. – Мн.: Свята-Пе-
тра-Паўлаўскі сабор, Праваслаўнае Брацтва Трох Віленскіх Мучані-
каў, 1999.
- Бажэственнае Літургія* / Пераклад прот. Сергія Гардуна. – Мн.: Свята-
Петра-Паўлаўскі сабор, Праваслаўнае Брацтва Трох Віленскіх Му-
чанікаў, 1998 і 2001.
- Госпаду намолімся. Малітаўнік* / Укладанье, пераклад і каментары а.
Аляксандра Надсана. – Лёндан: Божым шляхам, Полацк: Сафія,
2002.
- Мой малітоўнік* / Пераклад на беларускую мову пастара Мікалая Ба-
друсёва. Мінск: Лютэранская спадчына, 2004.
- Праваслаўны малітваслоў* / Пераклад прот. Сергія Гардуна. – Мн.: Свя-
та-Петра-Паўлаўскі сабор, 2004.

Резиме

Иван А. Чарота

ПРЕВОДИ СВЕТОГ ПИСМА НА БЕЛОРУСКИ
ЈЕЗИК

Историјат превода Светог писма у Белорусији карактерише низ значајних одлика. Једна од њих је да је постојао низ „књигописаца“, пониклих на белоруској земљи, који су на разне начине модификовали

ли традиционалне ћирило-методијевске преводе према локалној варијанти књижевног језика. Друго, за Белу/Литванску/Западну Русију су пореклом и делатношћу везани источнословенски штампари који су први штампали књиге Старог и Новог завета. Премда, наравно, приступ језику тих библијских текстова мора да буде максимално коректан, да искључује безусловну употребу одреднице „белоруски језик“ или „украјински језик“, као и „руски језик“. С тим у вези, кад су у питању преводи Светог писма, треба разграничити: а) текстове које можемо сматрати белоруским, пошто су их превели или издали етнички (пра)Белоруси или аутори на територији савремене Белорусије; б) текстове које можемо називати белоруским, јер су на језику и у фонду културе и писмености који историјски припада белоруском народу; и в) текстове на чистом белоруском језику, тј. језику који је кодификован у најновије време, у XX веку. Средином XVII века и све до почетка XX века, када су створени предуслови за национално-државно самоопредељење Белоруса и за формирање самосталног белоруског језика, значајних чињеница везаних за превод Светог писма нема. Најновији резултати су прилично упечатљиви. Белоруси у овом тренутку на свом матерњем језику имају више превода Светог писма него многи народи у свету – 13 комплетних и мање-више целокупно издатих превода Новог завета, 2 превода Библије у целини и још 1 скоро у потпуности.

Међутим, функције превода Светог писма на белоруски језик су ограничене, а уз то, текстови се деле, издвајају и рашчлањују, мада су по својој природи нераскидиви и недељиви. Ситуација је таква да ниједна конфесија, како некад, тако и сад, белоруски језик није признала за језик Цркве у пуном смислу. Тек недостатак или ограничено постојање белоруских превода Светог писма у богослужбеној употреби примерено утиче на њихово прихватање и деловање као пуноправних појава националне културе. Посебну пажњу треба посветити проблему културно-историјског контекста, односно објективној потреби народа за таквим преводима у одређено време. На белоруском језику нема текста Светог писма који би био општеприхваћен за целу нацију, а нема ни превода који би био прихватљив за примену у богослужењу појединих конфесија. Белоруска библијска комисија (ББК) настоји да отклони тај пропуст. Та комисија више од двадесет година ради на преводу Светог писма, који треба да добије благослов православне цркве.

ISSN 0350-185x, LXVI (2010), p. (513–545)

УДК 371.671:003-028.31(=163.41)

ID 179709964

БРАНКИЦА ЧИГОЈА
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик

КРАТАК ПРЕГЛЕД ПРВИХ СРПСКИХ БУКВАРА

*Знајти писани и читани исто је што
и ходати са лучом свейлосији у њами незнања*

Аутор у овом раду сагледава развој *описмењавања* путем буквара код Срба од најстаријих времена до половине XIX века.

Кључне речи: ћирилично писмо, српскословенска, рускословенска и славеносрпска ћирилица, црквенословенски (српскословенски и рускословенски) језик, славеносрпски и народни језик, буквари.

За ову пригоду биће довољно поткрепити примерима основну мисао – да су променама у развоју српског књижевног језика у прошлости *преишли* а и *следили* за њима – значајни људи и њихове књиге, које су доносиле нове озрачаје у српску културу.

Српска култура је у свом хиљадугодишњем континуитету трајања писане традиције, под значајним политичко-историјским околностима које су се збивале у оквиру православне културне зоне (*Slavia Orthodoxa*), прошла кроз многе значајне периоде.¹ Са

¹ Овој широкој теми развоја књижевног језика посвећене су значајне књиге Павла Ивића: *Српски народи и његов језик* (Приредио Милорад Радовановић), Целокупна дела V, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Срем-

становишта развоја писмености и конституисања структуре српског књижевног језика неспоран континуитет ћирилске писане традиције црквеног и књижевног језика (српкословенског, рускословенског) славеносрпског и народног језика. Српски средњи век са богатством својих бројних и значајних писарских центара – манастира (од Свете горе до Студенице, Милешеве, Жиче, Дечана, Пећке патријаршије, Манасије и сл.) у том првом периоду српске писмености неговао је традицију учења, преношења знања, чувања знања, о којој сведочи богато рукописно наслеђе.

Из старословенског периода о томе непосредно сведоче преписи најстарије филолошке расправе Црнорисца Храбра *Сказање о њисменима*.² Она обележава период старословенске писмености (од IX до XII века). Написана је са циљем да одбрани право на богослужење на старословенском језику, а са њим у вези и настало писмо којим су црквене књиге писане. Из ње сазнајемо, такође, да је писменост на старословенском језику, између осталог, од својих почетака била осуђена на трновит пут. Из тих разлога је разумљиво зашто је тако мало рукописа сачувано на старословенском језику, па тако и оних о начину стицања вештине писања и читања.³ Не-

ски Карловци – Нови Сад 2001; *Преглед историје српског језика* (Приредио Александар Младеновић), Целокупна дела VIII, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1998; и Александра Младеновића, *Историја српског језика*, Одабрани радови, Чигоја штампа, Београд 2008.

² Текст преведен на савремени језик са широм литературом о постојећим преписима и издањима овог рукописа уп. Томислав Јовановић, *Сћара српска књижевност*, Хрестоматија. – Филолошки факултет, Београд, Нова светлост, Крагујевац 2000, 17–20. Сачувано је око 80-ак преписа ове расправе (настале у IX/X веку) у различитим редакцијама старословенског језика, између осталог и на српкословенском.

³ „Мисли се да су глаголске и ћирилске књиге из централних и јужнословенских области које су писане у току X, XI и XII века нестале крајем раздобља византијске реокупације Балкана, последњих деценија XII века, у планској и оштрој акцији „погрчавања, уништавањем словенске писмености“ (Богдановић 2000: 217). Уништавање словенске књиге понављало се кроз историју. О томе сведоче подаци о првом српском буквару инокса Саве 1597. године, његовом првом издању, штампаном у штампарији Ђ. А. Рампачета, које је изгорело у пожару Народне библиотеке у Београду, који је настао приликом бомбардовања Београда (6. априла 1941. године) од стране Немачке. О овим питањима уп.: Љубомир Дурковић-Јакшић, *О њројасици Народне библиотеке у Београду 1941.*

достатак оваквих књига са наших простора више говори о друштвеној и политичкој историји и са њом везаној судбини наше књиге неголи о нашој „недостатној култури“. Више говори о моралном слепилу оних који су *свесно* или из *немарносћии* уништавали путоказе, светионике и светлилнике широког пута српске културе. Но, и из оног што је остало могу се ишчитати многа значења.

Посебно је значајно истаћи да је прва фаза у историји српског књижевног језика временски најдуже трајала, и то од друге половине XII века до половине XVIII века. Све то време, према посведоченим споменицима, напоредо су се употребљавали црквени и књижевни језик (српкословенски) и народни (раз)говорни, који су један другом чинили функционалну допуну. Најзначајнију улогу у првом периоду просвете код Срба одиграо је Свети Сава. Позната је улога овог нашег првог просветитеља, потврђена и народним предањем и његовим првим књижевним делима о којима су у нашој целокупној науци посвећене многе књиге из пера историчара језика, историчара књижевности, етнолога, историчара уметности, проучавалаца народне књижевности и сл.

Са Свeйџим Савом може се рачунајџи да џочиње сачуван сведочансџивима џоџврђени џериод џрвоџ џросвeџиџиџeљсџива код Срба у орђанџзованој срџској дрђжави. Светом Сави се, између осталог, приписује улога првог реформатора српског ћириличког правописа (млађе рашке школе).⁴

Из прве фазе развоја писмености код Срба (потврђене споменичком грађом од XII до половине XVIII века) потиче и расправа Константина Филозофа *Сказање изложено о џисменима* (1423–

џодине и судбина џених реџкосћии, Археографски прилози 6–7, Београд 1984/1985, 7–49; Љубомир Дурковић-Јакшић, *Грађа о судбини срџскоџ кулџурноџ и националноџ блађа у Првом свeџском раџиу*, Археографски прилози 12, Београд 1990, 299–323; Љубомир Дурковић-Јакшић, *У џоџрази за рукоџисним јеванђељем које је краљ Александар Обреновић добио у Хиландару*, Археографски прилози 14, 145–153; Љубомир Дурковић-Јакшић, *Прилоџ џознавању стџрадања Народне библиоџеке у Беођраду за време Првоџ свeџскоџ раџиа*, Археографски прилози 14, Београд 1990, 163–205.

⁴ О тој улози у нашој науци је доста писано. Овде бих само подсетила на и данас актуелну научну расправу Александра Белића *Учeџиџе Свeџџоџ Саве и џеђове школе у стџварању нове редакџије срџских ћириличких сџоменика* (Белић 1999: 357–396).

1426),⁵ у коме се излаже о потреби реформисања писма и даје предлог промена. Између осталог, наведеног у расправи, посебно се говори о томе „у каквом облику деца да уче азбуку“ (Трифуновић 1975: 183). Константин Филозоф је своју расправу на српскословенском језику написао са циљем да се установи ред у правопису оног времена, да се уједначи и усклади са традицијом *Словенских Првоучишља* од које се, по њему, увелико одступало. Зато он нуди своје дело као решење, али при свему томе размишља и како да се нова знања припреме и пренесу на ученике. То на посредан начин поткрепљује чињеницу да се школским путем, на организован начин преносило знање.

Па ипак, идући за променама у оквиру европских културних токова, најзначајнији догађај у српској култури овога периода је појава штампарства и штампане књиге. Овај културни догађај остварио се прво оснивањем Цетињске штампарије Ђурђа Црнојевића са првом књигом штампаном на српскословенском језику 1494. године. По узору на ову штампарију, и у другим манастирским средиштима ницале су штампарије (Црква Св. Ђорђа код Горажда, манастир Рујно, Грачаница, Милешева, Мркшина црква, Београд и сл.) у којима се штампало на српскословенском језику, а на ћирилици каква се налазила у српским рукописима. Била је то полууставна ћирилица с појединостима из уставног и брзописног писма (Младеновић 1993: 34). Период штампања књига на српскословенском језику трајао је од XV до XVII века.⁶ Из тог времена сачуван је српски штампани *Буквар Инока Саве*, пореклом из Дечана, који је из свог писарског центра, понесен ентузијазмом отишао у Венецију (1597) да обелодани оно за чиме је вапила тадашња српска култура – описмењавање на *најсавременији начин*, путем штампане књиге, путем букварске наставе.⁷

⁵ Ђорђе Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности*. – Слово љубве, Београд 1975, 99–104, 182–185.

⁶ Уп. *Пет векова српског штампарства 1494–1994*, Раздобље српскословенске штампе, XV–XVII века. – Српска академија наука и уметности, Матица српска, Народна библиотека, Београд 1994; Александар Младеновић, уп. текст *Еквивалент наших старих штампаних књига*, поглавље XII, 139–146.

⁷ *Први српски буквар Инока Саве*, Венеција 1597. Приредио Михајло Блечић, Политика, Београд 1991. Треба напоменути да је у српској филолошкој на-

За данашњег педагога, методичара или историчара језика тај буквар је засведочена повест о стицању и преношењу основних знања о своме писму (ћирилици), и то црквеним и књижевним *српскословенским језиком шћамїана*. У доба када је овај буквар настао (XVI век) „мало која европска земља и култура располагала је сопственим училима, писменима, абецедарима, азбукварима...“ (Блечић 1991: 7). Међу многим врлинама које су изречене о буквару Инока Саве, нарочиту чини *Букварска методика*, гласовна метода учења писма (према изговору гласова), што се остварило у овом буквару „више од два века пре њеног увођења у европско школство. Учиниће то Стефани тек 1802. године. Доцније ће ова букварска методика бити проглашена *їравим їреокреїом у насїаєи чийїања*“ (Блечић 1991: 7).

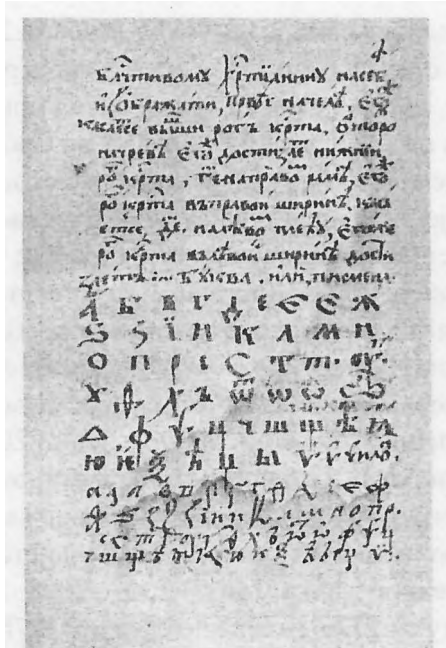
Овај буквар сачуван је на четири листа на којима је изложен азбучни систем српскословенске ћирилице. На првој страници првог листа након симболичне инвокације представљене црвеним крстићем, наведени су сугласници у слогу са вокалом, на осталим страницама следе називи слова по узору на старословенски начин и на крају *Оче наш*.

уци још од Стојана Новаковића у употреби термин *српскословенски* (за српску редакцију старословенског језика), *рускословенски* (за руску редакцију старословенског језика; *рускоцрквени* и *славенски* називан у XVIII и првој половини XIX века), као и *славеносрпски* (који је настао посрбљивањем рускословенског уз присуство елемената српскословенског и у великој мери црти народног језика шумадијско-војвођанских екавских говора). Ови термини су код Вука Караџића имали само другачији ортографски лик.

У вези са употребом *српскословенског, црквеног и књижевног језика код Срба* треба свакако поменути и последње писце који су на том језику писали, *Рачане* (Гаврила, Јеротеја и Кипријана), који спајају време српскословенске епохе краја XVII и првих деценија XVIII века. Аутор познатог *Рукописног Буквара* (1717) на српско-словенском језику је Гаврило Стефановић Венцловић. Дуго се у науци сматрало да је њега написао Кипријан Рачанин.⁸

⁸ Иако је реч о рукописном буквару, сматрамо да га овде треба навести. Право ауторство буквара одредила је у новије време Љупка Васиљев, *Буквар из 1717. године – дело Гаврила Стефановића Венцловића*, Зборник за филологију и лингвистику, XXXIX/2, Нови Сад 1996, 166–184. Језик овог буквара је српско-словенски, а писмо српско-словенска ћирилица са употребом знака *ђ* само за Венцловића типичну графију из периода раних деценија XVIII века (Младеновић 1964: 147). Ширу литературу о овом буквару уп. П. Ивић, *Преглед историје српског језика*, Целокупна дела XVIII, Сремски Карловци – Нови Сад 1998, 106, напомена 3.

Младеновић 1964, сл. 7.

У XVIII веку код Срба употребљавало се мноштво књижевно-језичких израза.⁹ Тада под познатим друштвено-историјским околностима долази до смене редакција: *срѣкословенски језик* замењује се *рускословенским*, руским црквеним језиком који у српској средини донекле добија специфична обележја. „Због познатих, пре свега, црквених и националних разлога, Српска православна црква је од 1726. године званично почела да замењује срѣкословенски рускословенским језиком, да прелази на употребу тадашњег руског црквеног језика напуштајући срѣкословенски, свој стари, традици-

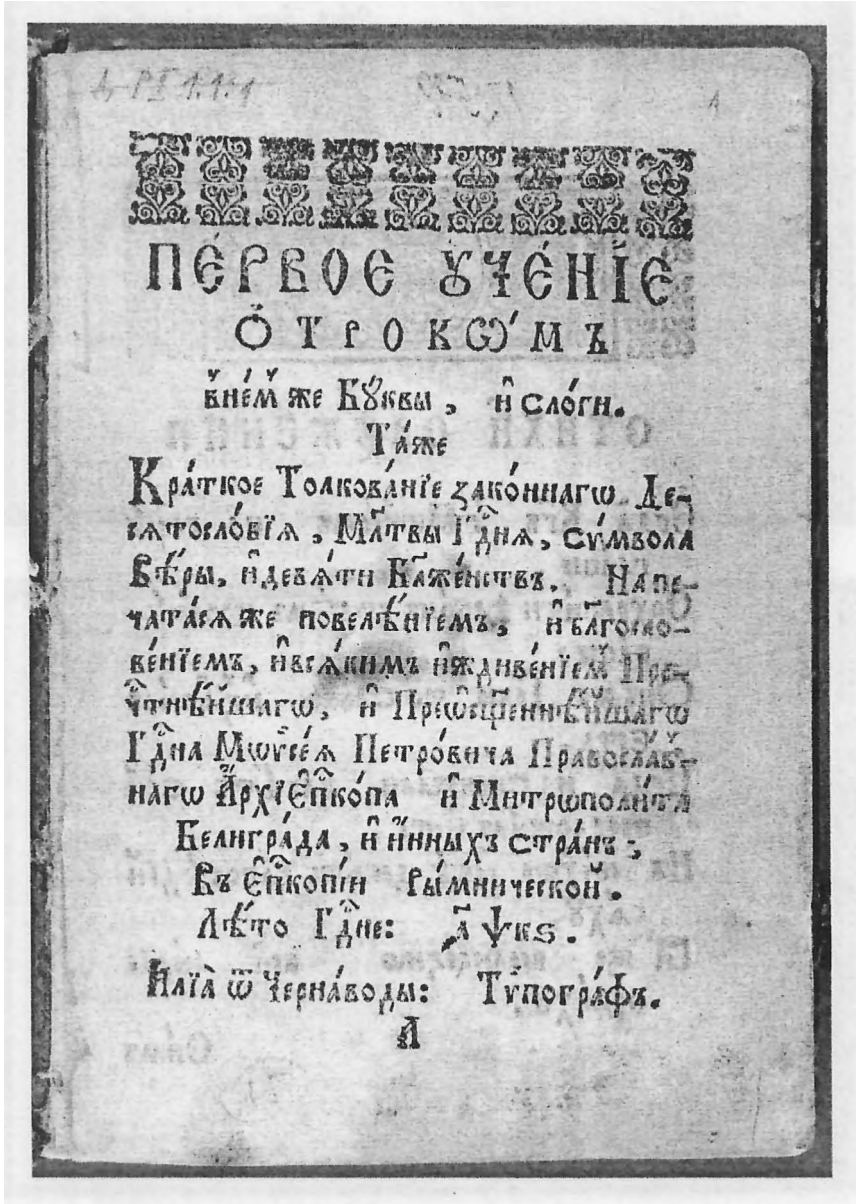
⁹ Овај период у развоју српског књижевног језика одликује напоредна употреба различитих књижевно-језичких израза у функцији српског књижевног језика, и то *срѣкословенски до половине XVIII века*, када је Гаврило Стефановић Венцловић написао своје последње дело; *рускословенски (славенски)* од 1726. године (који је остао до данас у Српској православној цркви) до 60-их година XVIII века, када му се све више сужавала употреба на функцију црквеног језика; *руски књижевни језик, народни и слаеносрѣски*. Због тога мноштва књижевнојезичких израза Павле Ивић ову епоху означава као доба „језичког плурализма на врхунцу“ (Ивић 1998: 105–158).

онални црквени и књижевни језик“ (Младеновић 2008: 520). Смену српске редакције старословенског језика руском редакцијом истога језика учинила је, дакле, „Српска православна црква намерно и организовано почев од 1726. године“, што је „за Србе изузетно важан културно-историјски догађај који је имао далекосежне последице. За саму цркву то је била гаранција будућег очувања православља на свим просторима, а за српску писану реч, основну, то је значило продужење њеног вишевековног постојања, које се до тада остваривало на српском црквеном, а од тада је то трајање требало да се настави на руском црквеном језику. Захваљујући централизованом устројству Цркве, ова смена једног типа језика другим могла се организационо сасвим успешно провести“ (Младеновић 2008: 203). Ту није могло бити проблема ни са лингвистичког становишта, јер су оба типа црквеног језика (и руски и српски) у ствари варијанте заједничког старословенског (ћирило-методијевског) најстаријег словенског црквеног и књижевног језика (Младеновић 2008: 203). Та смена се одвијала у времену од 1726. године до средине XVIII века постепено путем „Славенске школе“, основане исте године у Сремским Карловцима, на челу са Максимом Суворовом (1726–1731) и „Славнолатинске школе“ (1733–1737), на челу са Емануелом Козачинским. Њихови ученици су постајали учитељи другима и тако преносили стечена знања.

Први учитељ рускословенског језика¹⁰, Максим Суворов, за потребе српске просвете са собом је донео 400 примерака тзв. „московског буквара“ Теофана Прокоповича, штампаног у Москви 1724. године на рускословенском језику и на руској црквеној ћирилици: „Первоје ученије отроком“. Букварски део књиге носи наслов „НАЧАЛНОЕ ОУЧЕНІЕ Ч(Е)Л(О)ВѢ КСѢМЪ, ХОТАЦЫМЪ ОУЧИТИСА КНІГЪ Б(О)Ж(Е)СТВЕННАГѢ ПИСАЊІА“. Прила-

¹⁰ Рускословенски језик је најпре започео своју књижевнојезичку функцију у Српској православној цркви (њеном богослужењу), у црквеној администрацији и у школама које су биле под контролом јерархије. Касније је из школе и цркве рускословенски ушао у књижевност, заузимајући дотадашње место српскословенском (Ивић 1988: 120–121). „Прелазак са једне варијанте црквеног језика на другу (Толстој II: 254), са једне стране, српске редакције старословенског језика на другу редакцију (руску) тога *истиога* старословенског језика *не може се смањити* као *ирекид* континуитета у употреби црквеног и књижевног језика код Срба“ (Младеновић 2008: 520).

жемо насловну страницу ове прве руске књиге на рускоцрквеном језику први пут прештампане код Срба у Римнику 1726. године.

Тај буквар такође се може одредити атрибутом *први* јер се ради о првом руском буквару који је штампан код Срба. Тај буквар је доживео већ наредних година два српска издања, такође, на рускословенском (непромењено).¹¹

Значај Прокоповичевог буквара огледа се пре свега у чињеници да је са њиме *ушао рускословенски језик у српску школу* (и остао до данас у црквеној употреби код нас), а потом да је у току целог XVIII века прештампаван са незнатним изменама, које су каткад чињене компромисно да би се сачувала употреба овог типа црквеног и књижевног језика у Српској православној цркви и школству и на тај начин избегли покушаји унијаћења.¹²

Рускословенским језиком штампани су поред буквара и разни језички и граматички и правописни приручници¹³, који су доприносили очувању његове норме у школама, као нпр. *Грамаишка* Мелетија Смотричког (Римник 1755) и дела Захарија Орфелина, и то: *Новаја и основашелнаја славеносерпскаја [...] калиграфија* (Сремски Карловци, 1759), *Славенскаја и валахијскаја калиграфија или насѣавленије к љавилном љисанију. Во ујољребленије учашчих в малих школах славеносерпскија и валахијскија јуносљи* (Сремски Карловци, 1778), а пре свега његов буквар: *Первоје ученије*,

¹¹ Мирјана Брковић, *Српске књиже и периодика 18. века Библиотеке Матице српске*, Нови Сад 1996, 195 (ближи библиографски подаци о првом издању штампаном у Римнику 1726. године). Наводи се занимљив податак да је поменути примерак купљен од Павла А. Ивића, студента из Београда 1949. године. Овом приликом захваљујем се мр Душици Ђрбић, руководиоцу Одељења старе и ретке књиге и легата Библиотеке Матице српске што ми је омогућила заједно са својим колегама са Одељења да пронађемо, скенирамо и за овај рад приложимо овај и све наредне прилоге који се доносе у овом тексту. Такође, се захваљујем Предрагу Петровићу и Лепосави Кнежевић из „Чигоја штампе“, без којих овај мој рад не би био добро технички припремљен.

¹² Буквари који се јављају као самостална издања, а који у ствари представљају прештампаване или малу прераду тзв. московског буквара јесу: *Буквар Христљифора Жефаровића* (Беч између 1742. и 1744. године, о којем постоје подаци али није сачуван), *Буквар мали* (Млеци 1764), такође, исте судбине као и претходни, *Буквар с лиљерами ѓреческим*, штампан у Венецији 1770. године (Ћунковић 1963: 8).

¹³ Александар Младеновић, *Истљорија српскољ језика*, Одабрани радови, Чигоја, Београд 2008, XX, *Улоља рускословенскољ језика у формирању српскољ књижевнољ језика новијељ времена*, 203–226.

хоиїаишчим учийиисја књиѣ̄ йисмени славенскимѣ, називамоје буквар (Венеција 1767, Беч 1792). У овом буквару ће се први пут поред црквеног, славенског (рускословенског) појавити и световно штиво (подаци о времену, из историје, из географије и др.) (Ћунковић 1963: 10). Орфелин је у том свом раду скренуо пажњу на тешкоће методе срицања и препоручио да се ученици играју картонима на којима су нацртана слова јер ће их тако деца боље запамтити. Предвиђено је да ученици као награду за слово које препознају добију воћку или колач. На овај начин процењивало се да се азбука може научити за петнаест дана (Ћунковић 1963: 10). Док је већина инсистирала на учењу *чиїања*, Орфелин је инсистирао и на учењу *йисања*, што потврђују напред поменуте његове књиге.

Посебно место у српској култури XVIII века припада Захарију Орфелину, који је штампајући примерак првог часописа међу Јужним Словенима (Венеција 1768. године), *Славеносрїски маџазин*, истовремено и први у овом времену дефинисао потребу да се језик књиге прилагоди читаоцу, да буде разумљив, да се *славенски*, тј. *рускословенски* текстови почну „по српски управљати“, и на тај начин практично показао начин на који је настајао нови тип српског књижевног језика *славеносрїски* (Младеновић 2008: 523). Као што је познато, у претходним вековима, у време када су српскословенски и народни језик функционисали, тежња за разумљивошћу српскословенског се није постављала, јер су оба језика имала вековима своју разграничену функцију у животу српске средњовековне заједнице.¹⁴ У другој половини XVIII века „у складу са захтевима новог времена, затим са појачаним штампањем књига, а нарочито са епохом просвећености која се приближавала, шира неразумљивост рускословенског (а и руског) посебно у текстовима које је требало писати са световном тематиком, услвила је стварање новог типа књижевног језика код Срба, познатог у нашој науци под именом *славеносрїски*“ (Младеновић 1989: 55–56). У својим књижевним делима лагану србизацију, спровели су Јован Рајић и Захарија Орфелин. У часопису чији је пуни наслов *Славеносербски маџазин, иїј. Собраније разних сочинениј и йреводов к йолзје увеселенију служаишчих* (Венеција 1768), имајући

¹⁴ Александар Младеновић, *Славеносрїски језик*, 55.

на уму разумљивост текста који ствара за читаоце, Орфелин позива друге ауторе на сарадњу у *Маџазину* и истиче следеће: а) да ће се прилози доносити „на нашем и росијском језику“ и б) да ће поједине неразумљиве речи и изразе покретачи овог часописа „по српски управљати“, тј. преводити на српски или посрбљивати (Младеновић 1989: 56).

Тако је „својеврсном реакцијом на наразумљивост рускословенског (и руског литерарног језика) ширем кругу српских читалаца, стваран и створен поменути славеносрпски тип књижевног језика“ (Младеновић 1989: 57).

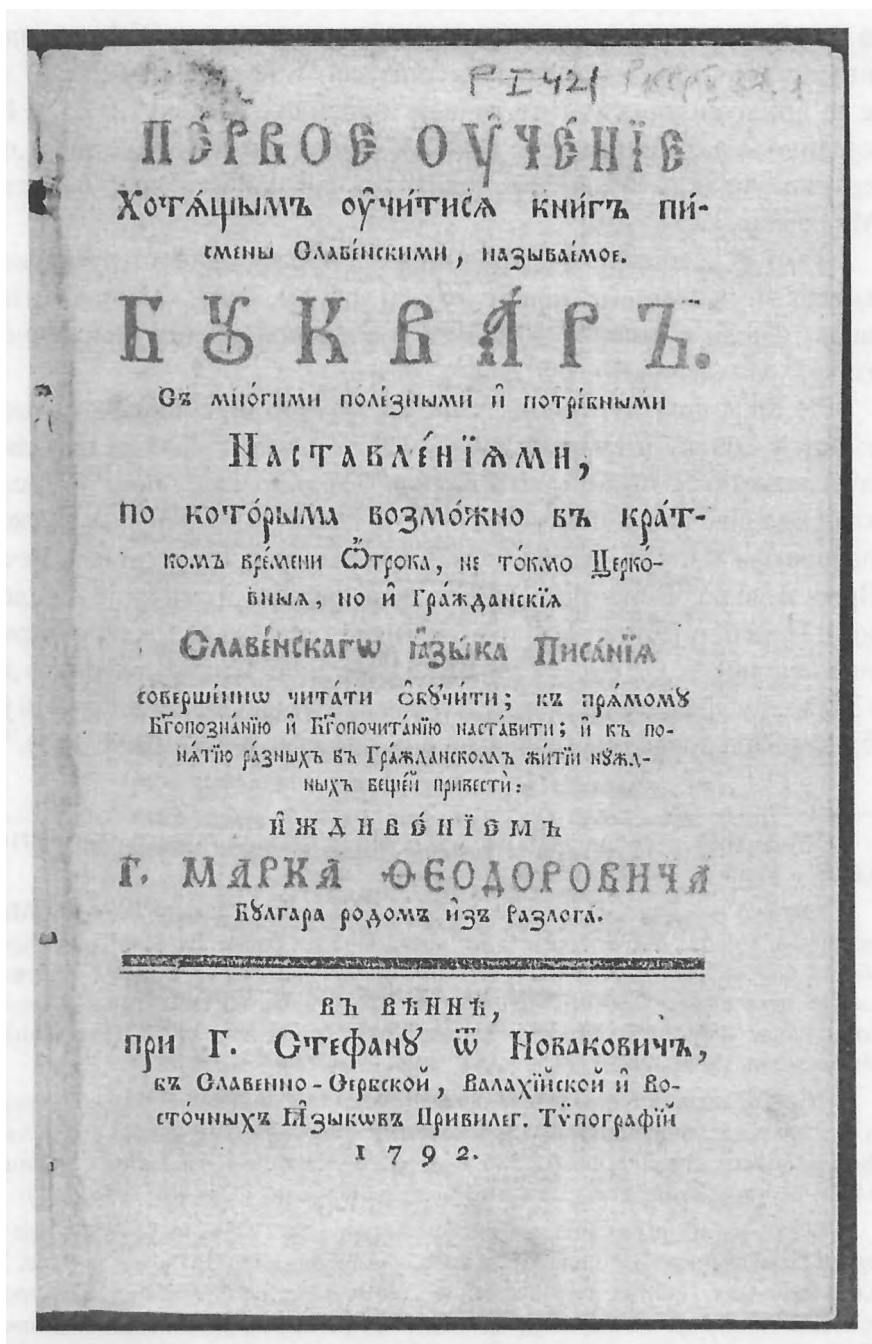
Из овог другог периода када се већ формира славеносрпски језик и у српску штампану књигу улази руска грађанска ћирилица¹⁵, значајно је представити *Буквар Захарија Орфелина*¹⁶. Представљамо насловну страницу овог *Буквара* штампану на рускословенском језику¹⁷, његово друго издање из 1792. године у Бечу (Прво издање, Венеција 1767, у штампарији Димитрија Теодосија). Посебно је значајан по томе што поред рускоцрквене ћирилице даје преглед и руске грађанске ћирилице. Иначе је познато да је Захарије Орфелин једини аутор пре Доситеја Обрадовића који је објављивао српске књиге грађанским словима (Ивић 1998: 148).¹⁸

¹⁵ Руска грађанска ћирилица настала је реформом цара Петра Великог 1710. године, а у српску средину је стигла са руском књигом.

¹⁶ Ближе појединости о Орфелиновим Букварима у књизи Георгија Михаиловића, *Српска библиографија 18. века*, 85–86; Срећко Ћунковић, *Буквари и букварска наставка код Срба*, 9–11; Мирјана Брковић, *Српске књиге и њериодика 18. века Библиотеке Мајице српске*, 169–173. Поменуто издање *Буквара* штампано је о трошку Бугарина Марка Теодоровића и Стефана Новаковића (Михаиловић 1964: 233).

¹⁷ Ближи подаци о сачуваним примерцима Орфелиновог *Буквара* садржани су у књизи Мирјане Брковић, *Српске књиге и њериодика 18. века Библиотеке Мајице српске*, стр. 171, књ. бр. 286, Р₁₈ Ср II 37. Иако се на насловној страници не наводи аутор, сматра се да је аутор Захарије Орфелин (Брковић 1996: 171).

¹⁸ Прва књига штампана грађанском ћирилицом (1754) јесте *Историја о Черној Гори* владике Василија Петровића, али објављена у Русији и за Русе. У књиге намењене Србима нову ћирилицу увео је Захарије Орфелин у: *Калиграфу* (1759), *Лайлинском буквару* (1766), *Первоје начайки лайлинскојо језика* (1767), *Славеносербски маџазин* (1768), *Жиџије славнија дјела Пејтра Великаџо* (1772) (Ивић 1998: 148).

набѣте одинакѣ быти по наготовшѣмъ свѣарѣ. Строчкѣ имѣа чредѣ днѣ въ рѣдѣхѣ оныхъ карточкѣ, и съ ними играаа, наипачѣ научита познавати писмена. Но притома надсеши часто чредѣ днѣ трѣковати отъ ншго то еднѣ то дрѣгѣ картѣ съ наименованіемъ писмени кажда, напр. дай мнѣ БЖИ, дай мнѣ ЛЗЪ, и проч. по сѣмѣ трѣкованіи оныхъ тамъ воспримѣжитѣ наказавати изобразити оныхъ писмени, и содржавати въ памяти, да можете ихъ точнѣ подавать на трѣкованіи; наипачѣ же дѣлѣтѣи тогѣ восполѣдоваа емы, когда емы родитѣи сѣмѣ за себѣо каждаго писмени показаніи дѣрѣ ко сѣсудѣи или въ дрѣгомѣ чѣмъ ни едѣлаати шефѣлаан. Вѣтъ опытныхъ примѣрѣнѣхъ, что такимъ спрѣдомъ малѣишѣ дѣти, которыи коамо прѣговарѣвати начѣнѣхъ, въ дѣсѣти или въ 15 днѣи выучѣни азбѣнѣхъ.

Глѣ.

ГЛАВА ПЕРВАЯ
О ПИСМЕНАХЪ

Славенская Церковная Азбука имѣетъ двадесѣтъ девѣтъ писменъ, коихъ начертаніи и имена супѣ слѣдующія:

А а, Ѧ ѡѦ.	В в, Ѧ ѡѦ.	З з, Ѧ ѡѦ.	И и, Ѧ ѡѦ.
Б б, Ѧ ѡѦ.	Г г, Ѧ ѡѦ.	Д д, Ѧ ѡѦ.	Е е, Ѧ ѡѦ.
В в, Ѧ ѡѦ.	Д д, Ѧ ѡѦ.	Е е, Ѧ ѡѦ.	Ж ж, Ѧ ѡѦ.
Г г, Ѧ ѡѦ.	З з, Ѧ ѡѦ.	И и, Ѧ ѡѦ.	К к, Ѧ ѡѦ.
Д д, Ѧ ѡѦ.	Л л, Ѧ ѡѦ.	М м, Ѧ ѡѦ.	Н н, Ѧ ѡѦ.
Е е, Ѧ ѡѦ.	О о, Ѧ ѡѦ.	П п, Ѧ ѡѦ.	
Ж ж, Ѧ ѡѦ.			
З з, Ѧ ѡѦ.			

8

П п, Ѧ ѡѦ.	Р р, Ѧ ѡѦ.	С с, Ѧ ѡѦ.	Т т, Ѧ ѡѦ.	У у, Ѧ ѡѦ.	Ф ф, Ѧ ѡѦ.	Х х, Ѧ ѡѦ.	Ц ц, Ѧ ѡѦ.	Ч ч, Ѧ ѡѦ.	Ш ш, Ѧ ѡѦ.	Щ щ, Ѧ ѡѦ.
Ѧ ѡѦ.	Ѧ ѡѦ.	Ѧ ѡѦ.	Ѧ ѡѦ.	Ѧ ѡѦ.	Ѧ ѡѦ.	Ѧ ѡѦ.	Ѧ ѡѦ.	Ѧ ѡѦ.	Ѧ ѡѦ.	Ѧ ѡѦ.

ПРИМѢЧАНІЕ I Первые большія писмена супѣ писменъ начальныхъ, или прописныхъ, въ азбѣнѣхъ рѣнѣи и назѣнѣнѣхъ рѣнѣи. Писаніи писменъ по сѣпавленіи еѣ рѣи того, чтоабы опрѣку аѣи писаніи на сѣпавленіи добромѣ иѣхъ изговарѣваніи: ради чтоа ушѣнѣи должѣнѣи въ сѣ.

9

самоѣи назѣнѣхъ показаніи ему каждаго писема першѣнѣхъ, и сѣнѣи оныхъ, наипачѣ рѣнѣи: сѣи писма Ѧ, Ѧ ѡѦ, Ѧ ѡѦ; сѣи писма Ѧ, Ѧ ѡѦ, Ѧ ѡѦ; и тако дѣлѣше.

Чтоабы стрѣку лучѣи познати и дѣлѣнѣи начертаніи писменъ, по сѣпавленіи имъ азѣи Азбуку прѣнѣи особѣннѣи образѣи, писаніи: 1) БОЛЬШИХЪ НАЧАЛЬНЫХЪ, 2) МЕНЬШИХЪ ПОДНАЧАЛЬНЫХЪ ПИСМЕНЪ, и 3) ОБРАТНѢХЪ.

1) АЗБУКА БОЛЬШИХЪ НАЧАЛЬНЫХЪ ПИСМЕНЪ.

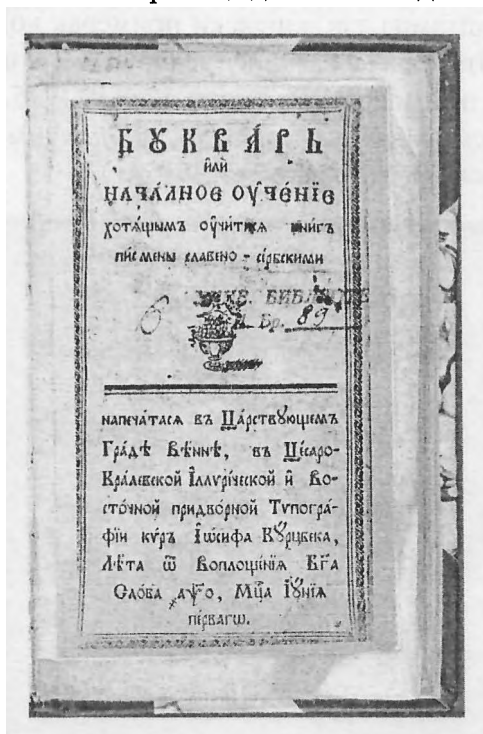
А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И
К	Л	М	Н	О	П	Р	С	Т
У	Ф	Х	Ц	Ч	Ш	Щ		
Ъ	Ы	Ь	Ѧ	ѡ	Ѣ	Ѥ	Ѭ	Ѯ
Ѱ	Ѳ	Ѵ						

2) АЗБУКА МЕНЬШИХЪ ПОДНАЧАЛЬНЫХЪ ПИСМЕНЪ.

А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	К
Л	М	Н	О	П	Р	С	Т	У	Ф
Х									

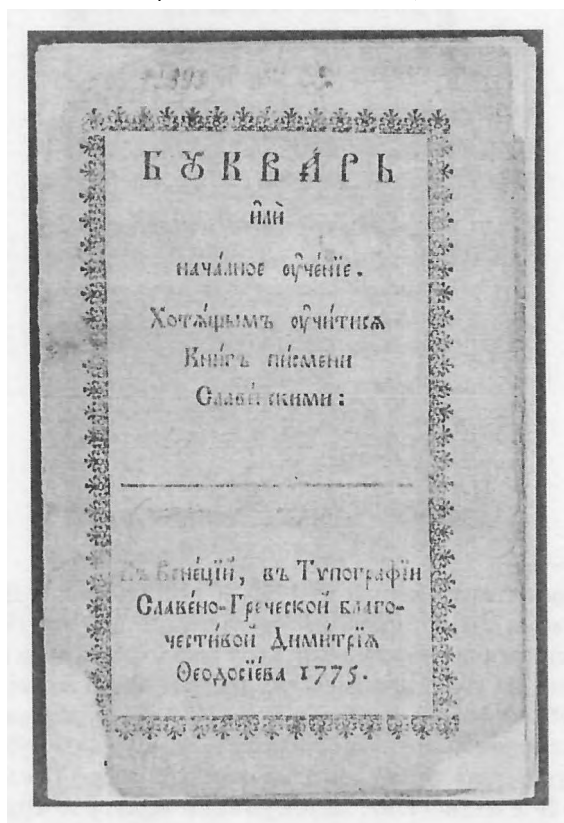
међу Србима и смањен утицај руске књиге на Србе¹⁹ (Ивић 1998: 136–138).

Курцбек је те године штампао тзв. *кијевски буквар* (прештампа-ни руски буквар кијевског издања) са називом *Буквар или началноје ученије челоѵеком хойѵјашчим учийиисја слаѵено-сербскимѵ* (Беч 1770), чије две насловне странице доносимо овде као прилог.

¹⁹ „Владимир Регуламентима из 1770. и 1777. године и Декларацијом из 1779. године сужена је моћ митрополита и свештенства“ (Ивић 1998: 136). Током 70-их година остварен је огроман напредак у школству. Већина школа је била у државним рукама. На захтев државних власти, Јован Рајић је свој уџбеник *Катихизис мали* (1776) објавио на народном језику, а у школу је ушао и немачки језик као обавезан, чијим познавањем су српски ђаци добили могућност да наставе школовање на универзитетима у земљама немачког језика. После смрти Марије Терезије Јосиф II је издао (1781. године) Указ о верској толеранцији, што је у друштвеном животу Срба искомпликовало ситуацију, нарочито када је 1781. године наредио да се у српске школе уведе латиница. Тада је значајну улогу одиграо Теодор Јанковић Миријевски, који је с много напора, постигао да књиге за Србе буду „на грађанском дијалекту“ (славеносрпском) и писму ћирилице, што је све образложио у свом Елаборату упућеном цару (Ивић 1998: 136–138).

Према изменама Закона о основним школама, ради уједначења наставе у целој држави Курцбек је 1774. године штампао нови буквар *Началноје ученије чловјеком хойїјашчим учийїисја славенскому чїенију*. Овај буквар представља прештампани примерак буквара Теофана Прокоповича допуњен делом текста на немачком језику. У српској средини ово издање није прихваћено, већ су тражили да се прештампа тзв. кијевски примерак који Курцбек није смео више да штампа. Ту прилику искористио је штампар Димитрије Теодосије, штампар из Венеције, који је 1775. године објавио буквар *Началноје ученије чловјеком хойїјашчим учийїисја књиїисмени славенскими*²⁰ (Ћунковић 1963: 11).

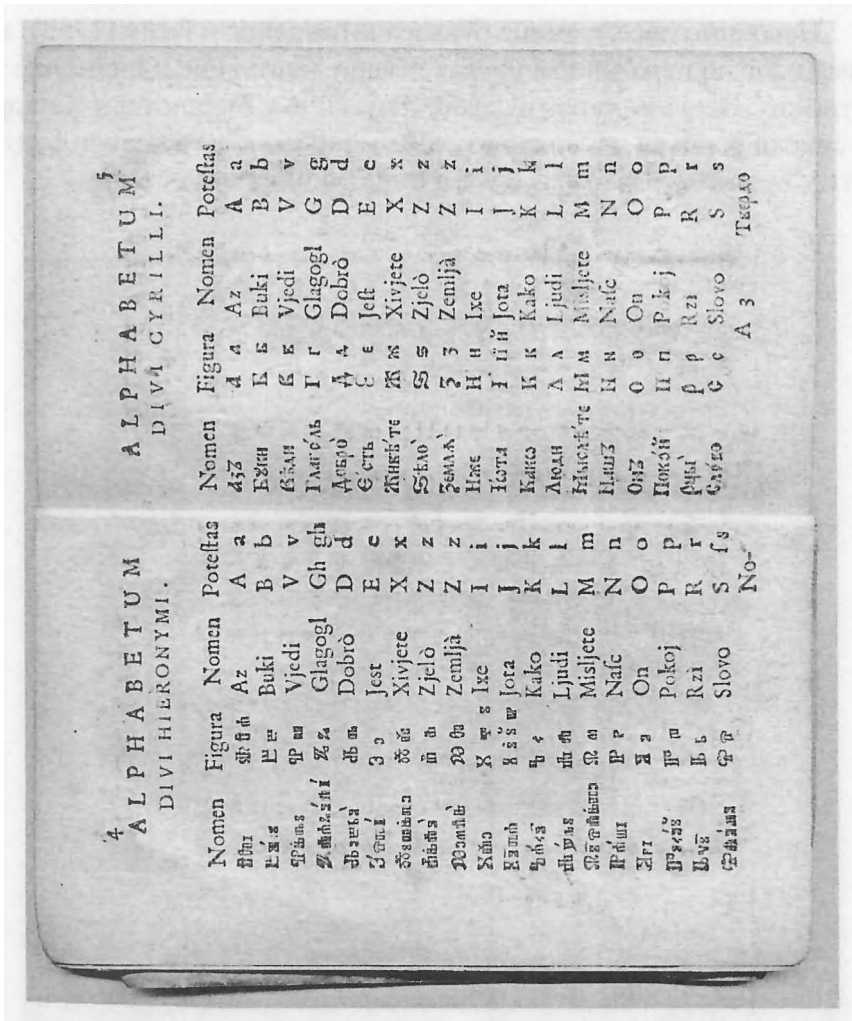

²⁰ Мирјана Брковић, *Српске књиџе и ѱериодика 18. века Библиоџеке Маїице српске*, 81. Аутор, место издања, штампар и година наведени су према Георгију Михаиловићу (Михаиловић 1964: 136). У даљем тексту следе још четири прилога Буквара из 1775. године (Венеција).

Наводимо две странице буквара штампаног у Риму (1753), занимљивог по паралелном представљању глагољице и ћирилице уз латиницу. Овај примерак буквара сачуван је у Библиотеци Катедре за српски језик са јужнословенским језицима Филолошког факултета у Београду.²¹ Можда се ради о тзв. унијатском буквару.

²¹ Захваљујемо љубазном библиотекару Катедре за српски језик Томиславу Матићу што нам је помогао да странице ове ретке књиге приложимо у раду.

Штампар Курцбек је 1781. године објавио једну од дефинитивних редакција буквара за српске школе *Буквар ради сербског јуношества в хунгарском кралевствије и њрисовокуљених јему ѡредјелех*. Овај буквар писан је на рускословенском и на немачком језику паралелно, познат као „бечки буквар“, и доживео је многобројна издања и у Бечу и у Будиму, све до половине XIX века, а у Србији је био у употреби све до 1839. године (Ћунковић 1963: 11).

Из друге половине XVIII века, такође, прилажемо и једну новину, Азбучну таблицу (дашчицу), тј. *Азбучну дшицицу*, чији је

аутор Теодор Јанковић Миријевски, а која се чува у Библиотеци Матице српске.²²

Азбучна дштица Теодора Јанковића Миријевског
(седамдесетих година XVIII века)

Овде бисмо поменули још неколике чињенице које се односе на *славеносрпски језик* и писмо и ћирилицу књига штампаних сла-

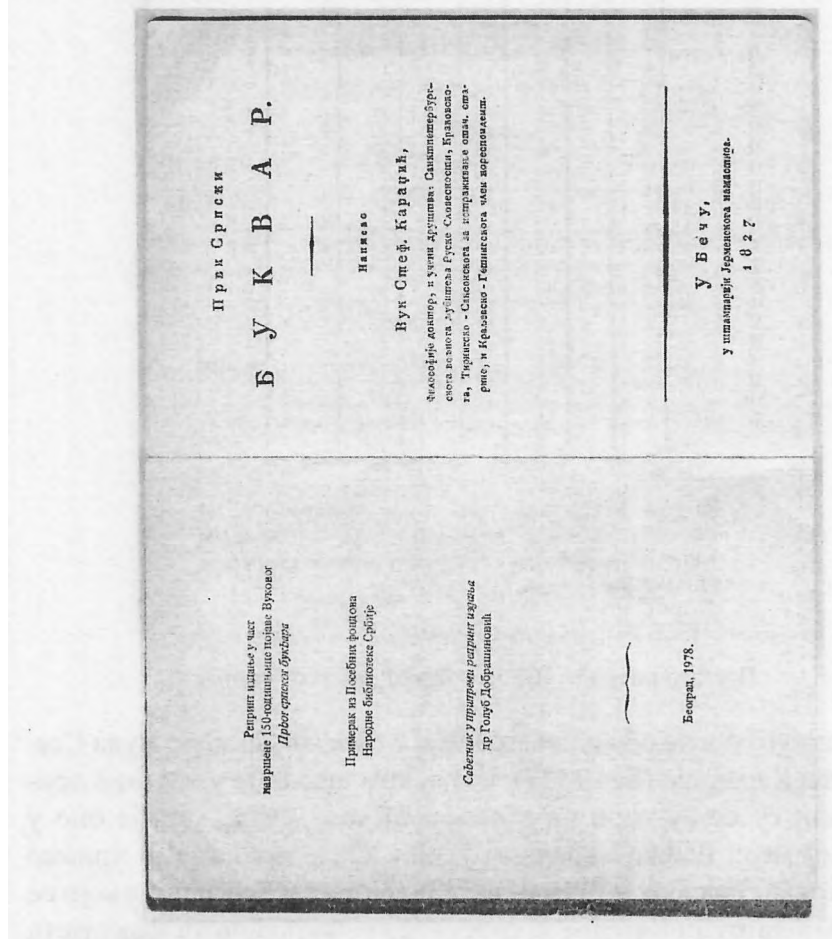
²² Мирјана Брковић, *Српске књиже и ѱериодика 18. века Библиоѱеке Матице српске*, 81 (аутор, место издања, штампар и година наведени су према Георгију Михаиловићу).

веносрпским језиком. Процес србизације рускословенског језика вршен је поступцима уклањања *славенизама* и увођењем особина српског народног језика. На тај начин настајале су језичке особине „којима није био загарантован вечни остатак у ондашњем српском књижевном језику“. Те особине могла је да мења касније успостављена норма српског књижевног језика. Тај процес започет је са Захаријем Орфелином (1761, 1768), Јованом Рајићем (1764, 1776), Василијем Дамјановићем (1767), а приводио се крају крајем половине XIX века (Младеновић 2008: 251–252). Значајан део тог *континууитета* у србизацији језика био је и сам Доситеј Обрадовић, који се „први“ изјаснио о потреби писања за Србе српским језиком у својим штампаним делима. Крајем XVIII века и у првој деценији XIX века преовладала су схватања код Срба (у интелектуалној средини, међу писцима): а) да књижевни језик Срба (у делима и текстовима световне садржине) треба да буде *разумљив* широкој читалачкој и слушалачкој публици; б) тај језик треба да буде *близак* (раз)говорном језику, чиме ће се његова *разумљивост* остварити у највећој мери; в) сама списатељска пракса показује да се тај језик заснива на српском народном језику (шумадијско-војвођанском); г) нови српски књижевни језик, *славеносрпски* за појмове који означавају апстрактна значења треба да задржи те речи из рускословенског (славенског), ондашњег руског књижевног и српкословенског језика, и д) за писање славеносрпским књижевним језиком, на народној основи, треба тадашњу српску ћирилицу подесити, односно реформисати (Младеновић 2008: 235). Многи писци, као на пример: Орфелин, Емануел Јанковић, Стефан Стратимировић, Лукијан Мушицки, Атанасије Стојковић, Павле Соларић и други, наводили су у својим штампаним делима нова граfiјска решења за сугласнике *ћ, ђ, њ, љ, ј, џ*. И сви они (и они које нисмо поменули) сматрају се претходницима у реформи спроведеној од стране Саве Мркаља (Чигола 2006: 40–44).

Међутим, првим реформатором сматра се Сава Мркаљ, који је 1810. године у Будиму објавио своју реформу ћирилице у делу *Сало дебелога јер либо азбукойроџрес*. Главна одлика Мркаљеве реформе се „не одликује увођењем нових слова, већ и-скључивањем сувишних и мењањем (одузимањем и додавањем) функција појединих већ постојећих граfiја или група граfiја“

(Младеновић 1983: 84–87). Мркаљева реформа, међутим, има значај *азбучне револуције*. Вук Стефановић Карацић је на темељу Мркаљеве реформе спровео реформу шест слова српске ћирилице (*ћ, ђ, њ, љ, ј, џ*), али је пре тога у својој *Писменици* (Беч 1814) први високо оценио Мркаљеву реформу.

У трећој деценији XIX века српска култура је постала богастија за један буквар штампан на народном језику реформисаном, српском ћирилицом – Буквар Вука Стефановића Карацића. Представљамо неколико страница *Првог српског буквара* Вука Стефановића Карацића (Беч 1827).

Вуков *Први српски буквар* (1827), репринт Београд 1978.

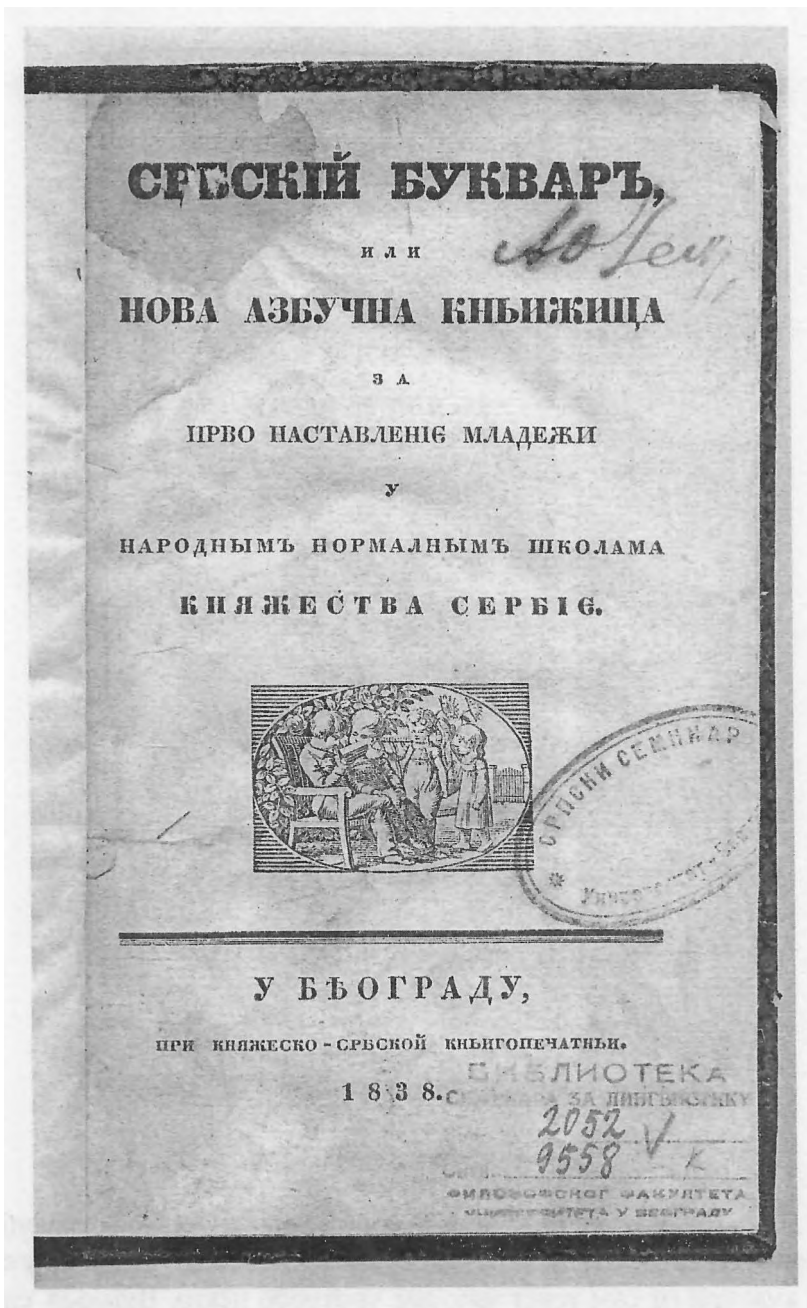
ALPHABETI SERBICI
c u m
viciniorum popularum et alius cultioris Europae alphabetis παραλληλισμός.

Serbic.	Illyr.	Bohem.	Polon.	Hungar.	German.	Ital.	Gall.	Angl.
А	a	a	a	á	a	a	a	—
В	б	b	b	h	b ^o	b	b	b
В	в	v	w	v	w	v	v	v
Г	г	g	g	g	g	g: gara	g: gant	g: gold
Д	д	d	d	d	b	d	d	d
Ђ	ђ	dj	—	gy	—	—	—	—
Е	e	e	e	e	e	e	e	e: bet
Ж	ж	z	z	zs	—	—	j	s: osier
З	з	z	z	z	f: fefen	s: rosa	z	z: razor
И	и	i	i	i	i	i	i	ee, y
Ј	ј	j	i: la	j	j	j	i: mien	y: yes
К	к	k	k	k	k	e: caro	e: car	k
Л	л	l	l	l	l	l	l	l
Љ	љ	lj	l: wilk	ly	—	gl: gli	il: ail	—
М	м	m	m	m	m	m	m	m
Н	н	n	n	n	n	n	n	n
Њ	њ	nj	ñ	ny	—	gn	gn	—
О	о	o	o	o	e	o	o	o: note
П	п	p	p	p	p	p	p	p
Р	р	r	r	r	r	r	r	r
С	с	s	s	sz	fj	s: sono	s: son	s: so
Т	т	t	t	t	t	t	t	t
Ђ	ђ	č	č	ty	—	—	—	—
У	у	u	u	u	u	u	ou	oo
Ф	ф	f	f	f	f	f	f	f
Х	х	ch	ch	h	ch	—	—	—
Ц	ц	č	č	cz	č	z: zio	—	—
Ч	ч	č	č	es	t(č)(?)	e: ciò	—	ch: child
Џ	џ	dž	—	—	—	ge	—	j
Ш	ш	s	sz	s	fch	se: see	ch: cher	sh
Ъ	ъ	š*)	—	—	—	—	—	—

*) Nil sonat, sed r literae, quae Serbis, sicut Bohemis, vel sola absque ulla vocali, syllabam facit, apponitur, ne eadem r litera ad praecedentem aut sequentem syllabam trahatur, e. g. уръо, lege u-mr-o.

Преглед писма из Вуковог *Првог српског буквара*

Још дуго после објављивања *Првог српског буквара* Вука Стефановића Караџића (Беч 1827), у српским школама у настави примењивали су се буквари на *славеносрпском језику*, који је био у све већој мери ближи народном језику. Овде прилажемо пример једног таквог буквара штампаног 1838. године у Београду, а који се чува у Библиотеци Катедре за српски језик Филолошког факултета у Београду.

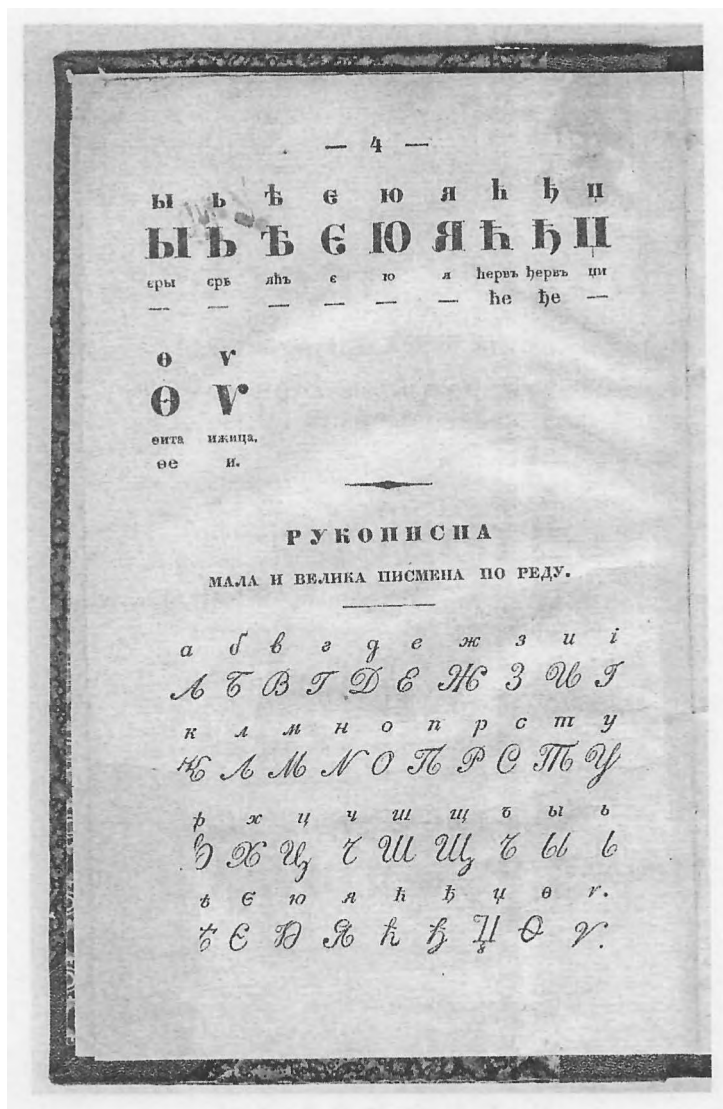

Српски буквар штампан на славеносрпском језику у Београду 1838.

Пример из Буквара (1838. Београд)

На овој и следећој страници могу се уочити Вукова графичка решења за гласове: *ч*, *ћ*, *ѣ*, *ѡ*, која су била постепено усвајана у српској култури (и сам текст *забране* употребе неких Вукових слова 1832. у Србији садржи поменута слова, једино забрањује слова *ј*, *љ* и *њ*) (уп. Младеновић 2008: 481).

Пример из Буквара (1838. Београд)

Наводимо насловну страницу и *Брзоукоџ буквара* Исидора Стојановића, објављеног у Београду 1846. године, који је предвиђао да време описмењавања ученика траје 40 часова. Исидор Стојановић у том свом буквару наводи план извођења наставе за тих четрдесет часова. Захваљујем овом приликом госпођици С. Живковић што ми је уступила приложене снимке.

БРЗОУКІЙ БУКВАРЪ,

ИЛИ

НОВЫЙ СПОСОБЪ

НАПИСВАНЪМЪ, УПОДОБЛЯВАНЪМЪ, САС-
ТЯВАНЪМЪ И РАСТАВЛЯНЪМЪ СЛОВА,
СЛОГОВА И РЕЧІЙ,

научити кнѣги и писму невѣште за

40 часова предаванн

Србски и цривено-славянски правилно читати и
прилично на изусть писати.

САСТАВІО

ЗА НЕДЕЛЬНЕ ШКОЛЕ

Иендоръ Стояновнѣ,

Профессоръ Обште Исторіи у Лицеуму К. С. и проч. наставникъ
у првой классн Београдски Недельны школа.

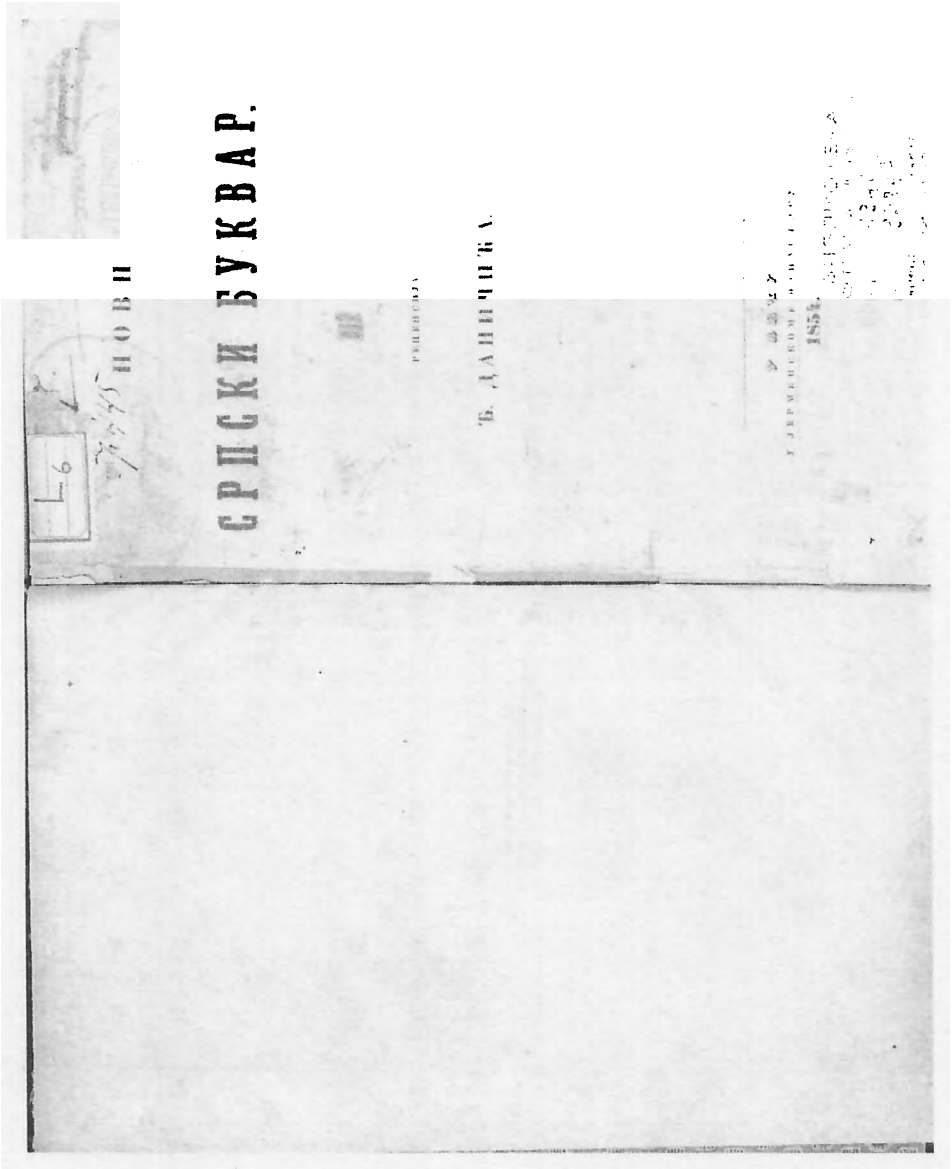
Съ одобренѣмъ Высокославногъ Попечительства
Просвѣщенія К. С.

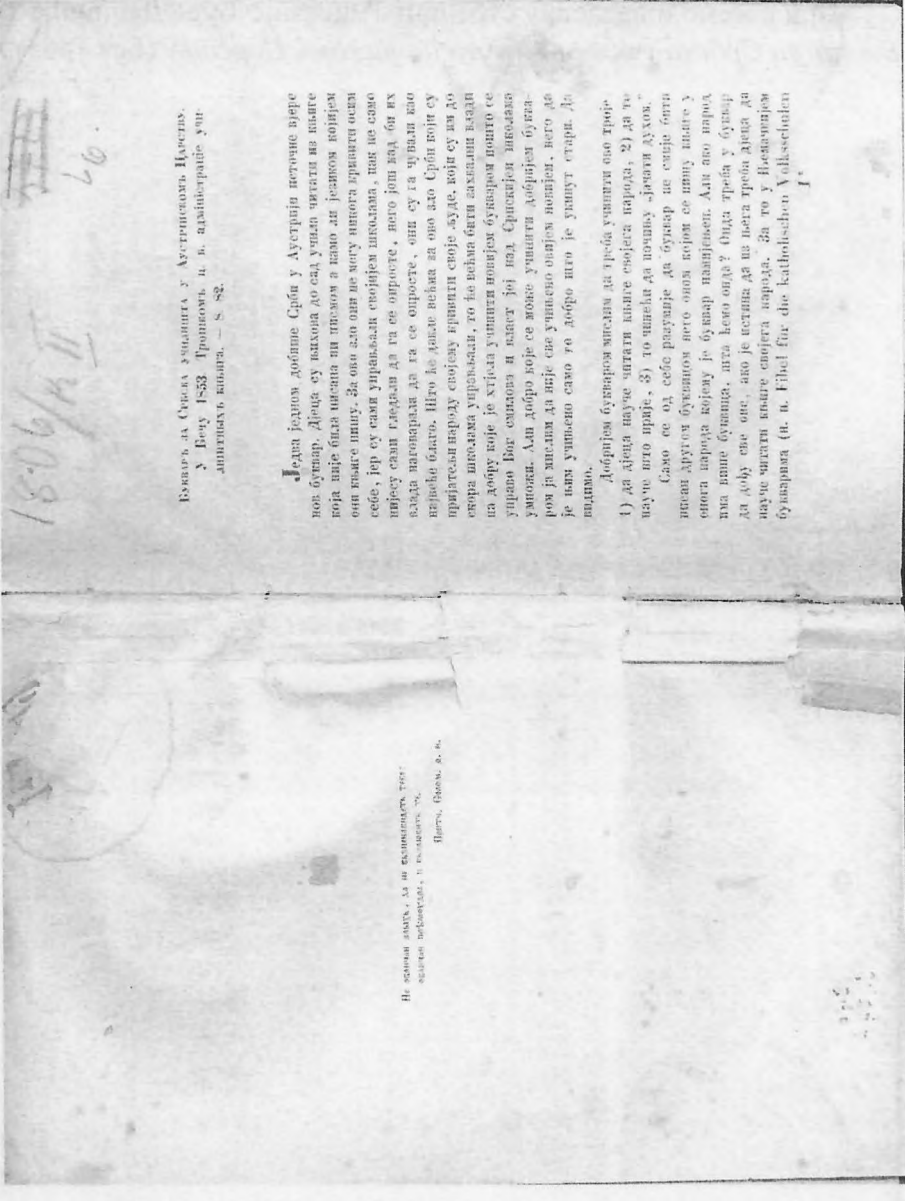
У БЕОГРАДУ,

ПРИ ТИПОГРАФІИ КНЯЖЕСТВА СРБСКОГЪ

1846.

Прилажемо и насловну страницу Рецензије Ђуре Даничића за Буквар за Србска училишња у Аустријскомъ Царству (Беч 1853).

Београд, из Српског уџбеника у Аустроугарској Царстви.
У Беогу 1883. Греников, и. в. издаваштво уџ-
беничких књига. — С. 82.

Једна једном добити Срби у Аустроугарској Царстви.
нов буџар. Држа су нахова до сад ушам читати на књиге
која није била писана ни писаном а тако ли језиком добријем
они књиге пишу. За ово ако они не могу ништа уживати осим
себе, јер су сами управљали својим књигама, так не само
ниједу сами гаврљали да га се опросте, него још кад би их
када напоурали да га се опросте, они су га чувају што
више блате. Што је доста већна за ово ако Срби који су
пријатељи народу својему живити своје жуде, који су или до
стори школама управљали, то је већна бити захвални њима
из добре воље је хтео ушам новим буџаром пошто се
ушам Бог скарпа а кадет јој над. Српскијем писмама
умома. Али добро воје се воше ушамги добријем буџа-
ром ја мислим да није све учињено ошамги новим, него да
је нам учињено само то добро што је ушам стари да
шамги.

Добријем буџаром мислим да треба ушамги ово трије
1) да деца науче читати књиге својег народа, 2) да то
науче што стари, 3) то шамги да научу језику духов.

Само се од себе разуме да буџар не смие бити
нишам другијем буџаром него ошам који се шаму шамге у
ошам народа којоју је буџар направио. Али ако народ
има шаме буџина, што једна ошамге? Онда треба у буџар
да доду све оне, ако је истина да из њег треба дава да
науче читати књиге својег народа. За то у Немачкојем
буџаром (и. в. Bibel für die katholischen Volksschulen

Не знам шта је да ли је ошамги, то је
ошамги буџаром, и књигама.

Ваше, Београд, в. в.

Закључне напомене

У овом раду, следећи основну замисао о *променама* које су се дешавале у српском књижевном језику и писму (српској ћирици), дали смо преглед српских буквара по значају што су га имали за развој српске писане (штампане традиције). Издвојили смо углавном, узорке највећим делом, сачуване у Библиотеци Матице српске у Новом Саду, а делом и у Библиотеци Катедре за српски језик Филолошког факултета у Београду. Уз све њих може да стоји атрибут *први*, зато што је сваки наговештавао или уносио новине у српску писменост.

Буквар Инока Саве (1597. године) први је штампани узорак из периода употребе српскословенског језика. Буквар Гаврила Стефановића Венцловића (1717. године) најстарији је сачувани *рукописни* примерак са иновацијама у словном саставу српске ћирилице (графије за *ћ, ђ, њ*). Са букваром Теофана Прокоповича ушао је рускоцрквени језик и рускоцрквена ћирилица у српску писменост и од тог времена је у употреби у нашој цркви. Нови приступ неговању писаној речи доносе *Буквар* и *Калиграфуја* Захарија Орфелина, који до Доситеја Обрадовића представља јединог писца што је своја дела штампао руском грађанском азбуком. Теодор Јанковић Миријевски, у складу са културно-историјским променама које су наступиле последњих деценија XVIII века, уз *Буквар* доноси и *Азбучну дашчцу*, таблицу учења слова (не по азбучном реду, већ по сличности обликовања слова). *Буквар* Вука Стефановића Караџића (Беч 1827. године) први је српски штампани буквар на народном језику и реформисаној, српској ћирици. Сам по себи представља неку врсту синтезе, први пут остварених настојања писаца претходних деценија на челу са великим реформатором српске ћирилице Савом Мркаљем.

Преношење знања о руској црквеној ћирици (и рускословенском језику у Српској православној цркви), наставило је својим путем од XVIII века до данас. У XIX веку, његовој првој половини пре званичног усвојења Вукове књижевнојезичке и правописне реформе 1868. године протекле су многе деценије. У тим деценијама штампани су буквари прилагођени захтевима тадашњих друштвено-историјских и културно-историјских прилика на језику *славе-*

носрпском али у великој мери србизираном. Уз значајне појединце и институције које су давале подршку њиховом смелом уношењу новина у српску писменост треба поменути да су велику улогу одиграли издавачи и штампари на разним странама: у Венецији, Римнику, Будиму, Бечу, Београду и др.

Познавати слово, писану реч, могућност је да се буде „о-словљен“ (просвећен и посвећен), могућност је да са лучом светлости достојанствено осветлимо и просветимо своја и туђа сазнања.

Скраћенице

- Блечић 1991: Михаило Блечић, *Први српски буквар Инока Саве*, Венеција 1597. – Политика, Београд.
- Брковић 1996: Мирјана Брковић, *Српске књиже и периодика 18. века Библиотеке Матице српске*, Нови Сад.
- Богдановић 2000: Димитрије Богдановић, *Почеци српске књижевности*, Историја српског народа, том I (212–230), треће издање, Српска књижевна задруга, Београд.
- Ивић 1998: Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*, Целокупна дела, VIII. – Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.
- Младеновић 1964: Александар Младеновић, *О народном језику Јована Рајића*. – Матица српска, Нови Сад.
- Младеновић 1983: Александар Младеновић, *Филолошко дело Саве Маркаља*. – Ковчежић XX–XXI, Београд, 3–25.
- Младеновић 1989: Александар Младеновић, *Славеносрпски језик*. – Дејче новине, Горњи Милановац.
- Младеновић 2008: Александар Младеновић, *Историја српског језика*. Одабрани радови. – Чигоја штампа, Београд.
- Трифуновић 1975: Ђорђе Трифуновић, *Примери из сипаре српске књижевности*. – Слово љубве, Београд.
- Ћунковић 1963: Срећко Ћунковић, *Буквари и букварска настава код Срба*. – Педагошки музеј, Београд.
- ЧИГОЈА 2006: Бранкица Чигоја, *Траговима српске језичке прошлости*. Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд.

Резюме

Бранкица Чигоя

КРАТКИЙ ОБЗОР ПЕРВЫХ СЕРБСКИХ БУКВАРЕЙ

В настоящей работе автор рассматривает развитие навыков письменности в следующие периоды: в период употребления сербско-славянского и народного языка, в период русско-славянского и народного языка, в период славяно-сербского и народного языка до середины XIX века через призму языка и письмо первых сербских букварей (в основном напечатанных, а также рукописных).

РЕГИСТАР КЉУЧНИХ РЕЧИ

Ћирилица

агенс 465
акузатив 109
анализа дискурса 255
Антим от Јанина 209
антонимија 407
апофонија 283

балтословенски 283

Бањска хрисовуља 205

Белорусская Библијска Комиссия
497

белоруски јазик 497

београдска лексикографска школа 21

богослужбене текстове 497

буквари 513

везници 435

вѣтрница 273

генитив 269

глагол 283

глаголи бојазни 109

глаголи говорења 109

глаголи сазнања 109

гласовне особине 231

говор Паштровића 443

грађанска ћирилица 311

гранулација 407

губљење х 443

дахија 373

диалектна лексика 123

диглосија 357

дијалектологија 135

дијахронија 163

дијахронијска лингвистика 187

додатна расподела 481

допуне глагола перцепције 187

Евангелије 497

евидентност 187

етимологија 163, 283, 373

етимологија 123

зависна реченица 435

Законик 325

значења места и правца 387

индиректни говорни чин 297

индоевропски 187

интерференција 135

Ирена Грицкат-Радуловић 21, 31

историја српског језика 443

историјска лексикологија 205

језичка типологија 187

јеромонах Генадије 325

квалификативност 269

когнитивна лингвистика 407

комплементна (допунска) клауза 109

конвенционализација 297

Константин Философ (Константин Ко-
стенечки) 273

латински језик 357

лексика 135, 373

лексикографија 21, 31

- лексикологија 31, 163
лингвистика нуле 407
лингвистика скала и скаларности 407
лингвостилистика 255
- манастир Благовештење 325
манастир Крушедол 349
манастира в Каленич 209
математичка логика 407
мешовити књижевнојезички тип 255
морфонолошки процеси 443
- назални презенте 283
намерна реченица 419
(не)нормална разлика 481
несловенске основе 349
несловенски суфикси 349
новац 163
Новый Завет 497
номинализација 465
- објекат 465
околина Дервенте 231
- Паштровске исправе 443
перевод 497
побуда 297
Поменик 349
посесивни придјеве и замјенице 465
правна и економска терминологија 205
Православная Церковь 497
прагматика 109
праиндоевропски 283
праславјански реликт 123
прасловенски 283
предлог ЗА 109
предлог од 269
призренско-јужноморавски поддијалекат 325
припадност говорима северозападне скупине херцеговачко-крајишког (источнохерцеговачког) дијалекта 231
- пролептички субјекат 109
- реформа ћирилице 311
реченица 465
романски супстрат 357
РСАНУ 21
рукописна књига 325
румунски језик 135
рџкопис 209
- Сало 311
Священное Писание 497
семантика 31, 109, 163
сентенцијално-транзитивни глагол 109
сербски језик 123
Синџаџма Матије Властара 273
синтакса 109, 269, 357, 387, 419
синтаксичка семантика 109
синтаксичко-семантичка трансформација 435
Сказаније о њисменех 273
славеносрпски и народни језик 513
славеносрпски период 255
славјански јазици 123
словенске основе 349
словенски јазици 187
словенски суфикси 349
сложена реченица 109
Службеник 209
С[ава] Мркаљ 311
спацијална клауза 387
српски говори 231
српски језик 109, 135, 163, 269, 373, 387, 435, 465
српски књижевни језик 255
српскословенска, рускословенска и славеносрпска ћирилица 513
стандардни српски језик 419
старословенски 187
старосрпски језик 205, 357
субјекат 465
сугласник *x* 443

суплетиви 481	чување x 443
суплетивизам 481	
супституције x 443	
творба мимо правила 481	<i>Латиница</i>
транскатегоризација 407	gramatikalizacija 335
турцизми 373	Irena Grickat 13
ћирилично писмо 513	język serbski 13
фази лингвистика 407	lehitski jezici 335
фази логика 407	помоћни глагол „biti“ 335
фактивност 109	pragmatyka 13
фатичност 297	semantyka 13
фонетски процеси 443	składnia 13
функција 297	teoria języka 13
хипотакса 387	zapadnoslovenski jezici 335
црквена ћирилица 311	
црквенословенски (српскословенски и рускословенски) језик 513	

РЕГИСТАР ИМЕНА

- Кирилица*
- Аванесов, Р[убен] И. 278–280
- Ајнштајн, Алберт, в. Einstein, Albert
- Ајхенвалд, А., в. Aikhenvald, Alexandra
У.
- Алексеев, А. А. 188, 201
- Алексић, Р[адомир] 448
- Амбразас, Витаутас 196, 201
- Ангелов, Д. 308
- Аникин, А[лександр] Е. 126, 130
- Андрић, Иво 71, 103, 308, 467–475,
478
- Анненский, Иннокентий Ф. 64, 103
- Антонић, Ивана 109–121, 388, 404
- Апресян, Ю[рий] Д. 485–486, 488–494
- Апухтин, Алексей Н. 64, 103
- Аранђеловић-Живковић, Бранислава
99, 103
- Арсенијевић, Нада 111, 114, 119, 421–
422, 424, 431
- Арсењев, Алексеј 52, 57, 99, 102–103
- Ахматова, Анна А. 83, 103
- Бабић, Анита 198, 201**
- Бальмонт, Константин Д. 64, 80, 103
- Баотић, Јосип, в. Baotić, Josip
- Баратынский, Евгений А. 64, 103
- Батюшков, Константин Н. 63, 103
- Бауер, Јарослав, в. Bauer, Jaroslav
- Беговић, Мехмед 65
- Бегунов, Јуриј 77
- Безлај, Франце, в. Bezlaj, France
- Белић, Александар 22–24, 42, 54–55,
60–61, 70–71, 77–78, 86–87, 92–93,
98, 103, 127, 130, 141, 154, 236, 327–
331, 420, 431, 441–442, 445–447,
462, 515
- Белостенац, Иван, в. Belostenac, Ivan
- Берић, Б. 141–142, 155
- Бернштейн, Самуил Б. 446, 462
- Бећковић, Матија 85, 100, 103
- Бјелановић, Живко, в. Bjelanović, Živ-
ko
- Бјелетић, Марта 96, 123–134, 144, 154
- Благова, Э. 202
- Блечий, Михаило 516–517, 544
- Блок, Александр А. 64, 70, 104
- Бобич, Идэльфонс 500, 503, 506
- Богдановић, Димитрије 56–57, 62, 65,
73, 76, 78, 82, 97, 104, 514, 544
- Божић, Иван 77, 369
- Божовић, Г[ригорије] 401
- Бојовић, Драга 451, 462
- Борковский, В[иктор] И. 199, 201
- Бошковић, Радосав 23, 48, 54, 61, 84,
88, 104, 445–449, 451, 458–459
- Бошњаковић, Жарко 135–161
- Бранковић, Ђорђе 75, 104
- Бркић, Александра 88
- Брок, Олаф, в. Broch, Olaf
- Брковић, Мирјана 523, 525, 530, 533,
544
- Брозовић, Далибор, в. Brozović, Dali-
bor
- Букумирић, М[илета] 129, 132
- Булгаков, М[ихаил] 308
- Бунин, Иван А. 64, 85, 104
- Брюсов, Валерий Я. 64, 104

- Вајан, Андре, в. Vaillant, André
 Варбот, Ж[анна] Ж. 127, 130
 Вареника, Светлана 140, 142, 154
 Василевич, Владимир 505
 Василид, в. Vasilid
 Васић, Александар 104
 Васић, Анкица 95
 Васић, Д[рагиша] 398
 Веџ, N. 210–211
 Велимировић, Николај 86
 Венцловић, Гаврил Стефановић 518–
 519, 543
 Веселовский, А. Н. 62, 104
 Веску, В[иктор], в. Vescu, V[ictor]
 Вечерка, Радослав, в. Večerka, Rado-
 slav
 Виноградов, В[иктор] А. 494
 Винокур, Т. Г. 297, 307
 Витковић, Гаврило 173
 Влајинац, М[илан] 179, 182
 Влајић-Поповић, Јасна 163–185
 Властар, Матија 273, 276–277, 279
 Војновић, Ј[елена] 423, 428, 431–432
 Вујанић, Милица 495
 Вујић, Ј[оаким] 174
 Вујичић, М[илош] 129, 132
 Вукадиновић, Зора 431
 Вуковић, Г[ордана] 145
 Вуковић, Јован 23, 444, 453, 462
 Вуковић, Чедо 84
 Вукчевић, Зорка 102, 104
 Вулетић, Витомир 95
 Вуловић, Светислав 85, 104
 Вушовић, Данило 445, 450, 453, 462–
 463

 Гавела, Бранко 77, 80, 104
 Гаговић, С[ветозар] 132
 Гадлејски, Винцэнт 500, 503, 507–508
 Гамкрелдзе, Т[омас] В. 188, 201
 Геров, Найдан 169, 278, 280
 Гете, Јохан Волфганг, в. Goethe, Johann
 Wolfgang
 Гиппиус, Зинаида Н. 64, 80, 84, 104
 Глишић, М[илован] 390, 402
 Голдштајн, Миша 104
 Горбачевский, А. А. 482–485, 488, 494
 Гордун, Сергей 505
 Гортан-Премк, Даринка 21–30
 Грбић, Душица 523
 Грим, Јакоб, в. Grimm, Jakob
 Грцикат-Радуловић, Ирена 11–12, 14–
 49, 51–110, 119, 187, 198, 201, 256–
 258, 266, 329, 330, 332, 335–336,
 347, 358, 364, 367, 369, 389–390,
 404, 407–408, 415, 420, 431, 435,
 440, 442
 Грковић-Мејдор, Јасмина 101, 104,
 187–204, 292, 360, 365, 369, 413,
 415
 Грковић, Милица 205–208, 350, 353–
 354
 Гроздановић-Пајић, Мирослава 325,
 332
 Губерина, Петар, в. Guberina, Petar
 Гудков, Владимир 260, 266
 Гуляшки, А. 308
 Гумилёв, Николай С. 104

 Далматин, Јуриј 104
 Далмација, Стево 129, 132, 249, 252
 Даль, В[ладимир] И. 278, 280, 287,
 292
 Дамјановић, Василије 534
 Даничић, Ђура 12, 24–25, 77, 88, 97,
 104, 110–111, 119, 170, 172, 182,
 274–275, 358, 471, 473, 478, 541
 Дементьев, В. В. 297–298, 307
 Десницкая, А[гния] В. 370
 Дешић, Милорад 234–236, 243, 249–
 250, 252
 Димитријевић, С[ергије] 182
 Дмитриев, Петр А[ндреевич] 71, 389,
 392, 404
 Добролюбов, Николай А. 64, 104
 Добросављевић, Миливоје 79, 104

- Домановић, Р[адоје] 390, 401–402
 Драгићевић, Рајна 31–49, 101, 104, 411, 415
 Драгичевић, Милан 231–253
 Дрндарски, Мирјана 86
 Дронова, Л[јубов] П. 125, 131
 Дурковић-Јакшић, Љубомир 514–515
 Душков, Милан 88
 Джурова, Аксинија 209–230
- Ђаја, Иван 89, 104
 Ђере, З., в. Gyere, Z.
 Ђинђић, С[лавољуб] 385
 Ђонових, Јанко 68
 Ђорђевић, Михаило 437
 Ђунђенац, Злата 52, 57–58, 63, 77, 80, 99, 104
 Ђурић, Војислав Ј. 77, 78
 Ђурић, Милорад 92
 Ђурђевић, Даница 89
- Экслер, А. 309
 Елезовић, Г[лигорије] 380–381, 385
 Епактит, Антоније Рафаил, в. Epaktit, Andonije Rafail
- Железняк, Ирина 352, 355
 Жемчужников, Алексей М. 64, 104
 Живанчевић-Секеруш, Ивана 102
 Живковић, М[ирко] 142, 155
 Живковић, Н[овица] 124, 127, 132, 141–142
 Живојновић, Ј[ован] 141, 155
 Жујовић, Гордана 102, 104
 Жуковский, Василий А. 12, 63, 79, 104
- Зализняк, А[ндреј] А. 199, 201, 292
 Згамбаги, Емануела, в. Sgambati, Emanuela
 Златановић, М[омчило] 124, 132
 Златковић, Д[рагољуб] 124, 127, 132
 Змајевић, Андрија 367–369
- Иванов, Вяч[еслав] Вс. 188, 201, 370
 Игњатовић, Ј[аков] 174
 Иванић, Момчило 23, 30
 Ивановна-Константинова, Климентина 77
 Иванова, Найда 255–268
 Ивић, Милка 11–12, 23, 30, 52, 55, 104, 111, 119, 269–271, 358, 369, 388, 404–405, 421, 429, 431, 471, 473, 478
 Ивић, Павле 12, 23, 30, 52, 55, 88, 92–93, 97–98, 104, 141, 143, 155, 235, 240, 252, 255, 266, 321, 323, 328, 330, 332, 353–354, 359–360, 365–366, 369, 374, 384, 404, 445, 463, 513, 519–520, 523, 525, 529, 544
 Илић, Драгослав 76, 96, 105
 Илић, Славица 92
 Илчев, Стефан 169, 278, 280, 355
- Јазиков, Николај М. 64, 105
 Јаковљевић, С[теван] 390, 398–399, 402
 Јамбрешић, Андрија, в. Jambrešić, Andrija
 Јанковић, Емануил 313, 534
 Јанковић, Теодор Миријевски 529, 533, 543
 Јевтић, Милош 52, 89
 Јелић, Лидија 103, 105
 Јерковић, Вера 360–361, 365, 369
 Јиречек, Константин 349–350, 353, 355, 358
 Јовановић, Гордана 273–281
 Јовановић, Евгеније 105
 Јовановић, Миодраг 448–449, 452–453, 459, 463
 Јовановић, Мирослав 93
 Јовановић, Томислав 182, 514
 Јовичић, Миодраг 66
 Јуранчич, Јанко, в. Jurančić, Janko

- Κάδας, Σ. 212
 Каверин, В[ениамин] А. 308
 Кажих, Драгољуб 103, 105
 Књичев, И[ван] 128, 132
 Карановић, Зоја 102
 Карацић, Вук Стефановић 24, 70, 72,
 82, 87–88, 105, 170, 172, 181, 256,
 260, 287, 292, 312, 316–324, 374–
 378, 381, 385, 440, 445, 448, 482,
 517, 535–536, 538, 543
 Касаш, А. 183
 Кашић, Јован 111, 114, 120
 Керн, А. П. 63, 73, 79, 92
 Кимел, Мартин, в. Kimmel, Martin
 Киш, Д[анило] 419
 Кюхельбекер, Вильгельм К. 64, 105
 Клімкович, Максим 500, 508
 Ковачевић, Милош 368–369, 429, 431
 Козачински, Емануел 520
 Козлов, Иван И. 63, 105
 Козомара, Драгомир 235, 242, 247,
 249–250, 252
 Кольцов, Алексей В. 64, 78, 105
 Конески, Блаже 80
 Конечкая, Венера П. 485, 488, 494
 Король, Александар 505
 Костић, Александар Ђ. 76
 Костић, Звонимир 87
 Костић, Наташа 411, 416
 Кнежевић, Лепосава 523
 Краков, С[танислав] 395
 Кречмер, Ана, в. Kretschmer, Anna
 Крстић, Драган 420–421, 431
 Кузмин, Михаил А. 80, 105
 Куев, К[уйо] 274, 277
 Кулишић, Ш[пиро] 278, 280
 Куљбакин, Степан М. 327, 332
 Куна, Херта, в. Kuna, Herta
 Курц, Иосиф 197, 201

 Лазаревић, Живота 86
 Лалевић, Миодраг С. 29, 77
 Лалић, М[ихајло] 308

 Латушко, Георгий 505
 Лермонтов, Михаил Ю. 64, 78, 81, 105
 Лихачов, Дмитрий С. 92, 105
 Лома, Александар 96, 105, 167, 283–295
 Лоренц, Фридрих, в. Lorentz, Friedrich
 Луцкевич, Антон 503, 506–507

 Мажуранић, В[ладимир], в. Mažuranić,
 V[ladimir]
 Маретић, Томо, в. Maretić, Томо
 Марић, Биљана 144, 150, 155
 Марков, Св[етозар] 144, 150, 155
 Марковић, Милена 51–108
 Марковић, М[иодраг] 175, 182
 Мартиновић, Вукица 100, 105
 Маслова, Алина Ю. 297–309
 Матић, Петар 84, 105
 Матић, Томислав 531
 Матички, Миодраг 91
 Матрунчик, Татьяна 505
 Медаковић, Дејан 82–83
 Межинский М. 99
 Меје, А[нтоан], в. Meje, A[ntoan]
 Мелвингер, Јасна 426, 431
 Мельчук, Игорь А. 485–489, 492–493,
 494
 Миклошич, Ф[ранц], в. Miklosich,
 F[ranz]
 Миланковић, М[илутин] 391–392
 Милетић, Бранко 445, 453, 463
 Милетич, Љ[убомир] 141, 159
 Милинковић, Љубо 110–111, 120
 Милорадовић, Софија 142, 155, 360,
 369
 Мирјанић, Ђ. 156
 Мићевић, Коља 98, 105
 Михаиловић, Георгије 525, 530, 533
 Михајловић, Велимир 170, 173–174,
 183, 378, 385
 Михелевич, М. 308
 Мицкевич, М. 504, 508
 Младенов, Ст[ефан] 169

- Младеновић, Александар 72, 96, 99–100, 105, 256–260, 266–267, 311–324, 329, 332, 350, 355, 385, 514, 516, 520, 523–525, 534, 538, 544
- Мотоки, Нوماћи, в. Motoki, Nomachi
- Мошин, Владимир 78
- Мошињски, Казимир, в. Moszyński, Kazimierz
- Мразовић, Паница, в. Mrazović, Pavica
- Мркаљ, Сава 311–324, 534–535, 543
- Мстиславец, Петр 498
- Мулић, Малик, в. Mulić, Malik
- Мурко, Матија, в. Murko, Matija
- Мусоргски, Модест 105
- Мушички, Лукијан 313, 318, 534
- Надсон, Семен Я. 64, 105
- Недельковић, Јасмина 325–334
- Недельковић, Олга 73
- Недић, Боривоје 435
- Некрасов, Николај А. 64, 80–81, 106
- Ненадић, Д[обрило] 391–392, 395, 402
- Ненадовић, Матеја 378, 385
- Николић, Берислав 312, 321, 324
- Николић, Видан 249, 252
- Николић, Мирослав 249, 252, 445, 451–452, 463, 495
- Новаков, Драгана 349–356
- Новаковић, Стефан 313, 525
- Новаковић, Стојан 276–277
- Новиков, Лев А. 483, 488, 494
- Обрадовић, Доситеј 70, 106, 172, 525, 534, 543
- Огарев, Николай П. 64, 106
- Ожегов, Сергей И. 495
- Олујић, Г[ордана] 391, 401
- Орфелин, Захарија 183, 257, 313, 523–525, 534, 543
- Остојић, Бранислав 450, 452, 455, 463
- Остхоф, Х., в. Osthoff, H.
- Откупщиков, Ю[рий] В. 126, 128, 131
- Павић, Милорад 74, 92
- Павићевић, Бранко 369
- Павковић, Васа 63–65, 91, 99, 106
- Павлиновић, Миховил, в. Pavlinović, Mihovil
- Павловић, Миодраг 74, 106
- Павловић, Слободан 200, 202, 357–371, 388, 405, 429, 431
- Пал, Т., в. Pal, T.
- Палавестра, Предраг 48, 91, 101, 106
- Пантелић, Д. 384, 378, 380
- Пантелић, Н. 280
- Пантић, Мирослав 12, 23, 30, 52
- Παλάζουλου, Г. К. 209
- Паунковић, Зорислав 99, 106
- Перехвальская, Е. В. 363, 369
- Перичић, Властимир 82
- Петков, Г. 274, 277
- Петкова, С. 308
- Петковић, Р. Владимир 325, 332
- Петковић, Сретен 62, 73, 97, 106
- Петровић, Владислава 199, 203, 428, 432
- Петровић, Драгољуб 234–235, 249–250, 252–253
- Петровић, Емил 141–146, 159
- Петровић, М. 395
- Петровић, П. Ж. 280
- Петровић, Петар Његош 174, 259, 375
- Петровић, Предраг 523
- Петровић, Снежана 373–386
- Петровский, А. Н. 355
- Пецо, Асим 74, 159, 249, 253, 375, 384, 453, 446, 463
- Пешикан, Митар 28, 66, 74, 90, 96, 106, 451–453, 463
- Пижурица, Маго 369, 455, 463
- Пијановић, Петар 65
- Пипер, Предраг 96, 106, 119–120, 387–406, 412, 415, 421, 429, 432
- Плетершник, М[акс] в. Pleteršnik, M[aks]
- Πολίτης, А. 209, 217

- Половина, Весна 140, 156
 Полонский, Яков А. 64, 106
 Попа, Васко 38
 Попов, Н. 308
 Поповић, Богдан А. 101, 106
 Поповић, Иван 55, 136, 156, 358, 371
 Поповић, Јован Стерија 94, 106
 Поповић, Љубомир 399, 405, 420, 432, 478
 Поповић, Људмила 404
 Поповић, Михаило 267
 Потенба, А[лександр] А. 194, 199, 202
 Потих, Душица 100, 106
 Похлин, Марко, в. Pohlin, Marko
 Почепко, Александр 505
 Почепцов, Г. Г. 299, 308
 Преображенский, А[лександр] Г. 125, 131, 288, 292
 Приморац, Ружица, в. Primorac, Ružica
 Прокопович, Теофан 520, 530, 543
 Прѣих, Твртко 411, 416
 Пушкин, Александр С. 54, 59, 63, 69, 73-74, 79, 91-93, 95, 106
 Радан, Михај Н. 135-161
 Раденковић, Љубинко 280
 Радовановић, Драгана 140, 142, 144, 154, 157
 Радовановић, Милорад 193, 202, 292, 359, 371, 407-417, 426, 432, 466-469, 471-472, 474-475, 478, 513
 Радовић, Милена 100, 106
 Радовић-Тешић, Милица 22, 30, 33, 48, 92
 Радојчић-Костић, Гордана 103, 106
 Райчевски, Г[еорги] 309
 Рајић, Јован 72, 76, 106, 172, 257, 524, 529, 534, 544
 Рајковић, Милослав 101, 106
 Рајчић, Бисерка 101, 106
 Ракић, Викентје 313
 Рамадански, Драгиња 100, 106
 Ратгауз, Данил М. 64, 106
 Реметић, Слободан 235, 243, 249, 253, 327-330, 332
 Реформатский, А[лександр] А. 483, 494
 Решетар, Милан 365, 370
 Ристић, Стана 95, 106
 Родић, Никола 92, 98, 106
 Рокаи, П[етер], в. Rokai, P[eter]
 Ростова, М. 308
 Ружић, Владислава 111, 114, 120, 200, 202, 388-389, 400, 404-405, 419-433, в. и Петровић, Владислава
 Ружић, Жарко 312
 Русаков, А[лександр] Ю. 362, 370
 Савић, Момчило Д. 160
 Самарцић, Радован 88
 Седлачек, Јан, в. Sedlaček, Jan
 Секулић, Исидора 419
 Семёнов, Ю[лиан] С. 309
 Сибиновић, Миодраг 81, 93, 99
 Сикимић, Биљана 142, 157
 Симић, Живојин 435
 Симић, Стеван 87
 Симић, Радоје 249, 253, 445-446, 448, 460, 463
 Симовић, Љубомир 94, 107
 Синдик, Илија 361, 369
 Сырку, Полихром А. 141, 157
 Скерлић, Јован 181
 Скок, Петар, в. Skok, Petar
 Скорина, Франциск 498
 Собкович, А. 308
 Соболев, Андрей Н. 360, 370
 Соколов, Георгий 505
 Соколов, С. А. 365, 370
 Соларић, Павле 87, 107, 313, 316, 318, 534
 Соловьев, Владимир С. 64, 107
 Сологуб, Федор К. 64, 107
 Σοφιάνος, Δ. Ζ. 211, 214-215
 Срезневский, Измаил И. 279, 281

- Сретеновић, Сава 86, 107
 Станић, Милија 129, 133, 249, 253
 Станкевић, Ад. 506–507
 Станковић, Богољуб 102, 495
 Станковић, Корнелије 60, 82, 107
 Станковић, Радоман 332
 Станојчић, Живојин 92, 399, 405, 420, 432, 435–442, 478
 Стевановић, Михаило 52, 55, 77–78, 98, 110–111, 120, 183, 398, 403, 405, 420, 426, 432, 436–437, 439, 442, 445, 451, 452, 463, 469, 473, 478
 Стекић, Сава 87
 Степанов, Љ[убомир] 137
 Стефановић, Димитрије 82, 86, 99, 107, 177
 Стеценко, А. Н. 200, 202
 Стијовић, Рада 129, 133
 Стијовић, Светозар 259, 267
 Стипчевић-Јовановић, Биљана 78
 Стипчевић, Никша 65, 100, 107
 Стипчевић, Светлана 58–59, 99, 107
 Стјепан Митров Љубиша 172
 Стојанов, Война 309
 Стојановић, Исидор 539
 Стојановић, Јелица 443–464
 Стојановић, Љубомир 87, 107, 311, 324
 Стојичевић, Александар 68, 107
 Стојковић, Атанасије 313, 534
 Стратимировић, Стефан 313, 534
 Суботин-Голубовић, Татјана 92
 Суботић, Гојко 100, 107
 Суботић, Јован 80
 Суботић, Љиљана 199, 203, 257–258, 267
 Суворов, Максим 520
 Танасић, Срето 90, 95, 101, 107, 119, 404, 465–480
 Танасковић, Д[арко] 385
 Тарановски, Кирил 23
 Текелија, Сава 313
 Теодоровић, Марко 525
 Теодосијевић, М[ирјана] 385
 Тесла, Никола 88, 107
 Тишма, Александар 419
 Тјупинский, Василий 500
 Тјупко, Галина Г. 481–496
 Тјучев, Федор И. 64, 78, 107
 Толстой, Алексей Н. 64, 107
 Толстой, И[лья] И. 308
 Толстой, Никита 257, 260, 267, 370
 Толстая, Светлана М. 280
 Томин, Светлана 102
 Томић, М[иле] 142–143, 148–149, 157, 160
 Топалов, К. 309
 Тополинска, Зузана, в. Topolińska, Zuzanna
 Тошовић, Б[ранко] 404
 Трифуновић, Ђорђе 62, 73, 76, 78, 97, 107, 516, 544
 Тројановић, Сима 291, 292
 Трубачев, О[лег] Н. 124, 131, 284, 286, 292
 Ћелић, Стојан 83
 Ћипико, И[во] 181
 Ћирић, З[оран] 419
 Ћирковић, Светлана 140, 157
 Ћопић, Б[ранко] 309
 Ћосић, Д[обрица] 309, 390–391, 394–395, 401, 420
 Ћунковић, Срећко 524–525, 532, 544
 Ћупић, Драго 88, 98–99, 101, 107, 129, 133, 451, 462
 Ћупић, Ж[ељко] 129, 133
 Угричић, М[иодраг] 184
 Уланд, Лудвиг, в. Uhland, Ludwig Johann
 Унбегаун, Борис, в. Unbegaun Boris
 Усаков, А. Ю. 139, 157
 Устинова, Т. 309

- Фасмер, М[акс], в. Vasmer, Max**
Федоров, Иван 498
Фекете, Егон 99, 107
Фет, Афанасий А. 64, 78, 107
Филиповић, Миленко С. 232, 253
Флора, Раду, в. Flora, Radu
Фофанов, Константин М. 64, 107
Франк, О[ото], в. Franck, O[otto]
- Хамовић, Драган** 65
Хан, А., в. Hahn, Adelaide
Харисијадис, Мара, в. Hrisijadis, Mara
Хил, Лојс, в. Hill, Louce
Хранислав, Гаврило 313
- Цейтлин, Р. М.** 202
Цицерон, Марко Тулије, в. Cicero, Marcus Tullius
Црњански, Милош 419
- Чаадаев, Петр Я.** 63, 79, 92
Чавдаров-Челкаш, Д. 309
Чајкановић, В[еселин] 390
Чарота, Иван А. 497–512
Чемериќић, Д. 380, 384–385
Черных, П[авел] Я. 125, 131
Черняк, А. Б. 362, 370
Чешљар, М[ирјана] 144, 149–150, 158
Чигоја, Бранкица 513–545
Чомски, Ноам, в. Chomsky, Noam
Чонка, Ч. 142, 149, 158
Чочуа, Т. Д. 482–483, 488, 494
Чумакова, Ю. П. 123, 126, 131
- Шайбак, Мирослав** 500, 508
Шалго, Јудита, в. Šalgo, Judita
Шантић, Алекса 440
Шведова, Н[аталья] Ю. 495
Шопенхауер, Артур, в. Schopenhauer, Arthur
Штавланин-Ђорђевић, Љубица 327–328, 332
Штефан, Флорика, в. Ștefan, Florica
- Щерба, Лев В.** 348
- Латиница*
- Aarts, Bas** 408, 413, 415
Aikhenvald, Alexandra Y. 193, 200, 202
Aitzetmüller, R[udolf] 126, 128, 132
Aland 189, 203
Apreatesei, C. 142, 158
Arnoldi, G. 217
- Baotić, Josip** 234–235, 240, 252
Bărbulescu, I[lie] 142
Bauer, Jaroslav 198, 200, 202, 365, 370
Beck, H.G. 217
Belostenac, I[van] 166, 171, 176–177
Berici, B. 158
Berneker, E. 286, 293
Berthold, Michael R. 413–415
Beza, M. 217
Bezljaj, Fr[ance] 168–170, 183, 287–288, 293
Bjelanović, Živko 236, 252
Boretzky, N. 383–384
Boryś, W[iesław] 124, 131–132, 288, 293
Brabec, I[van] 142, 158
Breza, Edward 342, 346
Broch, Olaf 71, 104
Browning, Robert 210
Brozović, Dalibor 256–257, 266
Buck, Carl Darling 164, 169–170, 183, 199, 202
- Canart, Paul** 216
Candrea, I. A. 142
Capidan, Th. 142
Ceynowa, Florian 339
Cicero, Marcus Tullius 64, 78
Cioranescu, A[lexandru] 382, 384
Chelaru, V. 143, 158
Chomiak, Mirosława 340, 346

- Chomsky, Noam 89, 107
 Creţan, R[emus] 137
 Croft, William 411–412, 415
 Cruse, Alan D. 411–412, 415
- Denison, David** 415
 Densuşianu, O[vid] 142
 Dizdari, T. 383–384
 Dulčić, J[ure] 130, 133
 Dulčić, P[ere] 130, 133
 Duškov, Milan, в. Душков, Милан
 Džurova, Axinia, в. Джуро́ва, Аксиния
- Galavaris, G.** 217
 Golsvorti, Dzon 437
 Gront, G. 217
 Gyere, Z. 183
- Đinđić, S[lavoljub], в. Ђинђић, С[лавољуб]**
 Đundenac, Zlata, в. Ђунђенац, Злата
- Einstein, Albert** 86, 93, 103
 Ehrler, J. 137
 Epaktit, Andonije Rafail 83, 104
- Falińska, B[arbara]** 124, 131
 Filipović, Milenko, в. Филиповић, Миленко
 Flora, Radu 142–143, 158
 Fontański, Henryk 340, 346
 Franck, O[tto] 164–166, 170, 183
- Gallis, Arne** 67
 Głuhak, A[lemko] 164, 168, 183
 Gogolewski, Stanisław 341, 346
 Goethe, Johann Wolfgang 90, 104
 Gortan-Premk, Darinka, в. Гортан-Премк, Даринка
 Grejvs, Robert 435
 Grickat, Irena, в. Грицкат-Радуловић, Ирена
 Grimm, Jakob 61, 97, 104
- Grković-Major, Jasmina, в. Грковић-Мејџор, Јасмина**
 Guberina, Petar 68
- Hadleuski, Vincent, в. Гадлеўскі, Винцэнт**
 Hadrovics, L[aszlo] 177, 183
 Hahn, Adelaide 194, 196, 202
 Haiman, John 202
 Hand, David J. 415
 Harlfinger, D. 217
 Hill, Loyce 62, 107
 Hinze, Friedhelm 342–343, 346
 Hoffner, Harry A. Jr. 195, 202
 Hrisijadis, Mara 77
- Irslinger, B.** 293
 Ivănescu, Gh[eorghe] 142
 Ivić, Pavle, в. Ивић, Павле
- Jackendoff, Ray** 410, 416
 Jagić, Vatroslav 188, 203, 274, 280
 Jaksche, Harald 83
 Jambrešić, Andrija 171, 176
 Ježek, Elisabetta 413, 416
 Joseph, Brian 360, 371
 Jurančić, Janko 81, 85
- Kaizer, Evelien** 415
 Kapović, Mate 351, 355
 Karadžić, Vuk Stefanović, в. Караџић, Вук Стефановић
 Kluge, F[riedrich] 180–181, 183
 Knežević, A. 382, 385
 Kopečny, František 191, 197, 203, 368, 370
 Kordić, Snježana 389–399, 402, 405
 Kostić, Nataša, в. Костић, Наташа
 Kostrenčić, M[arko] 183
 Kretschmer, Anna 256–257, 266–267
 Kukuljević Sakcinski, Ivan 183
 Kuna, Herta 98, 105
 Kümmel, Martin 284

- Lehmann, Winfred 194–195, 203
 Lehr-Splawiński, Tadeusz 337, 347
 Lorentz, Friedrich 340–341, 347, 348
 Loš, Jan 338, 347
 Luraghi, Silvia 195, 203
 Lyons, John 411, 416
- Machek, V[áclav] 124, 128, 131, 288, 293
 Macrea, D. 142
 Małecki, M. 141, 158
 Malouf, Robert P. 413, 416
 Manoussacas, M. 217
 Maretić, Tomo 23, 164–168, 171–172, 176, 350–352, 355
 Mayerhoff, Miriam 138, 158, 293
 Mayrhofer, M. 287–289, 293
 Mažuranić, V[ladimir] 164–168, 170–171, 178–180, 183, 290, 293
 Medaković, Dejan, в. Медаковић, Дејан
 Meillet, A. 284, 293
 Meje, A[ntoan] 194, 203
 Meyer-Lübke, Wilhelm 351, 355
 Melchert, H. Craig 195, 202, 289
 Melich, I. 141, 159
 Mihăilă, Gh. 142
 Miklosich, F[ranz] 164–165, 168–169, 183, 194, 203, 279–280, 287, 290, 293, 355, 375, 382, 385
 Miletič, Lj., в. Милетић, Љ.
 Mogaš, Milan 312
 Moszyński, K[azimierz] 123, 132, 279–280
 Motoki, Nomachi 102, 105, 335–348
 Mrazović, Pavica 80, 420, 431
 Mulić, Malik 72
 Mujačić, Žarko 359, 361, 370
 Murko, Matija 67, 105
 Murphy, James J. 366, 370
- Nehring, A. 284, 294
 Nestle 189, 203
- Nyomárkay, I[štvan] 176
- Okuka, Miloš 312
 Olesch, Reinhold 336, 347
 Osthoff, H. 481, 494
- Pal, T. 183
 Palmer, F. R. 411, 416
 Pascu, G. 142
 Pateff, I. 211
 Pavlinović, Mihovil 172
 Peco, Asim, в. Пецо, Асим
 Pertusi, A. 217
 Petrovici, Emil, в. Петровић, Емил
 Petrović, Vladislava, в. Петровић, Владислава
 Piper, Predrag, в. Пипер, Предраг
 Pleteršnik, M[aks] 128, 133, 175
 Pohlin, Marko 166, 168
 Pokorny, Julius 188, 203, 284, 293
 Polák, Václav 368, 370
 Politis, Linos, в. Πολίτης, Λ.
 Popović, Ivan, в. Поповић, Иван
 Polański, Kazimierz 336, 347
 Popowska-Taborska, Hanna 132, 340, 342, 347
 Prato, G. 217
 Prčić, Tvrtko, в. Прћић, Твртко
 Primorac, Ružica 80
 Prunč, Erich 83
 Pușcariu, S[extil] 142
 Puškin, A. S., в. Пушкин, Александр С.
- Radovanović, Milorad, в. Радовановић, Милорад
 Radović-Tešić, Milica, в. Радовић-Тешић, Милица
 Ralli, Angela 371
 Ramat, Paolo 203, 413, 416
 Räsänen, M. 383, 385
 Ribarić, J[osip] 128, 133
 Rivero, María Luisa 371

- Rokai, P[eter] 180, 183
 Rothe, H. 216
 Rzetelska-Feleszko, Ewa 340, 347
- Sadnik, L[inda] 126, 128, 132
 Samardžić, Radovan, в. Самарцић, Ра-
 дован
 Savić, Momčilo D., в. Савић, Момчило
 Д.
 Sedlaček, Jan 367–368, 371, 429, 432
 Sehneret, James Allen 336
 Siatkowska, Ewa 336, 347
 Sgambati, Emanuela 63, 81, 104
 Skok, Petar 128, 132, 163–171, 177, 182,
 184, 285, 287–289, 290, 293, 351,
 354–355, 358, 368, 371, 380–382,
 385
 Skubić, Mitja 362, 371
 Sotavalt, Arvo 441
 Smoczyński, W[ojciech] 126, 132
 Snoj, M[arko] 168–170, 184
 Stanojčić, Živojin, в. Станојчић, Живо-
 јин
 Štefan, Florica 100, 108
 Subotić, Ljiljana, в. Суботић, Љиљана
 Svoboda, Jan 355
- Šalgo, Judita 63
 Šaur, Vladimir 368, 370
 Šimundić, Mate 351–352, 355
 Škaljić, Abdulah 375, 377, 381–382, 385
 Škiljan, Dubravko 364, 371
 Schleicher, August 347
 Schneider, C. 293
 Schopenhauer, Arthur 84, 108
 Schrader, O. 284, 294
 Schuster-Šewc, H[inc] 288, 293
- Tanasković, D[arko], в. Танасковић, Д.
 Teodosijević, M[irjana], в. Теодосије-
 вић, М[ирјана]
 Terrence, Kaufman 360, 371
 Tietze, A. 382, 385
 Thomason, Sarah Grey 360, 371
 Tkalčić, Iv[an] 178–179, 184
 Tomići, M[ile], в. Томић, М[иле]
 Topolińska, Zuzanna 13–20, 402, 405
 Trávníček, František 197–198, 203
 Treder, Jerzy 342, 346–347
 Tribushinina, Elena 412, 416
 Trudgill, Peter 137, 160
- Ugričić, M[iodrag], в. Угричић, М[ио-
 драг]
 Uhland, Ludwig, Johann 79, 107
 Unbegaun, Boris O. 69, 262, 267
 Unterman, J[ürgen] 168, 184
- Vaillant, André 67, 129, 132, 290, 294
 Vasilid 93, 104
 Vasmer, Max 124, 131, 286, 288–289,
 292
 Velinova, V. 211
 Večerka, Radoslav 191, 194, 202–203
 Vescu, V[ictor] 141–143, 146, 148–149,
 155, 161
 Vinja, Vojmir 351, 354
 Vončina, Josip 312
- Wodtko, D. S. 293
 Wojtyła-Świeryowska M[aria] 126, 132
- Zawadowski, Waclaw 71
 Zett, Robert 75
 Zoumbouli, M. D. 211–212, 215

*Реџистире урадила:
 Драгана Радовановић*

